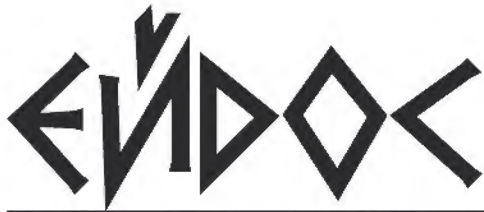
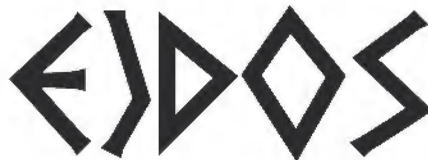

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 5

Київ
2010/2011

Historiographic Almanac

Issue 5

Kyiv
2010/2011

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.

Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

Категорії історіографії

Концепт як дисципліна

Політичні та соціальні поняття

Хроніка

Рев'ю

Агон

РЕДАКЦІЙНЕ СЛОВО

Одним з найважливіших атрибутів ремесла історика є його мова. Добре, вільне і розкуте володіння науковою мовою становить лінгвістичний капітал (П.Бурдьє), який разом з культурним капіталом і являються візитівкою кожного історика. Професійна мова історика визначається не лише його власними якостями, рівнем освіти, обдарованістю, а великою мірою станом мови науки, у цілому.

Черговий, 5-й випуск альманаху «Ейдос», присвячений проблемам мови історика, стану поняттєво-термінологічного апарату історичної науки та історіографії. Інструментом вивчення й вдосконалення мови науки слугує історія понять, що нині виконує функції нової методології соціогуманітарних наук. Прикметно, історія понять виникає в 1920-х рр. як історія соціальних і політичних понять, однак не варто її зводити лише до словника понять. Актуалізація історії понять як методу відбувалась внаслідок «лінгвістичного повороту» 1980-1990-х рр., який перетворив історію понять на лінгвістичну методологію. Справа в тім, що аналіз будь-якого політичного, соціального, економічного, історичного чи то рефлексивного поняття потребує знання не лише соціокультурного, але й лінгвістичного контекстів (визначення сенсу слова-поняття, його походження, семантичних зв'язків та споріднених лексичних структур). Інституціоналізація історії понять як галузі досліджень пов'язана з формуванням професійного середовища істориків понять та різними словниковими практиками – виданням політичних, соціальних, філософських словників різного формату і рівня. Лідером серед істориків понять є Група з історії політичних і соціальних понять (History of Political and Social Concepts Group – HPSCG). Група (HPSCG) була утворена в 1998 р. у Фінському Інституті в Лондоні, до складу якої увійшли представники німецької, англійської, французької, голландської, фінської традицій у царині вивчення історії понять. Під проводом HPSCG у різних університетах країн Європи та Азії щорічно проводяться міжнародні наукові конференції з історії політичних та соціальних понять. У вересні

2010 р. у Москві відбулась 13-та щорічна міжнародна конференція Групи (HPSCG) на тему «Історія понять: концепти, метафори, дискурси». У центрі уваги учасників конференції знаходились питання рецепції та перекладу таких транснаціональних політичних і соціальних понять, як «держава», «демократія», «громадянство», «цивілізація», проблеми взаємодії ключових понять та метафор, а також методологічні аспекти історичної семантики.

18 березня 2010 р. в Інституті історії України НАН України було проведено 4-й методологічний семінар на тему «Історія науки як історія понять», для обговорення на якому були запропоновані наступні сюжети: Статус «історії понять»: допоміжна служба, метод, дисципліна, наука; Національні версії «історії понять» (історія понять Р.Козеллека, Кембриджська школа, історія понять у Франції, Росії, Україні); Мова науки – культурний феномен. Слова. Терміни. Поняття; Ключові поняття історії: розвиток, народ, держава, нація, революція, клас; Категорії історіографії: факт, джерело, історична концепція, парадигма, рефлексія, дискурс, мережевий аналіз; Історія понять у міждисциплінарному просторі (філософія мови, герменевтика, лінгвістичний поворот); Мова і розуміння. Традиції історичної герменевтики. Робота семінару була організована у двох секціях. Ранкове засідання секції «Поняттєвий простір історіографії. Традиції історичної герменевтики» розпочалось доповіддю. І.Колесник «Українська історіографія як історія понять». Я.Калакура розглянув категорію «історіографія» в системі понять історичної науки. В.Ващенко зупинився на кореляції/співставленні понять «стратегії самопрезентації істориків» та «історіографічна традиція». В Андрєєв зосередився на експлікації поняття «інтелектуальна біографія». І.Верба зробив спробу верифікувати поняття «академічне повсякдення» на фактах біографії М.Грушевського. Д.Андросова-Байда звернулась до генеалогії та семантики поняття «образ історика». Денне засідання секції «Історія понять у міждисциплінарному дискурсі» було присвячено обговоренню таких лексичних конструкцій і понять, як «джерельна герменевтика» (Г.Папакін), «джерела особового походження» (А.Острянко), «тип» у дискурсі В.Антоновича (О.Ясь). Терміногічна ситуація та лексичний інструментарій у ренесансному історіописанні, сучасній славістичній медієвістиці та політології проаналізовані у виступах О.Осіпяна, Г.Виноградова, В.Осіна.

У рамках 4-го методологічного семінару відбувся круглий стіл «Категорії історії: генеалогія та зміст». Йшлося про такі поняття, як «історична подія» за Г.Вайтом (Д.Вирський), «революція» (у виступах

В.Масненка та О Богдашиної), «історична пам'ять» (А.Киридон), «соборність» (С.Світленко), співставлення понять «елевтерія Херсонеса» та «автономія Тіри» (К.Колесников), «історія міста» та «історична урбаністика» (І.Лиман).

За матеріалами методологічного семінару з концептуальної історії в Інституті історії України підготовлено 5-й випуск альманаху «Ейдос». Звісно, склад авторів альманаху значно ширший ніж учасників семінару. Це відомі імена дописувачів альманаху – В.Корзун (Омськ), А.Лубський (Ростов-на-Дону), І.Іонов (Москва), А.Сальнікова (Казань), Я.Калакура, Г.Папакін (Київ), Р.Стобецький (Лодзь), С.Світленко (Дніпропетровськ), та нові – Н.Копосов (Гельсінки), С.Кульчицький (Київ). На сторінках «Ейдосу» вперше української опубліковано переклад розвідки Г.Вайта «Historical event». Словом, на мапі інтелектуальних контактів «Ейдосу» поряд з Україною, Росією, Польщею, з'явилися Фінляндія, США. «Ядерну групу» авторів «Ейдосу» становить ті, хто стояв у витоків альманаху, – Д.Вирський, О.Ясь (Київ), В.Андрєєв (Херсон), О.Осіпян (Краматорськ), а також В.Ващенко, В.Грибовський, В.Осін, Г.Виноградов, К.Колесников, Д.Андросова-Байда (Дніпропетровськ). До складу дописувачів «Ейдосу» входять й молоді дослідники А.Острянко (Чернігів), Д.Ціунайціс (Познань), М.Новак (Гданськ), А.Дмитрієв (Москва), Є.Луняк (Ніжин), Б.Галь (Дніпропетровськ), О.Богдашина (Харків) тощо.

Матеріали 5-го випуску альманаху структуровані за типами понять «Ключові поняття історії», «Рефлексивні категорії», «Категорії історіографії», «Політичні і соціальні поняття». Ясна річ, у центрі уваги авторів «Ейдосу» перебуває здебільшого сімейство історичних понять. Є і теоретична рубрика: «Історія понять»: метод, дисципліна, наука, завдання якої визначення когнітивного статусу історико-понятійних досліджень. Зберігаються й традиційні рубрики альманаху, як-от «Рев'ю», «Агон» та «повертаються» ті, що були в попередніх випусках, зокрема «Хроніка».

5-й випуск «Ейдосу» розрахований на різні читацькі інтереси та рефлексії істориків, культурологів, наукознавців, лінгвістів, усіх, хто цікавиться проблемами мови науки, поняттєвого апарату сучасної історичної науки в Україні, а також хто замислюється щодо власного культурного престижу та лінгвістичного капіталу.

Ірина Колесник

"Історія понять": метод, дисципліна, наука

Николай Копосов
Гельсінкі

Исторический поворот в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот»

Об историческом повороте вот уже на протяжении двух десятилетий говорят применительно к социальным и гуманитарным наукам, в которых «структуралистские» модели уступают место историческому подходу и вниманию к контекстам. Так, в предисловии к сборнику статей «Исторический поворот в гуманитарных науках» известный американский историк Терренс МакДональд пишет:

Одной из наиболее характерных черт современной интеллектуальной жизни является поворот к «истории», повсеместно происходящий в сегодняшней Америке в гуманитарных и социальных науках. Признаки существенных трансформаций (…) заметны, в частности, в появлении «нового историзма» в литературоведении и в изучении права; в усилении интереса к роли истории для понимания философии; в исторически ориентированном «новом институционализме» и других исторических подходах в политической науке и экономике; в «этноистории» в антропологии; в «исторической социологии» в социологии и в особенности в методологических дебатах об историзме в самой истории, характеризующихся усиленной рефлексией (этой дисциплины. – Н.К.) о своей идентичности.[1]

[1] Terrence J. McDonald, Introduction // The Historic Turn in the Human Sciences, ed. by T.J. McDonald. Ann Arbor, 1996.1. См. также: William H. Sewell Jr., Logics of History. Social

Эта констатация мне кажется обоснованной, равно как и энтузиазм по поводу эвристических возможностей исторических подходов в социальных и гуманитарных науках. Расширяя географические рамки, я бы добавил к перечисленным направлениям еще и французский «прагматический поворот» 1990-х годов (который также иногда называли историческим),[2] немецкую по происхождению, но уже ставшую общеевропейской историю понятий и, конечно же, историю памяти. За время, прошедшее с публикации книги МакДональда, указанные тенденции только усилились.

Естественно, однако, задаться вопросом, не связан ли исторический поворот в гуманитарных и социальных науках с подъемом исторической памяти в современном мире. Проблема памяти вышла на первый план общественной жизни около тридцати лет назад, начиная примерно с 1970-х годов. В 1980-90-х годах появились фундаментальные исследования исторической памяти: Иозефа Иерушалми, Эрика Хобсбаума, Пьера Нора, Дэвида Лоуэнталя, Михаэля Кэммена, Рафаэля Сэмюэла[3]. Память стала одной из центральных тем социальных наук[4].

Наиболее влиятельной теорией современной исторической памяти является, безусловно, концепция «мест памяти» Пьера Нора. С его точки зрения, «история - национальный роман» интеллектуально невозможна в современном мире. Во-первых, «нация Ренана мертва и никогда не воскреснет». Момент формирования национальных государств и их легитимации с помощью истории безвозвратно прошел. Во-вторых, после распада глобальных «функционалистских парадигм» в социальных науках (марксизм и структурализм) историки не способны создать целостную

Theory and Social Transformation. Chicago, 2005; History and… Histories within the Human Sciences, ed. R. Cohen, M.S. Roth. Charlottesville, London, 1995.

[2] Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale, pub. par B. Lepetit. Paris, 1995. См. также: François Dosse, L'Empire du sens. L'Humanisation des sciences humaines. Paris, 1995.

[3] Yosef H. Yerushalmi, Zakhor. Jewish History and Jewish Memory, 3rd ed. Seattle, London, 1996; The Invention of Tradition, ed. E. Hobsbawm, T. Ranger.Cambridge, 1983; Lieux de mémoire, pub. par P. Nora. Paris, 1984 -1992, vols. 1-7. Русский перевод основных теоретических статей Нора см.: Пьер Нора, Мона Озуф, Жерар де Пюимеж, Мишель Винок, Франция-память, пер. Дины Хапаевой. Санкт-Петербург, 1999. См. также: David Lowenthal, The Past is a Foreign Country. London, New York, 1985; Michael Kammen, Mystic Chords of Memory. The Transformation of Tradition in American Culture. New York, 1991; Raphael Samuel, Theatres of Memory, vol.1 Past and Present in Contemporary Culture. London, New York, 1994..

[4] Kerwin L. Klein. On the Emergence of Memory in Historical Discourse // Representations. 2000. 69/1. 127 -150; Wulf Kansteiner. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // History and Theory.2002. 41/2.

картину исторической эволюции и объяснить ее причины. Поэтому память, «притаившаяся» в составляющих среду нашего обитания «местах» – материальных объектах, превратившихся в культурные символы, – приходит сегодня на смену истории. Но это уже не «естественная», передававшаяся из поколения в поколение память социальных групп. Модернизация привела к радикальным изменениям социальной структуры и к исчезновению групп – носителей естественной памяти. Прежде всего крестьянства – «класса-памяти по преимуществу». В результате «ускорения истории» мы утратили естественную связь с прошлым. Отсюда и наш интерес к памяти: «О памяти столько говорят потому, что ее больше нет»[5]. И тем не менее она повсюду – искусственная, сконструированная при живом участии историков, но неподвластная науке. Продукт политических манипуляций, государственных ритуалов и культов, транслируемый в общественное сознание через систему образования, литературу, искусство, прессу. Современные массовые представления об истории рядятся в одежды естественной памяти, но являются созданием профессиональных агентов исторической политики. «То, что мы называем памятью сегодня, это уже не память, а история»[6]. Впрочем, не совсем история, поскольку она утрачивает свойственную последней структуру линейного повествования. Такая история-память – форма современного переживания прошлого – является сегодня единственным легитимным предметом исторических исследований. Историки не могут объяснить прошлое. Они могут только показать, как представления о нем формируются и функционируют в настоящее.

Важнейшей составляющей подъема памяти стало «изобретение наследия». Для 50-60-х годов была характерна модернистская вера в прогресс и в «смерть прошлого», т.е. в разрыв с традиционным обществом («миром, который мы потеряли»).[7] Напротив, в 1970-е годы, в период максимального подъема профессиональной историографии, постепенно распространяются сомнения в познавательных возможностях этой последней, равно как и ностальгическое отношение к умирающей традиции. Символической границей стал 1980 год, который Франция, Англия и Бразилия независимо друг от друга объявили годом наследия (хотя признаки такого отношения наметились несколько раньше).

[5] Пьер Нора. Между памятью и историей // П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок, Франция-память. – С.17.

[6] Там же – С. 28.

[7] J.H. Plumb, The Death of the Past. London, 1969; Peter Laslett, The World We Have Lost. London, 1965.

Американский историк Дэвид Лоуенталь писал:

Прошлое вовсе не умерло (…) С модернистской точки зрения, индустриальное и постиндустриальное общество не нуждается в подпорках обветшавших традиций, а современная наука истории освобождает нас от тирании прошлого. Но завладевшая нами ностальгия, маниакальный поиск истоков, повальное увлечение исторической консервацией, сильнейшая приверженность к национальному наследию – все это показывает, с какой интенсивностью мы по-прежнему ощущаем прошлое.[8]

Совершенно в духе Нора Лоуенталь утверждает:

Мания исторической консервации отчасти является реакцией на состояние беспокойства, порожденное модернистской амнезией. (…) Мы превращаем прошлое в объект презервации, (…) поскольку слишком далеки от него, чтобы суметь творчески переработать его наследие.[9]

О переориентации культуры с будущего на прошлое применительно к, казалось бы, наиболее «модернистской» из современных культур – американской – писал исследователь роли традиции в жизни «нового света» Михаэль Кэммен. С его точки зрения, в послевоенном американском обществе, в отличие от периода Первой мировой войны, ностальгия о прошлом преобладает над устремленностью в будущее. Более того, с 1950-х годов характерный для предшествующего периода «интерес к традиции уступил место маниакальной озабоченности 'наследием'».[10] Отметим некоторое различие в американской и европейской хронологии: Кэммен описывает как время ностальгии период после Второй мировой войны, который в Европе запомнился как «блестящее тридцатилетие»- время подъема модернистских ожиданий (не лишенное, конечно, ностальгических нот). Впрочем, это различие понятно. Оно определяется во многом противоположным опытом войны. 40-е годы увидели расцвет амери-канской экономики, по которому американцы имели все основания ностальгировать в 1950-60-е годы. Европа же в 1940-е годы лежала в руинах, и достижения «блестящего тридцатилетия» мерялись здесь другой мерой…

Собственно, с переориентацией современной культуры с будущего на прошлое и связан тот исторический поворот в методологии социальных наук, о котором писал Терренс МакДональд. Интересно, что хронология, выстраиваемая им применительно к американским социальным наукам, перекликается с периодизацией Кэммена: истоки исторического поворота

[8] David Lowenthal. The Past is a Foreign Country. London, New York, 1985. XXIV-XXV.
[9] Ibid.
[10] Michael Kammen. Mystic Chords of Memory. 12.

он находит в послевоенном периоде, даже если собственно «поворот» приходится на 1980–90-е годы.

Однако наряду с «культурной» памятью, превращающей прошлое в наследие, важным фактором современного обращения к прошлому является то, что можно назвать «политической памятью». Это, прежде всего, память о травматическом опыте XX века, главным образом о Холокосте, но отчасти – особенно в Восточной Европе – и о преступлениях коммунистических режимов. Не «проработанное» в первые послевоенные годы трагическое прошлое вторглось в политику уже сравнительно поздно, в основном начиная с 1960-70-х годов. В 1980 году канцлер ФРГ Гельмут Коль – кажется, впервые – использовал словосочетание «историческая политика» (Geschichtspolitik). Дело в том, что Холокост далеко не сразу стал центральным элементом «памяти века». Память о нем превратилась в «гражданскую религию» Запада (по словам Питера Новика)[11] только в 1960-70-е годы, т.е. примерно одновременно с подъемом культурной памяти. В частности, вплоть до военных потрясений 1973 года интеллектуальный климат в Израиле определялся не столько памятью о Холокосте, сколько утопической устремленностью в будущее, унаследованной от эпохи основания и первых успехов этого молодого государства. 1973 год вообще оказывается переломной датой в истории памяти современного общества. Это был не только год войны Судного дня, но и год бензинового кризиса, обозначившего конец «блестящего тридцатилетия» и начало эпохи экономических трудностей, краткосрочного планирования и «уменьшающихся ожиданий»; но также и год публикации «Архипелага ГУЛАГ». Правда, только его французский перевод, вышедший в следующем году, создал «эффект Солженицына» – новый этап массового разочарования западных интеллектуалов в коммунизме, а в значительной мере и в возможности проекта будущего вообще. 1970-е годы стали началом не только экономического спада на Западе, но и «эпохи застоя» в СССР. А также и временем подъема тех национальных памятей, которые в конце 1980-х годов привели к дискредитации и распаду коммунистических режимов.

«Революции памяти», сокрушившие коммунизм, трудно не поставить в связь с подъемом национализма на Западе. Еще в 1970-е годы национализм воспринимался как пикантное, «ностальгическое»

---

[11] Peter Novick. The Holocaust in American Life. New York, 1999. P. 201. См. также: Malgorzata Pakier, Bo Strath. A European Memory? // A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance, ed. M. Pakier, B. Strath. New York, Oxford, 2010. 12.

своеобразие специфических областей типа Бретани и Каталонии. Но вскоре во многих странах он стал влиятельным политическим течением. Параллельно наметилось возрождение интереса к религиям (как традиционным, так и новым). Но еще важнее, что национальная (и религиозная) принадлежность начала восприниматься как важный фактор «идентичности» – наряду с социальным положением. Даже больше: она оттеснила «классовую принадлежность» (вместе с коммунизмом) на второй план, что и породило потребность в новом термине. Само понятие *идентичность* получает широкое распространение именно в 1980-е годы – одновременно со словом *наследие*. Новая актуальность проблемы национализма приводит к оживлению интереса к нему в социальной теории. В 1980-е годы – одновременно с основополагающими трудами по истории памяти – появляются классические работы о национализме Эрнста Геллнера, Эрика Хобсбаума, Бенедикта Андерсона и других[12].

Сегодня мы живем в период усиления роли разного рода партикуляристских идентичностей и обострения конфликтов между ними. Мемориальные войны, столь характерные в последнее десятилетие для постсоветского пространства, служат здесь особенно ярким примером. Но и в странах Запада – например, во Франции – конфликты партикулярных идентичностей и исторических памятей разного рода «воображаемых сообществ» во все большей степени определяют интеллектуальный и политический климат.

Конечно, между историческим поворотом в социальных и гуманитарных науках, с одной стороны, и подъемом исторической памяти, с другой, есть очевидные различия. Политика памяти зачастую предполагает идеологизацию и инструментализацию истории. Она нередко исходит не из исторической относительности идентичностей, но из понимания их как вечных («примордиальных») сущностей. Напротив, исторический поворот как научное течение стремится, изучая социальные явления в историческом контексте, уйти от предвзятых теоретических и идеологических схем. Иначе говоря, мы здесь имеем дело с контрастом продуктивного использования истории и злоупотребления ею.

Тем не менее, на мой взгляд, и продуктивное использование истории, и злоупотребление ею являются аспектами единого процесса историзации современного мышления. Как мы видели, его сегодняшний этап начался

[12] Эрнст Геллнер. Нации и национализм. Москва, 1991; Эрик Хобсбаум. Нации и национализм после 1780 г. Санкт-Петербург, 1998; Бенедикт Андерсон. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва, 2001. Оригинальные издания вышли соответственно в 1983, 1986 и 1991 годах.

приблизительно в 1970-е годы, однако для понимания этого этапа нам важно осмыслить этот процесс в целом и проанализировать некоторые его механизмы. Иными словами, необходимо поместить его в контекст развития современной идеи истории и исторического сознания.[13]

Процесс историзации современной мысли начался в XVII-XVIII веках,[14] в период рождения современного научного мировоззрения или «картины мира» науки нового времени. В тесной взаимосвязи с ней рождается и современная идея истории. В этот период происходит распад той картины мира, которая преобладала в древности и в средние века и которую обычно называют аристотелевским космосом. В ее рамках мир представлялся иерархией идеальных сущностей, причем аристотелевская логика, исходившая из подобной метафизики, закрепляла это понимание, придавая ему убедительность, поскольку оно оказывалось результатом «правильного» мышления.

Согласно аристотелевской логике, чтобы определить понятие, надо указать его ближайший род и видовые отличия. Видовые отличия при этом понимаются как необходимые и достаточные условия: члены категории должны обладать хотя бы одним общим признаком, который свойственен им всем и никому, кроме них. Аристотелевская логика настолько зависит от такого понимания категорий, что все ее основное содержание – правила построения силлогизмов – рассыпается, если отказаться от принципа необходимых и достаточных условий: ведь из двух оснований силлогизма хотя бы одно должно быть сформулировано как общее утверждение (т.е. должно касаться всех членов категории). При этом понятия следует определять на основе существенных, а не случайных свойств вещей. Это равносильно допущению, что у вещей есть сущность, которую можно

[13] Резюмируемая ниже теория намечена мной в книге (Как думают историки. М., 2001), причем более детально – в ее французской версии Nikolay Koposov. De l'imagination historique. Paris, 2009 и развита в ряде статей, включая: Логика демократии // Новое литературное обозрение – 2003.– №64. – С. 97-112. Статья перепечатана также в: Николай Копосов. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. Москва, 2005, 84-113. Английская версия этой статьи также гораздо полнее русской. См.: Nikolay Koposov. The Logic of Democracy // Le Banquet. 2010. № 27. 101-21.

[14] О рождении историзма и его роли в развитии европейской мысли см.: Friedrich Meinecke, Die Entstehung des Historismus. München, 1965. 5; Theodore Ziolkowski, Clio the Romantic Muse. Historicizing the Faculties in German. Ithaca, London, 2004; Robert J. Richards, The Romantic Conception of Life. Science and Philosophy in the Age of Goethe. Chicago, London, 2002; Otto G. Oexle Krise des Historismus – Krise der Wirklichkeit. Eine Problemgeschichte der Moderne // Krise des Historismus – Krise der Wirklichkeit: Wissenschaft, Kunst und Literatur 1880-1932, ed. O.G. Oexle. Göttingen, 2007. 26.

определить. Определение включает в себя указание на ближайший род и видовые отличия, т.е. показывает место категории по отношению к категории более высокого таксономического уровня, а та, в свою очередь, также определяется по отношению к сущности более высокого порядка, вплоть до высшей сущности (*ta panta*), включающей все вещи во вселенной. Подобная логика предполагает, что мир есть логическое развертывание разумной субстанции – Логоса. Только для такой вселенной можно говорить о силлогизме как основном методе познания.

Однако эта логика стала объектом ожесточенных атак уже в XVI-XVII веках. Прежде всего, был взят под сомнение тезис о силлогизме как инструменте познания. По мере формирования философского эмпиризма познание стало связываться, прежде всего, с индукцией. Джон Локк и его последователи в Англии и во Франции создают в XVII-XVIII веках основы новой индуктивной логики, систематическое изложение которой дал в 1843 году Джон Стюарт Милль. Но над новой логикой трудились не только философы – отдельные ее элементы разрабатывались в конкретных научных исследованиях, прежде всего, в рамках так называемых «классификационных наук» – ботаники, зоологии, минералогии. Она рождалась, таким образом, как методология эмпирического исследования. Она исходила из представления, что отдельные вещи логически предшествуют категориям, которые рассматривались как продукт эмпирической классификации. Именно атомизм и номинализм характеризовали тогда рождающееся научное мировоззрение. Это было колоссальным переворотом в картине мира: высвободившиеся из-под влас-ти сущностей, множества вещей подлежали эмпирическому упорядочению, энциклопедической систематизации, которая была, пожалуй, наиболее характерной чертой научного мышления XVIII – начала XIX веков.

Но здесь возникала сложность: эмпирически упорядоченные множества – минералов, растений, животных – с трудом поддавались определению. Идентифицируя классы вещей, ученые часто не могли обнаружить ни одного общего для класса признака. Аналогичным образом исследователи языка, эмпирически описывая значения того или иного слова, нередко останавливались перед задачей его определения, поскольку также не могли найти, например, общее свойство вещей, которые мы называем красивыми. А значит, не могли определить понятие красоты. Итогом размышлений над этими трудностями стала новая, неаристотелевская логика, с наибольшей ясностью сформулированная в 1840 году английским ученым и философом науки Уильямом Хьюэллом:

Несмотря на то, что для естественной группы предметов определение совершенно бесполезно как регулирующий принцип, классы отнюдь не становятся бесформенными, лишенными точек фиксации и организующего начала. Класс, бесспорно, существует, пусть он и не ограничен четко. Он дан, хотя и не очерчен. Он определен не снаружи ограничивающей его линией, но центральной точкой изнутри; не тем, что он с определенностью исключает, но тем, что он несомненно содержит; примером, но не правилом. Коротко говоря, руководством здесь служит не определение, но тип.[15]

Хьюэлл здесь впервые формулирует теорию, которая ныне известна как прототипическая теория классификации и которая с оговорками принимается многими современными учеными, не ведающими, впрочем, о своем предшественнике из викторианской эпохи.[16] Но в XIX веке эта

[15] William Whewell, The Philosophy of the Inductive Sciences (1840), London, 1847. 1: 494. В недавней работе Лора Снайдер утверждает, что, с точки зрения Хьюэлла, категории в конечном итоге имели структуру, предполагаемую аристотелевской логикой необходимых и достаточных условий. Просто несовершенный человеческий разум не может постигнуть сущность этих категорий, какими их создал Бог. Оставляя в стороне вопрос о том, какой Хьюэллу представлялась потаенная структура реальности, можно тем не менее утверждать, что "человеческая категоризация" в его изображении весьма близка к теории прототипа. См.: Laura J. Snyder, Reforming Philosophy. A Victorian Debate on Science and Society. Chicago, London, 2006, 160-161. Напротив, Михаэль Руз отмечал наличие параллелей между теорией классификации Хьюэлла и современными теориями: Michael Ruse, The Scientific Methodology of William Whewell // Centaurus. 1976. 20. 251. О Хьюэлле см.: William Whewell: A Composite Portrait, ed. M. Fisch, S. Scheffer. Oxford, 1991; John Wettersten, Whewell // A Companion to the Philosophy of Science, ed. W.H. Newton-Smith. Oxford, 2000. 564-567.

[16] Вдохновляясь размышлениями Людвига Витгенштейна о языковых играх, эту теорию сформулировали в 1970-е годы американский психолог Элеанор Рош и лингвист Джон Лейкофф. По их мнению, аристотелевская теория необходимых и достаточных условий не имеет ничего общего с «естественной» человеческой категоризацией, в основе которой лежит сближение предметов между собой на основе их синтетически воспринятого «семейного сходства» и их группировка вокруг прототипов (абстрактных моделей) или хороших примеров, т.е. тех реальных предметов, которые лучше всего представляют категорию и служат для ее запоминания. Эта теория подверглась обоснованной критике за абсолютизацию выявленных ею механизмов классификации. В свете последующих работ более убедительным представляется тезис о множественности форм «человеческой категоризации», поскольку в реальной жизни люди пользуются категориями разной структуры, как аристотелевскими, так и неаристотелевскими. См.: Eleanor Rosch, Human Categorization // Studies in Cross-Cultural Psychology, ed. N. Warren. London, New York, San Francisco, 1977, 1: 1-49; Eadem, Principles of Categorization // Cognition and Caregorization, ed. E. Rosch, B.B. Lloyd, Hillsdale, N.J., 1978, 28-48; Georges Lakoff, Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, 1987; Concepts.

теория имела специфические измерения, не вполне очевидные с позиций сегодняшнего дня. Идея типа соединяла новизну и архаику. Новизна состояла в решительном отрицании аристотелевского космоса идеальных сущностей и в последовательном развитии индуктивной логики, архаизм – в связи между идеей типа и идеей Бога. В идее типа видели «план развития» данного рода, т.е. как божественное предначертание. Проект Хьюэлла был попыткой обосновать религиозное мировоззрение на основе новейших достижений науки.

Дело, однако, не сводилось к борьбе религии и науки. Не менее важным было то, что в мире, представляющем собой собрание не поддающихся определению эмпирических категорий, едва ли возможно приписывать этим последним универсальные предикаты. А это в свою очередь подрывало возможность обоснования проекта будущего либерально-демократического общества с помощью универсальных ценностей. Именно поэтому логика Хьюэлла имела опасные радикально-консервативные импликации. Неудивительно, что в значительной степени в противовес ей Джон Стюарт Милль создал свою «Систему логики» – либерально-демократическую «сумму» XIX века.[17] Признавая реальность «прототипических» эффектов, он ограничил их значение с помощью идеи о том, что по поводу типов возможны универсальные суждения: ведь типы разложимы на признаки, которые, однако, не обязательны, а только типичны для данной категории.[18] Неудивительно и то, что вокруг самого Хьюэлла сложился своего рода «заговор молчания», и его имя было почти полностью забыто – до самого недавнего времени.[19]

Рождение идеи истории было теснейшим образом связано с этой интеллектуальной эволюцией. Корни идеи истории – в атомистической картине мира современной науки. Более того, после распада аристотелевского космоса вечных сущностей только история могла стать главным объяснительным принципом атомарной вселенной. Ведь

Core Readings, ed. E. Margolis, S. Laurence. Cambridge, Mass., London, 1999; Gregory L. Murphy, The Big Book of Concepts. Cambridge, Mass., London, 2004. О теории прототипа применительно к социальным классификациях см.: Luc Boltanski, Laurent Thévenot, Finding One's Way in Social Space: A Study Based on Games // Social Science Information. 1983. 22/4-5. 631-679. См. также: Н.Е. Копосов, Как думают историки. – С.88-128.

[17] John Stuart Mill, A System of Logic . London, 1843, vol.1-2.

[18] Подобный подход в современной теории классификации называют пробабилистическим.

[19] John Wettersten, Whewell's Critics. Have They Prevented Him from Doing Good? Amsterdam, New York, 2005.

именно она представляется наиболее естественным ответом на вопрос о принципе единства категорий. Не случайно, что классическими примерами прототипических категорий служили исторически развившиеся из одного источника формы – будь то значения слов или биологические виды. Не случайно и то, что классификационные науки были также известны под именем естественной истории – одной из областей истории, подразделявшейся еще в XVIII веке на церковную, гражданскую и естественную. История есть форма существования мира, в равной степени природы и культуры, различие между которыми в мысли XVIII – первой половины XIX века (в отличие от второй его половины) вовсе не воспринималось как драматическое. Именно в этом состоял главный тезис историзма – широкого философского течения, укорененного – вопреки обычному предрассудку – не столько в романтизме (который, впрочем, придал ему классические формы), сколько в Просвещении.

Такой взгляд на рождение современной идеи истории несколько отличается от принятого, в частности, в традиции немецкой истории понятий. Ее главный теоретик Райнхарт Козеллек связывал возникновение понятия истории – как и современной системы исторических понятий в целом – с изменением в XVIII веке восприятия исторического времени и возникновением теории прогресса.[20] Он говорил в связи с этим о «переломном времени» (*Sattelzeit*) – периоде с середины XVIII до середины XIX века, когда новая система понятий в основном сложилась. Именно тогда либо возникли и распространились новые, либо обрели новый смысл и статус старые слова, превратившиеся в основные исторические понятия. Наряду с *историей* и *прогрессом* это такие слова, как *государство*, *общество*, *культура*, *цивилизация*, *революция*, *демократия* и так далее. В них теперь воплощался проект будущего общества. При этом многие из них имели своеобразную грамматическую форму индивидуальных собирательных имен – коллектив-сингуляров, как говорил Козеллек. Так, понятие Истории с большой буквы, в смысле процесса становления человечества, стало собирательным именем для всех историй, когда-либо случившихся в прошлом. Но вместе с тем это понятие означало единственный в своем роде, уникальный процесс. Впрочем, теория коллектив-сингуляров была слабо проработана Козеллеком, и остается

[20] Reinhart Koselleck, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1979; Idem, «Historie/Geschichte», Geschichtliche Grundbegriffe, Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Stuttgart, 1972-1993, 2: 649-653.

не ясным, в чем, собственно, заключаются их логические особенности по сравнению с другими понятиями.

Ключевым в теории Козеллека является тезис о том, что семантические структуры исторических понятий определены восприятием времени. Каждое понятие, с одной стороны, обобщает некоторый опыт, описывая наличное бытие, а с другой – предполагает некоторую нормативность, своего рода проект будущего. Оно, следовательно, имеет две по-разному ориентированные во времени части, которые Козеллек называет соответственно областью опыта (*Erfahrungraum*) и горизонтом ожиданий (*Erwartungshorizont*). Но соотношение между этими частями может меняться. В частности, наступление «нового времени» (*Neuzeit*) в XVIII-XIX вв. было связано с переменой в восприятии исторического времени и, следовательно, в семантических структурах исторических понятий. До переломного времени социально-политические понятия традиционного общества характеризовались решительным преобладанием области опыта. Они описывали, зачастую весьма детально, общество партикуляристского типа, общество привилегий, сословий и корпораций. Напротив, начиная с XVIII в. новые исторические понятия разрывают связи с прошлым и устремляются в будущее. В них формулируется, оспаривается, переформулируется проект нового общества.

Рассмотрим конкретный пример. До возникновения ориентированной в будущее концепции всемирной истории социально-политическая терминология носила гораздо более партикуляристский характер. Так, для обозначения мира ремесленников и рабочих в XVIII веке употреблялось несколько сот терминов, с большой точностью обозначавших конкретные профессии. Но понятие рабочего класса, или пролетариата, формируется только под влиянием опыта Французской революции в начале XIX века. Это понятие было, конечно, исторически гораздо менее точным, но зато оно выражало проект будущего – социалистической революции и диктатуры пролетариата – и служило мощным орудием мобилизации на борьбу за этот проект. Попытаемся мысленно заменить в известном лозунге «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» слово пролетарии на список из хотя бы пары дюжин основных рабочих специальностей – и мы поймем значение основных исторических понятий. Вместе с тем, как известно каждому историку, эти понятия гораздо менее пригодны для написания социальной истории, поскольку живая действительность с трудом умещается в них.

Итак, возникшие в переломное время понятия не столько описывают область опыта, сколько намечают горизонт ожиданий. При этом они ускользают от точных определений, не только потому, что разные идеологии

вкладывают в них разные смыслы, но и потому, что соответствующая им реальность еще не сложилась. В малой степени связанные опытом, понятия становятся гораздо более абстрактными и всеобщими. Они не столько описывают многообразную реальность, сколько навязывают новую реальность, помысленную в абстрактных и претендующих на общезначимость терминах. Важными особенностями новой идеи истории стало то, что ее объяснительный потенциал оказался связанным с идеей будущего. Именно горизонт ожиданий позволял придать смысл прошлому и настоящему, обнаружив в них черты рождающегося будущего.

Я разделяю эти взгляды Козеллека. Однако предлагаемое им объяснение происхождения идеи истории несколько тавтологично: современная идея истории возникла потому, что изменилось восприятие исторического времени. В чем, в таком случае, причины изменения отношения ко времени и в чем оно выразилось, если не в концепции истории? Конечно, кризис европейского Старого порядка и массовый опыт разрыва с традициями могли способствовать и, вероятно, способствовали формированию проекта будущего. Однако социально-политические кризисы случались и раньше, но никакой идеи истории не порождали. А проект будущего мог принять, как это и бывало раньше, эсхатологическую форму, а вовсе не форму концепции всемирной истории как процесса становления всего сущего. К слову сказать, милленаристские мечтания в какой-то мере сказались на теории прогресса, и вообще в «небесном граде» философов XVIII века структуры религиозного мышления вполне ощутимы.

Мне представляется, что из теории Козеллека выпало важное звено – логическая необходимость идеи истории для картины мира современной науки. Установление связи между рождением атомарной вселенной и возникновением историзма заполняет эту лакуну. Понятно, это не снимает вопроса о причинах, потому что возникновение образа атомарной вселенной также нуждается в объяснении. Соблазнительно поставить его в связь с постепенным развитием индивидуализма, однако этот вопрос выходит за рамки нашей работы. Отмечу только, что искать причины рождения атомарной вселенной следует в существенно более широкой хронологической перспективе (с учетом номиналистического восстания в философии позднего средневековья).

В рамках предложенного подхода можно объяснить и особенности семантической структуры коллектив-сингуляров. Новые исторические понятия на самом деле выражались именами разного типа – и собирательными (как дворянство или буржуазия), и нарицательными (как

революция), и даже собственными (как, например, названия отдельных регионов – Европа, Восточная Европа и т.д.), с которыми связывались целые комплексы исторических представлений, имевших самое непосредственное отношение к идее всеобщей истории. Но для нас важен не столько грамматический тип имени, хотя он и сказывался на значении соответствующего понятия, сколько способ его употребления. В принципе, социальные термины, независимо от грамматического типа имени, могут отсылать как к общему значению, так и к конкретному уникальному опыту.[21] К чему и в какой мере они отсылают, в значительной степени зависит от контекста.

Так, например, понятие цивилизации (отметим, что в основных европейских языках оно означает не только состояние цивилизации, но и процесс «оцивилизовывания») является собирательным именем потому, что (как и история) обозначает совокупность всех проявлений этого процесса. Оно может быть понято как собственное имя части мира, в котором этот процесс принес наиболее ощутимые результаты. В этом смысле оно фактически является другим именем Европы (или Запада). Но оно также может быть понято как нарицательное имя и употреблено во множественном числе для обозначения множества различных цивилизаций. Все эти смыслы присутствуют в нем одновременно, но в разных контекстах то один, то другой выступает на первый план. Отчасти подобным же образом дело обстоит с понятиями, выражаемыми именами собственными. Слово *Европа* может быть собственным именем региона, но может быть употреблено и как синоним *цивилизации*. Количество примеров легко умножить.

Коллектив-сингуляры, таким образом, – это классификационные понятия, которые позволяют помыслить комплексы разнородных фактов как целостности и которые в той или иной пропорции включают абстрактное универсальное значение и отсылку к исторически конкретному опыту. Их семантическая структура определяется напряжением, с одной стороны, между универсализмом и партикуляризмом, а с другой – между множеством и единством. В логическом пределе они могут утратить классификационную функцию и стать собственными именами уже не множеств, но организмов.

Господствовавшая в мысли XIX-XX веков тенденция употребления коллектив-сингуляров состояла в нахождении баланса между этими

[21] Поэтому Жан-Клод Пассерон называет их «полусобственными» именами. См. Jean-Claude Passeron, Le raisonnement sociologique: L'espace non-popperien du raisonnement naturel. Paris, 1991. 60-61.

полюсами. С одной стороны, преобладающая либерально-демократическая идеология, которая в значительной мере опиралась на картину мира современной науки, нуждалась в идее индивида и образе атомарной номиналистической вселенной. Но с другой стороны, она была немыслима и без универсальных понятий и ценностей. Достигнутый ею баланс периодически пытались разрушить, главным образом, различные партикуляристские идеологии, в особенности национализм. Предполагаемая ими картина мира меньше нуждалась в идее индивида и универсальных ценностях и больше – в собственных именах коллективов-организмов. При этом идея истории, помысленной как всеобщий процесс становления человечества, стремящегося к универсальным нормам и ценностям, служила основой либерально-демократической концепции.

Правда, похожая модель была положена и в основу марксистского «большого нарратива», однако с одним существенным отличием: в марксистской интерпретации классификационная функция основных исторических понятий была существенно ослаблена в пользу их органистического понимания. Так, если в либеральной традиции индивиды рассматривались как логически предшествующие классам, которые выступали в качестве инструментов классификации на основании произвольно выбранных признаков, то в марксистской традиции классы нередко понимались как логически предшествующие индивидам и определяющие их «классовую сущность». Именно антропоморфизированные классы были центральными персонажами марксистской истории.

Что касается националистического «нарратива», то его логическим условием является мысль, что история может выбирать разные пути. Классическим выражением этой мысли была концепция особого пути (*Sonderweg*), распространенная в немецкой историографии XIX – первой половины XX веков. Согласно этой концепции, ценности, которыми руководствуется немецкий народ, и цели его исторического развития радикально отличаются от ценностей и целей стран Запада (или Европы) – Англии и Франции. Отсюда – неизбежная этих последних враждебность интересам Германии. Перед лицом враждебного Запада Германия должна достигнуть национального согласия, победить врагов и реализовать свое предназначение.[22] Подобного же рода теории, сложившиеся под непосредственным влиянием немецкой концепции особого пути (и в

[22] Georg G. Iggers, The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown, Connecticut, 1968.

свою очередь повлиявшие на них), определяли историческую концепцию российских славянофилов XIX века.

Конечно, эти модели всеобщей истории нередко переплетались в исторических концепциях. Так, либерально-демократический и национальный «нарративы» порой сочетались, поскольку либерализм XIX века брал на вооружение идеи национальной исключительности – в том смысле, что история соответствующей страны рассматривалась как исключительно чистое воплощение пути человечества к свободе. Именно так представлялась их национальная история большинству английских, французских и американских историков XIX века. Идея всемирной истории, как правило, служила общей рамкой для национальных историй. В этом проявлялась пластичность основных исторических понятий и их потенциальная способность выражать, за счет некоторого изменения логического баланса, различные модели истории. Но, повторяю, в целом преобладающую роль в исторической мысли XIX-XX веков играла либерально-демократическая концепция, часто в сочетании с элементами «национального нарратива».

Следует подчеркнуть, что достигнутый в XIX веке баланс между универсализмом и партикуляризмом был связан с описанным Козеллеком изменением в восприятии исторического времени. Что, однако, произойдет, если в восприятии времени произойдут новые перемены? Вероятно, можно будет ожидать изменения этого баланса. Нечто подобное, как мне кажется, и происходит сегодня.

Об изменении в восприятии исторического времени, об исчезновении проекта будущего, о смерти истории и подъеме памяти историки заговорили, как уже отмечалось, довольно давно. Наиболее полно, по-видимому, этот взгляд был обоснован в работах Франсуа Артога, во многом опирающегося на историю памяти Пьера Нора и историю понятий Райнхарта Козеллека.[23]С его точки зрения, характерное для современного общества восприятие исторического времени – или «режим историчности» – характеризуется решительным преобладанием настоящего над прошлым и будущем. Поэтому Артог называет это восприятие презентизмом, противопоставляя его сложившемуся в XVIII веке режиму историчности, в котором, напротив, главную роль играло будущее. О раздвинувшихся пределах настоящего и поглощении им будущего и прошлого говорит также Ханс Ульрих Гумбрехт.[24] Мне эти наблюдения представляются обоснованными, хотя,

[23] François Hartog, Régimes d'historicité. Présentisme et experience du temps.Paris, 2003.

[24] Ханс Ульрих Гумбрехт. В 1926: на острие времени. Москва, 2005. – С.476.

безусловно, современное восприятие времени нуждается в дальнейшем изучении.

Констатация «заката будущего» привела некоторых историков к гипотезе «переломного времени наоборот». Она была сформулирована Диной Хапаевой в 2005 году для характеристики свойственной нашему времени «немоты интеллектуалов» и их неспособности сформулировать новые понятия для описания нового опыта, что резко отличает рубеж XX-XXI веков от периода Французской революции, увидевшего бум новых понятий.[25] В несколько ином смысле понятие «переломного времени наоборот» используют испанские историки понятий Хавир Фернандес Себастиан и Хуан Франсиско Фуентес. В интервью, взятом у Райнхарта Козеллека незадолго до его смерти, они, говоря о семантической структуре исторических понятий, отмечают, что «баланс между опытом и ожиданиями оказался нарушен» в последние годы, когда стало «все труднее рассматривать будущее как продолжение настоящего». За этим последовала фрагментация истории, в результате которой основные исторические понятия «перестают быть коллектив-сингулярами и возвращаются к своим истокам периода до переломного времени».[26] При этом имеется в виду, что, например, даже допуская возможность отдельных прогрессивных изменений в современном обществе, мы не рискуем сегодня с прежней уверенностью подводить их под собирательное понятие прогресса и видеть в нем смысл исторического процесса.

Едва ли, однако, наше мышление может просто вернуться в XVII век. Мне кажется более вероятным другой сценарий – продолжение атомизации нашего мышления, уменьшение значения связанного с проектом будущего абстрактного и универсального аспекта понятий, их переориентация на область опыта и нарушение баланса двух логик в пользу логики имен собственных.

Признаки такого развития существуют. Возьмем, например, проект единой Европы – редкий в современном мире масштабный и ориентированный в будущее проект. Однако даже в его рамках происходит постепенное изменение семантической структуры понятия Европа. Его универсальный компонент менее существенен, нежели аналогичный компонент понятия Запада времен Холодной войны. Конечно, Европа по-

---

[25] Дина Хапаева, Герцоги республики в эпоху переводов. Гуманитарные науки и революция понятий. Москва, 2005. – С.214-217.

[26] Javier Fernandez Sebastian, Juan Francisco Fuentes, Conceptual History, Memory, and Identity: an Interview with Reinhart Koselleck // Contributions to the History of Concept. 2006. 1/2. 119-120. Сам Козеллек в интервью отнесся к этой идее довольно скептически.

прежнему означает цивилизацию, однако не претендует более на то, что она является единственным или хотя бы главным воплощением этого понятия – уже просто потому, что понятие Запада, также до известной степени синонимичное цивилизации, явственно разделилось на два понятия – Европы и США. И Европа, и США сегодня все больше воспринимаются как «исторические индивиды» и все меньше – как воплощение универсальных принципов, обязательных для всего человечества. Иными словами, воплощенный в образе Запада магистральный путь развития начинает рассматриваться как своего рода *Sonderweg* – если не как целый спектр «особых путей». Нечему удивляться, если другие страны с возрастающей готовностью концептуализируют себя в подобных терминах. В недавней работе, анализируя историческую концепцию путинского режима в России, автор этих строк пришел к выводу, что она дает яркий пример исторического мышления, следующего логике имен собственных.[27]

Все это чревато важными последствиями для политической мысли, прежде всего, распространением формы политической легитимации в партикуляристских терминах, через описание исторического становления общности, в ущерб легитимации в универсальных терминах с помощью проекта будущего. Именно об этом начавшемся интеллектуальном сдвиге свидетельствует, на мой взгляд, исторический поворот в социальных и гуманитарных науках и подъем исторической памяти.

[27] Н. Копосов. Память строгого режима. История и политика в России. Москва, 2011.

Daniel Ciunajcis
Познань

O krytycznym zadaniu *historii pojęć*

Szkic ten traktuje o pewnych cechach projektu *historii pojęć* historyczno-społecznych. Określenie «historyczno-społeczne» oznacza, że idzie tu niemal wyłącznie o podstawowe określenia narracji historycznej. Inaczej mówiąc o przemiany użycia słów[1], które spajają narracje historyczną i najczęściej występują w tak zwanych źródłach pisanych, tradycyjnie uznanych za empirie, za «przedmiot» badań dziejopisa. Historia dotyczy pojęć, których znaczenia mogą obrazować zarówno ciągłość następujących po sobie epok jak również ich zamknięcie sprawiające, że owe epoki są światem zupełnie odrębnym od naszego. Dodać należy, że w takich analizach chodzi przede wszystkim o języki narodowe oraz o wyrażenia używane do dziś przede wszystkim w życiu politycznym poszczególnych krajów.

I

Powyższe rozróżnienie jest konieczne ponieważ przez pojęcia nadzwyczaj często rozumiemy jedynie terminy naukowe tworzone w obszarze poszczególnych teorii metodologicznych i epistemologicznych. Analizując filozofie Immanuela Kanta mówi się na przykład o «…udanej transcendentalnej dedukcji czystych pojęć intelektu»[2] przy czym intelekt jest zdolnością tworzenia najbardziej ogólnych prawideł. W polskiej humanistyce mamy do czynienia

[1] Znaczenie pojęć często traktuje niemal tak samo jak Quentin Skinner jako «words in action». W takim ujęci brakuje jakiejś idealnej strony dla badanego zjawiska języka. Jedynym cechą stałą oraz odróżniającą poszczególne wyrażenia jest ich brzmienie i graficzna prezentacja a sens dookreśla się w ich użyciu przez mówiącego, adresata wypowiedzi oraz przed kontekst komunikacji (retoryczny). Powiedziałem, że tylko «często» a nie zawsze wykorzystuje taką niezwykle prostą i praktyczną wizje pojęcia historyczno – społecznego ponieważ jej konfrontacja choćby z podstawami współczesnego językoznawstwem (ma tu na myśli Kurs de Saussura) omawiane zagadnienie niezwykle komplikuj. Zob.: Skinner Q. Visions of Politics. Vol. I: Regarding Method. – Cambridge, 2002.

[2] Schnädelbach H. Rozum i historia/ tłum. K. Krzemieniowa. Warszawa, 2001. S.93.

z konstrukcją swoistych pojęć poznawczych w wizji idealizacyjnej powstałej podczas modelowego badania władzy i systemu realnego socjalizmu w pracach Leszka Nowaka[3]. Oczywiście także w niniejszym tekście, dotyczącym przecież naukowej krytyki, wykorzystuje wspomniane znaczenie epistemologiczno-metodologiczne jednak określać je będę jako kategorie.

Należy teraz poczynić kolejną uwagę uściślającą dalszą część wywodu. Mówiąc o *historii pojęć* mam na myśli, reprezentowany głównie przez Reinharta Koselleckа, jej historiograficzny rodzaj – *Begriffsgeschichte*, który jako badania nad językiem oraz jako teoria dziejów opracowana została w Niemczech[4]. Epitet «historiograficzny» jest ważny ponieważ mamy również do czynienie z *Begriffsgeschichte*, które nazwać można odmianą filozoficzną, istniejąca przede wszystkim w łonie ruchu hermeneutycznego, w filozofii niemieckiej. Hans Georg Gadamer znaczną część swej naukowej aktywności poświecił *historii pojęć*, będącej podstawą jego programu filozoficznych dziejów filozofii[5].

Oba nurty w humanistyce wzajemnie się przenikały i czego dowodem jest choćby powstanie w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku periodyku «*Archiv für Begriffsgeschchte*» pod redakcją Gadamera. To właśnie w tym czasopiśmie Koselleck umieścił tekst będący rodzajem programu dla przyszłego słownika historycznego pod tytułem «*Richtlinien für das Lexikon politisch – sozialer Begriffe der Neuzeit*»[6]. Nieco później w tym samym piśmie jego redaktor opublikowała artykuł «*Begriffsgeschichte als Philosophie*»[7]. Autor wspomnianej przed chwilą pracy mówi o pojęciowości jako «istocie» filozofii. Pojęcia można uznać za jedyne «miejsce» dla przedmiotu filozofii. Ale tu pojawia się problem a mianowicie jak wykazać odpowiedniość danej pojęciowości dla przedmiotu. Nauki przyrodnicze, według Gadamera, nie mają z tym większego problemu

---

[3] Nowak L. U podstaw teorii socjalizmu. – Tom III: Dynamika władzy. Poznań, 1991.

[4] Historykiem, który był redaktorem największego słownika historii pojęć historyczno-społecznych oraz autorem wielu artykułów z zakresu Begriffsgeschichte był Reinhart Koselleck. Jego prace stanowią główna inspiracje dla rozważań zawartych w tym tekście. Zob.: Geschichtliche Grundbegriffe. Historische Lexikon zur politisch – sozialen Sprache in Deutschland/ red. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. – Stuttgart, 1972.

[5] Najlepszym chyba przykładem filozoficznego Begriffsgeschichte jest słownik pod redakcją Joachima Rittera «Historisches Wortebuch der Philiosophie», w którym Gadamer jest autorem hasła «Hermeneutyka». Zob.: Historisches Wortebuch der Philiosophie/ red. Joachim Ritter. Basel/Stuttgart, 1971.

[6] Koselleck R. Richtlinien für das Lexikon politisch – sozialer Begriffe der Neuzeit// Archiv für Begriffsgeschichte. №11, 1967.

[7] Gadamer H.G. Begriffsgeschichte als Philosophie// Archiv für Begriffsgeschichte. №2, 1970. Artykuł ten został przetłumaczony na język polski. Zob.: Gadamer H.G. Historia pojęć jako filozofia/ tłum. K. Michalski, [w]: Gadamer H.G. Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane/ tłum. M. Łukasiewicz, K. Michalski. Warszawa, 2000. S.100-119.

ponieważ możliwość przeprowadzania doświadczeń ukazuje aktualność pojęć. W filozofii (jak i w całej humanistyce) jest nieco inaczej, jak bowiem można wykazać odpowiedniość pojęć dotyczących jej przedmiotu kiedy nie wiemy co jest miara tej odpowiedniości. Idzie tu nie tylko o kryteria poznania ale i jego cel. Często zakładamy, że podmiotem jest po prostu byt lecz wciąż ujawnia się on w nieskończenie wielu postaciach: jako idea, jako Bóg (czyli jako ten, który jest), palotyńska Pra – jednia, kartezjańskie myślenie. Gadamer ujmuje to nieco ogólniej i trafniej, mówi, że filozofowie dotykają «…niezmienną wiecznością i boskość, przyrodę, znajdującą się w niezmiennym ruchu, wiążący ethos, człowieka»[8]. Ta wielość prezentacji bytu skłania do twierdzenia, że nawet człowiek nie jest tym, który byłby w stanie wytworzyć kryteria dla rzeczonej odpowiedniości języka i jego pojęć. Zatem przedmiotem, o którym tu mowa jest samo pojęcie. «Pojęcie to byt prawdziwy…» twierdzi Gadamer. Na podstawie innych prac autora «Prawdy i Metody» pojęcie można traktować jako synonim dla językiem. W jaki zatem sposób język jest rzeczywistością filozofii ? Odpowiedź jest całkiem jasna to najzwyczajniej stanowiąca o trwaniu człowieka wykładania całego świata. To co istniej dla nas (w tym my sami jak również inny człowiek) jest już zawsze zinterpretowane w języku. Kiedy zdobywam świadomość znaczeń poszczególnych pojęci i uczymy się je odpowiednio stosować, kiedy zaczynamy wiedzieć jak używać innych reguł języka zaczynamy mieć dostęp do prawdy o świecie. Całość obrazów zawartych w istniejącym przed nami języku Gadamer nazywa tradycją. Język jako byt zawsze ma pierwszeństwo. Taką kolejność i jednocześnie podporządkowanie odkryła najwcześniejsza teologia chrześcijańska. Oto chrześcijanie stwierdzili, że na początku był Bóg opisany przez autora Ewangelii św. Jan jako Słowo (*Logos*). Jeszcze przed pojawieniem się w historii ludzi Boga – Człowieka istniało Słowo, które godząc się na coś co nazwać można jego przeznaczeniem stało się ciałem. Podobnie jak Słowo (*Logos*) wstępuje w ciało, tak ludzie zaczynając prawdziwie być «zrastają się» z własnym językiem. To prawdziwie bycie nazwać można rozumieniem drugiego człowieka oraz świata. Rozumienie, dla Gadamera i Martina Heideggera, nie jest nauką czy też wiedzą o czymś lub o kimś. Jest to filar naszej egzystencji ujętej jako stale realizowana możliwość zaistnienia tego co nam się zjawia. Nie trzeba dodawać, że na to ciągłe «powoływania» świata do życia pozwala dysponowanie pojęciowością czyli prościej – przywilej języka. Właśnie teraz wypada zapytać o możliwość uprawiania *Begriffsgeschchte* w obszarze filozofii. Skoro Gadamer odnajduje cel myślenia w bycie, a ten z kolei jest możliwością wykorzystania pojęć to czy po przyjęciu starego rozróżnienia Diltheya (ciągle bliskiego szerokiemu gronu historyków) na rozumienie i wyjaśniania *historia*

[8] Tamże. S.100-101.

pojęć (nie będąca w założeniu zwykłą nauką) nie okazuje się być dziwną próbą rozumienia samego rozumienia? Oczywiście wybitny filozof mówi nam i o tym, twierdząc że, udzielanie odpowiedzi przez *historię pojęć* jest zasadne «… tylko o tyle, o ile pojęcia żyją jeszcze w żywym języku – a to znaczy, że ideał całkowitego uświadomienia nie ma sensu. Język nie pamięta bowiem o sobie; tylko krytyczny wysiłek „wbrew naturze", wysiłek, który przerywa rzekę mówienia i zatrzymuje nagle coś, co w niej płynie, może nam uświadomić i wyjaśnić jakieś słowo i jego pojęciowe znaczenie»[9]. Czy ten «wysiłek» dotyczący choćby częściowego powstrzymania tradycji nie wymaga konstrukcji całkiem wyszukanego modelu poznawczego, który krytykę uczyniłby skuteczną? Jeżeli tworzenie poznawczych kategorii mających pozory uniwersalności są nie możliwe to nie jeden historyk zapyta jaką właściwie historią jest filozoficzna *historia pojęć* i gdzie szukać jej krytycznego potencjału. W swojej innej pracy Gadamer pisze «…słowa – pojęcia (…) nie są trwałymi znakami i sygnałami oznaczającymi coś jednoznacznego, ale wypływają z komunikatywnego poruszenia ludzkiej wykładni świata, dokonującego się w języku, przez nią są poruszane przemieniane i ulegają wzbogaceniu, wchodzą w nowe konteksty, zakrywają stare, na pół popadają w zapomnienie, a ożywają w nowym, zapytującym myśleniu. Dlatego u podstaw wszelkiej filozoficznej roboty kryje się wymiar hermeneutyczny pojęcia, określany dzisiaj trochę niedokładnym terminem *historia pojęć*»[10]. Ani w cytowanym dziele ani w innych dostępnych mi pracach myślicie nie znalazłem analizy dotyczącej tego jak rzeczoną «ludzką wykładnie świata» badać, jakich kategorii do takich analiz użyć. Idea koła hermeneutycznego ukazuje ogólny schemat rozumienia ale historiograficzną kategorią nie jest.

Pełna zgoda historyków na przyjęcie filozoficznej wizji *Begriffsgeschichte* oznaczałaby próbę odwrotu od własnej tradycji prezentowania przeszłości. Wielu dziejopisów doskonale zdaje sobie sprawę z tego, że skazani są na ograniczenia poznawcze istniejące w ich języku. Jerzy Topolski opisywał je jako «przestrzenie ontologiczne»[11]. Mimo tego ograniczenia badacz nie musi lub po prostu nie jest w stanie zwracać na nie uwagi i zaczyna swoje każde naukowe działanie od wyjaśniania (często mające pozory zupełnego obiektywizmu), które zapewne w konsekwencji zmienia, przekształca, jego własną płaszczyznę rozumienia. W tym sensie historyk podporządkowany jest hermeneutycznej drodze po kole, jednak impulsem dla ruch po tej linii jest według mnie zawsze potrzeba *zrozumienia – wczucia*, albo więcej potrzeb

[9] Tamże. –S.110.
[10] Gadamer H.G. Hermeneutyka/ tłum. B. Baran// Życie i myśl. №4, 1976. S.137-150.
[11] Topolski J. Rozumienie i historia. Warszawa, 1978. S.35-57.

wyjaśnienia zjawisk przeszłości. Dzieje się tak od chwili kiedy historiografia zdobyła status akademickiej dyscypliny a jej zwolennicy miotają się między określaniem tej gałęzi poznania, jako nauki, o stałych swoistych kategoriach oraz uznaniu dziejopisarstwa tylko za odmianę literatury, za rodzaj egzystencjalnie motywowanej potrzeby opowiadania. Jörn Rüsen tą skrótowo zarysowaną sprzeczności (tak wyraźnie i intensywnie dyskutowaną od chwili pierwszych prób pełnego wpięcia historiografii w kanon naukowości) zawarł w schemacie tak zwanej *matrycy poznawczej* (*Disziplinäre Matrix*) nauk historycznych będącej rodzajem «humanistycznego» odpowiednika modelu rewolucji naukowych Thomasa S. Khuna[12]. Rüsen mówi o trzech podstawowych wymiarach dzisiejszego myślenie historycznego, wymiary te nazwa również strategiami. Są one nieredukowalne, wszystkie są tak samo ważne i występują razem. Po pierwsze istnieje polityczna strategia stwarzania pamięci kolektywnej. Następnie niemiecki historyk wymienia kognitywną strategie wytwarzania wiedzy. Do tej drugiej zalicza przeróżne rodzaje interpretacji (Die Deutungen), teorie wiedzy historycznej, konstruowanie kategorii oraz metody, opisane jako «reguły badań empirycznych» («Regeln der empirischen Forschung»)[13]. Twórca omawianego schematu dodaje jeszcze wymiar poetyki i retoryki historycznej reprezentacji.

Historiograficzna *Begriffsgeschichte* zawiera jak i analizuje wszystkie wymiary współczesnego dziejopisarstwa[14]. Pozwala to na uzyskanie prawdziwie krytycznego potencjału, dzięki któremu można badać i oceniać życie polityczne nowożytności[15]. Należy powtórzyć, że autorzy omawianej teraz odmiany *historii pojęć* wzajemnie się inspirowali i posiadają istotne podobieństwa. Przede wszystkim badają wyrażenia, które w filozofii i w języku polityki używane są do dziś. Dalej, nieco ogólniejsza zbieżność polega na tym, że skupiają się na odczytywaniu tekstów pisanych. Partycypują przez to w zmianie jaka zaszła wraz z powstaniem bardzo wpływowej teorii Diltheya. Otóż przed powstaniem owej teorii klasyczny modelem niemal każdej analizy empirycznej była obserwacja przedmiotu. Dilthey zastępuje ją interpretacją tekstów. Była to niezwykle oryginalna wizja interpretacji. Oczywiście powszechnie wiadomo, że na długo przed wiekiem dziewiętnastym komentarze dotyczące źródeł pisanych były «...wzorcowym przykładem ujmowania wszelkiego rodzaju

---

[12] Kuhn T.S. Struktura rewolucji naukowych/ tłum. H.Ostomęcka. Warszawa, 1968.

13 Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe/ red. Stefan Jordan. Stuttgart, 2002. S.62.

[14] Ja chciałbym uwypuklić szczególnie drugi wymiar historiografii.

[15] Przez nowożytność rozumiem niemieckie Die Neuzeit (nowy czas) czyli epokę, w której ludzie świadomi są tego iż żyją w czasie «nowym», w epoce inne od stuleci ją poprzedzających. Dlatego tak zwaną współczesność także nazywam nowożytnością.

przedmiotów kultury…»[16]. Dotyczyło to prawników, teologów, historyków, osób badający strukturę języka, filozofów. Jednak Dilthey na źródła pisane patrzy przez pryzmat heglowskiej idei Ducha. Wszelkie dzieła traktował jako «obiektywizacje». Oznacza to, że wszelkie pozostałości (Überreste) po «podmiotach» traktuje jako przejaw pracy Ducha. Mówiąc dokładniej poddane analizie pismo jest przejawem «obiektywizacji» i właśnie w rzeczonej symbolicznej «obiektywizacji» człowiek wyraża swoje doświadczenie. Jest ono zrozumiała nie tylko przez właściwe odczytanie symboli ale przede wszystkim dzięki temu, że «obiektywizacja» jest aktem eksternalizacji tego samego Ducha, który dotyczy interpretującego[17].

Historia pojęć dwóch opisanych nurtów jest prezentacją doświadczeń – ich jedności i przemian. Historycy – szczególnie Koselleck – którzy tworzyli zręby *Begriffsgeschichte* w konstrukcji krytycznych metod i kategorii posunęli się znacznie dalej nie tylko niż filozofowie hermeneutyki (w dwudziestym wieku) ale także niż sam Dilthey. Zaprezentuje teraz najbardziej podstawowe możliwości zaistnienia wszelkich historii opracowane przez Kosellecka i właśnie te kategorie uznaje za trzon krytyki tkwiącej w historiograficznym projekcie *historii pojęć*.

II

Historyczna analiza pojęć tworzących przestrzeń publiczną nowożytności nie jest refleksja podejmującą problem komunikacji. Jest to analiza prezentująca warunki możliwości wszelkich historii i tym samym dzisiejszego dyskursu politycznego[18]. Choć najobszerniejszy słownik pojęć historyczno-społecznych a mianowicie «*Geschichtliche Grundbegriffe. Historische Lexikon zur politisch – sozialen Sprache in Deutschland*» odnosi się do przeszłości to jego cele jest prezentacja współczesności, «…językowego ujęcia nowoczesnego świata, kształtowania i zyskiwania świadomości za pomocą pojęć, które są także naszymi pojęciami»[19]. Redaktorzy słownika tworzą aż sześć grup taki pojęć: 1) centralne pojęcia ustrojowe; 2) słowa – klucze struktur politycznych gospodarczych i społecznych; 3) określenia własne tworzone w ramach poszczególnych nauk; 4) pojęcia przewodnie dla ruchów politycznych oraz ich

[16] Habermas, Rorty, Kołakowski: stan filozofii współczesnej/ red. Józef Niżnik.Warszawa, 1996. S.22.

[17] Tamże. S.22-23. Zdaje sobie sprawę, że to dość skrótowe tłumaczenie idei zawartej w pracy niemieckiego filozofa, jednak na użytek tego tekst wydaje się całkiem wystarczające. Zob. również: Scholtz G. Dilthey über das Wesen der Philosophie, [w]: Dilthey W. Das Wesen der Philosophie. Wiesbaden, 2008. S.14-25.

[18] Uznaje związek polityki i historii za bardzo ścisły, wręcz nierozerwalny.

[19] Koselleck R. Podstawowe pojęcia historii/ Wprowadzenie, tłum. W. Kunicki. Poznań, 2001. S.29.

hasła; 5) określenia grup zawodowych i klas społecznych; 6) pojęcia centralne dla nowożytnych ideologii, które to strukturalizują przestrzeń sprawczą i świat pracy[20]. Są to tak prymarne pojęcia historycznie kształtowanego życia publicznego, że właściwie warunkują grę jaką jest używanie języka polityki, umożliwiają dialog, wojnę a nawet samo myślenie o tym co polityczne. Cechy takich wyrażeń podobne są do wartości[21]. Nie istnieją idealnie ale jako rodzaj reguł umożliwiających myślenia po prostu obowiązują. Aby ich obowiązywanie było skuteczne są one stale aktualizowane przez co zmienia się ich substancja semantyczna. Obowiązywanie powiązane z koniecznością przekształceń wytwarza czas historyczny. Jeśli teraz założę, wbrew Gadamerowi, że człowiek nie jest w pełni własnością języka lecz, że obowiązywanie pojęć w pewnym stopniu zależne jest od ludzkiego sprawstwa to można przyjąć ewentualność krytyki. Historiograficzną krytykę, którą mam tu na myśli, po części wiąże z dokonaniami Karla Apela oraz Herberta Schnädelbacha w dziedzinie filozofii (dokładniej epistemologii). Idzie o to, że każda krytyka wskazuje na rozumowość. Można zapytać jaka jest ta rozumowość, dla której «domem» jest zawsze żywy język[22]. Otóż wznoszę, za wymienionymi filozofami, że niemożliwa jest prezentacja kategorii czystej racjonalności (jako podstaw dla krytyki). Racjonalność ujawnia się jedynie w obszarze zorientowanej językowo analizy transcendentalno – pragmatycznej. Jest to analiza, która pozbawia logikę formalną dominującej roli w ukazaniu kategorii rozumu. Schnädelbach badając dzieła Kanta oddaje to w następujący sposób «Całościowe ujęcie, będące ambicją Kanta, daje się obronić tylko wtedy, kiedy logika formalna jako zamknięta teoria nadaje się na przewodni wzór analizy użycia intelektu i rozumu; wymaga to następnie udanej transcendentalnej dedukcji czystych pojęć intelektu, które zostały zrekonstruowane zgodnie z tym wzorem. Jeśli zostały spełnione obydwie przesłanki, to będzie można analitycznymi krokami dojść do «transcendentalnej doktryny władzy sądzenia» i do dialektyki czystego rozumu. Jeśli spróbujemy (…) powtórzyć ten program posługując się środkami transcendentalno – pragmatycznymi i wraz z Kantem przemierzyć cały obszar teoretycznej racjonalności w tej mierze w jakiej ma ona umożliwić poznanie naukowe, to ów cel całościowy odsuwa się w nieosiągalną dal: **język bowiem jest rozumem** *nieczystym* (podkreślenie – *D.C.*), tzn. dotkniętym przez empirię i obciążony kontyngencją. Nie można prezentować języka za pomocą reguł

[20] Tamże. S.28.
[21] Schmitt C. Die Tyrannei der Werte. Hamburg, 1979.
[22] Parafrazuje tu znane w filozofii niemieckiej powiedzenie, iż «język jest domem bytu» (Das Haus des Seines).

formalno – logicznych»[23]. Kontyngencję języka za Diltheyem będę nazywać po prostu doświadczeniem[24]. Dodać należy, że choć w dalszej części kategorie umożliwiające wszelkie opowiadanie jaki i historyczne badania często nazywam przedjęzykowymi to jednak wyciągnięte są z porządku egzystencji człowieka, którego jako osobę zawsze konstytuuje dar język.

Hipoteza dotycząca możliwości wykorzystania tego co nazwać można lingwistycznie ujętymi, transcendentalno-pragmatycznymi kategoriami historiografii pojęć przedstawił sam Koselleck w bezpośredniej dyskusji z Gadamerem[25]. W tym dialogu autor «*Prawdy i metody*» po raz kolejny jasno przedstawił główne założenia swej hermeneutyki, powtarzając tezy dotyczące dziejów oddziałujących, czyli *die Wirkungsgeschichte* oraz tego, że wszelkie doświadczenie ludzkie ograniczone jest do podporządkowanego dziejom języka i jedynie w języku jest ujawniane[26]. Mówi o konieczności ciągłego dopełniania sensów. Z kolei Koselleck podczas tej dyskusji dokładnie opisuje metodologiczne założenia swojej historiografii. Założenia te nie ograniczają uniwersalności hermeneutyki, ale pozwalają mówić o historyce, która ma znamiona teorii naukowej[27]. Choć może niejednokrotnie podkreślałem jej potencjał krytyczny, to dla Kosellecka nie jest ona jedynie odmianą krytyki ideologii. Mówi on dokładniej, iż przy tworzeniu fundamentów *historii pojęć* nie idzie o to by móc patos dziejów krytycznie (*idologiekritisch)* prześwietlić. Między innymi dlatego stawiam semantykę historyczną Kosellecka pomiędzy ontologicznie ukierunkowaną hermeneutyką a teorią krytyczną. Idzie tu bowiem o wyznaczenie głębokich kryteriów dla zaistnienia wszelkich historii. Wyznaczenie to odbywa się nie tylko przy pomocy teorii oddziałującej przeszłości, lecz również przez odpowiednie przepracowanie określeń Heideggera takich, jak *skończoność* czy też *czasowość*. Kategorie te dotyczą osoby, dlatego Koselleck podkreśla już na samym początku swych rozważań o teorii humanistyki , że zapamiętać należy, iż czas historii różni się od czasu podstawowego istnienia osoby, że jest «wielowarstwowy». Oznacza to istnienie w historii wielu temporalności. Wielość tą Koselleck przedstawia jako *równoczesność nierównoczesnego*[28]. Między innymi ta rozmaitość nie pozwala

---

[23] Schnädelbach H. Rozum i... S.93.

[24] Zobacz str. 5.

[25] Dyskusja ta została wydana co najmniej dwa razy, w formie dwóch referatów. Korzystam z publikacji zamieszczonych w zbiorze «Zeitschichten». Zob.: Koselleck R. Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt, 2000.

[26] Gadamer H.G. Historik und Sprache. Eine Antwort von Hans Georg Gadamer [w]: Ibidem. Zeitschichten. Studien zur… S.120-127.

[27] Koselleck R. Historik und Hermeneutik [w]: Ibidem. Zeitschichten. Studien zur… S.99.

[28] Tamże. S.100-101.

w pełni zgodzić się na dogmat hermeneutycznego rozumienia historycznych tekstów. Dotyczy to nie tylko historii pojęć i historiografii, której empirią jest pismo, ale również teorii historiografii czyli historyki[29]. Przy jej tworzeniu Koselleck zadaje pytania, niemal dokładnie takie same jakie zadawali sobie i swoim rozmówcom twórcy krytyki ideologii. A mianowicie, czy warunki możliwości zaistnienia dziejów ujawniają się jedynie w języku przez sensy wydobywane z czytanych tekstów ? Być może istnieją przedjęzykowe kategorie istnienia dziejów, które są jednocześnie kategoriami poznania historycznego? Można również doprowadzić do jego zrozumienia i wyjaśniania[30]. Ponownie podkreślę, iż Koselleck korzysta przede wszystkim z osiągnięć tych myślicieli, uznaje się za radykalizujących i likwidujących granice metody hermeneutycznej. Mam tu na myśli ontologie fundamentalną Heideggera, rozważania Gadamera, teorie polityki Schmitta, jak również stawiającą sobie nieco inne cele filozofię fenomenologiczną oraz w dalszej kolejności socjologię i współczesne językoznawstwo. Proponowane przez Kosellecka kategorie wszelkich dziejów mają najczęściej postać par opozycji. Wyróżnić można pięć kategorii[31].

Pierwszą i centralną opozycją jest ta, która tworzy podstawową, najłatwiej zauważalną strukturę, czasu czyli *rzucenie* (*Geworfenheit*) – jej konkretny wymiar to narodziny – oraz wybieganie ku śmierci (*Vorlaufen zum Tode*) kojarzone z koniecznością umierania (*Sterbenmüssen*). Ostatnią część tej opozycji Koselleck urozmaica mówiąc o możliwości nagłej śmierci, o stale towarzyszącej nam możliwości końca życia (*Tötenkönnens*). Owo urozmaicenie wskazuje na istnienie śmierci innej niż naturalna, na przykład w walce albo wskutek choroby[32]. Wszelkie działania, którymi zajmuje się historyk dokonywane są w czasie miedzy narodzinami a czyjąś śmiercią, wszelka historia pisana jest także tylko i wyłącznie w tym czasie. Periodyzacje dokonywane są

[29] Jest to oczywiście pojęcie znacznie starsze niż studia Kosellecka. W tej pracy chodzi między innymi o ukazanie tego co dokładnie autor «Semantyki historycznej» przez nie rozumie.

[30] Warto w tym miejscu zacytować Kosellecka «Wer auf Sprache und Texte angewiesen ist, kann sich dem Anspruch (…) Hermeneutik nich versagen. Das gilt auch für die Historie. Gilt es aber auch für die Historik, für eine Theorie der Geschichte, die nicht den empirisch zu ermittelnden Befund vergangener Geschichten untersucht, sonder danach fragt, was die Bedingungen möglicher Geschichte sind? Erschöpfen sich die Bedingungen möglicher Geschichte in Sprache und Texten? Oder gibt es Bedingungen, die außersprachlich, vorsprachlich sind, selbst wenn sie sprachlich gesucht warden? Wenn es solche Voraussetzungen der Geschichte gibt, die sich weder in Sprache erschöpfen noch auf Texte verwiesen sind, dann müßte die Historik wissenschaftstheoretisch einen Status haben, der nicht als Unterfall der Hermeneutik behandelt warden kann. Dies ist meine These, die ich zu begründen suche». Zob.: Koselleck R. Historik und… S.98-99.

[31] Chodzi tu oczywiście jedynie o kategorie budowane przez Kosellecka.

[32] Tamże. S.100-102.

na gruncie tej temporalności, którą nazywam podstawową. Bez tych dwóch podstawowych tematyzowanych w przeróżny sposób kategorii, czyli bez na przykład zdolności wywoływania wojen i ustanawiania pokoju, które to życie przedłużają lub gwałtem czynią je krótszym nie byłoby historii, które najlepiej znamy[33].

Bardzo blisko możliwości śmierci (*Tötenkönnens*) stoi para *wróg–przyjaciel*. Dzięki tej opozycji możliwym jest przedstawienie ludzkiej skończoność – *Endlichkeit* (konieczność zabicia wroga lub zachowania przy życiu przyjaciela). Kategoria *wróg – przyjaciel* ujawnia się w dziejach wszystkich ludzkich wspólnot. W istocie jest motorem samoorganizacji i początkiem poszukiwań wspólnotowej tożsamości. Nie ważne przy tym, czy o grupach istniejących w dziejach, czyli o jednostkach sprawczych (*Handlungseinheit*) mówimy jako o wrogich sobie poganach i chrześcijanach, Grekach i barbarzyńcach, ludziach i podludziach, klasie robotniczej i jej przeciwnikach. Ta para również poprzedza wszelkie treściowe wypełnienia[34].

Następne przeciwieństwo to obszar – *wewnątrz* i *na zewnątrz* (*Innen und Außen*). Ma on być przestrzenią (*Räumlichkeit*) dziania się rozmaitych historii. Wydaje się, że dla Kosellecka taką przestrzenią jest przede wszystkim państwo. Inspiracją do stworzenia tej przesłanki jest dla Kosellecka heideggerowska przestrzeń bycia (*Dasein*) ujęta jako bycie w świecie (*In-der-Welt-Sein*). Każde trwanie, nieistotne czy ujęte jako trwanie grupy czy jedynie jako bycie osobą, dokonuje się zawsze podług porządku *wewnątrz* i *na zewnątrz*. Można to oczywiście pojmować jedynie jako uogólnienie wcześniejszej opozycji *wróg–przyjaciel*, czy też jeszcze innej, jak na przykład *my – oni*. Chodzi tu jednak o nieco inny porządek. Przez *wewnątrz – na zewnątrz* Koselleck rozumie istniejącą w każdej grupie, w każdym państwie granice między prywatnym a publicznym. Lepiej powiedzieć między przestrzenią publiczną a przestrzenią tajemnicy (*Geheimnis*). Historie to obopólne oddziaływania tych dwóch sfer, wzajemne przenikanie się tych dwóch porządków, to zmiana położenia granic biegnących między nimi. Przestrzeń tajemnicy zawsze oddziałuje na to co publiczne. Koselleck jako historyk nowożytności zaliczał do tej pierwszej stowarzyszenia kultu religijnego, nielegalne grupy polityczne, sekty wyznaniowe, loże masońskie, korporacje. Publiczne z kolei to parlament, prasa, teatr, czy w końcu reprezentatywna sfera publiczna związana z dworem i osobą koronowanego władcy[35]. Strukturalną przemianę granic, jaka biegnie

[33] Tamże.
[34] Tamże. S.103.
[35] Tamże. S.104-106.

między tymi dwoma obszarami Koselleck doskonale opisał w książce *Kritik und Krise*[36].

Kolejna, czwarta już kategoria, bez której historie są niemożliwe to *pokoleniowość – Generativität*. Jest to socjo – historyczne rozwinięcie pojęcia *rzucenia – Geworfenheit*. Empirycznie historyk nie może kojarzyć go jedynie z biologicznymi narodzinami. Nie jest tylko niezależnym od śmiertelnika początkiem przynależności do jakiegoś gatunku, do jakiejś rasy. Wrzucenie jest początkiem (także niezależnych od człowieka) oddziaływań na osobę przeszłych doświadczeń. Oddziaływania te z czasem powodują powstanie odrębnych grupy generacyjnych. Mowa jest tu o dwóch głównych rodzajach przeżycia, to jest będących bezpośrednim udziałem jakiegoś kręgu rówieśników, jak i o doświadczeniach cudzych przekazanych przez rodzinę, szkołę i instytucje. Oczywiście najsilniej wpływa na poczucie tożsamości pamięć o tych doznaniach, które były naszymi. Są one na tyle mocne, że linia pokoleniowych podziałów ujawnia się w sporach między ludźmi, którzy należą wprawdzie do tej samej wspólnoty tradycji i języka, ale w tym samym czasie są «własnością» walczących ze sobą grup, których głównym budulcem są zupełnie różne doświadczenia. Antagonizmy odkrywające te stale istniejące podziały mogą przybrać postać zwykłego nieporozumienia między rodzicami a ich dziećmi, mogą również ujawnić się jako silnie zideologizowany, krwawy konflikt między dwoma całkiem licznymi grupami interesu. Koselleck podaje przykłady rewolty studenckiej w Niemczech lat sześćdziesiątych. Dla historyka była to najkrócej rzecz ujmując wojna miedzy ludźmi pamiętającymi czasy narodowego socjalizmu a nie mogącymi w pełni zrozumieć ich doświadczeń, urodzonymi tuż po drugiej wojnie beneficjentami niemieckiego cudu gospodarczego[37].

Ostania kategoria, jak cztery poprzednie nie tylko ma stale istnieć i oddziaływać w ludzkich dziejach, ale również ma być warunkiem możliwości wszelkich historii. Jest ona przecież kategorią przedjęzykową, ale tak jak w przypadku innych przesłanek dostęp do niej mamy tylko za pośrednictwem języka. Jest nieco inna od tych już przedstawionych. Ujawnienie istnienia opisywanego teraz podziału we wszelkich opowieściach, w każdej historii, we wszelkich relacjach działających ludzi sprawia, że trudno myśleć o *dziejach* totalnych a tym bardziej o teleologicznej filozofii tychże dziejów. Ta para opozycji mówi również o wykorzystaniu doświadczenia w rozumieniu działań politycznych. Koselleck nazywa ją relacjami *nad i pod* (*Oben – Unten*

[36] Koselleck R. Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Frankfurt, 1973.

[37] Koselleck R. Historik und… S.109.

Relationen)[38]. Przedstawiając tą kategorię autor wychodzi od heglowskiej pary *pana i sługi* (*Herr Und Knecht*) po to, by dalej mówić o tym, że ten duet jest w historiach w zasadzie zawsze obecny[39]. Przedstawia wprawdzie różnie opisywaną, ale stałą hierarchizację w relacjach międzyludzkich. Idzie tu również o hierarchizację obecną w działaniach politycznych. Relacje tam obecne cechuje siła używana przez mocniejszych (*nad*) przeciw słabym (*pod*). Prawidłowość ta jest w historii nieusuwalna. Przykładem, którym posługuje się Koselleck jest finał rozmów między Ateńczykami a mieszkańcami wyspy Melos, o którym pisze Tukidydes. Ta same relacja *nad i pod* jest zauważalna znacznie później, w czasie wizyty Dubčeka w Moskwie w roku 1968. Dalekie od prawdy może być twierdzenie, że efekt tych odwiedzin był do przewidzenia dzięki jednorazowej, racjonalnej prognozie, na której powstanie składałyby się studia historyczne nieopierające się na przekonaniu o oddziaływaniu pewnej ludzkiej, hierarchizującej siły.

Opartą na opisanych wyżej kategoriach metodologię jednoznacznie kojarzę z historią pojęć uprawiana przede wszystkim przez Kosellecka. Jej manifestacją są dzieje pojęć naczelnych świata polityki i historii zawarte w niejednokrotnie już wymienianym słowniku *Geschichtliche Grundbegriffe. Historische Lexikon zur politisch – sozialen Sprache in Deutschland.* Nie zawsze słuszne jest wiązanie przedstawionych powyżej przedjęzykowych kategorii z lingwistycznym strukturalizmem.[40] Mimo to zbieżności są niezwykle wyraźne. Odwołując się bezpośrednio do metodologii lingwistyki, przesłanki opracowane przez Kosellecka przyrównać można do cech diakrytycznych znaków językowych. Cechy te umożliwiają odbiorcy rozumienie mowy. Dzięki nim odbiorca może zidentyfikować usłyszany znak ze znakiem już dawniej zapamiętanym. Identyfikacja zachodzi również przez ustawieniu znaków w parach opozycji dźwięczny – bezdźwięczny. Wtedy właśnie identyfikacja symbolu jest przypomnieniem, które z kolei możliwie jest dzięki odróżnieniu tego znaku od innego występującego w danej parze oraz w następstwie od wszystkich innych obecnych w danym systemie językowym[41]. Być może inspiracje językoznawcze skłoniły do redukcji powyższych kategorii jedynie

[38] Tamże.

[39] Tamże. S.108.

[40] Koselleck korzysta z językoznawczych osiągnięć Josta Triera. Zob.: Koselleck R. Historia społeczna a historia pojęć, [w]: Ibidem. Semantyka historyczna/ tłum. Wojciech Kunicki. Poznań, 2001. S.391.

[41] Milewski T. Językoznastwo. Warszawa, 2004. S.45. Taka matryca czytania historii jest jedynie domysłem dotyczącym motywów redukcji kategorii jedynie do trzech par opozycji. Rzeczywistość dziejów jest o wiele bardziej skomplikowana i niemożliwa do odczytania i rozumienia tak jak rozumiemy mowę ojczystą.

do trzech par przeciwieństw, rezygnując między innymi z pokoleniowości. Koselleck z czasem mówi jedynie o opozycjach: *przed/po*, *wewnątrz/na zewnątrz*, *na górze/ na dole* (nad i pod). Zupełnie dominującą jest opozycja pierwsza, tworzy ona w historii to co nazwane zostało temporalnością podstawową.

Koselleck rozwija parę pierwszą – *przed/po* w pewną bardziej skomplikowaną formę zupełnie naczelnych, dominujących kategorii historycznych, które są również możliwościami bycia oraz warunkują wszelkie historyczne poznanie. Mam na myśli osławione już: *przestrzeni doświadczenia* i *horyzontu oczekiwań*. Opiszę je teraz dokładniej nie skupiając się zbytnio na różnicach i podobieństwach pomiędzy innymi przedstawionymi już kategoriami. Przede wszystkim są one zazębione w sobie, «razem» i jednocześnie istnieją tylko w teraźniejszości. Jakieś oczekiwanie ma swe źródło w doświadczeniu, z kolei doświadczenie jest wynikiem złamania oczekiwań. Dalej, powtórzę, są to nie tylko kategorie epistemologiczne, czyli takie, które tworzą swoistość poznania nauk przyrodniczych. Traktować je można jako możliwości wszelkiego rozumienia, pojętego jako dziejowy sposób istnienia człowieka – nie zatem są jedynie kategoriami epistemologicznymi. Nazwane zostały filarami historycznej świadomości narracyjnej, mającymi charakter warunków możliwości – transcendentaliów[42]. Sam Koselleck pisze o nich «(…) chodzi o transcendentalną kategorię, która połączyła warunki możliwej historii z warunkami jej poznania». Nie są zatem narzuconymi z zewnątrz formami pojęciowymi, lecz strukturalnymi formami każdego rozumienia[43]. Ich początkiem jest życie pojęte jako temporalna przestrzeń rozciągająca się między biegunami przeszłość – przyszłość. Znaczenia używanych przez człowieka słów zawiera jakieś doświadczenie i oczekiwanie i te słowa – pojęcia zawsze są wtórne w stosunku do przedstawionych pojęć czasu podstawowego.

Przejdę teraz do przedstawienia pierwszego członu opisywanej kategorii, czyli do doświadczenia. W pracach dotyczących dziejów języka Kosellecka jest ono terminem niezwykle ważnym[44]. Cały historiograficzny projekt dziejów pojęć zdaje się być przypomnieniem doniosłości ludzkich doświadczeń i

[42] Bugajewski M. Historiografia i czas. Paula Ricoeura teoria poznania historycznego. Poznań, 2002. S.38-39.
[43] Dilthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt In den Geisteswissenschaften. Frankfurt, 1970. S.251.
[44] W koselleckowskiej teorii doświadczenia najbardziej chyba widać wpływ filozofii Gadamera. Będzie to widoczne w dalszej części rozdziału.

tym samym jest próbą nadania *mądrościowego* charakteru[45] nowożytnej historiografii. Doświadczenie jest zatem uobecnianą przeszłością, najkrócej mówiąc – wspomnieniem. Choć związane jest przede wszystkim z jednostką to, nie zawiera jedynie indywidualnych reminiscencji przeszłości, ale również te opowieści, które choć uznane za osobiste to przekazane zostały przez inne pokolenia i instytucje[46]. Doświadczenie jednego człowieka może mieć zatem różne temporalności. Kolejną cechą doświadczenia jest jego żywiołowość. Co to oznacza? Nigdy nie ma ono postaci skończonej wiedzy, jakiegoś dogmatu, jego doniosłość nie opiera się na tym, że jest powtarzalne[47]. W ten sposób obecne jest ono w odnawialnym przez rytuał czasie religii oraz, dzięki możliwości eksperymentu, w naukach przyrodniczych. W dziejach, twierdzi Koselleck, mamy do czynienia z doświadczeniem, które jest własnością «cierpiących i działających ludzi»[48]. Kształtowanie się czyjegoś doświadczenia nie ma końca i może przybrać postać narzucania cudzych[49] (zarówno do siebie podobnych, jak i odmiennych a nawet konkurencyjnych) wspomnień oraz poprzez kolejne osobiste zadziwienie, przez które rozumiem przekreślenie planów, złamanie kolejnego oczekiwania. Kreowaną w ten sposób przestrzeń dla przeszłości cechują «niechronologiczne właściwości temporalne»[50]. Koselleck pisze: «Sensownym jest pogląd, że (…) pochodzące z przeszłości doświadczenia (…) tworzą całościową wiązkę, w której trwa jednocześnie wiele warstw minionych czasów, nie informujących o ich *przedtem* i *potem*. Nie istnieje chronologicznie mierzalne doświadczenie, gdyż w każdym czasie składa się ono ze wszystkiego, co można przywołać ze wspomnień własnego i wiedzy na temat obcego

---

[45] Przez charakter mądrościowy rozumiem jej wymiar kształceniowo-praktyczny powiązany z krótko opisaną hermeneutyczną aplikacją. Wyrażenie mądrościowy zapożyczyłem od Andrzeja Bronka. Zob.: Bronk A. Rozumienie, dzieje, język. Filozofia hermeneutyczna H.-G. Gadamera. Lublin, 1988.

[46] Koselleck R. Erfahrungsraum und Erwartungshorizont – zwei historische Kategorien, [w]: Ibidem. Veranagene Zukunft. Zur Semantik… S.349.

[47] Gadamer H.G. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen, 1965. S.250-261.

48 Koselleck R. Erfahrungsraum… S.351.

[49] Te cudze doświadczenie mogą być całkiem nowe, obecne w opowiadaniach bezpośrednich świadków lub uczestników zdarzeń, których słuchający opowieści nie może pamiętać głównie ze względu na swój wiek. Mogą też dotyczyć wielu pokoleń ponieważ przekazywane są przede wszystkim przez instytucje takie jak państwowe szkoły i muza. Są one znacznie oddalone od teraźniejszości ale znane prawie każdej żyjącej generacji dlatego stanowią fundamenty do budowy tożsamości wspólnotowej. W tym sensie Koselleck mówi również o każdej historiografii jako o nauce dotyczącej cudzych doświadczeń.

[50] Bugajewski M. Historiografia… S.40-41.

życia»[51]. Tak więc cechą charakterystyczną omawianego zjawiska jest jego otwartość. Jak już wspomniałem nie może ono być raz na zawsze poznane i potwierdzone w kolejnych powtórzeniach, ponieważ każde przeprowadzenie takiego powtórzenia odkrywa coś innego. To znaczy, że w znacznej mierze znosi to, co stare i tym samym tworzy nowe doświadczenie. Taki ruch sprawia, że mamy wrażenie, iż kiedyś widzieliśmy rzeczy nie tak jak należy, lecz teraz znamy je lepiej, słowem zaznaliśmy nowego doświadczenia, które otwiera nowe perspektywy, na gruncie którego budowane są kolejne oczekiwania. Już teraz można powiedzie, że ma ono charakter negatywny – to znaczy nabywanie doświadczeń w pewnym stopniu przekreśla to, co stare[52]. Takie pojawienie się nowej możliwości, innej od wspomnień, odsłania niezagospodarowaną przestrzeń, pustą perspektywę przyszłości, czyli horyzont oczekiwań. Jest on osadzony już w każdym doświadczeniu. Podobnie jak doświadczenie, ma zadanie uwspółcześniania, jednak nie przeszłości lecz przyszłości. Jest również związany z czasowością osoby, jednak tą stroną temporalności, którą odkrywamy we własnych nadziejach, lękach i troskach, również w tak zwanych racjonalnych analizach dotyczących tego, co ma nadejść[53]. Wyznacza metaforyczną linię, przez nią przełamuje się każde doświadczenie, tworząc tym samym możliwość kreowania nowych wizji przeszłości, nowych oczekiwań. Jest to granica, za nią stoją nowe doświadczenia, które dziś nie mogą być naszym udziałem. Dialektyczne naprężenie jakie istnieje między horyzontem oczekiwań a przestrzenią doświadczenia pozwala zauważyć, że przeszłość i przyszłość, choć jak powiedziałem występują jakby «razem», nigdy nie będą takie same. Ze wspomnień trudno wyprowadzić w pełni realizowalny, spójny plan przyszłości, ta jest zawsze inna od oczekiwanej. Ten konflikt obecny w każdej teraźniejszości wyznacza prostą strukturę ruchu, który naznacza ludzkie bycie. Obecne w rozważaniach Kosellecka konstruowanie bycia poprzez ciągły wpływ doświadczeń, który umożliwia stałą projekcje przyszłości nawiązuje do refleksji nad czasem obecnej u Augustyna z Hippony[54]. Jak już pisałem, w wieku dziewiętnastym i dwudziestym problem ten podejmuje filozofia hermeneutyki oraz historyka, szczególnie w niemieckiej kulturze akademickiej. Koselleck zdaje sobie sprawę z tego, że ten ontologiczny model historykowi w czystej postaci starczy jedynie do pisania biografii. Badania języka społeczno-politycznego skupione są jednak na dziejach pojęć nowożytności, dlatego

[51] Koselleck R. Erfahrungsraum… S.355.
[52] Gadamer H. G. Wahrheit und… S.360.
[53] Koselleck R. Erfahrungsraum… S.355.
[54] Bugajewski M. Historiografia… S.40.

niemiecki historyk rozwija i uzupełnia wzór *doświadczenie – oczekiwanie,* tworząc tym samym oryginalną teorię semantyki historycznej.

Na początku, dla jasności po raz kolejny powtórzę, że tworząc ramy teoretyczne dla językowo-historycznych analiz Koselleck, podobnie jak Gadamer wychodzi od ontologii fundamentalnej Heideggera. Jednak w przeciwieństwie do autora *Prawdy i metody* nie radykalizuje *rozumienia,* uzupełniając go na przykład o opis roli przesądów we wszelkim poznaniu. Koselleck na gruncie ontologii fundamentalnej konstruuje teorie, która pozornie ma status historiograficznej teorii naukowej. W rzeczywistości ta wizja metodologiczna zbyt mocno zakorzenione jest w antropologii, by uważać ją za naukę, dlatego właśnie określiłem semantykę (inaczej *historię pojęć*) *historiografią praktyczną.* Według mnie, przekształcenia ontologii Heideggera w teorię historiografii praktycznej Koselleck dokonuje, mimo wszystko za pomocą językoznawstwa i w ten sposób łączy dwie tradycje – niemiecką hermeneutykę filozoficzno-historyczną oraz strukturalizm. Chodzi teraz o metodę strukturalną, która niekoniecznie musi dotyczyć mowy, dokładniej idzie o teorię *długiego trwania,* która na dobre zagościła w nauce historii zajmującej się przeróżnymi ludzkimi działaniami. Wykorzystanie jej nie musi wiązać się z traktowaniem badanego zbioru pojęć jako sztywnej konstrukcji. Grupa używająca języka to wspólnota interpretujących[55]. Oznacza to, że wszelkie mity, symbole, w końcu pojęcia są zawsze tak czasowo, jak i przestrzennie przesuwane w inne układy znaczeń i przez to na nowo wykorzystywane. Składnia w przypadku badań nad tak dziejowo ujętym językiem nie odgrywa większej roli. Najważniejsza jest semantyka, która odkrywa nadwyżki znaczeniowe, nieograniczoną wielość sensów, a przez to różnorodność wspólnotowych doświadczeń zawartych w wyrażeniach. Nie idzie przy tym o wykazanie patologii komunikacji i nadanie pojęciom jakiegoś ostatecznego porządku. Wysiłek badawczy Kosellecka nie prowadzi do ukazania Telos przestrzeni publicznej. Jeżeli mówię o dziejowo pojmowanym języku to w centrum uwagi stawiam stałe podejmowanie w różnych epokach tych samych pojęć, ich aktualizację w danej wspólnocie języka. Tę aktualizację można traktować jako międzypokoleniową transmisje znaczeń, które przez samą czynność przekazu ulegają zmianie[56]. Tę pracę pojęć

[55] Przez interpretację rozumiem rzecz jasna również przekład.

[56] Korzystam teraz przede wszystkim ze studiów Paula Ricoeura z lat 60-tych ubiegłego wieku. Te badania dotyczą głównie relacji między strukturalizmem a hermeneutyką w polskim tłumaczeniu zawarte są w zbiorze «Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie». Zob. więcej: Ricoeur P. Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie/ tłum. E. Bieńkowska, H. Bortnowska, S. Cichowicz, J. M. Grodzimirski, H. Igalson, J. Skoczylas, K. Tarnowski. Warszawa, 2003. S.157-193 i 360-379.

wiązać można z hermeneutycznym terminem żywej tradycji oraz jej czasem obecnym w interpretacji. Jej osnową jest, powtórzę, twórcze uwspółcześnianie. Tradycja zawiera w sobie i przekazuje (umożliwiające wszelkie działanie i poznanie, wszelką interpretacje czy historyczne rozumienie) przesądy, nie gubi zatem dawnych znaczeń pojęć. Niesie w sobie możliwie najwięcej doświadczeń, które struktury języka w mniejszym lub większym stopniu są w stanie ujawnić. Ponieważ można mówić o wręcz nieskończonej liczbie takich doświadczeń – również o tych, wobec których nasze słownictwo jest zupełnie bezsilne – Koselleck układa je w trzy podstawowe warstwy czasu. Po pierwsze, mamy przeróżne doświadczenia w czasie podstawowym egzystencji. Są to jednorazowe zdarzenia, które przychodzą nagle i dotyczą każdego człowieka, często są to przeżycia najbardziej osobiste. W tej warstwie dominujący jest temporalny model *doświadczenie – oczekiwanie*. Następną jest warstwa związana z międzypokoleniową wymianą doświadczeń dotyczących przeszłych już zdarzeń. Na tym poziomie rozmówcy, mimo często olbrzymich odmienności mogą dojść do porozumienia ponieważ zawsze istnieją choćby minimalne podobieństwa między doświadczeniami. Zatem w warstwie tej zakłada się pewną powtarzalność umożliwiającą rozumienie. Na końcu mamy do czynienia z głębokim czasem doświadczeń. Jest to warstwa, z którą kojarzyć należy istnienie najbardziej uniwersalnych, niemal niezmiennych wzorów dla naszych przeżyć. Umożliwia ona tworzenie historiografii, ponieważ jej autorzy tłumacząc *ex post* przyczyny zdarzeń muszą się odwoływać do takich najbardziej trwałych matryc doświadczeń[57]. A ponieważ pisanie opowieści jest działaniem historiografa i w rzeczy samej jest wydarzeniem jego własnego życia (które to zawsze rozpostarte jest między jakimiś doświadczeniami a oczekiwaniami) to istnienie tego ostatniego poziomu ukazuje wzajemne przenikanie i warunkowanie poszczególnych warstw.

Wszystkie te poziomy nazywane zostały *czasową wielowarstwowością historycznego doświadczenia*[58]. Recz jasna doświadczenia te nie odnoszą się tylko i wyłącznie do historiografii, obecne są również w języku i pojęciach życia politycznego. Właśnie wysunięcie założenia o jednoczesnym występowaniu w języku trzech różnych temporalności sfery publicznej pozwala badać zarówno

[57] Model ten można interpretować nieco inaczej kiedy dotyczy języka historiografii czy narracji pamięci. Ta właśnie interpretacja wykorzystana będzie w czwartym rozdziale.

[58] W tym miejscu korzystałem z angielskiego tłumaczenia: Koselleck R. Transformations of Experirnces and Methodological Change: A Historical-Antropological Essay. [w]: Ibidem. The Practice of Conceptual History. Stanford, 2002. S.45-84. Zob. również: Zammito J. Koselleck's Philosophy of Historical Time(s) and Practice of History// History and Theory. №43 (2004). S.124-135; Steinmatz W. Nachruf auf Reinhart Koselleck// Geschichte und Gesellschaft. №32 (2006). S.427-431.

jej diachronię, jak i synchronię. Kosellecka w praktyce historii pojęć interesuje najbardziej diachronia związana z przesunięciem pojęć ze świata, w którym każde oczekiwanie niemal w pełni konstruowane było przez wspomnienie do takiej rzeczywistości, gdzie to co doświadczane nie może być tym, czego się oczekuje. Prościej rzecz ujmując, semantyka historyczna, w słownikowej formie, ma opisać powolny koniec wspólnot stanowych oraz narodziny naszej współczesności, w której znaczenie pojęć warunkowane jest przyszłością[59]. Oznacza to przeniknięcie struktury czasu podstawowego do sfery publicznej. Zmienia się przez to rytm życia wspólnotowego i odbywa się na zasadzie «od doświadczenia do doświadczenia». Naczelnymi kategoriami wyznaczającymi ten rytm są rozwój, postęp, przyspieszenie. Kryterium tego ruchu, zyskującego dla siebie coraz to nowe pojęcia, to koselleckowska przesłanka *czasowienia* (temporalizacja) treści znaczeniowych. Wyrażenia «(…) zyskują ładunek emocjonalny, zyskują jakość oczekiwania dawniej w nich nieobecną. (…) Systematyczne pojęcia nadrzędne przekształca się w historyczne pojęcia celu, w pojęcia ruchu i oczekiwania»[60]. Taki nowy sens dla pojęć świadczy, że nowożytną sferę publiczną tworzą wyrażenia o olbrzymim stopniu abstrakcyjności, ich znaczenia nie wypływają z tego, co otrzymane drogą pokoleniowego przekazu, lecz z idei ponadhistorycznego, filozoficznego rozumu projektującego nowe wizje przyszłości. Cóż oznacza ta, badana metodą semantyczną, dominacja rozumu? Jest to przede wszystkim inne przyporządkowanie doświadczenia i oczekiwania. Jego zmiana sprawia, że dziś można swobodnie używać nadzwyczaj abstrakcyjnych sformułowań w rodzaju *ludzkość* czy *dzieje* (w znaczeniu historiozoficznym), które posiadać mają czasowość charakteryzującą jestestwo.

Wydarzenia rewolucji francuskiej znamionowała właśnie taka strukturalna zmiana przyporządkowania dwóch podstawowych kategorii. Na niemieckim obszarze językowym początek tej przemiany wiąże się przede wszystkim z politycznymi szkicami Kanta[61]. Napięcie między doświadczeniem a oczekiwaniem można u Kanta uznać za czas dziejowy, który wypełnia także naszą nowożytność (*Neuzeit*). W jego pracach bardzo wyraźnie ujawnia się to, co nazwane zostało ruchem dziejowym (*geschichtliche Bewegung*) naszej nowożytności, a to dlatego, że – jak twierdził – dawne plany, dla których podstawą było to, co minione nie są ani rzeczywistymi planami,

[59] Koselleck R. Geschichtliche Grundbegriffe. Einleitung, [w]: Brunner O., Conze W., Koselleck R. Geschichtliche Grundbegriffe. Historische Lexikon zur politisch – sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1972. S.XII-XXVII.

[60] Koselleck R. Geschichtliche Grundbegriffe… S.XVI.

[61] Jeszcze raz dodam, że chodzi tu jedynie o stanowisko Kosellecka.

ani prawdziwymi długoterminowymi prognozami. Zakładał natomiast, że istotą przyszłości jest jej odmienność od przeszłości. Ten myślowy proces najlepiej widać w dziejach pojęcia republika i republikanizm. Kant rezygnuje z umieszczania republiki obok arystokracji, demokracji, ochlokracji i tak dalej, czyli w istniejącym od starożytności, ograniczonym porządku ustrojowym. Filozof podnosi wymóg utworzenia jednej konstytucyjnej republiki, która otrzymałaby wspólnotowe poparcie, a to sprawi, że nadchodząca historia będzie zapewne różna od minionej. Zatem republikanizm, pojęcie polityczne znane od wieków, zmienia swój sens i po raz pierwszy u Kanta ma temporalną, progresywną wartość opartą nie tyle na doświadczeniach przeszłości, co na władzy. Rozum w filozofii Kanta w tak zwanym obszarze praktycznym sprawia, że człowiek jest istotą etyczną, to znaczy podporządkowaną królestwu celów. Ma przed sobą nie tyle przedmioty, co zadania. Ten kantowski rozum praktyczny jest twórczy, może przekroczyć to, co utożsamiane jest z wpływem czynników zmysłowych, co może nadać jego działaniu kierunek niezgodny z obowiązkiem, czyli naturę. Natura, według Kanta, jest dla rozum zadaniem, pewną koniecznością, z którą rozum musi się pogodzić, aby urzeczywistnić swoją moralność. Wejście rozumności w granice natury stanowi o powstaniu przekonania o istnieniu *dziejów*. Wolność rozumu praktycznego znajduje zastosowanie w naszym świecie, w życiu politycznym, czyli w miejscu gdzie nie ma jeszcze rzeczonej republiki. Jest wobec tego ten świat dziełem przez naszych przodków nieukończonym, jest światem podległym długoterminowym celom, planom, prognozom. Stanowi on obszar realizacji wolności pojętej jako nieodzowność przenikania porządku rozumowego do zmysłowego. Ta uskuteczniana przez celową działalność ludzi konieczność stanowi o powstaniu historii powszechnej – dziejów. Republikanizm jako odpowiedź na moralny wymóg rozumu, otwiera doświadczenia na nową przyszłość. Tę otwartość Kant łączy na przykład z utworzeniem Ligi Narodów, strażniczki wiecznego pokoju, który jak dotąd nie zapanował w dziejach ludzkości[62]. Nietrudno zauważyć, że nowa jakość temporalna życia polityki – określana przeze mnie jako *racjonalizacja czasu* – jest związana z typową dla naszych czasów retoryką, którą najlepiej charakteryzują takie pojęcia przyszłościowe (*Zukunftbegriffe*) jak postęp czy też konieczność. Badania nad *racjonalizacją czasu* zawartą w używaniu pojęć są możliwe dzięki wypracowaniu wyżej opisanych kategorii. Najkrócej rzecz ujmując stopień racjonalizacji jest mierzalny przez odległość doświadczeń od oczekiwań. Dlaczego ta krytyka jest potrzebne? Na to pytanie

[62] O filozofii historii Kanta Koselleck dokładniej pisze kiedy opowiada o uczasowieniu pojęć. Zob.: Koselleck R. Die Verzeitlichung der Begriffe, [w]: Ibidem. Begriffsgeschichten. Studien zur… S.83.

po część już odpowiedziano, chodzi o odtworzenie *mądrościowego* charakteru historii. Dla nowej retoryki przeszłość przydatna jest o tyle o ile służy wizją przyszłości, czyli czemuś co nigdy nie zostanie w pełni poznane. To co minione jest zajmujące tylko wtedy kiedy służy nowemu. Lecz trudno nie zgodzić się ze słowami, że «Najlepsi słudzy nowego (…) to bodaj ci, którzy znają i kochają stary świat i przenoszą go w nowy»[63]. Idzie tu dokładniej o to, że konieczności służenia przyszłości stwarza potrzebę emancypacji. Możliwość krytyki języka oraz jej pojęć jest ściśle powiązana z uniezależnieniem. Zwykle za emancypacje uznaje się porzucenie starego, ujęte jako kolejny krok ku dojrzałości, w lepszą przeszłość. Taki ruch stał się dziejową koniecznością, która to kreuje rzeczoną potrzebę uwolnienia. Proces *racjonalizacji czasu* rodzi co najmniej dyskusyjne (lecz już dawno przyjęte jako oczywiste) przekonanie, że każdy taki krok jest dziełem rozumu odartego z doświadczeń zawartych w języku. Według mnie *Begriffsgeschichte* nie musi mieć twarzy zwróconej ku przyszłości i nie traktuje emancypacji jako możliwości przejścia ku kolejnemu, lepszemu etapowi. Wyzwolenie to zwrot od konieczności ku negatywnie ograniczającej działanie tradycji. Odbywa się to nie tylko dzięki oddziaływaniu przeszłości ale również (choć nie przede wszystkim), jak założyłem, przez zapośredniczenie – rozumu ukrytego w doświadczeniach. Ten rozum pozwala na wskazanie autorytetu. Jest autorytet kimś «kto już wie lepiej» i jako przekaziciel tradycji, jest osobą nie zaś czystą rozumowością, która to bezwzględną i bezosobową siła swej oczywistości wypełnia się, jak można sądzić, poza rozumiejącym podmiotem dziejów[64]. Takie porządkujące ujęcie krytyki i przede wszystkim emancypacji nie jest wcale czymś pionierskim. Wystarczy za Koselleckiem przypomnieć, że łacińskie «Emacipatio» odnosiło się w Rzymie czasów Republiki do aktu prawnego mocą którego *pater familias* uwalniał syna spod swej rodzicielskiej władzy. Tylko dzięki tej decyzji mógł młody mężczyzna stać się cywilnoprawnie *sui iuries* i w pełni partycypować już jako obywatel w tej samej tradycji prawnej, z której korzystał jego ojciec[65].

III

Powyższe rozważania odstają od potrzeb współczesnej historiografii, szczególnie historiografii Europy Wschodniej. Co więcej wydać się może, że mają więcej wspólnego z filozofią niż z rzeczywistymi zainteresowaniami historyków. Jednak dobrze jest w tym miejscu przypomnieć, że projekt

---

[63] Są to słowa Tomasza Manna. Zob.: Michels V. Przedmowa [w]: Hesse H., Mann T. Korespondencja/ tłum. M. Łukasiewicz. Warszawa, 2006. S.26.

[64] Inaczej mówiąc badanie dziejów pojęć pozwala przysłuchiwać się doświadczeniom.

[65] Koselleck R. Grenzverschiebungen der Emanzipation [w]: Ibidem. Begriffsgeschichten. Studien zur… S.185. Zakładam tu, że jednym ze źródeł prawa jest racjonalność.

pisania słownika podstawowych pojęć polityki powstał w Niemczech w latach pięćdziesiątych. Tuż po Drugiej Wojnie Światowej pojawiła się chęć porządkowania podstawowych wyrażeń polityki, ukazania ich dziejów, wieloznaczność, w końcu ich struktury, która jest fundamentem dla współczesnej retoryki. Za podstawową przemianę strukturalną, stanowiącej o obliczu Europy Zachodniej a odkrytej przez *historie pojęć* uznałem proces pełnej *racjonalizacji czasu* wskazujący na konieczność postępu w każdym obszarze ludzkiej aktywności.

Początki powojennych studiów z dziedziny dziejów języka wpisane są w większą przemianę nauk społecznych, których reprezentanci zaczęli badać przede wszystkim zjawiska o charakter masowy (a nie indywidualny), to co cykliczne i co ma znamiona struktury. W Niemczech ta przemiana wsparta była teorią modernizacji (szczególnie w wersji stworzonej przez Maxa Webera), która od powstania tak zwanej szkoły z Bielefeld wykorzystywana była bardzo szeroko również przez historyków. Teoria modernizacji pozwoliła na budowanie modeli poznawczych oddających specyficzną strukturę transpozycji w Europie, szczególnie w Niemczech. Przemiany te dotyczyć miały nowożytnej gospodarki, systemów prawnych i administracyjnych, klas społecznych. Tworzenie takich modeli wiązało się z powojennymi poszukiwaniami *Sonderweg,* która tłumaczyć miała działania Niemców w drugiej połowie dwudziestego wieku. Historyk społeczny z grupy bilefeldzkiej tak przedstawia swoje rozumienie teorii modernizacji: «Otóż teoria modernizacji zajmuje się epokową, długotrwałą, nierzadko gwałtowną transformacją, która zaczęła się w Europie Zachodniej, potem zaś objęła swoją dynamiką cały świat. Przez modernizację rozumiem tu systematyczny proces rodzący generalne problemy – jednoczesne i jednakowoż ważne (…)»[66]. Ta teoria posiada wiele zmiennych, w tym język jak i metaforyzowany przez niego czas. Cytowany powyżej autor pamięta o tym i bardzo ciekawie oddaje zmianę porządku temporalnego (*racjonalizacje czasu*) w modelach modernizacyjnych pisząc: «(…) zmian wymaga odwołania się do kategorii procesu czyli również do kategorii czasu. Wszelkie procesy rozwojowe są określone przez miary i etapy czasowe. Przytoczymy tylko jeden przykład, przełom nowoczesności wiąże się najściślej z bezprzykładnym wzrostem możliwości, intensywnością i szybkością komunikacji. Łączy się z tym nowe doświadczenie czasu, zmienia się pole manewru decyzji politycznych, do nowoczesnych pojęć kluczowych wprowadza się „współczynnik czasu" (Koselleck). Ta zmiana doświadczenia czasu i jej konsekwencje określane

[66] Wehler H.U. Teoria modernizacji a historia [w]: Ibidem. Modernizacja, nacjonalizm, społeczeństwo/ tłum. B. Vollendorf, K. Krzemieniowa. Warszawa, 2001. S.47-48.

są wręcz jako prawdziwy znak nowoczesnego świata»[67]. Zagadnienie temporalności w omawianej teorii niezwykle często prowadzi do uproszczeń, które mają niewiele wspólnego z naukowa krytyką a więcej z bardzo prosto pojmowaną koniecznością. Nieraz powstaje nieporozumienie dotyczące równoczesnego, tak samo ukierunkowanego, totalnego postępu od tradycji ku modernizacji. Zakłada się przy tym, że kompletne przeobrażenie całego świata na wzór najlepiej rozwiniętego państwa (najczęściej tym wzorem są Stany Zjednoczone) jest nie do uniknięcia a przynajmniej, że jest osiągalne jeśli nie natrafi na złą wole polityczną.

Jak zauważyła polska socjolog Anna Sosnowska w Polsce po 1989 roku mamy do czynienia z kompletną dominacją tej całkiem uproszczonej wersji paradygmatu modernizacyjnego negującego nie tylko inne, naukowe ujęcie modernizacji ale także odmienne koncepcje interpretacyjne (np. teorie zależności, globalizacji). Wszystko to, pisze Sosnowska, prowadzi do przekonania o wiecznej «(…) „europejskości" polskiego społeczeństwa i jego niektórych sąsiadów oraz skojarzenie zacofania gospodarczego wyłącznie z okresem państwowego socjalizmu»[68]. Zwolennicy takiej wizji nie zauważają, że państwowy socjalizm w swym założeniu był jak najbardziej wielkim, przedsięwzięciem modernizacyjnym i to nie tylko w sferze gospodarki ale również życia obywatelskiego, religii, obyczajowości. Wspomniana autorka w książce *Zrozumieć zacofanie* negatywnie traktuje teorie modernizacji i koncentruje się na historycznych badaniach życia gospodarczych (Małowist, Topolski, Kula) ponownie kreśląc asymetrie w rozwoju starego kontynentu i obrazując «„zacofanie" wschodu» jako długie trwanie struktur społeczno-ekonomicznych. Przy tym długie trwanie rozumie za Marcinem Kulą jako «(…) konsekwencje historycznie narastających zaszłość, trwających znacznie dłużej niż przyczyny, jakie jej wywołały. Prawda, że do pierwotnych przyczyn najczęściej dołączają się kolejne wzmocnienia»[69]. Niezwykle interesująca książka Sosnowskiej jest pracą z dziedziny socjologii, jednak inspiracją do jej napisania były analizy historyków. Paradoksalnie praca ta dziś może stać się impulsem dla samy historyków ponieważ niektórzy z nich mogą zapominać o ważnej roli socjologii w badaniach na przeszłością. Poza tym należy dodać, że Sosnowska najzwyczajniej przypomina w sposób niezwykle przekonujący o strukturalnych odmiennościach regionów Europy.

[67] Tamże. S.70
[68] Sosnowska A. Zrozumieć zacofanie. Warszawa, 2004. S.13-14.
[69] Tamże. S.19.

Wracając do *historii pojęć* i temporalizacji języka, którą owa metoda ma oddać to jej potencjał dotyczący tak ważnego regionu jak Europa Wschodnia ciągle zostaje nie wykorzystany. Nie idzie przy tym o konieczność całkowitego odrzucenia teorii modernizacji ale o wykorzystanie tej ostatniej również jako odmiany metodologii. Jak zauważyłem domniemana *racjonalizacji czasu* jest częścią procesu, który zaczął się w Europie Zachodniej. Wielu autorów wskazuje, że ten proces swym zasięgiem objął cały świat. Dlatego chodzić może o różne oblicza modernizacji (która nigdy nie zlikwiduje tradycji), nie o jej całkowite odrzucenie. Niejednolita odległość między przestrzenią doświadczeń a horyzontem oczekiwań może wskazywać na istnienie przeróżnych rytmów nabywania (lub odrzucania, przez zastępowanie ich w zupełności tym co stare) nowych doświadczeń, rytmy te mogą istnieć w tym samym czasie, w tym samym regionie geograficznym. *Równoczesność nierównoczesnego* dotyczy zapewne także Europy.

Koselleck znakomity przecież teoretyk historiografii twierdził, że bez pojęć nie ma społeczeństw a przede wszystkim niemożliwe są jakiekolwiek polityczne działania. Jednak te same pojęcia zawsze związane są z bardzo skomplikowanymi systemami społeczno – politycznymi. Wspólnoty nie żyją ograniczane tylko przez własny języka. Społeczeństwa i ich pojęcia trwają w ciągłym napięciu[70]. Inaczej mówiąc żywy język i struktury istniejące poza nim (w tym również gospodarcze) stale na siebie oddziaływają. Jeśli dodam tezę wysuniętą przez tego samego autora a dotyczącą «eksportu»[71] pojęć nowożytności (dokładniej pojęć przyszłościowych – *Zukunftbegriffe*) z ich matecznik (Europy Zachodniej) do innych regionów to powstanie zarys tego jak różny może być retoryka polityczna i w ogóle życia polityczny tych obszarów, które w gruncie rzeczy operują tą samą leksyką. Nowe terminy, tak w oryginalnym brzmieniu jak i w przekładzie, wchodzą przecież na istniejące od wieków systemy zależności prawnych i stanowych, gospodarczych a nawet geograficznych. Ich semantyka zawsze podlega zmianie. Podsumowując – tylko próby wyjaśniania owych starych struktur (w tym struktur językowych) pozwalają uwolnić właściwe rozumienie dzisiejszego życia politycznego.

[70] Koselleck R. Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte [w]: Ibidem. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1989. S.108.
[71] A dzieje się tak mniej więcej od końca rewolucji francuskiej.

Ірина Колесник
Київ

Українська історіографія як історія понять

... всякий подлинный понятийный
анализ сам является историей понятий
и пониманием истории
Г.-Ґ. Гадамер

Історія понять: категорія та смисли

«Історія понять» – категорія, що активно входить до наукового вжитку сучасного історика. Begriff, Concept, Notion, Поняття – що означає цей вербальний ряд? Філософське розмаїття значення даного слова подано у «Європейському словнику філософій»[1]. У німецькій мові усталеним є слово Begriff, англійській – Concept, хоча дехто пропонує Notion. Який же сенс даного слова? На думку Г.-Ґ. Гадамера, поняття – це «мовна мікроконструкція»[2]. До речі, сам термін «історія понять» винайшов Гегель.

Яким є когнітивний статус історії понять? Одні сприймають історію понять як сучасний напрям в історіографії, інші – як інструмент критики соціальних наук (Н.Копосов), треті як реакцію на політичну ситуацію і політичні дебати (фінська школа). Р.Козеллек вважає історію понять «пропедевтикою до наукової теорії». «Історія понять як філософія» присутня в дискурсі Г.-Г.Гадамера. Дехто розглядає історію понять як «допоміжну службу в науковому дослідженні» чи «метаісторію», чи то «метод».

---

[1] Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Т.1. / Під керів. Барбари Кассен. К., 2004. – С. 279-287.
[2]Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. Москва, 1991. – С. 71.

Нам особисто пасує точка зору Жака Гійому (J.Guilaumou), який вбачає в історії понять «мовне перевизначення інтелектуальної історії»[3]. Історія понять у сучасному розумінні є реакцією на традиційну історію ідей, що безнадійно застаріла, та її наступницю – інтелектуальну історію. Сучасна історія понять – це продукт «лінгвістичного повороту», сутність якого становить контекстуалізм. Отже, історія понять передбачає визначення сенсу слова-поняття в історичному та лінгвістичному контекстах. На відміну від академічної історії ідей (за версією А.Лавджоя) інтелектуальна історія звертається до політичного або соціального контексту виникнення і функціонування ідей, історія понять поряд з ысторичним контекстом актуалізує саме лінгвістичний кон-текст. Так вибудовується лінія: *історія ідей – інтелектуальна історія– історія понять*, маркером останньої є саме лінгвістичний контекст, який відрізняє її від попередніх форм. Це означає, що у сучасному історико-понятійному дискурсі визначальною стає лінгвістична методологія. Відомі прецеденти створення концептуальної історії (історії понять) політики та політичної думки.

Ясна річ, внаслідок лінгвістичного повороту історія понять, як стверджує Дітріх Буссе, перетворюється на «лінгвістично орієнтовану епістемологію»[4].

Офіційні версії історії понять

Німецька версія історії понять базується на герменевтичній традиції від часів Реформації, а згодом Романтизму. Філософська герменевтика представлена Г.-Г.Гадамером. На його думку, мова і мисль в науці утворюють поняття. Мова – це продукт і результат досвіду. Утворення понять зумовлюється практиками слововжитку. Справжню драму філософії, а відтак і науки, наголошував філософ, становить «нестача мови», тобто брак необхідних слів-понять. Мисль артикулюється у словах-поняттях, які живуть разом з буденною мовою. Механізм утворення поняття пов'язаний із процесом перетворення звичайних слів на нові поняття, простомовні слова начебто коробляться під тиском мислі. Саме у такий спосіб, вважав Гадамер, відбувається легітимація історії понять як науки. Разом з тим

[3] Гийому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений // История понятий, история дискурса, история метафор: Сб.ст. / Под ред. Ханса Эриха Бёдекера. Пер. с нем. Москва, 2010. – С.85.

[4] Буссе Д. История понятий – история дискурса – лингвистическая эпистемология. Философские замечания по поводу теоретических и методологических основ исторической семантики в связи с философией личности // Персональность. Язык философии в русско-немецком диалоге. Москва, 2007. – С.309.

утворення понять може мати і зворотній вплив на життя мови. Задачу фахового історика понять він вбачав у процедурі «прояснення понять», тобто у пошуках їх змісту.

«Історії понять», які свободно обговорювалися, існували з XVIII ст. Вони, на думку Р.Козеллека, займали постійне місце в «історіях мов та в історичній лексикографії». Систематична (рефлексивна) обробка історії понять бере початок з 30-х рр. XX ст. (В.Шлезінгер, О.Бруннер, К.Шмітт, Й.Трір). Історія понять була спрямована проти двох течій, що панували в 1920 - х рр. – «історії ідей» та «історії духа», котрі «вивчали концепти заради їх самих, поза їх конкретного соціально-політичного контексту». У Франції для М.Блока і Л.Февра «аналіз мови став «інтегральною, складовою частиною їх соціально-історичних робіт». У 1950-х рр. Вернер Конце став ініціатором поєднання проблематики соціальної історії та історії понять. Історія описується за допомогою відповідних понять, а відтак, суспільство та мова, належать до «метаісторичних даностей». Соціальна історія /історія суспільства та історія понять, стверджував Р.Козеллек, перебувають у напружених стосунках, історично зумовлених. На його думку, в поняттях акумулюється довготривалий досвід. Будь-яка зміна поняття, котра «стає мовною подією, відбувається в акті семантичного та прагматичного оновлення, що дозволяє з'ясувати нове у цілому, а старе – інакше». Соціальна історія та історія понять мають різні темпоральності, себто «швидкість змін і ґрунтуються на різних структурах, що відтворюються»[5]. Згідно німецькій традиції, Begriffsgeschichte, соціальна історія виступає в поняттях, що і дає можливість інтерпретувати історію. Для німецької історії понять притаманний прямий зв'язок з історією, історія понять є предметом інтересів саме істориків, звідси її визначення «історіографічна історія понять» (Г.Е.Бьодекер).

Зміна соціально-політичних понять, вважає Р.Козеллек, відбувається, у «переломний час». Дослідник фіксує і певний алгоритм утворення понять:

1. підмет у множині,
2. який переходить в однину,
3. потім перетворюється у «колективні єдині поняття»,
4. згодом політичні поняття наповнюються соціальними очікуваннями,

[5] Козеллек Р. Социальная история и история понятий // Исторические понятия и политические идеи в России XVI – XX века: Сб.науч. работ. С.-Петербург, 2006. – С. 34-37, 52.

5. нарешті, виникають поняття, які «рухаються», тобто такі, що спрямовані у майбутнє.

Р.Козеллек розрізнює слово і поняття, котрі мають різні сутності. Слово містить смисл, який підживлюється контекстом. Слово стає поняттям, коли змістовні зв'язки вміщуються в одному слові, тобто, за Р.Козеллеком, поняття – це слова, наповнені змістовними зв'язками. На відміну від слова-терміну поняття завжди багатозначне і несе в собі змістовну повноту. Якщо значення слів точно визначене, то поняття лише інтерпретуються. Змістовні зв'язки – це соціальний досвід. Критерієм визначення поняття слугує багатство властивих йому смислів.

Кембриджська школа історії понять сприймається як один з варіантів «лінгвістичного повороту». Для англосаксонської традиції характерна модернізація традиційної історії ідей саме у сфері теоретизування. Д.Остін і Дж.Серль – автори теорії мовних актів, пов'язаних з історичною реальністю. Для Кембриджської школи властива орієнтація на філософію мови, лінгвофілософську проблематику. Так, автор теорії мовного акту Д.Остін розрізнює три його рівні. Мовний акт виступає як: 1. мовлення (локутивний акт); 2. як дія, тобто інформує, критикує, застерігає (іллокутивний акт); 3. як досягнення певної мети, результату (перлокутивний акт). Ознаками мовного акту залишаються інтенціональність (зв'язок з конкретною метою) і конвенціональність (встановлення певних правил, домовленостей). Свідомість людини завжди інтенціональна, тобто цілеспрямована, а мовний акт є витвором буття за допомогою слів[6].

Кембриджську школу вирізняє особливий інтерес до історії понять саме у лінгвістичних контекстах або використання мови в історичних контекстах, яким надавався комунікативний характер. Науковий доробок англосаксонської школи збагачено теоріями «мовного поля» К.Скіннера та «політичних мов» Дж.Покока. На К.Скіннера, як відомо, вплинула філософія мови Л.Вітгенштайна, на якій, до речі, ґрунтувались теорії Д.Остіна і Дж.Серля. Сенс лінгвістичного контекстуалізму полягає в тому, що тексти існують не самі по собі, не поодиноко, а у зв'язку з смисловими структурами. Теорія мовного акту зосереджена на семантичних зв'язках та їх функціях. Конструкції «поняттєве поле» і «лексичне поле» мають різне змістовне наповнення.

Звичайна річ, німецька та англосаксонська школи, як законодавці «інтелектуальної моди» існують доволі автономно, відмінності між

[6] Остин Дж. Л. Перформативы – констативы // Философия языка. Москва, 2004. – С. 23-34.

ними зумовлені різними задачами дослідження, досвідом і традиціями попередників. Німецька версія історії понять орієнтована здебільшого на вивчення соціальних процесів за допомогою понять, в яких знайшли відображення дані процеси, англосаксонська актуалізується у вивченні різноманітних дискурсів.

Існують інші національні версії історії понять – французька (Жак Гійому), голландська (Пім ден Бур/Pim den Boer), фінська (Х.Стеніус/Henrich Stenius), корейська (Юнг-сун Ха/Yong-sun Ha, Чесунг Чун/Chaesung Chun), російська (Н.Копосов, О.Хархордін, Г.Зверєва, В.Дубіна). Російська версія історії понять зіперта на потужну інтелектуальну традицію у працях Г.Шпета та М.Бахтіна, і нині визначається сучасними преференціями. Російській історії понять, як вважає В.Дубіна, потрібні і Козеллек, і Скіннер[7]. На думку Н.Копосова, в Росії перевага надається англомовним працям, які є більш поширені і доступні[8]. Останнім часом історія понять стає інтелектуально привабливою і в середовищі українських істориків.

Історія понять made in Ukraine

На українському грунті популяризатором історії понять виступає С.Стельмах. З його погляду, історія понять – це «історична дисципліна, що досліджує характерні для тієї чи іншої доби (починаючи з античності) сенси загальних і політичних понять (напр., таких, як 'громадянин', 'держава', 'стан', 'клас', 'міщанин', 'секуляризація', 'революція' тощо)». Слово і поняття, стверджує С.Стельмах услід за Р.Козеллеком, – це «не тотожні сутності». В річищі німецької традиції український дослідник наголошує, що соціальні і політичні поняття є сутностями, «які концентрують у собі увесь політичний і соціальний досвід людства». Історію понять С.Стельмах дисциплінарно порівнює з критикою джерел та історичною герменевтикою, оскільки історія понять «має справу з декодуванням термінології в писемних джерелах». Предметне поле історії понять, за логікою міркувань С.Стельмаха, становить «розвиток і зміни змістовного наповнення соціальних і політичних понять як у певні проміжки часу, так і впродовж усього історичного поступу політичного життя різних суспільств».

[7] Дубина В. Из Билефельда в Кембридж и обратно: пути утверждения «истории понятий» в России. Послесловие // История понятий, история дискурса, история метафор: Сб.ст. Москва, 2010. – С. 298-319.
[8] Копосов Н.Е. История понятий вчера и сегодня // Исторические понятия и политические идеи в России XVI – XX века: Сб. науч. работ. Санкт-Петербург, 2006. – С.9-32.

Становлення історії понять як самостійної дисципліни автор датує 1960-1970 рр. і пов'язує з представниками Кембриджської школи Дж.Пококом і К.Скіннером, на думку яких, політичні ідеї були і є головними факторами, що «спрямовують розвиток політичного суспільства». Наступний крок зроблено німецькими вченими О.Бруннером, В.Конце і Р.Козеллеком, які додержувалися «думки про вирішальну роль ключових політичних понять в історичному поступі».

Ясна річ, запропонований С.Стельмахом образ історії понять в українському інтелектуальному дискурсі цілком слушно корелюється з німецькою традицією Begriffsgeschichte, тобто історія понять виступає засобом пізнання соціально-політичних явищ, подій і відносин, «які набули 'мовного оформлення'»[9].

Цілком очевидно, що стадія переповідання та переспівування досягнень провідних шкіл в галузі концептуальної історії (німецької та кембриджської) минає. Сучасному історику вартує звернутися до перспектив, які пропонує історія понять. Відомо, що історія понять як метод передбачає вміщення будь якого поняття, слова, тексту в історичний і лінгвістичний контексти. Відтак, ключовим принципом сучасної історії понять є принцип контекстуалізації. Підмурком для вивчення історичних контекстів слугує духовний ландшафт конкретної епохи, історія ментальностей, політичний досвід, історія культури, мистецтва, науки, ідеологій, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття. Йдеться навіть про концентричні кола історичних контекстів, в яких виникає і побутовує будь-яке поняття, ідея чи текст. Задача історика понять полягає у дотриманні рівноваги при вивченні історичного та лінгвістичного контекстів.

Лінгвістична контекстуалізація у сучасних практиках пов'язана з дискурс-аналізом. «Дискурс» – поняття багатовимірне, що означає процес мовної діяльності, практик мовлення і письма, а також виробництва, поширення та рецепції текстів.

Дискурси, як відомо, реалізуються за допомогою текстів. Прикметно, що дискурс існує поза конкретних текстів. Проте тексти виступають як матеріальне втілення дискурсу. Тексти у свою чергу мають різноманітні форми: писемні та усні, зображення, символи й артефакти.

---

[9] Стельмах С. Історія понять // Енциклопедія історії України. Т.3. К., 2005. – С.620; його же. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. К., 2005. – С.7-14.; його же. «Теорія можливих історій» Райнгарта Козеллека: традиція та інновація. Передмова // Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. / Пер. з нім. К., 2006. – С.7-18.

Дискурс-аналіз скерований на вивчення того, як саме тексти та поняття набувають смислів і значення. Справа в тім, що текст сам по собі не має сенсу, а набуває його лише в процесі взаємодії з іншими текстами, поняттями та дискурсами, а також засобами їх виробництва, поширення і споживання. Дискурсивний аналіз спрямований на розуміння того, як тексти набувають сенсу у процесах їх виробництва, поширення та використання. Дискурс-аналіз дає уявлення про роль текстів і понять у конструюванні соціальної реальності при утворенні їх смислів.

Дискурс народжується внаслідок взаємодії соціальних груп і соціальних структур. Дискурс не може бути утворений і тим більш зрозумілий поза контексту. Яким є дисциплінарний статус дискурс-аналізу? Дискурс-аналіз сприймається як методологія пізнання соціального світу. Дискурсивна методологія важлива для усвідомлення процесів соціального конструювання. Мета і значення дискурсивного аналізу полягає в тому, щоб зв'язати в єдине ціле текст – контекст – дискурс. Дискурсивний аналіз використовується при конструюванні теоретичних категорій на різних рівнях: конкретного дослідження, академічного співтовариства та суспільства загалом[10]. До речі, ще Р.Козеллек визнавав взаємозв'язок історії понять з історією дискурсів.

Отже, можна констатувати, що історія понять вивчає не окремі поняття чи групи понять, а розкриває їх семантичні структури. Йдеться про близькі або протилежні значення, синоніми, подібні та оціночні поняття. Історія понять не є історією окремих понять, вона вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та поміж собою. Так, Р.Козеллек наголошував, що поняття поєднує в собі мову й позамовний світ. Саме семантичні зв'язки між елементами лексики беруть участь у процесах витвору і трансферу понять.

Поняття «історіографія» у світлі теорії мовного поля

Для пересічного історика поняття «історіографія» створює ситуацію інтелектуальної напруги через свою неоднозначність і багатосенсовність. Слово-поняття «історіографія» – полісемантичне, себто має ціле віяло значень і смислових відтінків, динаміку та структурні зв'язки яких можна простежити за допомогою теорії «мовного поля». В межах

[10] Phillips Nelson, Hardy Cynthia. What Is Discourse Analysis? / Phillips N., Hardy C. Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction. Thousand Oaks, CA: Sage. 2002. P. 1-18. / Филлипс Н., Харди С. Что такое дискурс-анализ? / Пер. Е.Кожемякина. // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып.1. – Т.1. Электронный журнал / www.discourseanalysis.org

теорії «мовного поля» використовуються такі семантичні структури, як «поняттєве поле» і «лексичне поле». «Лексичне поле» містить різні мовні засоби, лексичні формули для передачі/відтворення одного єдиного для усіх смислу. «Поняттєве поле», зазвичай, представлено низкою смислів, що концентруються в одному слові-понятті. Взаємодія «лексичного» і «поняттєвого» полів слугує механізмом створення і передачі понять[11].

Складну динаміку формування мовного поля поняття «історіографія», з його лексичними і поняттєвими структурами, демонструє один з специфічних російськомовних текстів М.Грушевського під характерною назвою «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», яким відкривалося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914). Ключові лексичні формули даного історіографічного етюду Грушевського – «розвиток українських вивчень» та «українознавство» (як інтегральна сфера цих вивчень) – застосовувалися автором для характеристики різноманітних історіографічних практик українства.

Цікаво проаналізувати мовні проблеми М.Грушевського і не лише його, про які півстоліття по тому писав Г.Г.Гадамер. Перша проблема – нестача слів як результат недостатнього розвитку наукового мовлення, запозичення слів з розмовної мови й пристосування їх до потреб науки. З тексту Грушевського видно, як звичайні слова під тиском мислі дослідника начебто «коробляться», наповнюються новими значеннями та конотаціями. Грушевському потрібний певний лексичний ресурс для характеристики різних станів, якісних змін та етапів українського історіографічного процесу. Звісно, дослідник використовує ті лексичні елементи і мовні засоби, які відповідають періоду, що описується. Прикметно, що Грушевський не лише вводить потрібні йому лексичні фігури та поняття, але намагається дати їм визначення. Так, поняття «українознавство» він тлумачить «як вивчення минулого і сучасного українського народу, його якостей і особливостей, які впливали на життя і розвиток». Поняття «українознавство», стверджує М.Грушевський, може утворитися поступово і здебільшого протягом XIX ст. «Історіографія» в дискурсі Грушевського постає як складова частина «українознавства».

У давню Київську добу історіографія існувала у формі літописання. Київське літописання, котре практично займалося Півднем, являлось,

---

[11] Про взаємодію лексичного і поняттєвого полів на прикладі поняття «Просвітництво» йдеться у статті: Риккен Ульрих. О соотношении сравнительной истории понятий и сравнительной лексикологии // История понятий, история дискурса, история метафор.– С.66-81.

за словами Грушевського, «прямим попередником пізнішої української історіографії». Історіографічні практики після скасування Гетьманщини він характеризує за допомогою такої лексичної конструкції як «історико-антикварна література», великий масив якої був присвячений «історії України та її побуту». Добу Просвітництва, на українському ґрунті відповідно добу «патріотизму і автономізму» (XVIII – XIX ст.), Грушевський подає як «українознавство антикварного характеру», коли нащадки з пієтизмом збирали фамільні пам'ятки та образи минулого, що віджили свій час. Задля характеристики історіографічних практик дослідником використаний наступний вербальний ряд: «антиквар», «малоросійська історія як 'славнозвісна гілка' російської історії» (слова А.Чепи), «місцевий український патріотизм»[12].

Історіографічний досвід і практики українських інтелектуалів доби Романтизму М.Грушевський репрезентує через низку понять: «народність», «народна стихія», «народна українська стихія», «етнографічні інтереси та вивчення». Сутність ключових понять «народність», «народна індивідуальність» М.Грушевський визначає як «колективну індивідуальність, яка існує незалежно від територіальних, політичних чи конфесіональних поділів». На думку М.Грушевського, поняття «народність» – це «продукт XIX ст.», а культ народності визначав «напрями наукових інтересів», надавав «абсолютно нову постановку українознавства», а також «новий зміст антикварним інтересам». У добу Романтизму історіографія побутовує у вигляді етнографії. Відтоді «українська етнографія стає … бойовою наукою надовго, майже усе XIX століття». У сфері українознавства домінує «збирання етнографічних матеріалів, зокрема фольклорних». Для описання романтичних практик збирання фольклорно-етнографічних матеріалів М.Грушевський використовує конструкцію «народоизучение / народовивчення», оперування якою демонструє труднощі пристосування слів розмовної мови та новотворів до потреб наукового дискурсу[13].

М.Грушевський широко вживає слово «історіографія» в сенсі «історіописання». Так, в його лексиконі представлена низка понять-визначень: «офіційна руська історіографія», «українська історіографія»,

[12] Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 тт. С.-Петербург, 1914. Т.1. – С. 1,6,4,9.
[13] Там само. – С. 1,15,16.

«малоросійські історіографи», «стара українська історіографія», «історіографічний матеріал»[14].

Ясна річ, лексичне поле в історіографічному нарисі М.Грушевського залишалось доволі строкатим, рухливим, «сирим». Поряд із звичними термінами він використовує простомовні звороти, на кшталт «українські вивчення», що виступають то як синонім поняття «українознавство», то як самостійний лексичний елемент. Ідеологічні і політичні контексти історіографії-історіописання Грушевський передає з використанням таких допоміжних конструкцій, як «українська національна думка», «науковий рух», «наукові українські сфери», «переоцінка літературної готівки з суспільної національної точки зору», «рух наукової праці», «українська історична наука», «київські українознавці», «місцева історія», «нова історія України», «давня історія України», «політична», «культурна історія», «староруська» і «західноруська історія», «галузь українських вивчень», «офіційний представник українських вивчень» (йдеться про Я.Головацького), «картина руху українських вивчень», «центральний орган українознавства» (про ЗНТШ), «культурна і соціальна історія XVI–XIX ст.», «етнологія», «політична», «побутова історія», «останній фазис українознавства» (час самого Грушевського), «писатели, бытописатели и поэты украинской жизни»[15].

З тексту М.Грушевського видно, як саме він відшукує, калібрує й адаптує до наукового аналізу лексичні формули, синоніми та численні відповідники поняття «історіографія». Для характеристики різних періодів українського історіографічного процесу він пристосовує буденну мову, побутовий лексичний ресурс і тогочасну наукову лексику, зокрема для доби Просвітництва – «антикварний напрям»; Романтизму – «етнографічні вивчення», етнографія як «бойова наука XIX ст.»; Позитивізму – «українознавство», «рух наукової праці». Чимало лексичних конструкцій, використаних Грушевським, не прижилися, не витримали аналітичного навантаження. Так, лексична формула «украинские изучения»/«українські вивчення», що використовувалась істориком при описанні наукової історичної діяльності різних часів, важка і громіздка для наукового мовлення, так і не прижилася в модерному українському дискурсі. Поняття «українознавство», застосоване М.Грушевським як інтегральна сфера дослідження історії та життя України, було даниною інтелектуальній моді, коли внаслідок процесів професіоналізації та диференціації складові даного поняття набували статусу академічних дисциплін, як-то історія

[14] Там само. – С.18-20.

[15] Там само. – С. 21,22,24,26,30-32, 35-37, 359.

літератури, етнографія, мовознавство, місцева історія, історія побуту, історіографія. Поняття «історіографія» в дискурсі М.Грушевського є синонімом поняття «історична наука» і асоціюється здебільшого з офіційною російською історіографією та розвинутими формами української історичної науки в її позитивістському розумінні.

Поняттєве поле слова-поняття «історіографія» і по сьогодні залишається неоднозначним. Попередниками поняття «історіографія» виступає відомий синонімічний ряд – «бытописание», «деепиcание», «бытописательство», «історія», «історична наука». Поняттєве поле концепту «історіографія» містить ціле віяло смислів і смислових відтінків. «Історіографія» означає 1. процес розвитку історичних знань; 2. акт історичного письма; 3. поточну ситуацію в науці; 4. сукупність літератури з предмету, який досліджується; 5. історію історичної науки (як процес); 6. назву спеціальної дисципліни, що вивчає цей процес, себто минуле історичної науки; 7. історіописання (акт, дія, процес). Ясна річ, поняття «історіографія» утворюється внаслідок взаємодії лексичних структур і поняттєвого поля. «Історіографія», припускаємо, належить до родини «рухливих понять»/Bewegungsbegriffe. Поняття, що рухаються, за словами Р.Козеллека, мають «надлишок значень», рухаються вони не самі по собі, а завдяки їх різноманітному вживанню[16]. Спрямовані у майбутнє «рухливі поняття» багатосенсовні й перебувають у стані удосконалення та «перезавантаження». У цілому, вирішальну роль у творенні понять відіграють семантичні зв'язки між елементами лексики[17].

Концептуальна історія та словниковий підхід

Історія понять або концептуальна історія (Conceptual History) повертає дослідника до перипетій виникнення та побутування того чи іншого поняття. Концептуальна історія вивчає не одне поняття, а групу понять в їх співвідношенні. Використання поняття кожного разу сприятиме або його підсиленню, або остаточному виведенню із вжитку, вважає Г.Е.Бьодекер[18]. Сукупність же понять з конкретної галузі, науки, академічної дисципліни дозволяє відтворити їх структуру, генеалогію, поточну герменевтичну

[16] Цит.за: Бёдекер Х .Е. Отражение исторической семантики в исторической культурологии. – С.4-48.

[17] Семантика – розділ семіотики, вивчає процес витвору смислів, точніше конструювання смислу в окремих мовних актах. (Д.Буссе); Г.-Г.Гадамер визначає семантику як вчення про знаки, в першу чергу, мовні знаки.

[18] Бёдекер Х.Е. Отражение исторической семантики в исторической культурологии. – С.48.

ситуацію. Відтак, будь-яку науку, дисципліну можна сприймати як концептуальну історію. Наприклад, «концептуальна історія політики» у Ж.Гійому означає, що політика сприймається крізь систему понять, історію їх виникнення, розвитку, рецепцію. Словом, будь-яку науку, сферу знання, наукову дисципліну можна сприймати через аналіз вживання та значень тих понять, які утворюють відповідну сферу.

Дійсно, деякі галузі знання репрезентовано структурно, у вигляді терміносистеми або сукупності термінів і понять. Подібні прецеденти є у галузі бібліографії та криміналістики[19]. Автори таких «концептуальних історій» свідомо відмовляються від абеткового принципу і вибудовують «терміносистему» як певним чином структуровану цілісність (К.Р.Симон).

Звісна річ, наука являє собою струнку, усталену, узвичаєну систему понять, в межах якої (системи) вони усі зв'язані поміж собою і переходять одне в одне. Разом з тим наука потребує вивчення понять в динаміці та взаємодії (діахронно і синхронно). Ось чому в історико-понятійному дискурсі побутовують такі відповідники, як «категоріальний синтез», «термінознавство», «антрополінгвістика» (історичне термінознавство).

Найвідомішою формою існування концептуальної історії (історії понять) є численні словникові проекти. Зразком подібного проекту вважається німецьке видання «Основні історичні поняття. Історичний словник соціополітичної мови в Німеччині» в 8 тт.; «Довідник основних політичних понять у Франції 1680-1821 рр.», французький проект «Словник соціально-політичних слововживань французької мови в 1770-1815 рр.».

Безумовно, у просторі концептуальної історії найпоширенішим залишається словниковий підхід. Втім, новий тренд – це корпусна лінгвістика, предметом якої є розробка, упорядкування та використання текстових (лінгвістичних) корпусів. Лінгвістичний корпус – це сукупність текстів, згрупованих за певним принципом, розмічених за відповідним стандартом і забезпечених спеціальною пошуковою системою. «Корпус першого порядку», зазвичай, об'єднує тексти за певною ознакою (мовою, автором, часом утворення текстів). Так, у французькому амбіційному проекті «Неравенство/а» (Inégalité/s. Usages Lexicaux et variations discursives (18-ième – 20-ième siècles) / Ed. par P.Fiala. Paris, 1999), підготовленому за редакцією Пьєра Фала (P Fiala), описується корпус текстів (архівних, періодичних видань, відомих авторів XVIII – XX ст.,

[19] Симон К.Р. Библиография: Основные понятия и термины. Москва, 1968; Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. Москва, 1982.

а також сучасних продуктів медіа комунікації), необхідних для вивчення терміну «нерівність» в усіляких дискурсивних конфігураціях. Саме цей проект французьких авторів Ж.Гійому називає «концептуальною історією політики». Це видання є результатом роботи лабораторії політичної лексикології Вищої Нормальної Школи Сен-Клу, охоплює період XVIII–XX ст. і використовує банк даних Національного інституту французької мови та архіву текстів самої лабораторії. На відміну від німецької традиції французькі автори надають перевагу «мовній історії понять», як «галузі історії понять, що пережила ‘лінгвістичний поворот’». Даний проект, за словами Ж.Гійому, ґрунтується на методах лексичного і дискурсивного аналізу корпусу політичних текстів[20]. Дані тексти у різний спосіб подають значення політичної лексики від часів Французької революції аж по сьогодні. Таким чином, у фокусі уваги концептуальної історії знаходяться «мовні практики» та «мовні умови» виникнення понять.

Нещодавно в Україні з'явився французький словниковий проект концептуальної історії «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» за редакцією Барбари Кассен (Barbara Cassin). Це перша спроба, за словами редактора, зібрати неперекладності – слова, терміни, словосполучення, вислови, граматичні звороти, – що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Укладачі «Лексикона неперекладностей» виходять з того, що кожна мова одне теж саме поняття відтворює по-різному. (В. фон Гумбольд). У просторі уваги авторів даного словникового проекту опиняються цілі «мережі слів та значень», що «є мережами філософських говірок, для яких відомі дата створення, автори та конкретні твори, де вони вживаються». Ці мережі визначаються «на рівні мови, у стилі, у відношенні до традиції …». Поза сумніву, Словник неперекладностей становить певний внесок у концептуальну історію філософії Європи і засвідчує «наскільки у різних мовах як окремі слова, так і понятійні мережі не збігаються». Кожна словникова стаття даного проекту містить «порівняння термінологічних мереж, викривлення яких складає історію та географію мов і культур». «Європейський словник філософій», стверджує керівник проекту, «є ‘лексиконом неперекладностей’ тією мірою, якою він висвітлює у своїй галузі головні симптоми відмінності мов»[21].

[20] Гийому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений, проверенная на опыте лингвистических событий. – С. 91-93.

[21] Кассен Б. Вступне слово // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Під ред.. Барбари Кассен. Т.1. К., 2009. – С.13-16.

Цікаво, що в Україні є певний досвід проблематизації й концептуалізації історії понять у царині історіографії. Харківськими історикам був підготовлений словниковий проект – «Історіографічний словник» як навчальний посібник. Упорядники «Історіографічного словника» ставили за мету розкрити значення, історію та еволюцію основних понять історіографії як спеціальної дисципліни. Задекларований ними словниковий підхід був скерований на фіксацію та аналіз поняттєво-термінологічного апарату історіографії.

Концептуальна історія української історіографії

На відміну від «Історіографічного словника», що репрезентує стан поняттєвого апарату дисципліни історіографії, своє дослідницьке завдання вбачаємо в тому, щоб на підставі аналізу мереж історіографічних понять відтворити процеси становлення та легітимації даної дисципліни. Поняттєвий апарат будь-якої дисципліни дає уявлення про структуру знань, їх розвиток та сприйняття. Поняттєво-термінологічний апарат науки чи то академічної дисципліни відбиває духовно-інтелектуальний ландшафт епохи, процеси стандартизації мови науки (поповнення, оновлення, позбавлення штампів, мовних кліше та іншомовних модних запозичень).

Звісно, категоріальний апарат історіографії як спеціальної дисципліни має свою специфіку. По-перше, історіографія як когнітивна дисципліна оперує здебільшого рефлексивними поняттями. Поняття в історіографії – це не просто «терміносистема», у своїй масі вони відображають логіку накопичення історичних знань та удосконалення методів і технік їх вивчення, Мовиться про логіку поступу історичної науки у цілому та становлення і розвиток дисципліни історіографії зокрема. По-друге, історіографія завдяки своїй рефлексивній природі є динамічною, інтелектуально мобільною, відкритою, більш ніж сама історична наука, до змін і викликів, усіляких трансформацій та запозичень. По-третє, поняттєвий апарат історіографії швидше піддається індивідуалізації (з огляду на загальну тенденцію в науці), аніж нерефлексивні сфери науки, історичного знання. Це означає, що історіограф свідомо відбирає слова-поняття, граматичні та мовні звороти, лексичні елементи з суміжних галузей знання, верифікуючи їх на матеріалах історії історичної науки. По-четверте, мовний інструментарій історіографії має здебільшого міждисциплінарний характер, що засвідчує її інтелектуальну гнучкість, відкритість до сучасних «викликів» і «поворотів» (методологічного,

антропологічного, культурного, лінгвістичного, історичного тощо). До лексикону історіографії входять такі «готові», запозичені з суміжних галузей знання поняття, як «парадигма», «наукова революція», «ментальність», «дискурс», «наратив», «стиль мислення», які завдяки своїй рухливості (частому вживанню) та «прихованим смислам» починають нове життя. По-п'яте, мова історіографія – це відкрита комунікативна система. Значення та сенс термінів, понять, лексичних формул, що входять до цієї системи, «прояснюються» у різноманітних дискурсивних практиках – у процесі обговорення, критики, інтертекстуального та інтерактивного спілкування. По-шосте, мовний запас історіографії-дисципліни має конвенціональний характер і перебуває в ситуації інтелектуального напруження між усталеними нормами, традицією, з одного боку, та тенденцією до постійного руху й оновлення, з іншого.

Дві речі, рефлексивна сутність історіографії та індивідуалізація мови науки, дають підстави говорити про «автоісторіографію», себто особисте бачення дисципліни, яке ґрунтується як на загальних історіографічних практиках, так і власному історіографічному досвіді.

Осмислення поняттєвої мови історіографії відображує історію дисципліни. Історіографія-дисципліна представлена мережею понять. Процеси її розвитку та ускладнення відбувались у вигляді розширення концентричних кіл цих понять. Концептуальна історія історіографії спрямована на вивчення не окремих понять, а цілих груп і мереж понять, їх семантичних зв'язків, трансферу та комунікацій з іншими галузями знання. Сукупність ординарних і засадових історіографічних понять, їх розширення концентричними колами, відображають логіку формування та легітимації історіографії – спеціальної дисципліни. Історіографія як історія понять передбачає процедури історичної та лінгвістичної контекстуалізації. Це означає, що поняття історіографії варто розглядати в історичному (соціокультурному) контексті епохи, а також з точки зору «мовного поля».

Мережа базових історіографічних термінів виникає в межах традиційно-герменевтичної системи понять історичної науки доби Просвітництва. До першого кола понять, якими оперує історіографія, входять історичні, соціально-політичні поняття, як-то: «історія», «розвиток», «держава», «народ», «цивілізація», «культура», «революція», «історична критика», «герменевтика», «філологічна критика». Поступово концентричні кола мереж понять розширюються і збагачуються лексикою, мовними зворотами та лексичними конструкціями Романтизму («дух народу», «народність», «народний характер», «нація», «джерело»);

Позитивізму («історичний факт», «метод», «методологія», «суспільство»); Марксизму («формація», «клас», «класова боротьба», «принцип партійності», «матеріалістичне розуміння історії»).

У 60-80-х рр. XX ст., період остаточного дисциплінарного оформлення історіографії, сталося суттєве оновлення і поповнення мережі історіографічних понять. Ці процеси надолуження поняттєвого ресурсу історіографії відбувались за рахунок семантичного багажу західної філософії науки та наукознавства. Істориками науки запозичуються такі норми-поняття, як «наукова революція», «парадигма», «дослідницька програма», «етос науки», «криза в науці» «напрям», «течія», «школа» в науці, «ідеал науковості», «образ науки». З царини логіко-гносеологічного аналізу науки та психології перейнято поняття «рефлексія».

Таким чином, радикальне оновлення поняттєвого апарату історіографії сигналізувало про суттєві зміни її статусу й самосвідомості. Показово, що стан поняттєвого апарату історіографії засвідчував остаточне перетворення її на академічну дисципліну із своїми організаційними структурами, кадрами, науковою ідеологією, теоріями, методами, навіть дидактичною складовою.

Динамічне переструктурування мереж історіографічних понять відбувалось протягом 1990-2000-х рр. Внаслідок численних «викликів» та «поворотів» (культурного, соціального, антропологічного, методологічного, лінгвістичного, когнітивного) історіографія оберталася у насиченому міждисциплінарному просторі. Наступна фаза модернізації поняттєвого апарату дисципліни історіографії була зумовлена запозиченнями лексичних засобів із сфер соціальної та символічної антропології, мікроісторії, культурології, історії повсякдення. До кола нових для історіографії понять входять: «ідентичність», «ментальність», «історична свідомість», «стиль життя», «стиль мислення» історика, «історіографічна культура».

Відомим фактом є вплив на історіографію постмодерністської лексики на зразок: «дискурс», «наратив», «текст», «троп» «гранд-наратив», «деконструкція», «дослідницькі стратегії», «криза», «смерть» науки, «інтертекстуальність», «мультикультуралізм», «орієнталізм». Вживання такого ряду слів-понять викликає інтелектуальний спротив з боку істориків-традиціоналістів, які вбачають у такому запозиченні лише «заум» «засмічення» іноземщиною мови справжньої науки.

З початку 1990-х рр. на тлі значних соціокультурних і політичних змін у суспільстві в українській історіографії (подібно до інших пострадянських історіографій) відбулась справжня «революція понять». Сутність революційних перетворень була пов’язана із заміною

марксистської лексики, що домінувала в радянському дискурсі, на національно орієнтовану. Наприклад, усталені мовні звороти та лексичні формули радянської історіографії, як-то «визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького» поступається відповіднику «Українська революція XVII ст.»; «визвольний рух XIX ст.» / «українське національне відродження»; «клас» / «нація»» «Велика Жовтнева революція і громадянська війна» / «національно-демократична революція в Україні 1917-1921»; «колективізація» / «голодомор», «Велика вітчизняна війна» / «Друга світова війна» тощо.

В нинішній культурно-інтелектуальній ситуації виникають, змінюють свої конфігурації нові мережі історіографічних понять. На засадах постнекласичної науки відбувається ресемантизація старих і нових понять, таких як «герменевтика», «мережева теорія» / «мережевий підхід»; «синергетика» / «синергетичний метод», «біфуркація», «нелінійні історичні динаміки», «інтелектуальне співтовариство», НЛП, «історична пам'ять», «поворот до матеріального». Мовиться про «постнекласичний поворот» в історіографії. Така ситуація з поняттєвим апаратом сучасної української історіографії сигналізує про серйозні зміни історико-понятійної свідомості та підвищення рівня історіографічної рефлексії історика. Кожний історик має усвідомлювати конвенціональний характер понять і категорій, якими оперує. У кожному конкретному випадку він мусить давати роз'яснення щодо змісту й значення понять, які використовує у своїх дослідницьких практиках, та їх контекстів, принаймні хоча б історичного, а в ідеалі – лінгвістичного. Вживання нових, контроверсійних або полісемантичних понять передбачає їх експлікацію, а не лише констатацію, «по умовчанню», і механічне застосування. Історик, який культурно мислить, повинен усвідомлювати, що нові знання народжують нові слова, терміни та поняття. І задача історика понять (так само історіографа) полягає, як наголошував Гадамер, у «проясненні» понять – шуканні і проясненні їх смислів. «Прояснення», у розумінні філософа, означає звернення до походження, родоводу та семантичних зв'язків даного поняття. Нормою мовної поведінки сучасного історика варто вважати аналіз семантичних структур використаного поняття, його історичного і лексичного контекстів. Сучасна історико-понятійна свідомість встановлює рівновагу, порушену свого часу постмодерністськими практиками, між аналізом історичного та лінгвістичного контекстів функціонування понять.

Таким чином, дослідник культурно-інтелектуальної історії мусить брати до уваги взаємозв'язок слова, поняття, а також понять поміж собою та з історичною реальністю. У нашому розумінні, історія понять – це метод вивчення історіографії як когнітивної дисципліни, а у широкому сенсі – засіб формування мовної поведінки сучасного історика.

Александр Дмитриев
Москва

От истории понятий к истории идей: дискуссии вокруг украинского научного языка в начале XX века*

В рамках исследований по истории понятий и исторической семантике уже затрагивалась наиболее общая проблематика языка (в том числе национального языка) как средства социальной коммуникации и культурной/идеологической артикуляции[1]. Язык в историко-понятийной или историко-идейной проекции выступает уже не как предмет лингвистики, но как область концептуализации политических притязаний национальных движений и – что будет интересовать нас особенно – сфера легитимации интеллектуалов, включая академическую проблематику и утверждение тезиса о «национальной науке» (в нейтральном, а не шовинистическом смысле). В частности, новые европейские языки утверждались начиная с XVII столетия как языки образования и науки в противовес безраздельно господствующей ранее в этой сфере латыни[2].

В центре настоящей работы – споры о возможностях и прерогативах украинского языка как «языка культуры и высшей образованности» в юго-

* Индивидуальный исследовательский проект № 10-01-0162 « «Национальная наука»: локальное и универсальное в идейной эволюции отечественных гуманитариев и обществоведов в XX веке» выполнен при поддержке Программы «Научный фонд ГУ-ВШЭ».

[1] Здесь особенно важен опыт анализа иноязычного материала и словаря в известном немецком проекте, выполненном под непосредственным влиянием Р. Козеллека: Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680-1820 / Reichardt Rolf, Eberhard Schmitt (Hg.). München: R. Oldenbourg Verlag, 1985.

[2] См.: Waquet Françoise. Latin or the Empire of a Sign. From the sixteenth to the twentieth centuries. By. London & New York: Verso. 2001; Ijsewijn Jozef, Sacre Dirk. The Ultimate Efforts to Save Latin as the Means of International Communication // History of European Ideas. Vol. 16. № 1--3 (January 1993). P. 51--66.

западных губерниях Российской империи, включая период революции и гражданской войны (в меньшей степени, преимущественно для сравнения, мы будем обращаться к ситуации на землях Западной Украины)[3]. За полтора-два десятка лет украинский язык несколько раз радикально менял свой государственно-политический статус – от не допускаемого в печать и сугубо разговорного сельского «наречия» до обязательного государственного языка (в период Директории 1919–1920 гг. и затем во время проведения украинизации в Украинской ССР). В рамках историко-понятийного подхода нас будет занимать дискуссионный контекст самого термина «язык» (украинский язык, национальный язык вообще -- в плане академической коммуникации переломных десятилетий рубежа веков и начала XX века, также и в перспективе анализа понятия «национальная наука»)

На пути к академической легитимности

Важность национального (а не прежнего вероисповедного, например) фактора для коллективной самодентификации объясняет то, почему обсуждение перспектив украинской науки и культуры оказалось так тесно связано с отказом от принципа триединой русской нации. Только с середины XIX века тезис об единой общерусской нации был оспорен первыми (прото)политическими украинофилами из Кирилло-Мефодиевского товарищества конца 1840-х годов. Серьезнейший удар по становлению украинской культуры и развитию общественного сознания нанесли запретительные меры царского правительства – циркуляр министра внутренних дел П. Валуева цензурным комитетам (18 июля 1863 года) и Эмский указ Александра II (18 мая 1876 года)[4].

Роль университетов и Академии наук – тоже государственных учреждений! – в Российской империи оказывалась куда более сложной, чем функция «приводных ремней» официальной политики. В отличие, например, от германских научных и образовательных институций эти относительно автономные и очень умеренно оппозиционные учреждения так и не стали опорами потенциальной трансформации своей (Российской) империи в (мега)национальное государство (великороссов). В их стенах и в начале XX во многом продолжалась – в новом либерально-

[3] См. также более детальный анализ ряда затронутых проблем: Дмитриев Александр. Украинская наука и ее имперские контексты (XIX – начало XX века) // Ab Imperio. – 2007. – № 4. – С. 121-172.

[4] Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., 2000. – С. 240-241.

позитивистском оформлении – прежняя просветительская политика знания, где изучение местных отличий подчеркнуто поощрялось. Достаточно упомянуть фигуру Владимира Антоновича (члена-корреспондента Петербургской Академии наук с 1901 года), который закладывал основы углубленного, выверенного методами позитивистского источниковедения, изучения истории Южной Руси как особой исторической общности, существующей до и помимо утверждения московской государственности[5]. Политический национализм оказался средством катализации и точкой «сборки» разных украиноведческих исследований в проект национальной науки, хотя так и не смог в Российской империи задать подлинную альтернативу имперским «местам знания» -- за исключением особых случаев, вроде Польши, Финляндии или еврейской историографии. Зато в рамках самих этих учреждений (включая и местные археографические комиссии и исторические общества), призванных быть форпостами централизации и объединительных тенденций, напротив, неизменно сильны были приверженцы культурного украинофильства – и в историческом, и в филологическом, и в этнографическом отношениях[6].

Одним из важных участников российско-украинского диалога во второй половине 1880-х годов стал академик Петербургской Академии наук А.Н. Пыпин, известный историк и исследователь славянской культуры, в скором будущем – автор капитальной работы по истории украинской этнографии[7]. На страницах либерального «Вестника Европы» Пыпин, с одной стороны, дал краткий исторический очерк развития «малороссийского» языка и сбалансированный обзор существующих точек зрения на происхождение и соотношение двух народностей (включая галицкую литературу). С другой стороны он опубликовал там же и развернутый критический отзыв на двухтомную работу «Історія літературы руської» львовского профессора Омеляна Огоновского (1887–

[5] О его биографии и мировоззрении см.: Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович образ на тлі епохи. К., 1997.

[6] Вопрос о моменте перехода от региональных к национальным исследованиям остается спорным. По мнению ряда исследователей он начался не раньше 1870--1880-х годов: Журба О. Теоретичні проблеми української археографії // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 152–172.

[7] Пыпин А.Н. История русской этнографии. 4 тома. СПб., типография М.М. Стасюлевича, 1890–1892. Третий том этого издания (1891) был посвящен малороссийской этнографии. О позиции Пыпина по украинскому и белорусскому вопросам см. подробней: Аксёнова Е.П. А.Н. Пыпин о славянстве. Москва., 2006. – С. 383-484.

1889)[8]. «Провинциализм» актуального состояния украинской литературы он отказывался считать следствием «эксплуатации» северянами, а полагал явлением исторически обусловленным, раз «для высших целей науки и литературы для малорусов в России существует уже богатый материал на русском языке»[9].

Еще в 1877 году Драгоманов в частном письме российскому ученому указал на общий ценностный принцип его суждений: «Мне кажется, что стоило бы уменьшить то предпочтение "цивилизации" перед "народностью", которое Вы выдвигаете, или лучше отметить в этой цивилизации основное, то есть "свободу" и "рационализм". А то покамест выходит, что Вы за лакейские песни против мужицких»[10]. В открытом письме (опубликовано оно будет в Киеве уже после смерти Пыпина) против попытки последнего примирить обе – «северную» и «южную» ветви общерусского племени в рамках наличного статус-кво возражал один из активистов киевской Громады Кость Михальчук – талантливый лингвист и будущий член-корреспондент Императорской АН[11], вынужденный заниматься любимым делом в свободные от бухгалтерской работы часы. Украинский языковед доказывал, что его заслуженный оппонент во имя неверно понятой объективности не замечает исходного неравенства и разности исторических судеб двух *народов*[12].

1890-е годы как раз стали временем институциализации не только литературного, но и интеллектуального движения. Украинский научный проект – а не просто сумма различных и богатых региональных штудий – возник на территории дуалистической монархии именно в силу наличия там ***легитимных*** факторов и элементов национально-культурной и политической автономии. С 1849 года лекции во Львовском университете,

[8] Пыпин А.Н. Особая русская литература // Вестник Европы. – 1890. – Кн. IX. – С. 241-274.

[9] Пыпин А.Н. Спор между южанами и северянами (вопрос о малорусском языке) // Вестник Европы. – 1886. – № 3. – С. 774.

[10] Цит. по: Круглашов Анатолій. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000. – С. 247 (обр. перевод с украинского).

[11] О дореволюционном украинском языковедении: Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. К., 1991; специально о Михальчуке: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. К., 2002. – С. 94-126; Ульяновський В.І. Кость Михальчук та діячі київської «Старої Громади» через призму «жіночих спогадів» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 4. – С. 428-482.

[12] Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (К истории отношений к Украинству прогрессивной части русского образованного общества). К., 1909.

где большинство предметов преподавалось с 1860-х годов по-польски, читали и на украинском языке. Рубежом была, на наш взгляд, академизация Общества имени Шевченко (далее – НТШ), созданного во Львове при финансовой поддержке российских украинцев в 1873 году, и превращение его в Научное почти 20 лет спустя – в 1892 году. НТШ ориентировалось на создание ***своей*** национальной академии в пределах Австро-Венгрии по примеру Югославянской академии наук и искусств в Хорватии (1867), и особенно Краковской (1871) и Чешской (1889) академий наук, созданных из аналогичных национальных научных обществ[13]. Как и эти учреждения, НТШ получало субсидию от имперского правительства в Вене и только отсутствие желания австрийских властей помешали ему получить в 1898 году, когда хлопоты были особенно активны, статус самостоятельной Академии. Показательно, что конституирование НТШ в качестве Украинской Академии наук было прямо связано и с борьбой за национальный университет во Львове – но лишь на уровне символической легитимации «высокой» украинской культуры[14]. Российские власти воспринимали перспективу появления особого украинского университета как потенциального центра идейной консолидации малороссийских «мазепинцев» весьма негативно[15].

Проблематика языка науки была тем более важна, что именно рубеж XIX–XX веков для европейского академического сообщества был временем растущего национального самоопределения и лингвистической конкуренции[16], а внутри Российской империи это был и вопрос о сохранении за русским языком статуса единственного и заглавного языка ***высокой*** культуры. Известный эпизод – когда в мае 1894 года после защиты Грушевским магистерской диссертации накануне его отъезда во Львов профессор университета в Киеве и член-корреспондент Академии наук Тимофей Флоринский (1854–1919) пожелал ему защитить следующую

[13] Зайцева З.І. Український науковий рух. Інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). К., 2006.
[14] См. подробнее: Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. – С. 18-95; Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 // Studia Historyczne (Kraków) 984. Z. 1. S. 48–58.
[15] В более широком контексте см.: Клопова М.Э. Украинское двиение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – С. 94–115.
[16] См. содержательную статью: Rasmussen Anne. A la recherche d'une langue internationale de la science 1880-1914 // Sciences et langues en Europe / Sous la direction de Roger Chartier et Pietro Corsi, Paris, Centre Alexandre Koyré, CID, 1996.

работу в этих стенах уже на языке малороссийском, – в устах будущего известнейшего «украиноеда» и цензора, такая публичная реплика могла звучать только злой иронией, если не издевкой[17].

Важной вехой в борьбе за академические права украинского языка в России стали события 1899 года, когда Грушевский и другие ученые из Галиции и Буковины хотели представить на XI археологический съезд в Киеве сообщения на украинском языке. Среди организаторов и руководства Киевского университета это вызвало скандал (ситуацию пытался разрешить также и Антонович)[18]. В итоге чтение этих рефератов было обставлено такими предосторожностями, что сделали бы само их представление бессмысленными; тогда западноукраинские историки демонстративно отказались от участия в съезде.

В прямой связи с этим инцидентом на страницах популярной киевской газеты русско-националистического направления «Киевлянин» Флоринский опубликовал серию статей, специально направленных против признания украинского языка языком науки и высшего образования (эти статьи составили целую брошюру, оперативно изданную и в Киеве и Петербурге) и резко нападал на тех, кто старался вывести «малороссийское наречие» за пределы исключительно этнографического и «домашнего» употребления. Язык галицких коллег-историков для Флоринского был органом лишь известной политической и литературной партии, притом проповедующей тенденции культурного разъединения русского мира, которым не может сочувствовать ни один русский человек, ни великорус, ни малорус, искренне любящий свой народ и желающий ему духовного прогресса. Наконец… этот язык представлен ничтожной научной литературой, отличается искусственностью, невыработанностью и очень мало известен в научном мире». Признание его в качестве языка науки тем более опасно, что «означало бы официальное признание со стороны России и представителей российской науки за научным “украинско-руським” языком права на дальнейшее развитие и распространение в России и так

[17] Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К., 2005. – С. 42. О цензурной службе Флоринского (который в Первую мировую войну был также и военным цензором): Антонов В.В., Гринченко Н.А., Измозик В.С., Патрушева Н.Г., Эльяшевич Д.А. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX – начале XX века // Книжное дело в России в XIX – начале XX века. – 2006. – Вып. 13. – С. 244-245.

[18] Листи В. Антоновича до М. Грушевського / Підг. О. Ситник // Український історик. – 1993. – № 1–4 (116–119). – С. 164–168; Plokhy Serhii. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Buffalo, N.Y.: University of Toronto Press. 2005. P. 49-52.

сказать, санкционировало бы подготовляемый львовским “Товариством” литературный и научный раскол в русском народе[19].

Его слова о научной «измене» Грушевского, помимо чисто риторического сокрушения, отражали и довольно искренние представления о невозможности для *серьезного* ученого смены привилегированной имперской оптики на локальный и заведомо более низкостатусный национальный кругозор:

Поистине удивительно, каким образом русский образованный и ученый человек, имевший возможность в свои школьные годы (в противоположность некоторым галицким ученым сепаратистского толка) близко познакомиться с необъятной силой русской ученой литературы и мировым значением общерусского языка, явившись в Галичину, выступил горячим противником идеи распространения этого могучего языка и этой богатой литературы среди русского населения Австрии. Вместо того чтобы, пользуясь своим положением ученого профессора, разъяснить сторонникам народнической партии всю неестественность, искусственность, беспочвенность и бесплодность их литературных затей и украйнофильских планов, он выступил ревностным поборником такого дела, которое должно закрывать галицким и буковинским малорусам доступ к общерусской литературе, и приводит их к отчуждению от остальной Руси. Какие неведомые и темные силы толкнули молодого ученого, из которого мог выработаться хороший деятель русской науки, на путь столь сомнительного служения близкому для него малорусскому народу и вскормившей и воспитавшей его родине[20]?

Собственно, для Флоринского – будущего горячего сторонника Союза русского народа – в малороссийском культурном горизонте существуют два литературных языка – или польский, под который безуспешно подделывается «новоизобретенный» язык ученых-галичан, или гораздо более близкий, «родной» и исконный (обще)русский; выбор, собственно, осуществляется между ними и не может не склоняться в пользу последнего варианта. И любой академический интерес к малороссийскому наречию или местной литературной продукции, даже у внешне лояльных ученых

[19] Флоринский Т.Д. Малорусский язык и «украиньско-руськний» литературный сепаратизм. СПб., 1900. – С. 143.
[20] Там же.– С. 99-100.

из Киева, Харькова или Петербурга – как у Павла Житецкого[21], Николая Сумцова или Владимира Перетца – вполне подозрителен.

Ученик Житецкого по коллегии Павла Галагана, выдающийся востоковед Агафангел Крымский был автором ряда исследований по украинской филологии, включая пространную работу (первоначально опубликованную в «Киевской старине»), посвященную языку Киева и киевский летописей XII–XIV веков. Она была непосредственно обращена против попыток академика Алексея Соболевского доказать тождество великорусского языка и языка жителей средневекового Киева (согласно этой гипотезе, они двинулись из-за татарского нашествия на Северо-Восток и были тем самым *прямо* связаны с московской государственностью, тогда как территорию Киевщины заселили пришельцы с Восточных Карпат и Волыни – современные малороссы). Этот тезис впервые был высказан историком М. Погодиным еще в 1850-е годы, и тогда же оспорен его коллегой М. Максимовичем. К концу XIX века эта вполне академическая, казалось бы, полемика оказалась одним из ключевых пунктов дискуссии о преемственности власти Москвы и Киева, о триединой русской нации, и о праве именно Российской империи репрезентировать это «извечное» единство. Возражения молодого Шахматова авторитетному мнению Соболевского (еще с середины 1880-х годов) о генезисе древнерусского языка из филологического дебата к началу XX века переросли в спор убежденного либерала с последовательным националистом, кадета с крайним правым.

Ведомственные и академические издания Петербурга оказались к Грушевскому достаточно благосклонны: в «Журнале министерства народного просвещения» за 1903 год он напечатал большую обзорную статью о деятельности НТШ, а в следующем году опубликовал при содействии Шахматова[22] – на украинском языке! – в издаваемом Академией наук сборнике «Статьи по славяноведению» известнейшую впоследствии работу «Обычная схема русской истории и дело рационального изложения истории восточного славянства». Реагируя на публикации Грушевского в Петербурге, Флоринский 20 мая 1903 года писал своему академическому патрону Соболевскому:

[21] См. о первом исследователе украинской фонетики: Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. К., 1987.

[22] Макаров В.И. «Такого не бысть на Руси преже…» Повесть об академике Шахматове. СПб., 2000. – С. 239 (мы разделяем критические замечания М. Одесского относительно этой неровной, но богатой материалом книги: Новый мир. – 2000. – № 8).

Грустно, что отделение решило в конце-концов оказать превентивную поддержку львовскому сепаратистскому движению. Что будут делать теперь и перечувствовать зарубежно-русские ученые иного направления… И какое же ликование будет среди наших хохломанов! Неужели Ваши коллеги по Академии не понимают, что отправка признания со стороны Академии [ведет] к необходимости для русского народа двух научных и образованных языков [и] послужит для наших украинофилов и сепаратистов веским основанием [признания] украинско-русской мовы не только в народных училищах но и школах – университетах Малороссии! Как все это прискорбно! [23]

Особенно выделяется отзыв выдающегося диалектолога и языковеда К.П. Михальчука, действительного члена НТШ и участника киевской «Старой Громады», тесно связанного с петербургской Академией наук[24]. О позиции Флоринского в этом споре негативно отозвался на страницах «Вестника Европы» и А.Н. Пыпин (впрочем, также не одобрявший радикализма Грушевского и его настойчивости в вопросе об академических правах украинского языка).

Разрушение «триединства»: о самостоятельной украинской культуре

Тезис об «искусственности» и непонятности языка научной периодики или языка украинской прессы в 1900-е годы был не только дежурным пропагандистским аргументом сторонников единоцелостной империи. Создатели академических стандартов украинского действительно столкнулись со схожими проблемами, которые вставали на пути многих «будителей нации» в Восточной и Центральной Европе XIX века: по сравнению с уже вполне развитыми и «истеблишментными» языками и академическими институциями – латынью, немецкими университетами (в чешских, венгерских и т.д. землях монархии Габсбургов) их попытки делать «свою» науку заведомо выглядели более слабыми и даже дилетантскими[25].

[23] СПбФ АРАН. – Ф. 176 – Оп. 2. – Д. 480. Л. – 78 об.–79. Флоринский также сетовал в письмах на Соболевскому и на украинофильские тенденции новоизбранного профессора Университета Св. Владимира Перетца.

[24] Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С. 185 и след.

[25] См. недавние работы о политико-лингвистических и образовательных режимах поздней Габсбургской монархии: Constructing Nationalities in East Central Europe / Ed. by Pieter M. Judson and Marsha L. Rozenblit. New York: Berghahn Books, 2005; Pieter M. Judson.

Исключительно важную роль в политических и культурных дебатах 1905–1917 годов сыграла подготовленная Федором Коршем и Алексеем Шахматовым в конце 1904 года Записка Императорской Академии наук о желательности отмены стеснений малорусского слова – где этот язык признавался не наречием или диалектом русского, а самостоятельным восточнославянским языком, наряду с русским. Ее авторы подчеркивали, в смысле прогноза на будущее: «Свободное развитие в лучшем случае выработает один общий для всех малорусов литературный язык, в худшем – малорусы, не сознав духовного своего единства, погубят свою письменность в бесплодных несогласиях и раздорах… если жизнь создаст единство малорусского языка и письменности, она же выработает единство и в письме»[26]. 18 февраля 1905 года на заседании Общего собрания был одобрен доклад Шахматова с требованием от имени Академии наук предоставить украинскому народу право «говорить публично и печататься на родном языке»[27].

Инициатива Грушевского по развертыванию украиноведческих кафедр в университетах Украины после 1905 года была горячо поддержана киевским студенчеством, но курсы по истории или этнографии Украины на украинском же языке читались лишь в короткий период 1907–1909 годов (Н. Сумцов читал на украинском лекции в Харькове, брат Грушевского Александр – в Одессе, а будущий министр просвещения Украины времен Скоропадского и инициатор создания ВУАН Н. Василенко – в Киеве), и как правило длились не дольше семестра[28]. Очевидно, что в созданных императорской властью условиях университеты и не могли быть центрами национального научного движения. Как и на Западной Украине в 1890-е, речь шла о создании самостоятельного организационного центра[29]. В 1907 году в Киеве по инициативе университетских профессоров (историков Антоновича и Лучицкого – двух членов-корреспондентов Петербургской АН) и украинских деятелей круга бывшей «Киевской старины» было

Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

[26] Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Записка императорской Академии наук. СПб., 1910. – С. 31.

[27] Летопись Российской Академии наук. Т. IV. – С. 95.

[28] См. соответствующую подборку материалов: ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Матеріали, документи, спогади: У трьох книгах. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями / Автори-упорядники: доц. Короткий В.А., проф. Ульяновський В.І. К., 2000. – С. 447-535.

[29] См. важную книгу об украинской академической традиции: Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Academia. К., 1993. – С. 30-36.

создано Украинское научное общество, главой которого был избран Грушевский (всегда желавший отмежеваться от обвинений в «галицком партикуляризме»).

В 1912 году на страницах авторитетного «толстого» журнала «Русская мысль» разгорелась полемика между сторонником единой общеимперской русскоязычной культуры, видным идеологом либерализма Петром Струве (он был избран ординарным академиком АН в переломном 1917 году) и правоведом Богданом Кистяковским, отстаивающим права и притязания украинской культуры при условии свободного ее развития[30]. Сын профессора Киевского университета А.Ф. Кистяковского и хороший знакомый Макса Вебера и Георга Еллинека, Кистяковский был близок к украинскому освободительному движению еще со студенческих времен (когда подвергался аресту), а в период Первой русской революции издавал и редактировал «Сочинения» Михаила Драгоманова. При этом Струве и Кистяковский были участниками известного сборника «Вехи», где критически переосмыслялся революционный нигилизм российской интеллигенции.

Струве, опираясь в своих прогнозах и выкладках на опыт и пример Германии, «перемоловшей»-таки с помощью школы, лютеровской Библии и сочинений Гете крестьянский нижненемецкий книжным и гуманистически переработанным верхненемецким языком, писал:

Не имея ничего против культурных украинских стремлений, как стремлений поддерживать и пестовать «местные» особенности быта и языка, я сознательно и решительно высказываюсь против заострения этих «областных» тенденций до политического и культурного партикуляризма, отрицающего общерусскую культуру, ее орган и символ, – общерусский язык, и стремящегося областное украинское начало поставить в один ряд и на одну ступень с национальной стихией, которая, по моему глубокому убеждению, в единой России должна быть в этом смысле единой[31].

---

[30] [Кистяковский Б.; подп.: Украинец] К вопросу о самостоятельной украинской культуре: Письмо в редакцию // Русская мысль. – 1911. – Кн. V. – С. 131-146; Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // Русская мысль. – 1912. – Кн. I. – С. 65-86. См. об этом споре: Heuman Susan. Kistiakovsky: The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Cambr., Mass.: Harv. U.P., 1998. P. 133–143; Richard Pipes, Peter Struve and Ukrainian Nationalism // Harvard Ukrainian Studies,. Vol. III–IV. Part II. 1979–1980. P. 675 и след.

[31] Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. – С. 74.

Естественно, такое понимание малорусского языка как «местного» и «земляного» (с. 83) делало, с точки зрения Струве, бессмысленным и абсурдным попытки устанавливать на нем не только высшую, но даже среднюю и в конечном счете даже начальную школу (с. 71). Малороссия толковалась исключительно как местная областная часть *единой* России, вроде Сибири или европейского Севера, только со своими чуть большими историческими или фонетическими особенностями; украинский крестьянин или даже «свідомий» интеллигент для Струве были по сути русскими (а значит и неизбежно ориентированными на общерусски-великорусский *канон* высокой культуры, где Пушкин гармонично соседствовал с «Полным сводом законов» империи». Крайняя позиция Струве, уже мало отличимая от аргументов Флоринского, стала даже предметом специального обсуждения на совещаниях в ЦК кадетской партии, где была определена как исключительно личная точка зрения, не совпадающая с мнением руководства партии[32].

На страницах русскоязычного журнала «Украинская жизнь» последовательно опровергалась точка зрения Струве о неспособности украинской культуры подняться до уровня великорусской (как ***обще***российской)[33]. Однако опубликованные чуть позднее ответы связанных с Украиной ученых и культурных деятелей (Евгения Трубецкого[34], Михаила Туган-Барановского и других) на вопросы специальной анкеты о перспективах украинской культурной жизни и украинском вопросе вообще, свидетельствовали о пока еще весьма слабом знакомстве их с академической продукцией НТШ и УНТ и об известном скепсисе даже весьма заинтересованных интеллектуалов по поводу перспектив самостоятельной украинской науки.

---

[32] См. Протоколы ЦК конституционно-демократической партии... 1912–1914. Т. 2. – Москва, 1997. – С. 232 (совещание ЦК с представителями Киевского комитета) и 297-321 (обсуждение украинского вопроса на заседании ЦК 24 марта 1914 года с участием Грушевского). О позиции кадетов по украинскому вопросу см.: Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – С. 127-149 и статьи: Брейар С. Украина, Россия и кадеты. // In memoriam. Исторический сборник. М.; СПб., 1995. – С. 350-361; Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905 – 1917) // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. I. М., 1995. – С. 89-110.

[33] См.: Старый Украинец [Науменко В.]. Украинский книжный язык и «общерусская» культура // Украинская жизнь. – 1912. – № 1.

[34] Трубецкой преподавал в Киевском Университете Св. Владимира (на юридическом факультете) в 1892–1906 гг. и пользовался популярностью у студентов. См.: Заславский Д. Предрассветное [1923] // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1994. Кн. 3. – С. 359-363.

После появления в Российской империи легальной печати на украинском языке и соответствующих политических движений, на место прежнего регионального видения очень постепенно приходили программы развития *своей* национальной науки. Тем более, что у них имелись свои успешно реализуемые образцы. Так, вскоре после основания УНТ, Грушевский обращался к своим образованным соотечественникам, привычно действующим в соответствии с «малороссийской» культурной программой:

Я думаю, в теперешних обстоятельствах украинская общественность России (я имею в виду сознательную ее часть) должна придерживаться тактики поляков в то недавнее время, когда их, не запрещая польского слова, вытеснили со своим польским словом из всех публичных, официальных сфер жизни, сколько позволяли запретительные мероприятия государства… Профессора-поляки не стремились обогнать российских коллег в заполнении своими трудами русских издательств, не старались блеснуть на общероссийских съездах, а отдавали свой труд местным польским культурным и научным предприятиям, гораздо более скромным – но своим, предназначенным для своего, обделенного казенным режимом сообщества. И общественность эта твердо придерживалась принципа «ліпше своє латане, як чуже хапане» [«лучше свое заплатанное, чем чужое краденое»] и изо всей силы старалось поддерживать свои издательства, свои культурные институции и начинания, как бы скромно и убого он не смотрелись бы в сравнении с тогдашним расцветом официальной и неофициальной российской культуры[35].

Грушевский сознательно опережал ход событий, настаивая на разрыве с устоявшейся ориентацией на имперский горизонт интеллектуального развития – как уже работало НТШ в Галиции, независимо от Вены и Австрийской академии. Однако применительно к условиям приднепровской Украины такая максималистская тактика обрекала бы ее приверженцев на ограниченный и в конечном счете *любительский* характер соответствующих инициатив. Идеи «блестящей изоляции» украинской науки (по характеристике современной исследовательницы З. Зайцевой) были, однако гораздо менее подкреплены организационно – несмотря на все усилия Грушевского и его соратников НТШ и несколько «русинских» кафедр во Львове не могло сравниться с наличием у поляков

[35] Грушевський М. Не пора [1908] // Грушевський М. Твори у 50 томах. Львів, 2005. Т. 2. – С. 79.

«своего» университета в Кракове и большинства кафедр во Львове, тайного «летучего» университета в Царстве Польском («Общества научных курсов» после 1905–1906 гг.), периодики по физико-математическим дисциплинам еще с конца 1880-х годов, и, наконец, всей разветвленной системы уклонений от имперской системы образования у местного дворянства[36].. Но послабления режима после 1905 года, от языковых до политических и парламентарных, все же определили малозаметный, но в перспективе существенный сдвиг от локального к национальному[37]. Очень мало шансов для реализации планов Корша и Шахматова о мирном совместном развитии украинской и российской науки оставляла политика властей и известный консерватизм профессорских коллегий университетов Киева, Харькова и Одессы. Перепрыгнуть от «народной стихии» разом к высшим ступеням образованности и академическим стандартам вне и помимо русского языка и культуры, сознательным устремлением тысяч интеллигентов и «полуинтеллигентов» казалось едва ли возможным[38].

Научные инициативы (как часть движения за национальную культуру) после 1905–1907 годов натолкнулись на глухую стену административно-академических распорядков и навыков, а местная элита (весьма подверженная влиянию близкой великорусской имперской культуры) не была так отгорожена от правящих инстанций, как польская шляхта или еврейская буржуазия, чтоб всерьез интересоваться продвижением разнообразных исследований в рамках украинского научного проекта. Отсюда и связь последнего с социальным вопросом и ставка на мобилизацию «снизу», близость к политическому радикализму (характерное полевение Грушевского в конце 1890-х и в 1917 году). Новые политические режимы на территории бывшей империи и большевистская политика «коренизации» существенно изменили сам этот контекст и главенствующую посредническую роль именно русского языка для всестороннего развития науки.

---

[36] См.: Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – нач. XX в.). Варшава, 1995.

[37] Своего рода синтезом-легитимацией нового видения украинских исследований стал очерк Грушевского «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», которым открывается первый том энциклопедии «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1914).

[38] О причинах и истоках «саморусификации»: Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. – С. 61-67. См. также: Назарова Е.Л. Латышская интеллигенция в России // Россия и Балтия. Вып. 1. М., 2000. – С. 16-33; Haltzel M. Russification in Education // Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. Princeton, 1981. P. 168-179.

Война, революция и поиск независимости (1914–1920)

В дальнейшем мы выделим только главные пункты перемен академического статуса украинского языка. Начало Первой мировой войны вызвало новый подъем репрессивной волны против украинского движения в Российской империи, когда были закрыты главные организации в малороссийских губерниях, а в период первой оккупации Львова и Восточной Галиции в 1915 году, еще до Брусиловского прорыва 1916 года – свернута деятельность и многочисленных культурных и просветительских учреждений (включая НТШ) на занятой территории[39]. Понятно, что устранение такого неудобного для предвоенных национально-имперских аргументов Струве факта, как существование Галиции с ее украинскими школами и университетскими кафедрами, приветствовалось издателем «Русской мысли», все более укрепляющемся с началом войны в своем национальном патриотизме[40]. Споры вокруг антиукраинских тезисов Струве со страниц толстых журналов или закрытых партийных конференций перешли в ежедневную печать (в них принял участие на сей раз и П.Н. Милюков), а категоричность тона бывшего легального марксиста и его новых союзников – вроде П. Савицкого и особенно Д. Муретова, вдохновляемого «национальным Эросом» военного времени, – заставили вмешаться в дискуссию недавнего единомышленника Струве – князя Е.Н. Трубецкого[41]. На страницах «Украинской жизни» известный украинский активист М. Могилянский горячо возражал Струве, заодно указывая и на дистанцию от времен Драгоманова и сравнений с франко-провансальской ситуацией[42].

[39] Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва, 2004. – С. 148-154, 162-167. Точка зрения украинских активистов, лояльных России, представлена в специальном сборнике: Галичина, Буковина, Угорская Русь / Сост. сотрудниками журнала «Украинская жизнь». 2-е изд. Москва, 1915 (особенно С. 272-276).

[40] Струве П.Б. Австро-германское «украинство» и русское общественное мнение // Биржевые ведомости. – 1914. – 26 сентября; Струве П.Б. Украинский вопрос // Там же. 5 ноября; Он же. Великая Россия и Святая Русь // Русская мысль. – 1914. – № 12. В этих публикациях (и в библиографическом обзоре во 2 номере «Русской мысли» за 1915 год) Струве, хотя и с оговорками, соглашается с основным принципом увязывания украинского культурного движения и политического сепаратизма в пресловутой книге цензора С. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912).

[41] См.: Милюков П.Н. Украинский вопрос и П.Б. Струве // Речь. – 1914. – 9 ноября; Кокошкин Ф. Либерализм и национализм // Русские ведомости. – 1914. – 9 ноября.

[42] Могилянский М. К характеристике антиукраинских выступлений г. Струве // Украинская жизнь. – 1914. – № 11-12. – С. 80.

После февраля 1917 года, с укреплением власти Центральной Рады на Украине, открываются украинские школы, гимназии и подготовительные курсы для учителей; в то же время нарастает и политическое сопротивление украинизации образования на местах (выступления родительских комитетов, правой прессы и т.д.). С одной стороны, консервативный Совет Киевского университета, где уже с весны 1917 года учебный процесс оказался почти остановлен, 26 июля выступил со специальным протестом против «насильственной украинизации Южной России», составленном вполне в духе взглядов Флоринского и его единомышленников (среди которых был и видный византолог Ю. Кулаковский): «Стремление к замене общерусского литературного языка в будущей Украине таким искусственно созданным и недостаточно еще разработанным языком грозит задержкою развития образованности того народа, который вынужден будет им пользоваться и не может быть объяснено иначе, как желанием разрушить установившуюся уже вековую культурную и духовную связь между великорусским и малорусским племенем»[43].

В противовес умеренным начинаниям украинофилов из круга «Киевской Старины», которые оказались весной 1917 года во главе Киевского учебного округа (Н. Василенко, М. Науменко), более радикальную позицию занимают ряд педагогов и активистов Центральной Рады. В одном из проектов украинизации высшей школы второй половины 1917 года (так и не преданном публичной огласке), говорилось: «Отныне в высшей школе на Украине, не создаваемой исключительно национальными меньшинствами, основным языком преподавания и делопроизводства, должен быть язык украинский»[44]. Однако подобные пожелания оставались декларативными весь период «освободительных войн», учитывая, что большинство преподавателей высшей школы было ориентировано если не на имперские представления (в либеральном или консервативном вариантах), то на русский язык как на свой естественный язык науки и преподавания. Кроме того, Харьков и Одесса в тот период большую часть времени были скорее под властью белых единодержавников или красных интернационалистов, а Львовский университет остался на территории, контролируемой поляками; так что распоряжения киевских правительств выполнялись далеко не везде и с оглядкой на местные условия. По инициативе Вернадского и Василенко, переехавшего летом 1917 года в Петербург на работу в Министерство просвещения, Временное

[43] ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Т. 2. – С. 84-86 (цит. С. 86).
[44] Там же. – С. 75.

правительство приняло решение об образовании и финансировании специальных четырех кафедр в Университете Св. Владимира с украинской специализацией (по истории, языку, литературе и праву)[45].

После переворота 29 апреля 1918 года и установления гетманата Скоропадского (при активной поддержке немцев, контролирующих большую часть Украины согласно Брестскому договору) работа по строительству самостоятельных научных учреждений ускорилась. Практически весь период существования гетманской державы (до середины декабря 1918 года) в комиссии по высшей школе во главе с Вернадским и министром Василенко не раз обсуждали статус и характер новых высших школ и реорганизации прежних в новом духе Прежде всего это касалось уже упомянутого Киевского украинского университета, существовавшего параллельно с «основным» (имени Св. Владимира) и в общих помещениях; в итоге с 6 октября 1918 года он получил статус государственного[46].

Также был реформирован в более практико-педагогическом духе небольшой и ориентированный на подготовку гимназических «классиков» Нежинский историко-филологический институт; в Полтаве начал действовать университет в составе историко-филологического факультета. Особенно удачным следует считать деятельность открытого в октябре 1918 года в Каменец-Подольском государственного украинского университета, который возглавил ученик Перетца филолог Иван Огиенко – министр просвещения Украинской народной республики в январе-апреле 1919 года и будущий многолетний глава Украинской автокефальной церкви[47]. Постепенно в университетах, кроме Киевского, начали создаваться кафедры по истории Украины, украинскому языку и литературе; кроме того 14 февраля 1919 года Директория Украинской народной республики (УНР) утвердила законопроект об обязательном преподавании украинского языка во всех высших школах, разработанный еще при Скоропадском (в проекте «Основных законов украинской державы» при гетмане обучение на всех языках было провозглашено свободным; при этом обязательным признано «знание читать и писать на украинском» и четырех арифметических

[45] Архив новейшей истории России: Т. VII. Журналы заседаний Временного правительства: Т. 4. Москва, 2003. – С. 100 (постановление от 19 сентября 1917 года).

[46] См. мемуары киевского профессора, известного затем историка философии В. Зеньковского: Протопресвитер В. Зенковский. Пять месяцев у власти: Воспоминания. Москва, 1995. – С. 34-35.

[47] См.: Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.). Камянець-Подільский, 2005.

действий; украинский язык провозглашался государственным)[48]. Новый и весьма лаконичный закон о государственном языке, принятый Директорией 3 января 1919 года устанавливал обязательное применение украинского языка только в государственных учреждениях, без вмешательства в компетенцию общественных или частных лиц и институций и специально не регулировал его использование в образовательной сфере.

Украинское научное товарищество еще с конца марта 1917 года также предпринимает ряд шагов по созданию Украинской Академии наук, но реально работа сдвинулась с места только при гетманате Скоропадского, более умеренном по части украинизации по сравнению с предшествующей Центральной Радой и особенно – последующими кабинетами УНР[49]. Летом 1918 года министр Василенко, несколько раз упомянутый ранее, вместе со своим заместителем – академиком АН и еще недавно одним из видных деятелей кадетской партии минералогом Вернадским разработали устав и основные организационные меры по созданию Академии (первые 12 ее членов были назначены указом Скоропадского)[50]. Вернадский последовательно заботился о широком толковании понятия «украинская» в обозначении принципов и характера работы академии; понимая ее скорее в территориальном плане и социально-исторической перспективе (особенно упирая на прикладные, естественные и социальные науки в смысле «изучения местных производительных сил»). Такое видение не совпадало с культурно-гуманитарной и этноцентричной позицией Грушевского, который летом 1918 года жил в Киеве на полулегальных основаниях, но с Академией работать принципиально отказался[51].

Здесь очевидна преемственность принципа «пусть похуже, да свое», который Грушевский отстаивал для проекта национальной науки в рамках империи еще в 1907–1908 годах[52]. Украинское научное общество в самом

---

48 Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки. К., 1993. – С. 486-487 (приложение).

49 Анастасьин Д., Вознесенский И. [Ф.Ф. Перченок] Начало трех национальных академий// Память. Исторический сборник. Вып. 5. Москва, 1981; Париж, 1982. – С. 165-225; Полонська-Василенко Наталя. Українська Академія Наук. Нарис історії. [1955, 1958] К., 1993. – С. 9-22.

50 Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. К., 1993. – С. 22-188; Члени-засновники Національної академії наук України: Зб. нарисів / Упоряд. С.В. Кульчицький К., 1998.

51 См. позднейшие воспоминания В. Вернадского: Вернадский В.И. Дневники: 1926–1934. Москва, 2001. – С. 354-355 (запись от 30 ноября 1934 года).

52 Правоту Грушевского против «полуроссийской» позиции Вернадского отстаивает современный украинский исследователь Игорь Гирич: Гирич І.В. Вернадський і політичне

конце 1918 года, при Директории УНР пыталось «отыграть» ситуацию с созданием Академии в свою пользу. Тогда в устав по инициативе руководства УНТ 3 января 1919 года (то есть одновременно с принятием закона о языке) указом Директории были внесены важные дополнения о печатании продукции АН преимущественно украинским языком (из иностранных допускались только французский, немецкий, итальянский, английский и латынь и в размере четверти от тиража украиноязычных изданий); сотрудники Академии должны были свободно владеть украинским, а ее члены – приносить присягу новому правительству[53].

После окончательного утверждения власти большевиков и эмиграции Грушевского, в условиях резкого ухудшения общего положения научных институций вредность противостояния двух крупнейших организаций стало особенно очевидным; в итоге УНТ со всеми структурами весной-летом 1921 года вошло в состав Академии. 21 сентября 1920 года СНК Украинской советской республики принял декрет об украинском языке, предусматривающий непременное преподавание его в школах и употребление в государственных учреждениях[54]. В следующем году Академия наук принимает несколько модифицированные по сравнению с проектом Огиенко новые правила правописания (утвержденные Наркоматом просвещения, которому Академия стала подчиняться); их фактический автор Крымский также является руководителем Института научного языка, созданного для целенаправленной разработки украинской научной терминологии во всех областях исследования и преподавания[55]. Эти языковые правила были признаны и галицкой прессой и академической средой, которая очень сильно ослабела после утверждения Польской республики, а львовский «тайный» университет начала 1920-х годов не мог повторить успехи варшавского летучего университета рубежа веков (многие из интеллектуалов поверили в серьезность политики

українство // Хроніка 2000. Володимир Вернадський: наукова думка, як планетне явище; листування; щоденники. Вип. 57–58. [К., 2003]. – С. 743-771.

[53] Эти новации, призванные вытеснить именно русский язык за пределы академического употребления, негативно встречены Вернадским, Кистяковским и Крымским (также и членами УНТ). См.: Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України. 1918–1921. К., 1993. – С. 130-132. Правда, по специальному решению Общего собрания допускалась в отдельных случаях и публикация на ином языке.

[54] О национальной политике большевиков на Украине до 1922 года см.: Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920--1930-е годы. Москва, 2006. – С. 49-71.

[55] О терминологических словарях 1920-х г. см: Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. – С. 130-143.

«украинизации» и переехали в УССР, где многих ждала трагическая участь уже в 1930-е годы)[56].

В качестве итоговых для всего рассматриваемого периода можно выделить несколько общих пунктов:

1. Галицкий фактор, очень важный вначале (украинские кафедры во Львовском университете, Научное общество им. Шевченко), перестает быть уже к 1914 году решающим; в 1920-е годы он существенно уменьшается из-за активной польской политики национализации восточных кресов.

2. Из-за роста конфликтов в Восточной Галиции (в том числе вокруг создания украинского университета) резко ослабляется – по сравнению с первой половиной XIX века – роль и значимость польской культуры и науки как фактора и ориентира для становления науки украинской.

3. Усилия национальной интеллигенции по кодификации языка (словари, терминологическая работа) и усложнению его функций (появление украинского модернизма и авангарда) существенно уменьшили возможность ограничивать развитие украинского языка лишь «домашним», локальным и этнографическим обиходом.

4. Существенно растет роль украиноязычной или украинофильской прессы («Литературно-научного вестника» в Галиции, «Украинской жизни» – по сравнению с прежней «Киевской стариной»), а также национальных школ низшей и средней ступени – после 1917 года в Центральной и Восточной Украине – как базиса существования украиноговорящей интеллигенции и академической национальной науки.

5. Идеи самостоятельной науки или литературы в условиях их всегда «недостаточной» зрелости (Гринченко, Грушевский и т.д.) хотя и чреваты определенной провинциализацией, но в перспективе дают шанс возможного рывка к академическим «высотам» - в условиях распада общеевпропейской «республики ученых» после Первой мировой войны. Развивая предложенный Алексеем Миллером ситуативный подход, можно сказать что перспектива языковой и интеллектуальной украинской самобытности в 1910–1920-е годы сдвинулась от исходной провансальско–французской ситуации 1860–1870-х годов[57] к голландскому варианту – относительно прусско-германского[58]. Другая вилка альтернатив (и полюсов

[56] См. подробное исследование: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загалнонаціоналних політичних та культурних процесах (1914–1939). К., 2004.

[57] Как ее описывает для Малороссии в Российской империи А. Миллер вслед за М. Драгомановым.

[58] На голландский пример, в частности, ссылался уже академик Федор Корш в споре со

развития) в случае Украины представляют, например, белорусский[59] и польский примеры конституирования «высокой» культуры и языка – в том числе в академическом ключе.

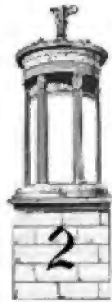
6. Вместе с тем для Украины сохранение «общеимперского» горизонта русской культуры оставалось существенным фактором ее интеллектуального развития, который не может быть редуцирован только к модусам угнетательства и эксплуатации. Выделение региональных особенностей в национальные отличия, организационное укрепление украинской академической традиции и отказ от идеи триединой русской нации ускорили процесс «нациотворения», даже в его далеко не самом благоприятном советском варианте протекания[60].

В рамках истории понятий рассмотренный случай скрещения проблематики легитимации национального языка и утверждения национальной академической традиции важен еще и в самом широком плане – формировании и созревании того или иного языка как универсального инструментария и горизонта профессиональной коммуникации и терминологической рефлексии.

Струве: Корш Ф.Е. К спору об украинской культуре // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 37-38.

[59] Викс Теодор Р. «Мы» или «они»? Белорусы и официальная Россия, 1863–1914 // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. Москва, 2005.

[60] О политике украинизации в контексте большевистской идеологии модернизации см. подробнее: Martin Terry. Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. Ithaca, 2001.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ІСТОРІЇ

Гайден Вайт
Санта-Круз, США

Історична подія

Аби розпочався процес оголошення правди, щось мусить трапитися. Те, що вже існує – ситуація знання як такого – не творить нічого поза відтворенням дотогочасного. Аби правда підтвердила свою новість, потрібний *supplement*[1**]. Цей supplement є підпорядкований випадку. Він непередбачуваний і залишається поза всяким вирахуванням. Він вихлюпується поза те, що є. Я називаю це подією. У ній проявляється правда у цілій своїй новості, оскільки supplement перериває цикл повторення.

Алан Бад'ю

Ніколи не думала, що надійде такий день, коли за президентство Сполучених Штатів Америки буде боротися афроамериканець і жінка […]. То не є шматок історії, який надався комусь іншому; то придасться нам.

Гіларі Клінтон

Ми є на кордоні чи на грані здійснення чогось важливого; можемо творити історію […]. Перший раз після довгого часу, можемо творити історію, котра буде справою руху людей з різним кольором шкіри.

Барак Обама

Дискусія, яка точилася недавно на маргінесах головної течії історичних студій, оприявнила, якою великою мірою «приналежність до історії» (більш аніж буття поза нею) або «володіння історією» (більш ніж її брак) стали важливими цінностями для сучасних пошуків колективної

ідентичності. З перспективи груп, котрі вважають, що опинилися виключеними з історії, історія сама по собі виглядає як власність домінуючих груп, які надають собі право на рішення, хто або що може мати доступ до історії, і в такий спосіб детермінуючих, хто або що може отримати повну людяність [*human*]. Навіть між тими групами, котрі горді своєю приналежністю до історії (зрозумілої як оцивілізовування) або володінням власної історії (зрозумілої як володіння дійсною, не міфічною генеалогією), віддавна вважається, що історія писана переможцями і для їх користі, і що історіописання є ідеологічною бронею, за допомогою якої збільшується утиск переможених груп, з відбором у них історичного минулого, і в результаті також і ідентичності.

Оскільки віддавна вважається, що «історія» є місцем і умовою всього, що «насправді людське», і що вона (так само як і ентропія або гравітація) є універсальним процесом чи відносинами, то сама «історія» показує, що вона була винайдена і культивована як наука, що вивчається, на Заході. Вона базується на специфічно західних, аристократичних, расистських, статевих і класових постулатах, а в своєму застосуванні до інших культур є так само «універсалістська», як християнство чи капіталізм. Отже, таке сприйняття «історії» як «дару» з бездоганною цінністю і пожитком для тих, котрі намагаються увійти до «історії» або прагнуть до неї належати, може бути оманливим. У контексті тієї власне проблематики, хотів би поставити питання про природу, значення і дискурсивні функції історичної події.

Дозволю собі підкреслити, що під поняттям «історія» розумію «минуле», але не тільки. Кожна особистість і кожна група має власне минуле, хоча б завдяки тому, що володіє генетичною і культурною спадщиною якогось роду. Але минуле, на яке накладалася та спадщина, не є тотожне з історичним минулим. У наш час пізньої модерності специфічно історичне минуле творене є професійними або наділеними суспільним авторитетом дослідниками. Предметом їх зацікавлення є віртуальне минуле– у тому сенсі, що не було воно встановлене на підставі специфічного роду вірогідних доводів як щось, що дійсно трапилося. Те історичне минуле є конструктом твореним через відбір з широкої гами подій людського минулого специфічних збірок таких подій. Останні можна вмістити в окресленому часі і місці і вони можуть стати частиною діахронічно структурованих відношень, що свідчать про самоконституювання групи у часі.

Як твердить Міхаель Оукшот, історичне минуле значно різниться від «практичного минулого», котре більшість з нас носить у собі в формі пам’яті, уяви, уривків інформації, формул, ритуальних дій чи туманних

уявлень на тему «історії», які ми щоденно конструюємо для ужитку щодо таких різних завдань, як змагання за пост президента США, обґрунтування мілітаристичної політики або занять економічного характеру, творення політичної партії чи представлення справи у суді[1]. Історичне минуле, як гадають фахові історики, є творене як ціль сама по собі і має чи-то мізерну придатність, чи-то не має її взагалі. Воно у мінімальний спосіб співтворить те, що звично люди розуміють, як «Сьогодення». Іронією скидається факт, що чим більш науковими стають професійні історичні дослідження, тим менше є вони пожиточні для практичних цілей, навіть таких традиційних як освіта суспільства у сфері політичного життя. Сучасні історичні студії у своїх цілях і методі є насправді діаноетичними* і зосереджені більше на рефлексії, аніж на діянні. Для сучасних історичних студій історичні події то будь-які інциденти, котрі можна розглядати за допомогою технік і процедур нині застосовуваних фаховими істориками. Події такі можуть мати місце у щоденному житті даної спільноти або групи, однак в тій мірі як їх можна дослідити як «історичні» події, стають вони виключеними з категорії подій минулих, котрі мають застосування для практичних цілей і переносяться до «історичного минулого». Це призводить до того, що події ті стають предметом роздумів, а не знаряддям корисним у сьогоденні.

Від часів Геродота існують конвенції, засади і процедури прийняття рішень, за якими події можна правомочно визнати за «історичні», вони стають доказами, на підставі яких і завдяки яким події можна визнати за факти, а відтак пов’язати будь-яке історичне свідчення, з довільно обраної групи історичних фактів, з іншими свідченнями і фактами, визнаними за історично важливі. За модерних часів, історичні події визнавались за «природні», на противагу до подій «надприродних». Історичні свідчення належали натомість до класу процесів, що надаються до оповідання[2], і становили антитезу до типів нарації, що окреслювались як «міфи» і усілякого роду «фікції».

---

[1] Oakshott Michael. On History and Other Essays. Indainapolis: Liberty Fund, 1999. P.18.

* інтелектуальними (поняття з лексики Аристотеля).

[2] Стосується це також драматичних процесів чи-то таких, в яких засадничу роль відіграє конфлікт між людиною та іншими реальними або уявними силами і потугами. Розв’язання цього конфлікту з’ясовує мету діянь до нього ведучих, котра були непередбачувана на раніших його фазах. Типи фабули головних жанрів західної драми слугують моделями для своїх відповідників у справжній історії не в сенсі їх фікціоналізації але тому, що вид конфліктів, які вони представляють, існує як потенційна можливість у тих видах спільнот, котрі – як це має місце на Заході – здатні до володіння якоюсь «історією».

Згідно із західною ідеологією історії[3], «історія» з'явилася у конкретному часі і місці, розвинулася серед народів, які мешкали у тому місці і часі, поширювалася у часі і просторі разом із експансією західної цивілізації і слушно сприймається як свідчення про те, як та експансія відбувалася в інших частинах світу. «Модерні» (поняття само по собі західне і вказівка способу суспільного існування) практики історії дійсно твердять, що очистили поняття «історичності» від культурного призначення західної ідеології і що ствердили його як «м'яку»*, але незважаючи на все універсальну царину науки. Однак у той час, коли сприйняття даною культурою сучасних точних наук не вимагає, аби відступила вона від домінуючих у ній цінностей і традиційних інституцій, то можна мати сумнів, чи культури не-західні можуть сприйняти «історію» без відкидання свого традиційного культурного багажу. Подібно, зрештою, можна мати сумнів, чи культури ті можуть сприйняти християнство або капіталізм без відкидання своєї відрубної ідентичності, спертої на визнаному зв'язку з минулим, котрий не мусить мати в собі нічого «історичного».

Тому здається, що за останні два тисячоліття «історія» стала на Заході *конструктом* і істотною цінністю, підчас, коли інші культури напрацювали способи відношення до минулого, котрі були насправді подібні, але засадничо різнилися від «історичного» підходу[4]. Це, між іншим, тому на Заході і поза ним спостерігаємо віднедавна розвиток численних *теорій* історії, котрі концентруються на вказуванні неясностей, звичайно пов'язаних із ідеологіями, міфами і релігіями, а не тих, які можна знайти в наукових дисциплінах. Іншими словами, здійснене величезне зусилля у напрямку «деконструкції» історії в такий самий спосіб, у який раніше деконструйовано такі засадничі поняття західного гуманізму як

[3] Під «ідеологією історії» розумію погляд, за яким історія є не лише наукою про зв'язки минулого і сучасності, але також твердить, що вона є найбільш відповідна для оприявнення людської автокреації, яка відбувається у часі і набуває чимало форм.

*Тут щодо сенсу «точна», «сувора» наука.

[4] Те саме можна сказати і про два інших способи представлення історичних процесів – аннали та хроніки. У цих жанрах можуть виступити справжні історіологічні мотиви, однак не виконують вони вимог, які ставить конструювання історії. Див.: White Hayden. Znaczenie narracyjności dla przedstawiania rzeczywistości // Його ж. Poetyka pisarstwa historycznego/ red. Ewa Domańska, Marek Wilczyński. Kraków: Universitas, 2000. На тему різних способів представлення «історичного минулого» див.: Goody Jack. The Theft of History. Cambridge: Cambridge University Press, 2006 (польське перевидання: Kradzież historii/ tł. Jacek Dobrowolski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009). Див. також: Hacking Ian. Historical Ontology. Cambridge: Harvard University Press, 2002, а також: Sahlins Marshall. Wyspy historii/ przeł. Izabela Kołban. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006.

«людина», «раса», «стать», «література» чи «суспільство». Виключені і підпорядковані групи природно опираються такій теоретизації історії, вважаючи її за черговий маневр, який має на меті відкидання їх жадань «приналежати до історії» (причому в такому самому ступені, в якому належать до неї їх гнобителі) і «володіти власною історією», що дозволило б їм розбудову ідентичності у спосіб подібний до того, якого вживали їх утискувачі.

Однак теорія історії (на противагу до теорій історіологічних або теоретичних міркувань на тему природи і застосування історичного знання) розвинулася у західній культурі в особливий для еволюції історичних досліджень момент, себто тоді, коли історія стала академічною дисципліною і почала претендувати на статус (модерної) науки[5]. Не існує наука, в модерному розумінні цього слова, без теорії, і по суті знаком модерності даної наукової царини є можливість виділення в ній виміру «теоретичного» і «практичного» (або також «прикладного»). Перед згадуваним вище моментом у розвитку історичних досліджень, історіографічна творчість була трактована цілком «природно», як звичайне заняття, котрому віддаватись міг кожен, хто знав мистецтво писання, а також мав знання, потрібні для студіювання старих документів і дослідження свідчень очевидців минулих подій. Раніше з'явитись могли різниці відносно «значення», котре виникало з дослідження минулих справ публічних, що мало місце особливо тоді, коли міркували над виникаючими з релігійного або політичного пункту зору твердження на тему даних подій з минулого. Були то однак питання не стільки «теоретичні», скільки «практичні», особливо якщо йшлося про усталення «фактів», котрі випереджало надавання їм значення.

Для тих, для яких боже Втілення, Воскресіння або також Сходження Духа Святого означало факти віри, проблема відношення фактів до значення розв'язувалась відносно просто. Однак для наукового історика устален-

[5] Пробую тут впровадити певні елементи гайдеггерівської мови в дискусію на тему історії, історичного знання, історичної свідомості і т.д. Тому також застосую термін історія в багатьох значеннях, що з'являються у Гайдеггера в «Бутті і часі» (1927-1929; польський переклад виданий 1994 р., російський – 1997 р.) у розділі 5 «Часовість та історичність», і далі вживаю терміни історіальний [historial] у значенні «подібний до історії» [history-like], історіологія у значенні справжньої, пара-, псевдо- або удаваної «історії як науки», історіософія в значенні «типу мудрості, котрою можна оволодіти завдяки дослідженню історії», і далі може навіть термін історіогонія, історіономія. Є це даремне зусилля і не гадаю, що буду підтриманим в англомовному дискурсі. По-перше тому, що надміру дуже відгонить жаргоном, а по-друге, бо міг би спричинитись до прояснення значення поняття історія і споріднених із ним термінів. Адже їх неясність є ключовою, аби втримати міф, що поняття історія позначає щось у дійсності.

ня фактичності, належної таким «чудесним» подіям, було б можливе лише через визнання їх статусу як вірувань, що притаманні даній людській спільноті в окресленому місці і часі. Фактичність тих подій мусила бути сперта на особливого роду доводи, неможливі для запровадження в історичному дискурсі (або також, мовлячи докладно, в історіологічному).

Очевидно, у випадках, подібних до згадуваного вище, історики-науковці рівною мірою займаються як природою обговорюваних подій, так і природою доводів, що підтверджують їх фактичність. В історії будь-яка зафіксована подія, чи то природна, чи то також чудесна, мусить бути трактована як потенційний факт. Порушенням емпіричних засад, обов'язкових в історичних дослідженнях від самого їх початку, було б визнання даного факту за неможливий перш, аніж досліджені докази його існування. Це власне розрізнення між подіями природними і чудесними вказує нам сутність різниці між подією і фактом в історіологічному дискурсі. Позаяк чудесна подія є маніфестацією надприродних сил і *a fortiori** позаісторичних, вона є прикладом такої події, котра не може бути трактована як історичний факт.

Класичне відрізнення події від факту полягає у тому, що «факт є подією, підданою описові», де «опис» розуміється як зібрання влучно окреслених атрибутів події – або як «предикат» – через що подія може бути класифікована як відповідна категорія і звичайно відповідно названа[6]. Подія не може увійти до історії допоки не стане визнаною за факт, з чого можемо зробити висновок – події відбуваються, а факти встановлюються. Факт можна розуміти як те, що відбувається в мові або на письмі, і в такому сенсі визнати його за подію. Але факти є подіями спеціального роду – подіями в мові, що описують інші події мови, а також інші типи подій, що вихлюпуються поза мову. Відтак, історичний факт відрізняється від фактів іншого типу з огляду на обов'язкові в історичному дискурсі засади, що узалежнюють чи дані події можна описати як «історичні», чи таки ні.

---

*перед досвідом, завідомо (лат.).

[6] Література на тему «події» і «історичної події» є багата. Кожна рефлексія на тему історії повинна визнати подію за свій предмет, а кожна рефлексія, в якій бракую такої дискусії проминає щось, що є ключовим для розуміння, чим є «історія». Кшиштоф Поміян здійснює капітальний перегляд тих проблем, представляючи термін «evento» в «Enciclopedia Einaudi», у 1-му розділі своєї чудової, хоч і без приводів не затребуваної книги «L'Ordre du temps» («Порядок часу»). Поняття «факту» як «події підданої опису» походить від Артура Данто, див.: Danto Arthur C. Analytical Philosophy of History. Cambridge: Harvard University Press, 1965.

Тим, хто має хоч невелике поняття на тему представлених мною проблем, не важко дати дефініцію «історичної події» і окреслити, чим відрізняється вона від іншого типу подій: псевдо-подій і неподій, природних, надприродних, уявних, ілюзорних і т.д. Історики мають свої добрі або принаймні випробувані способи встановлення подій як фактів. Засади ці дозволяють встановлювати події, котрі дійсно мали місце, а не є лише гаданими, чи такими, що з'явилися у свідченнях завдяки фальшуванням. Жодна з цих процедур не є однак науковою в такому сенсі, що вимагає експериментального, повторного відтворення даної події в умовах лабораторних або підведення даної події під причинні закони чи відношення, характерні для групи подій, до яких вона може належати. Втім, ці процедури є цілком достатніми для різновидів сирого вжитку у суспільстві, до чого історичне знання і було покликано від початку свого існування (Греція V ст. до н.е.).

Отже приймаємо, що існують події і існують факти. Приймаємо також, що існують ланцюжки подій, а також цілі їх структури, котрі можна усталити як факти, тобто окреслити їх дату, місце, можна їх описати, класифікувати і назвати у спосіб, що дозволяє відрізняти факти індивідуальні або «атомарні», від «корінних» [*molar*] або макро-фактів, таких як, наприклад, «Жовтнева революція 1917 р.» чи «Ренесанс». Це дозволить нам уявити собі широту поширення та уживання «історичних фактів», що складаються в ту «історію», котра є об'єктом досліджень «істориків».

Але спосіб мислення про історію – як про збірку фактів – викликає питання про статус цих «подій», котрі є змістом, референтом або необхідною умовою існування фактів.

Останнім часом точилося чимало дискусій на тему події в сенсі загальному і, зокрема, події історичної. У історіографії особливе зацікавлення збуджує подієвий статус Голокосту. Історики дебатують, чи був/є він подією єдиною в своєму роді, і через це непорівняльною із іншими подібними подіями. Те саме стосується й події, знаної як «9/11». Чи атака на Всесвітній Торгівельний Центр 11 вересня 2001 р. (слушно окреслена як символ нової епохи) була подією цілком нової якості, що визначає парадигму нової категорії історичних подій, котрі раніше були поза нашою уявою, і тому вимагають нових засад з'ясування і контекстуалізації? Чи була це попросту подія, якої в Сполучених Штатах не сподівалися; подія неуявляна в американському контексті – очевидно, до того часу, а втім цілком уявляна для її виконавців?

У більшості цих дискусій не йдеться про встановлення, чи подія фактично мала місце. У центрі уваги стоїть натомість її сутність, новизна, простір і сила впливу, значення і погляд на суспільство, котрі були нею заторкнуті. «Нічого не буде вже таким самим», казано після обох атак; «9/11 це кінець американської невинності», подібно як «Ніколи більше» було реакцією на Голокост.

Вищезгадані реакції є як зрозумілі, так і – коли розуміти їх у сенсі метафоричному – цілковито справедливі. У той самий час не завжди звертається увага, що вже самі по собі вони містять впевненість у специфічному характері події історичної на противагу природній. Природне явище таке як землетрус або лавина, завжди буде уявляним, можливим, а у деяких регіонах нашого світу навіть вірогідним. Катастрофічні наслідки подібних подій торкаються людей, котрі недостатньо приготувалися до подій цього типу в регіонах, де вони могли трапитися. І хоча відчувані людьми і спільнотами в даному місці ефекти цих подій можуть бути окреслені як «катастрофічні» чи навіть «трагічні», утім, якщо йдеться про події самі по собі, епітети ці можуть бути вжиті лише в метафоричному сенсі. В природі не має «катастроф», а тим більше «трагедій». Факт, що історія є повна подій, котрі в принципі, і принаймні влучно, можливо описати за допомогою цього типу окреслень, показує, що «історія», незважаючи на свої зусилля, аби стати наукою, і надалі черпає з міфічних уявлень про всесвіт, характерні для нього події і наші про них знання.

У наші часи чимало подій, існування яких стало можливе завдяки новим технологіям, а також способам продукування та репродукування, змінили природу існуючих цілі тисячоліття інституцій і практик (наприклад, військове мистецтво чи охорона здоров'я). Ці зміни є настільки радикальні, що не вдасться написати, наприклад, історію війн, як опису послідовного розвитку від палеоліту до сучасного моменту. Зброя масового нищення призвела до ефектного стрибка в *історії* військового мистецтва. З іншого боку, антибіотики і генетична інженерія остаточним чином змінить у майбутньому характер охорони здоров'я. Це означає, що причини, які детермінують історичні зміни, самі підлягають змінам. Іншими словами, змінюється сама зміна, принаймні в історії, якщо не в природі. А якщо так є, то і природа подій може змінитися[7].

Чи можемо уявити собі новий *тип* події, що вдирається до нашого світу, котрий міг би становити доказ для існування іншої, альтернативної– цілком відмінної від нашої – системи екзістенції? Фантазії на тему існую-

[7] Див.: White Hayden. Zdarzenie modernistyczne // Його ж. Proza historyczna/ red. Ewa Domańska. Kraków: Universitas, 2009. S.283-313.

чих в космосі чужих світів, а також теорії паралельних або протилежних всесвітів, віддзеркалюють наші марення, надії і страх перед існуванням таких альтернативних місць, звідки походити можуть нові і незрозумілі для нас події. Такі фантазії можуть здаватись оманливими, утім, вони не дуже далекі від нашого розуміння «історії» як процесу складеного з конфліктуючих і взаємовиключних суспільств, культур і рас. Котрі борються між собою за *Lebensraum* і за засоби, що дозволяють отримати домінацію над суперником.

Але не тільки це: зі своїм поділом на минуле і сьогодення, котрий приписує людській природі в раніших і пізніших втіленнях різницю більш примітнішу, аніж всілякого роду схожості, історія вже сама по собі містить досить доказів щодо радикального браку тяглості у часі. Дійсно, історія, як вважають, складається з такого типу подій, що генерують зміни в загальному людському субстраті. Вони призводять більше до мутацій, аніж до простої різноманітності спільної спадщини. Уявімо собі, наскільки відмінним є тип події, що її уможливила сучасна технологія, від такої, котра була б нормальною для селянина XII ст. Певні події ери модерності – космічні подорожі, генетична інженерія, атомна зброя – є настільки відмінними від усього, що колись визнавалось за можливе, що навіть сучасний мешканець села або міста може бути виправданим, коли визнає їх за «чудеса». Події нинішніх часів є настільки відмінні від будь-чого знаного раніше, що ми в стані зрозуміти, чому деякі інтелектуали вважають за можливе мовити про «кінець історії». Або, як Маркс, казати про все, що трапилося до тих пір як про «передісторію» або прелюдію до справжньої драми людського роду, котрий нарешті осягнув свою велич і вивільнився від давніх понять історії та природи.

Певен, західні історичні студії позбулися вже постійних атак на поняття «подія», котрі виходили з їх власних шеренг. Не буду тут наводити деталі. Згадаю лише, що у повоєнні роки школа «Анналів» скерувала атаку на фетишовану природу історичної події і на міфічну природу ідеї, що історичні процеси мають тип узгодженості [*coherence*], типової для оповідань, байок і легенд. Модерн(істськ)і філософи історії звичайно відрізняють традицію історіографії конвенціональної, популярної або аматорської (котра зосереджується на подіях і намагається їх драматизувати) від історіографії більш наукової і просвіченої (що концентрується на структурах, довготермінових процесах /*la longe durée*/ і «повільному» часі). «Подієва історія» [*event-history*] була – як стверджувалось – чимось більшим, аніж забавою, і чимось меншим, аніж фантазією, в такому сенсі, що постачала поживу маренням і ілюзіям збанкрутілого гуманізму.

Дійсно, французький історик Фернан Бродель пробував зменшити значення події в історичних дослідженнях, оскільки розглядав її як фундамент нарративістського підходу до історії, котрий замінює історію на драму і замість інтелектуальної сатисфакції від наукового аналізу, дарує емоційне заспокоєння[8].

По суті, історіологічне розуміння події є значно ближчим до драматичного чи радше драматургічного підходу, аніж до будь-якої наукової концепції. Історичні нарації читаються надміру гладко, аби могли вони домагатися статусу реалістичного представлення подій, що становлять їх зміст. На відміну від досліджуваних точними науками природних подій (або цілих груп подій), реальні історичні події течуть невпорядковано, у значному ступені як результат інтервенції людських агентів і агенцій, направляючих їх на раніше обрані стежки.

І тут натрапляємо на наступний топос модерністського дискурсу, що стосується події, котрий відрізняє події природні від історичних на підставі присутності людини, її мотивації, інтенцій і прагнень. Драма, подібно як і епіка, є *жанром* [*mode*] усним, оперним на уяві, жесті або літературному представленні, він представляє дійство як *серію* подій, що мали місце в замкненому сценарії. Цей жанр відрізняється від епіки через приписування подіям значення таким чином, що можна в ньому розпізнати *послідовність* з початком, серединою і кінцем. Історична послідовність виступає поділеною на періоди, приписаною до актів і сцен, котрі є між собою тісно пов'язаними і виступають реалізацію того, що сталося перед тим. Народжує це запитання: яка різниця між подією, котра закінчує і тією, яка розпочинає послідовність? Чи історична подія є знаком порушення серії і пунктом, де відбувається *метаморфоза* з одного рівня, фази чи аспекту історичного континууму на інший? Чи то вона є радше знаком *переходу* з однієї фази континууму на інший?

Усе це пропонує нам Алан Бад'ю в своїй метафізичній дискусії на тему події в книжці «Being and Event» («Буття і Подія», 1988), котра скорочено переказана була в «Infinite Thought» («Безліч Думок», 2004)[9].

[8] Рикер Поль. Время и рассказ / Т.В.Славко (пер.). Т.1: Интрига и исторический рассказ. Москва; Санкт-Петербург, 2000. – 313 с.; Ricoeur Paul. Czas i opowieść. T.1: Intryga i opowieść historyczna/ przeł. Małgogzata Frankiewicz. Kraków: Wyd. UJ, 2008.

[9] Див.: Badiou Alain. Infinite Thought…, розділ 2. У сучасних аналізах події, провадженних у рамках суспільних наук, дослідження відношень між структурою і подією є найбільш визнаною моделлю. Див.: Ritual and Event: Interdisciplinary Perspectives/ ed. by Mark Franko. New York: Routledge, 2007. Книжка Макліна «Подія і Той Терор» присвячена великому голоду 1845 р. в Ірландії, який пізніше повсюдно окреслювали як «та подія». Як предмет історичних досліджень ініціювала вона чимало дискусій на тему того, чим

Визнає він, що буття є усім, що повинно лічитись, на відміну від небуття. Нічого нового не може збагатити буття і тому жодні події – зрозумілі як виверження чогось, що виводиться з-поза цілості існування, не можуть мати місця. А втім події постійно *здаються* маючими місце, принаймні для спостерігачів і хроністів подій у реальному світі. Ті «удавані явлення» можна розуміти як події, котрі належать більше до свідомості, аніж до зовнішнього.

Як такий тип подій є можливим? Як я розумію, Бад'ю уважає, що подія *здається* маючою місце, оскільки існує різниця між буттям з одного боку і знанням про нього – з іншого. Подія має місце, коли знання про якійсь незнаний аспект існування мусить бути додане до чогось, що раніше було про нього відоме. Це власне той «струс» [*shock*], завданий системі знання наполегливою природою новопізнаної правди на тему буття, записує подію у свідомості. У дійсності, як переконує Бад'ю, новий фрагмент знання є тільки на позір новим. Це так, як відкриття незнаних простих чисел* в математиці. Вони існували «там» завжди (або належало б сказати, завжди були поміж всесвіту чисел), очікуючи на комп'ютер, котрий буде безупинно генерувати нові прості числа з безкінечною можливістю їх реєстрації. У такому світлі подія малюється як раптове усвідомлення собі, що те, що до тих пір визнавали ми за останнє просте число, було тільки наступним доданим до останнього і в дійсності, з кожним новим числом генерованим комп'ютером, попереднє втрачає свій ранг і вартість; з кожним новим числом попереднє просте число пересувається в тил.

Тепер, усе це може здаватись незначним з будь-якого можливого пункту розуміння подій, які відбуваються у звичайному повсякденному досвіді (щоб це не було) як це передбачено або конвенційною мудрістю, або такими «практичними» дисциплінами, як ті, що культивуються в суспільних і гуманітарних науках. І це тому, що взагалі-то вважається, що подія просто вказує на виникнення *непередбаченого* на нинішньому рівні знань про світ і його процеси.

Наприклад, важливе питання про події, що відбуваються в тому, що Поль Вейн називає «земним [*sublunary*] світом» «історії», стосується

властиве історична подія може бути. Див.: McLean Stuart. The Event and Its Terrors: Ireland, Famine, Modernity. Stanford: Stanford University Press, 2004; див. також: Sewel William H. Logics of History: Social Theory and Social Transformation. Chicago: University of Chicago Press, 2005 (розділ 7 «Теорія події»).

* Просте число – це натуральне число, яке має рівно два натуральних дільника (лише 1 і саме число). Решту чисел, окрім одиниці, називають складеними. Таким чином, всі натуральні числа понад одиницю розбивають на прості і складені.

того, чи зобов'язуючі у цьому суспільстві системи знання у стані асимілювати дану подію, а чи вимагає вона ревізії або й цілковитого відкидання системи, що раніше була придатна для адекватної ідентифікації, класифікації і детермінації будь-яких «правильності» подій[10]. Якщо існує якійсь метафізичний вимір події, то відноситься він до статусу «історії», зрозумілої як сфера екзистенції людей-мешканців та суб'єктів права або принципів, які належать (але незначно відрізняються) до тих, які керують рештою «природи». Безперечно, знання такої «історії» не відносяться до всіх людей, котрі жили або будуть жити на світі. Знайомість з історією є завжди фрагментарна, неповна і часткова, що призводить до того, що події, особливо типу «історичних», можуть статися і будуть продовжувати відбуватися і, дійсно, не можуть не трапитись в «осяжному» майбутньому. Але історична подія починає тут підозріло нагадувати той тип подій, який Бад'ю характеризував як «додаток» до буття-в-цілості [*being-in-general*]. Той залежить від позиціонування знань про буття і того, хто знає це, як умови можливості їх існування. Це означає, що знання про подію є первинне щодо існування події (особливо історичної). Бо інакше події не мали б ґрунту або контексту як тла для відображення їх новизни.

З іншого боку, історична подія виступить як нова тільки тією мірою, якою може бути розпізнана як за своєю суттю – або за субстанцією, або потенційно – належне до класу подій уже визнаних як за «історичні», так і за екзотичні у цьому класі. У такому світлі, будь-яка «нова» історична подія, здається, здатна опинитися відразу як у межах, так і поза сферою «історичності». І тут втручаються «історичні дослідження», метою яких є усталення, чи нові події належать до «історії», чи таки ні. Подія, про яку мова, не мусить бути новою в сенсі недавньої появи в історичній свідомості. Оскільки утворення події могло вже бути реєстроване в легенді, фольклорі або міфі, зараз належить ідентифікувати її історичність, піддати її процесам наративізації і вказати на її приналежність до структури і конфігурації контексту, в якому вона з'явилася. Прикладом, і навіть парадигмою такої ситуації, може бути пам'ятний «пошук історичного Ісуса» або встановлення історичності (або аісторичності) цього «Ісуса», який був представлений у Євангеліях не лише як виконавець чудес, але також як вище чудо з чудес, Месія, утілений Бог, якого смерть і воскресіння може спокутувати гріхи світу.

Переконання, що історичні події не могли б трапитись до того як ідея історії і категорія історичності не була створена, є парадоксом лише з

[10] Veyne Paul. Comment on écrit l'histoire suivi de Foucault révolutionne l'histoire. Paris: Éditions du Seuil, 1978. S.157.

логічної точки зору. Кожна проникливо мисляча особа знає, що ідея історії і категорія історичності мусили з'явитись в результаті рефлексії на тему подій, які засадничим чином різнилися від інших подій, відтак термін «історія» і категорія «історичності» повинні виводити своє значення з відношення до цього особливого типу події. Але уявімо собі час, коли не існувала ані ідея історії, ані категорія історичності; час, коли розпізнавалися різні види подій, з яких жодні не були, однак, подіями історичного типу. На підставі доступних джерел можна ствердити, що греки – яких уважають за творців історії, зрозумілої як дослідження минулого, і жанру історичного письменства, зрозумілого як свідчення про минулі події, котрі шляхом цих досліджень встановлюються як фактично маючі місце – самі не володіли словом, що відповідає нашому поняттю «історія».

Грецьке *ἡ ̔ιστορία* (історія) означало початково лише «доведення», «дослідження», і тільки пізніше, через метонімію результатів тієї активності, почало означати «підсумки», осягнуті в цьому процесі. На засаді синекдохи назву «історія» застосовано для окреслення опису поточних подій, сприйнятих і інтерпретованих у контексті того, що трапилося в минулому. Грецьким словом означаючим події в минулому було *γεγενημένα* (*ta gegenemēna*), але терміном, що звичайно окреслював виклади про минулі події (оперті чи то на «дослідженні», чи то на переказі традиції), був *логос* (*ὁ λόγος*). Звідти Фукідід, аби відрізнити те, що сам робив, «досліджуючи» минуле і аналізуючи його процеси, котрі цікавили його, бо служили для інтерпретації сьогодення легковажно називав Геродота (звичайним) «логографом» чи оповідачем переказів про минуле.

Належить однак підкреслити, що «логограф» – це термін, що відноситься до дослідника *недавнього* минулого, на відміну від «археологографа» (як його називає Антоніс Ліакос), який досліджував минуле *віддалене*[11]. Фукідід досліджував недавнє, а віддалене минуле для того,

[11] Я не був здатен підтвердити існування терміну archaiolographos, який мав би означати дослідника «початків» або віддаленого минулого. Познайомив мене з ним Антоніс Ліакос, історик з університету в Афінах, у своєму есе про грецьку класичну історичну думку. Він, наскільки мені відомо, не був ще надрукований. Застосовую цей термін, оскільки прагну вірити, що загальною практикою ранньогрецьких істориків було істотне розрізнення між недавнім або близьким минулим і минулим віддаленим або абсолютним і що перше з них було спеціальною цариною тих, кого пізніше назвали «історикам». Бернард Вільямс твердить, що історичні дослідження народилися в момент, коли усвідомлено, що віддалене минуле, яке нібито заповнюють, крім людей, ще й різні чудовиська, боги та фантастичні герої, виявляється було залюднене такими самими людьми як і ми, а як таке могло бути інтерпретоване згідно засад, що застосовуються для розуміння нас самих. Див.: Williams Bernard. Truth and Truthfulness: An Essay in Genealogy. Princeton: Princeton University Press, 2002. P.160-161.

щоб відкрити причини війн між Афінами і Спартою, відтак, так як і Геродот, може бути кваліфікованим як «логограф». Його дослідження були не більш систематичними за такі самі Геродота, але відрізнялися. Бо Фукідід потрактував засади гіпократівської медицини як модель, що служить для відчитання симптомів зарази, котра нищила або смертельно послаблювала грецькі міста-держави і їх імперії, підчас, коли Геродотові відповідали загальні засади, сформульовані у досократівській філософії (з'ясування на кшталт «те, що висить, мусить впасти»). Завдяки такому *типу* систематизації Фукідід отримав (у модерні часи) титул першого «наукового» історика. Відтак, можна розуміти, що він не лише представляв події у нараційній формі, але також постачав аргументи, що з'ясовують причини і наслідки подій, які ним досліджувалися.

У підсумку, коли Геродотові можна приписати винахід особливого роду події – події історичної і звернення уваги на її відмінність від інших типів подій, що виникали з починань богів і духів, то Фукідідові можемо приписати винайдення варіанту історичного методу чи то дослідницької і аналітичної процедури, що виходить за межі звичайного спостереження минулих подій, що пояснюють сучасність. Спірним питанням залишається однак, чи Фукідід фактично «створив» історію, а чи просто впровадив новий метод аналізу подій, котрий обміркував Геродот. Бо не є певним, чи «історичні» події можуть бути підпорядковані загальним законам, чи таки ні. У будь-якому разі, це саме римлянам залишилося завдання впровадження слова *historia* – що означало, передусім, оповідь або певного роду реляцію «належну» для передачі перебігу подій і узасаднення їх як «історії» – себто як бази для розуміння історичної події у сенсі події, котра хоча й мала місце в реальній, а не уявній дійсності, могла бути законно представлена за взірцем різного роду оповідей і байок, що трактують про богів, демонів, духів, героїв, а також інших надприродних істот. Я хотів би наголосити, що на цьому етапі розвитку була реалізована ідея історії як правдивого викладу подій, що фактично мали місце в минулому, який на-був форми оповіді з виразно окресленою фабулою. Завдяки чому диспонуємо щонайменше одним способом ідентифікації історичної події. Поль Рікер формулює це таким чином: історична подія є реальною подією, котра може бути використана як елемент «фабули». У свою чергу Луїс О.Мінк звик мовити, що історичні події це такі, які правдивим чином можуть бути описані так, щоб стати складником наративу[12].

---

[12] Ricoeur Paul. Czas i opowieść. T.1. S.281 (Рикер Поль. Время и рассказ…); Mink Louis O. Historical Understanding/ ed. by Brian Fay, Eugene O. Golob, Richard T. Vann. Ithaca: Cornell University Press, 1987. P.199-201.

Усе це вказує, що події не стають «історичними» тільки тому, що вони справді мали місце в конкретному часі і місці в минулому і що вони здійснили якійсь вимірюваний ефект на ті контексти, в яких з'явилися. Тому таки перелік таких подій, навіть перелік зроблений у порядку хронологічному може бути хронікою або анналами, але рідко є історією. Аби поодинока подія (або серія подій) була кваліфікована як «історична», подія (група або серія подій) мусить бути переконливим чином описана так, ніби вона посідає атрибути елементів у *фабулі* [*plot*] оповіді[13].

Запровадження поняття *фабула*, котре – подібно як і поняття *міф* – паморочить голову фаховим історикам, переносить нас на іншій рівень дискусії. Так є не лише тому, що грецький *mythos* англійською перекладається як *фабула* [*plot*], але також тому, що фабула сприймається як засіб, за допомогою якого літературна фікція набуває пояснюючий ефект[14]. Я не в стані тут переказати довгі дебати на тему того, як помістити події в цілій серії явищ таким чином, аби перетворилися вони у послідовність і надали еквівалент пояснення факту їх існування. Вистачить сказати, що фабула, чи те, що окреслюю іменем *фабуляризації* [*emplotment*], є спільною ознакою всіх типів нараційного дискурсу: міфічного, фікційного або історичного. Відтак можемо сказати, що позаяк міфи, оповіді фікційні та історичні мають спільну форму (оповідь, байка, казка, притча, алегорія та ін.), то мають вони також і спільний зміст, котрий, за Франком Анкерсмітом, можна назвати «нараційною субстанцією»[15]. Поняття «нараційних субстанцій» дозволяє нам ствердити, що на відміну від природних подій,

[13] Хоч чимало сучасних дослідників грецької культури і мови протиставляють mythos і logos як «оповідь» і «фабулу», це однак logos, а не mythos вживається Геродотом та іншими, коли мовлять про «оповідь», яку вони переказують або мають намір переказати. Це факт, що чимало словників визначає mythos як легенду, фікцію або навіть брехню (pseudos) і резервують logos для «оповіді», яка може бути уявна або правдива. Ці відмінності дозволяють нам зберегти розрізнення між нарацією [narration] (оповіданням історії) і наративністю [narrative] (де оповідь стає переказаною, «закінчення» оприявнене, а зв'язок між початком і кінцем встановлений), навіть якщо греки групували їх разом, з огляду на їх спільне значення в творенні будь-якої «історіальної» оцінки світу.

[14] Без сумніву «фабула» має свої відповідники в мовах німецькій (die Handlung), французькій, італійській і іспанській як «intrigue», «intreccio», «intriga», «trama» і т.п.

[15] Див.: Ankersmit F.R. Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language. Boston: Martinus Nijhoff, 1983 (рос. переклад: Анкерсмит Франк. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков/ пер. с англ. О.Гавришина, А.Олейников. Москва, 2003.). Головні тези цієї книжки були Анкерсмітом переказані, розширені і контекстуалізовані в статті: Statement, Texts, and Pictures// A New Philosophy of History/ ed. by Frank Ankersmit, Hans Kellner. London: Reaktion, 1995.

історичні події можуть бути наративізовані[16].

Догмою модерних професійних історичних досліджень є твердження, що немає *фабул в історії* (подіях з минулого), подібно як не існує величезна, всеохоплююча, загальна *фабула Історії* (у сенсі плану, передбаченого кінця, мети або телосу цілої траєкторії людського розвитку, від найдавніших початків до кінця, що залишається поза нашою уявою). Спротив щодо т.зв. метанарацій [*master narratives*] в історії, відкидання яких, згідно з Ліотаром, виступає домінуючою ознакою постмодерністського мислення, ґрунтується на переконанні, що такі фантастичні поняття як «провидіння», «доля», «призначення», «прогрес», «діалектика» і їм подібні не були нічим іншим як тільки рештками міфічних і релігійних марень, котрі «модерність» давно вже залишила позаду. Загальний спротив щодо «великих нарацій» спирався на те, що маніфестували вони певний тип мислення *телеологічного*, котре мусило бути подолано, аби могли сформуватись модерні природничі науки. У природі немає телеології, і в тій мірі як у повсюдному розумінні історія є частиною природи (а не навпаки), телеології не може бути також і в історії. Твердження це відноситься як до історії локальної, так і до всесвітньої [*universal*].

Певен, людські індивіди, а також цілі спільноти як правило *мислять* телеологічно, це значить, що нинішні і майбутні діяння вони планують у світлі передбачених уявою цілей і наслідків. Цього типу людські наміри можна окреслити як зорієнтовані на ціль, що певним чином дозволяє використати *інтенціональність* як підставу для відрізнення природи людської від тваринної. Але, як мовить поет: «Блискучі плани і мишей, і людей…»[17], а популярне прислів'я каже: «Добрими намірами брукований шлях до пекла». Людські індивіди і інституції можуть планувати діяння, маючи на увазі певну мету, але уявлення, що долі індивідів і груп є детерміновані у спосіб, яким жолудь детермінує долю дуба, втішає і водночас жахає. Втішає, бо знімає відповідальність з суб'єкту-агента історії; жахає, бо знімає відповідальність також з суб'єкту-пацієнта. Більш

[16] Девід Карр твердить, що наративні форми є адекватною парадигмою історичних послідовностей, оскільки живучі у суспільствах індивіди мають схильність до упорядкування свого життя, вироблення планів і дій згідно з нараційними сценаріями. Див.: Carr David. Time, Narrative, and History. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

[17] Вайт цитує тут фрагмент вірша Роберта Бернса «До миші, вивернутої плугом з нори в листопаді 1785 р.», див.: Бернс Роберт. Вірші (переклад Василя Мисика)// Захід і Схід. Переклади. К., 1990 (у цьому українському перекладі фрагмент звучить так: «І мишачих, і людських мрій || Немало гине»).

того, звичайно кажуть, що детермінізм керує іншими, але не нами, за винятком випадку, коли прагнемо уникнути відповідальності за якісь конкретні дії.

Але що як індивід є водночас вільний і обмежений долею; відповідальний і вільний від відповідальності за ті самі дії? Для філософа, таке мислення є, зрозуміло, скандальне, а для розсудливої людини – нерозумне. А все-таки…

Близько витоків західної філософії, особливо у легендарного батька стоїцизму Зенона з Кітіону (пом. 265 р. до н.е.), зустрічаємо поєднання поняття «події» з «долею», котре стало стандартом мислення аж до часів Гайдеггера, Рікера і Бад'ю. Зенон здається вчив, що кожний випадок, який трапляється в житті людини, є доказом діяння Провидіння. Останнє змінювало на Призначення те, що інакше було б лише безформною масою подій (через що розуміємо, що кінець життя надходить для нас не лише в окресленому моменті, але також у конкретному місці, про що свідчить вираз «місце *Призначення*» в значенні місця, до якого простуємо).

Без сумніву, терміни *подія* і *Призначення* транслюються в елементи драми з окресленим початком, розвитком, закінченням і розв'язанням сюжетних ліній і акцій за ключовими сценами розпізнавання (*anagnorisis*). Функціонують вони радше як моделі, аніж поняття; як елементи міфу, а не науки; і витає над ними дух радше нарації, аніж аргументу. Очевидно, етимологія нічого не пояснює. Але міфологічний зв'язок поміж подією і призначенням показує, як *подія* – термін у поетичному мисленні вельми проблематичний, бо з багатоманітними конотаціями значень (або відсутністю таких конотацій) – може діяти як оператор у процесі, в якому якійсь гарант формальної єдності (призначення, доля, *мойра*, *телос*) служить для впорядкування хаосу. У кожному разі, відношення між подією і призначенням, так як між фігурою і її наповненням, дозволяє зрозуміти сутність певного лексикографічного сюрпризу: згідно англійського Рогетового словника синонімів і антонімів, «призначення» функціонує як *нтонім* «події»[18].

[18] Roget's Thesaurus of the English Language in Dictionary Form, Being a Presentation, etc./ by C.O. Sylvester Mawson. New York: Garden City, 1940. P.166. Після гасла «подія», під заголовком «антоніми» знайшов лише емблематичну вказівку «див. Призначення». Переходячи до гасла «Призначення – I. Іменники» знайшов пояснення: «призначення; доля; фатум; провидіння; згуба; щастя (щасливий випадок); нещастя; фаталізм; майбутнє; те, що не уникне; тамтешній світ; світ, який прийде; життя, яке настане; очікування; перспектива», а нижче «Антоніми: див. Подія». Задав собі питання, в якому сенсі «подія» може бути визнана за антонім «призначення». І тоді зрозумів, що «подія» є прямо протилежна щодо «призначення» у тому сенсі, що «призначення» означає не

Я шукав такого протиставлення, оскільки хотів розпочати роздуми на тему історичної події від уміщення її до матриці Аристотелевого квадрату герменевтичного*, аби вказати її можливі протиставлення, заперечення і імплікації[19]. Якщо «подію» потрактуємо як концепт, тоді – власне тому, що вона є концептом – мусить мати протилежний або ж антитетичний відповідник, котрий вкаже нам її протилежність. Конвенція, за думкою якої «подія» функціонує як опозиція до «Призначення», переконує, що можливо подія може відноситись до поля, на якому або поза яким відбувається; а як «частина» процесу *може стати в опозиції* до «цілості», елементом якої і є. Подія ніколи не може бути цілістю процесу, частину якого становить, оскільки Призначення окреслює цілий процес, де подія є лише складовою.

Нам залишається проблема ідентифікації протилежності *Призначення* як антитетичного відповідника *події*. Ця протилежність, за міркуванням Аристотеля, матиме вигляд «відсутності призначення» або чогось, що ні до чого не прямує, не має свого місця, змісту і як таке є тільки псевдо-подією, елементом псевдо-призначення[20]. Випливає з того, що чим би подія не виявилась, можемо про неї сказати єдине лише те, що вона не є призначенням, що не є цілим процесом, котрий наприкінці може надати випадковості значення, значення *місця* в послідовності, значення ситуації. Іншими словами, подія не є і ніколи не буде цілістю, навіть якщо є її частиною, елементом або чинником – поза моментом остаточним, коли реалізується вповні або знаходить місце свого призначення. Може бути це власне мав на увазі Гайдеггер, коли мовив про історію як «те, що відбувається з» [*on-the-way-ness*] *Dasein (Буттям-тут)* дорогою до місця, котрого ніколи не осягне, і про долю *Dasein* як *eine Verwindung**, меандрирування**, спрямування в дану сторону, дрейфу, сковзанню або

тільки «долю», але, загальніше, «дефінітивне розв'язання» послідовності подій, яких індивідуальні частини складають реакцію або відповідь на «прорив» [eruption] або радше зовнішню щодо тієї послідовності «перерву» [interruption]. У підсумку, усвідомив для себе можливе на семантичному рівні відношення події до наративу. У ньому, як підказували Мінк і Рікер, історична подія є подією випадковою, котру можна сприймати як маючу своє місце в фабулі (певної) оповіді.

* Він таки т.зв. «логічний квадрат» Аристотеля.

[19] Об истолковании// Аристотель. Собрание сочинений: в 4-х т. Москва, 1978. Т.2. – С.91-116.

[20] Див.: Rämö Hans. An Aristotelian Human Time-Space Manifold: From "Chronochora" to "Kairotopos"// Time & Society. 1990. Vol.8. №2.

*скручування (нім.).

** мандрівка украй звивистим шляхом.

мандрівці, котра ніколи не осягне мети, оскільки призначення виникає з належного стану речей, а людськість є *ohne Eigenschaften*[21].

Аби доповнити наші розумування, мусимо встановити *заперечення* (не протилежність) події і якщо, як ми вище зауважили, вона не може бути ані цілим (котре є призначенням), ані рештою частин цілого існуючих поза ним, то подія мусить бути чимось іншим, що не є ані цілим, ані частиною цілого. Вона може бути тільки, як я гадаю, якоюсь комбінацією не-події і не-призначення. Звідси виводжу модерн(істичне) протиставлення події і структури як модель для наукового конструкту природи історичного. Адже в новочасному (модерністичному) мисленні структура заступає Призначення, Провидіння, Долю, Фортуну і т.п. оскільки – за структуралістською парадигмою – «значення» людських справ мусить виявитись нічим іншим, як їх формою, спрямованою проти «природи», що все більше і більше відкриває своє значення як не щось більше за «хаос». У цій моделі подія є тим, що порушує структуру; що чинить опір інкорпорації в те, що в якійсь момент «трапилося». З онтологічної точки зору кожна подія є збуренням і викликом, збуренням повноти структури і викликом владі структури над наданням значень усьому, що трапляється. Тому нічого дивного, що структуралізм виявився точною антитезою історичного світобачення. Як збірка подій, з яких кожна є індивідуальним випадком (типом «конкретних універсалій», що опирається спробам підпорядкування будь-якій універсалії з одного боку і редукції до сукупності деталей з іншого), історія скидається дещо більшим за обставину, якої будь-який структураліст волів би уникнути.

Це все могло б здаватись досить дивним, якби не факт, що поза різними сферами історичних досліджень і в тих дисциплінах, де «історичний метод» залишається засадничим компонентом роботи, поняття події як елемента наукового мислення було досить сильно дискредитоване. Воно залишається інтегральною частиною специфічного типу літератури, оповіді, роману, поезії, теології, міфу і т.д; а отже родом творчості зі званих «уявленими» [*imaginative*] чи «уявними» [*imaginary*] і генеалогічно спорідненими з донауковими способами мислення, з'ясування і життя в світі, а не поза ним. Існує чимало сучасних публікацій, що доводять, що поняття події,

[21] Ohne Eigenschaften/ без властивостей є, очевидно, алюзією до великої модерністичного роману Роберта Музіля «Людина без властивостей» («Der Mann ohne Eigenschaften»,1930, 1933, 1943), що є точним еквівалентом «вкидання» Dasein у світ без значення. Людина-подорожній, бездомна істота, яка шукає дім, є засуджена на вічні провали, оскільки світ, до якого був вкинутий – то простір, де «місця» є лише пунктами тимчасового перепочинку для того позбавленого значення побуту. Див.: Хайдеггер Мартин. Бытие и время/ пер.с нем. В.В.Бибихин. Москва, 1997.

особливо події, яка санкціонує віру в реальність «історії», є заміщенням міфічного способу мислення, і по суті має більше спільного з релігійною ідеєю чуда, аніж з науковою концепцією події.

Ґенеза цього типу сучасного письменства виводиться з гібридного жанру «історичного роману», що, всупереч правилам гри сформульованим представниками історичного фаху, стає перед проблемою відношення минулого і сьогодення, неясного окреслення «недавнього минулого» і парадоксу минулого присутнього в сьогоденні – як це має місце у Скотта, Манцоні, Дюма, а також Бальзака, Стендаля, Флобера, Діккенса, Толстого, Теккерея, Троллопа, Конрада, а також інших менших знаних письменників. В історичному романі, котрий складає фундамент роману модерністичного, подія починає розмиватись, а кордон між минулим і сьогоденням стає таким крихким, як між свідомістю і підсвідомістю. Незважаючи на весь гамір на тему нового способу сучасного життя, модернізм повертає гідність тому, що архаїчне, і що раніше було занедбане історією через брак джерел і віддане на ласку археології і «античності», в якій убачали криницю значень для «реальності».

Між іншим, як переконує Авербах, модернізм не є втечею від реалізму та історії. Звільнює він історичну подію від прирученості духами «фабули», через усунення самої «фабули». Більш того, будучі далеким від відмови від дійсності на користь фантазії, модернізм показує скільки фантастичного містить «реальність». Він не лише розширює охоплені історичною подією обрії, дозволяючи їй розмивати сусідні ділянки часу, але також відкриває її глибини, показуючи, як багато верств значень вона покриває, яким нестабільним є її пульс та як сильно вона опирається спробам конкретизації.

Модернізм досліджує глибини історичної події таким самим чином, яким і психоаналіз досліджує глибини психічної події[22]. Більш того, він змінює відношення між подією і її контекстом через розмивання кордону між ними. Усе це зводиться до постання нового типу письменства, де лінія, що відділяє дискурс фактичний від фікційного, розмивається у формі письма (знеславлене *écriture*[*]), що порушує артистичний авторитет реалізму ще XIX ст. Від того часу історія, історична подія і історичність сама по собі, стають сприйнятими новим типом письменства, котрий – через брак ліпшого окреслення – мусимо називати постмодерністичним.

---

[22] Див.: White Hayden. Zdarzenie modernistyczne [1996]/ przeł. Maciej Nowak // Його ж. Proza historyczna. S.283-313.

[*] Разом і письменство-літературна творчість, і писання (графіка), Письмо (Святе). Широко уживане у французькій літературній критиці другої половини XX ст.

Не вистачить однак покликати означення «нового типу письменства», аби з'ясувати зміни, що відбуваються у наш час, у способі конструювання «історії» і «події», як її типового змісту. Специфічно «історичний» спосіб появи «нового типу письменства» вимагає ідентифікації нового «змісту» або феномену, для представлення якого, той новий тип письменства буде адекватним. Я раніше вже згадував «модерністичну подію» як такий зміст, феномен або референт. Тепер піду далі, твердячи, що «субстанцією» «змісту» того нового типу події є передбачена в історичності [*historiotheticized*] ідея «травми». Сучасне розуміння поняття *травматичний* походить з медицини, де означає воно як поранення, а точніше порушення шкіри і кісток, так і посталі в результаті тих ран фізичні і психологічні шрами. Застосований для окреслення певного типу історичної події термін «*травма*» і його прикметникова форма «*травматичний*» є досить конвенціональні і описують потужні нищення в суспільно-політичній системі, котра мусить якось зреагувати, пристосуватись і адаптуватись, аби цілий організм міг би продовжити існування.

У свою чергу, у теорії психоаналізу поняття *травма* і *травматичний* застосовується (передусім метафорично) до опису струсу для організму, що має соматичний і/або психічний ефект. Останній полягає у «звільнені» раніше утримуваних у рівновазі «потягів», що продукують невротичні і психопатичні стани (параноя, істерія, манія і т.п.), які призводять до дисфункції організму. Розвинута Йозефом Бревером і Зиґмундом Фрейдом у 1890-х рр. фізична концепція травми не різниться значенням від свого історіологічного відповідника, де історична подія спостерігається як поважне збурення історичної (суспільної) системи, що викликає хаос в усіх інституціях, практиках, переконаннях. Позначається це на колективній поведінці, котра стає подібною до станів, що наступають у випадках істерії, параної, фетишизму і т.д.

Фрейд та інші психоаналітики пізніше розвинули відмінну формулу травми, що закладала виразно «історичний» компонент «спадкоємності» або «відстроченого (за часом) ефекту» (*Nachträglichkeit*)», оманливо подібний до того, який історіологія вважає за ключ до розуміння специфічно *історичного* відношення між минулим і сьогоденням. Фрейд характеризував психічний вимір травми не лише як (раптовий і шкідливий) струс для організму, але також і як шок, котрий залишає *в психіці деяких індивідів* різновид пустки значеннєвої, до моменту, коли під натиском пізнішої події, подібної з якоїсь точки зору до першого досвіду вторгнення, пустий простір раптом оживає і стає спонуканим таким чином, аби відкрити значення так сильно детерміноване [*overdetermined*], що ранить організм знову і по суті

подвійно: спочатку через покликання першої сцени вторгнення і раптового відкриття її значення, а пізніше поновним повторенням первісного відруху оборони, через усунення його зі свідомості, що супроводжує почуття провини за непізнання того, що сталося на початку.

Існує подібність між способом, у який історики розуміють відношення між історичним минулим і сьогоденням, і Фрейдівською концепцією зв'язку між травматичним випадком у житті індивіда і його «поверненням», що супроводжується таким сильним струсом, що індивід перестає нормально функціонувати. Поняття травматичної події дозволяє Фрейду висунути теорію «прихованої історії» індивіда і, аналогічно, цілого народу або людності, щодо якої «офіційна» версія її минулого мусить розумітись як алібі або сублімація, котра з'явилася у відповідь на почуття провини викликаної первісним актом. У «Мойсеї і монотеїзмі» теорія травмуючої події дозволяє Фрейду висунути концепцію жорстокого злочину, котрий мав місце в єврейському минулому, тобто вбивства Мойсея здійсненого народом – народом, який Мойсей обтяжив нестерпною повинністю щодо Права. Це пояснює завзятий аскетизм, самодисципліну, невдалу спробу створення державності, а також безупинні мандрівки, почуття провини і меланхолію євреїв. То власне «повернення витісненого спомину» того первісного злочину – вбивства Батька – конституює минуле-в-сьогоденні, котрим євреї живуть і сприймають як «історію»[23].

Незважаючи на жести спрямовані у бік тогочасної історичної вченості і власних намагань Фрейда, аби звучати «науково» його поняття «історії» єврейства носить усі ознаки міфу. Ідіома міфології [*mythagogy*] є, втім, цілком відповідна для причинно-наслідкового роду зв'язку між минулим і сьогоденням, який Фрейд називає *nachträglich* (запізненим). Відношення це є подекуди «магічне» і тягне за собою такі поняття як дія на відстані, відкладений ефект, латентність і т.п. Фрейд не відкидає і не бере під сумнів традиційну історичну ідею, котра гадає, що подія в даному часі, як і в просторі, ніби «поширюється» як у часі, так і в просторі, призводячи до чергових подій, що будуть «наслідками» попередньо існуючої «причини». Утім, він постулює інший тип події, справжня природа і наслідки якої геть похована в індивідуальній і колективній пам'яті. Вони якійсь час залишаються там прихованими, а потім, у відповідь на пізніші, подібно

[23] Моисей и монотеизм// Фрейд Зигмунд. Основные принципы психоанализа. – Москва, 1998 (зокрема, ч.3, відділення 1: «Историческая посылка»). Див. також: Certeau Michel, de. The Fiction of History: The Writing of "Moses and Monotheism"// The Writing of History/ trans. Tom Conley. New York: Columbia University Press, 1988 (він трактує текст Фрейда як роман).

шкідливі події, повертаються в *формі*, котра водночас виявляє і приховує її давній прототип. Такі події, події травматичні, мають структуру моделі фігуро-наповнення [*figure-fullfilment model*], характерної для єврейської і християнської теодицей[24].

У цій моделі значуща історична подія буде розпізнавана через своє подвійне існування: по-перше як знак [*intimation*], що несе можливість значення, а по-друге як «вставку» [*expletion*]. Спокута або сповнення того, що раніше було лише неявним або, уживаючи психологічний термін, приспаним-латентним у ранішній події. Теологічні приклади цієї моделі є добре знані: підміна ягням Ісака в готованому Авраамом, жертвопринесенні як передвістя Права Мойсеєвого, яке ту жертву «спокутує»; Гріхопадіння Адама, яке спокутується у Воскресінні Христа і т.д. Світським відповідником моделі преображення (фігуро-наповнення) в історіологічній теорії міг би бути погляд, що далекою, але значущою причиною французької революції була протестантська реформація. Згідно Токвіля реформація ніби містила в собі зародок революції, котра звалила Старий Режим (ancien régime). Однак, пам'ятаємо – не означає це принаймні, що раніші події детермінують пізніші або що пізніші події мусять бути трактовані як *telos*[25*], до якого від часів Реформації все прагнуло. Не йдеться тут про телеологічну ідею історичної причинності. Ніхто не міг передбачити вибуху Французької революції на підставі будь-якого знання, котре малося на тему Реформації. Тільки після Революції можна було зрозуміти, які зміни вона уможливила.

Подібно складаються справи і з Фрейдівською «травматичною» чи «травмуючою» подією. Надмірна опіка дорослого над дитиною не безумовно мусить проявитись у пізнішому житті як «травма» і призвести до психічного послаблення підлітка або дорослого. Усе залежить від того, чи трапляться по раз другий події подібні до раднішої. Їх можна ідентифікувати як ведучі до реакції розпізнання- витіснення і вони заблокують доступ до обох подій і будуть їх витискати поза сферу «справжньої історії», до якої вони належать. Відповідником цього явища в дійсній історії був би різновид шизо-історіології, в якій прагнення пізнання

---

[24] Ширше на тему моделі фігуро-наповнення (фігуро-виконання, преображення, спокута, здійснення) див.: White Hayden. Kosmos, chaos i następstwo w przedstawieniu hisoriologicznym (przeł. Paulina Ambroży) [1999]// Pamięć, etyka i historia anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych/ red. Ewa Domańska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.

* Ціль (кінцева), мета (грец.)

або одержимість минулим супроводжувала б також сильна відраза або відкидання будь-якого знання на тему минулого. Бо воно загрожувало б безпечній версії історичної реальності, діючої як охоронний ковпак, що огороджує її від небезпечної правди. Бракує мені тут місця, аби поглибити цю проблему, але гадаю, що представлена Канторовичем теорія «двох тіл короля» аналізує топос саме такої шизо-історії[26].

Належить підкреслити, що Фрейд не був ані професійним істориком, ані професійним філософом (історії) і що ані професійні історики, ані філософи не мали жодного спеціального приводу, аби визнати його концепт травматичної події за внесок до наукового дослідження історії, історичного минулого чи історичного зв'язку між минулим і сьогоденням. І можна визнати тут їх рацію, бо зарівно можна сказати, що Фрейд використав сучасні міфи і розуміння історії як модель для концептуалізації такого відношення між минулим і сьогоденням даного індивіда, народу (чи посуті будь-якої групи людей), котре хотів назвати «травматичним». На полі історії, археології і антропології Фрейд був аматором і дилетантом. Він цікавився кожною цариною знання, котру можна було ужити терапевтично для лікування хвороб з психологічним підґрунтям. Іншими словами, він був зацікавлений більше «практичним минулим», аніж історичним, твореним професійними істориками, антропологами і археологами для перетворення на вчені фоліанти, з метою просвітництва колег по фаху[27].

І хоча Фрейд використовував праці фахових вчених з інших дисциплін, він був, утім, зацікавлений не робленням внеску у репрезентовані ними дослідницькі поля, а використанням з їх творчості усього, що могло б стати у пригоді в мисленні про лікування індивідів (і груп) затруєних хворобою званою тоді «меланхолією» (депресивний стан, який ставав хронічним, коли індивід поносив неуявну втрату улюбленого об'єкту), коли не давали результату конвенційні методи «скорботи».

Важливим теоретичним пунктом у психоаналітичному понятті «травми» є факт, що згідно з Фрейдом, іманентно травматичні *події* не існують. Індивіди різним чином радять собі навіть із найгіршим типом втрати, деякі через травматизацію, інші через скорботу, ще інші через різні форми сублімації, витіснення або символізації, котрі мають місце в процесі «перероблення» досвіду втрати. У цьому місці належить

[26] Канторович Эрнст. Два тела короля. Очерк политической теологии Средневековья// История ментальностей. Историческая антропология: Зарубежные исслед. в обзорах и реф.: [Сборник] / Ин-т всеобщ. истории РАН, Рос. гос. гуманит. ун-т. Москва, 1996. – С.142-155.

[27] Oakshott Michael. On History… (розділ 1).

підкреслити різницю між медичним і фізіологічним розумінням травми та психологічною, психосоматичною і психоаналітичною ідеєю її ж. З фізичної точки зору, травматичні за своєю суттю події можуть трапитися. Є це події, які загрожують деструкцією організму – індивідуального чи колективного. Факт, що таке розуміння історичної події функціонує серед фахових істориків, оприявнюється в уживаній ними концепції «кризи» як стану, котрий у індивідів або груп може викликати страждання. Однак з пункту бачення психоаналітичного поняття травми, криза кризі не рівна. Не всі кризи, особливо ті, які торкаються фізіологічного функціонування організму, будуть травматичні для груп або індивідів, які їх переживають. Сама по собі, травма – це лише назва спеціальної реакції на кризу. Стосується вона способу, в який криза є (тільки) зауважена, а не зрозуміла як злочин щодо себе, що пізніше, під натиском подібної події, буде розглянутий з обох боків і зрозумілий як існуючий. Бо що могло б бути більш «історичним», «історіологічним» чи «історіографічним» способом конструювання «історичної події»? Іншими словами: що могло б бути більш історіологічним способом конструювання певного типу психосоматичної події (де сома, про яку йдеться, буде належати до даного індивіда чи цілої групи)?

Чи можливим є, що ця специфічно історична подія відбувається, що трапляється у певному сьогоденні (або в переживанні групи, яка живе), котрого природа не може бути розрізнена і названа, оскільки проявляє себе тільки як «виверження» сили або енергії, що порушує функціонуючу систему і змушує до змін (напрямок або траєкторія є незнаними допоки вони не відбудуться або не будуть спровоковані), котрих кінець, мета або задум можуть бути розрізнені, зрозумілі або викличуть відповідь лише в пізнішому часі? Однак не в будь-якому «пізнішому часі». Йдеться тут про такий «пізніший час», коли виверження того, що здається якимось чином пов'язаним з ранішою подією, оприявнюється або вдається оприявнити (хоча б у спосіб завуальований і неясний) як пов'язане як з первісними, так і пізнішими подіями, як істотне для них чи їх передвіщуюче. Це пізніші події можуть бути вірогідно представлені в наративі, де стають преображенням-здійсненням (або дереалізацією) латентного значення, котре тепер об'явиться в ретроспективі того, що трапилося раніше.

Коли б так власне було, було б це… чудо.

переклав Дмитро Вирський

Игорь Ионов
Москва

Идеал paideia и его преломление в арабской, западноевропейской и русской культурах

Большую роль в формировании цивилизационного самосознания в разных странах играют понятия, фиксирующие базовые ценности, отражавшие тот или иной культурный идеал и позволявшие выстраивать на его основе сеть общественных институтов, воспроизводивших тот иной тип цивилизационного устроения. Такого рода понятия (древнегреч.– paideia, лат. – humanitas, кит. – вэньмин, франц. – civilisation) отражают культурную специфику данного общества и прежде всего ориентации его духовной и государственной элиты. Однако необходимо учитывать и роль культурной преемственности, восприятия и реинтерпретации смыслов того или иного понятия в культурах-наследниках. Важнейшей характеристикой понятий, характеризующих цивилизационный идеал, является их эпистемологическая аподиктичность, самодостоверность, («самопрозрачность» – С.Л.Франк), характеризующая их укорененность в «жизненном мире» человека данного общества. Лучшим основанием в данном случае является принадлежность к сакрализованной традиции, т.е. восприятие от культурного предшественника. Особенно это важно, если данная культура поднимает знамя традиции против некоей культурной инновации, что характерно для эпохи модернизации.

Утверждение ценностей образования и воспитания

Универсалистское, надэтническое и надконфессиональное (цивилизационное) самосознание в Древней Греции формировались в результате кризиса мифологического и локалистского (родоплеменного) сознания. Инородцев, особенно соседей, начали описывать не как нелюдей, а как людей, дистанцируясь от их образа жизни при помощи негативно

окрашенных терминов, таких как «дикость», «варварство», «деспотизм». Это был тот фон, на котором рисовался собственный положительный образ «эллинов» как носителей высокой культуры, живущих в обществе, управляемым законами. Результатом развития полисной демократии и увлечения риторикой в V–IV вв. до н.э. было развитие *софистики* – релятивистского философского направления, отрицавшего существование истинного знания и богов. Софисты стирали границы между аристократией и рядовыми гражданами (акцентируя роль воспитания и образования и выдвигая идеал образования в специфической форме – как обучение игре словами – paideia), а также между греками и варварами. Антифонт признавал, что "от природы мы все абсолютно равны, и греки, и варвары"[1]. Тем самым признавалась принципиальная «обучаемость» варваров и потенциальная возможность уравнения их в культуре и общественном устройстве с греками.

В борьбе с софистикой философ Платон заимствовал у софистов идеал образования (paideia), придав ему значение идеала воспитания любви к мудрости и духовной доблести[2]. Возникла и развивалась идея Ойкумены не только как обитаемой части мира, но и как области распространения культуры, и представление о разуме как свойстве, характерном для всех людей. По мнению английского историка Г.Болдри, это послужило прочным основанием для античного универсалистского сознания[3]. Идея культурного многообразия укоренилась в культуре и философии. Для античных скептиков разнообразие обычаев, законов, верований эллинов, эфиопов, персов, индийцев, скифов и римлян являлось одной из основ их теории познания, инструментом критики догматического (метафизического) способа мышления[4].

Воздействие идеала paideia прослеживается уже у историка Геродота (490/480 – 430/424 гг. до н.э.), испытавшего влияние софистов. Представление о культурно-историческом родстве всех эллинов (по крови, речи, религии и образу жизни), и центральности положения Греции в мире порождало, как показал Ф.Артог, не только чувство

[1] Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.1. Античность. СПб, 1994. С.60.
[2] Аверинцев С.С. Плутарх и античная биография. М.,1973. С.97.
[3] Baldry H.C. The Idea of the Unity of Makind // Grecs et barbares. Six exposés et discussions ... Vandoeuvres; Généve, 1961. P. 170–175; Georges P. Barbarian Asia and the Greek Experience From the Archaic Period to the Age of Xenofon. Baltimore, 1994.
[4] Лосев А.Ф. Культурно-историческое значение античного скептицизма и деятельность Секста Эмпирика // Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Т.1. М., 1975. С. 35; Реале Д., Антисери Д. Указ. соч. С. 228.

превосходства, связанное с идеей о наличии менее культурных соседей-"варваров" (скифы), не имевших писанной истории, но и признание возможности существования "варварских" народов, существенно более культурных, чем греки, таких как египтяне, обладавшие большим объемом исторической памяти[5]. Геродот создал укоренившуюся затем на века в Европе географическую схему уменьшения культуры и духовности, а также передачи знаний с юга на север. Для него Египет был культурным образцом, он утверждал, что многие обычаи, верования и лучшие законы греки заимствовали у египтян[6]. Египтянам приписывался статус изобретателей имен богов (признак власти), обладателей совершенных знаний о природе, лучшей системы летоисчисления, высших достижений в архитектуре. Универсальными у Геродота выступают не греческие, а египетские религия и обряды, культура и ценности, законы и нравы, а также более секуляризированные египетские формы самосознания[7]. Правда, это не мешало Геродоту маркировать обычаи современных ему египтян как устарелые и культурно периферийные[8].

В «Истории» Фукидида (ок. 460 – ок. 395 гг. до н.э.) представление об обучаемости греков и варваров позволяет сближать их образы, одновременно разведя их во времени. Возникает формула философского историзма, который проецирует культурную иерархию на течение физического времени. Фукидид отмечал, что в древности греки «...не расставались с оружием подобно варварам. Те области Эллады, где такой быт еще сохранился, служат явным доказательством того, что подобный жизненный уклад некогда существовал и во всей Элладе... Можно указать много и других обычаев древней Эллады, схожих с обычаями современных варваров»[9]. Этот же подход позволял дистанцировать современное состояние цивилизованных стран от идеального состояния, изображая последнее как утраченное и испорченное. Так сформировался идеал цивилизации: укрепление общественного порядка благодаря государству, рост личной безопасности и благосостояния, расцвет культуры, а также представление о его избыточном воплощении в жизнь:

---

[5] Hartog F. The Mirror of Herodotus. Representation of the Other in the Writing of History. Berkeley; Los Angeles, 1988. P. 15, 375. См. также: Brown T.S. Herodotus Speculates about Egypt // American Journal of Philology, 1965.Vol. LXXXVI, № 1 .

[6] Геродот. История. Кн. II, 50–52 // Геродот. История. В девяти книгах. Л., 1972. – С. 96–97; Hartog F. Op.cit. P.241, 18–19.

[7] Геродот. История. Кн. II, 2, 4–5, 37, 148, 177 // Геродот. Указ. соч. - С. 80–81, 91–92,126–127, 135.

[8] Там же. Кн. III, 106 ; IX, 122 // Геродот. Указ. соч. – С. 171, 453; Hartog F. Op. cit. P. 235.

[9] Фукидид. История. Кн. I, 6 (1,6) // Фукидид. История. Л., 1981. – С. 79–82. С. 7.

о переходе к «более пышному образу жизни» и сопровождающей его опасной изнеженности, а также жажде власти, коренящейся в жадности и честолюбии. В результате позитивные приобретения эллинов приводят к отрицательным последствиям: вырождению человеческой натуры, разрушению общества[10].

Платон (427–347 гг. до н.э.) догматизировал роль идей и понятий (эйдосов), считая их основой (прообразом) мироздания, своего рода метафорами, переносящими смыслы из мира вечного в мир временный. Поэтому образование для него – путь к воплощению в общественной жизни идеала *блага* при помощи формирования справедливого и добродетельного (прежде всего *умеренного*, т.е. знающего меру) человека. Оно лежит в основе таксиса, государственного порядка, на котором строится полис и который соответствует мировому порядку (космос). Это тот «первый толчок государственному устройству», от которого оно, по мнению Платона, «двинется вперед само, набирая силы, словно колесо». «Правильное воспитание и обучение, – писал он, – пробуждают в человеке хорошие природные задатки, а у кого они уже были, благодаря такому воспитанию они становятся еще лучше»[11]. При этом «правильное» обучение отделяется от «неправильного», которое страшнее «полного невежества» и являются «тяжким наказанием», и даже «самым великим из зол»[12].

Платон усилил моральное содержание идеала образования (paideia). Он сделал его достижение основным условием реализации идеала общественной жизни и поддержания общественного порядка[13]. Потребность в образовании у Платона связана с идеей о внутренней противоречивости мира, о наличии в нем наряду с «Тождественным», вечным и правильным – алогичного и иррационального «Иного». Они насильственно соединены в космической душе самим демиургом. Поэтому полная победа рациональности и порядка в мире невозможна, хотя к ней нужно стремиться[14].

Воспитание как формирование совершенного гражданина – путь к счастью самого человека и вместе с тем – государственное дело, в чем-то более существенное, чем даже соблюдение «важнейших законов»[15].

---

[10] Там же. Кн. I, 6 (3), III, 82–84 // Фукидид. Указ. соч. – Там же. С. 7, 147–149.

[11] Платон. Государство, 424b // Сочинения в трех томах. Т.3. Ч.1. М., 1971. - С. 212. См. также Платон. Законы. 641b // Там же. Т. 3(2). – С. 104.

[12] Там же. 819a // Платон. Указ. соч.Т.3. – С. 301.

[13] Аверинцев С.С.. Указ. соч. М.,1973. – С.97.

[14] Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ. М., 1980. - С. 234–236.

[15] Платон. Государство. 445b, e // Платон. Указ. соч. Т. 3 (1). – С. 241, 242; Платон. Законы.

При этом политический и социальный идеал как идеал взаимопонимания противопоставляется образам мифологии как конфликтным и «неумеренным». Религия подчиняется требованиям общества; воспитание стражей должно сделать их «божественными», а для этого религия – подвергнуться цензуре[16]. Одним из важнейших направлений образования для Платона является мусическое искусство, как по литературному содержанию, так и гармонической, музыкальной форме. Изменения в области музыки столь же опасны, как и пропаганда социальных конфликтов: ведь «не бывает перемены приемов мусического искусства без изменений в самых важных государственных установлениях»[17].

Характерно, что образцом образования для Платона был Египет. Однако Персия даже времен расцвета еще не признавалась им в качестве образца. Он считал, что царь Кир «не понимал правильного воспитания»[18]. Другую позицию занимал Ксенофонт (445–355 гг. до н.э.), который вынес общественный идеал из Греции в Персию. В его книге «Киропедия» (воспитание Кира) представлен идеал воспитания (paideia) народа-воина и его вождя как воспитания добродетели и доблести. Ксенофонт противопоставил обычаи большинства государств, держащих своих подданных в страхе наказания – обычаям Персии, где (будто бы) главное внимание уделяется предупредительным мерам, в школе «постоянно учатся справедливости» и «с самого начала воспитывают граждан так, что они не позволят себе дурного или позорного поступка»[19]. Учиться справедливости (прежде всего на примере старших, а также в ходе разбора конфликтов) там так же важно, как в Греции – учиться грамоте. Без этого невозможно занять государственную должность. В результате сила у них соединяется с мудростью, а лишение гражданской чести является высшим наказанием[20]. Кира привели к власти и сделали идеальным государем три качества: происхождение, природные данные и воспитание (paideia)[21]. Главным при этом является поведение в бою, от которого зависит величие его страны. Тут образ Кира противопоставлен образам Астиага, Киаксара, Креза, которые предпочли изнеженный образ жизни тяготам войны. Надо отметить, что книга Ксенофонта принадлежит жанру античного романа, реальная история Персии мало его интересовала и была серьезно искажена

643e // Там же. Т. 3(2). – С. 107.

[16] Там же. 378c, 383b // Платон. Указ. соч. Т. 3(1). – С. 157, 164.

[17] Там же. 424c // Платон. Указ. соч. Т.3(1). – С. 212.

[18] Платон. Законы. 301 819b, 693b–d // Платон. Указ. соч. Т. 3 (2). – С. 165.

[19] Ксенофонт. Киропедия. Кн. I, II, 3, 6 // Ксенофонт. Киропедия. М.,1977. – С. 7.

[20] Там же. 6–14 // Там же. С. 7–9.

[21] Там же. I, 1, 6 // Там же. С. 6.

в его книге[22]. Но позиционирование идеального образа за границами эллинского мира должно было идентифицироваться с постулированием его универсальности, приемлемости для всех стран и народов.

Под влиянием этих крупнейших деятелей культуры идеал образования в Древней Греции приобрел уже в V в. до н.э. такое значение, что все более распространялось и укреплялось представление о том, что взаимопонимание обеспечивает не родство по крови, а общность истоков образования, близость культуры. Ритор Исократ (436–338 гг. до н.э.), выступавший в поддержку Филиппа Македонского, мог утверждать, что "эллинами называют скорее тех, кто причастен греческому образованию, нежели тех, кто общего с нами происхождения"[23].

Интерпретация понятия paideia в условиях кризиса античного полиса

Учение о роли воспитания получило дальнейшее развитие у Аристотеля (384 – 322 гг. до н.э.), который развил представления Платона о наличии разных вариантов и сложной структуры человеческой души. Будучи воспитателем «полуварвара» Александра Македонского, сам женатый на персиянке, Аристотель избегал однозначного приписывания «варварам» рабской природы. Он допускал, что склонность к рабству – скорее индивидуальное, а не родовое качество, связанное с наличием у каждого человека «душ» разного рода: вегетативной (растительной), чувственной (животной) и понимающей (человеческой)[24]. Государство представлялось Аристотелю как организм, являющийся самостоятельной единичной сущностью, субстанцией. Только государство может по своему подобию вырастить воспитанного человека[25]. В процессе воспитания человек движется из потенциального состояния, когда в нем преобладает животное начало, к актуальному состоянию, когда в нем преобладает разумное, деятельное начало. Инструментом воздействия являлась культура, которая «имеет целью восполнить то, что недостает от природы»[26]. Так развивались социальный реализм (учение о первичности общности перед культурным индивидом) и гуманистический идеал воспитания разума и добродетели (paideia).

[22] Фролов Э.Д. Ксенофонт и его «Киропедия» // Ксенофонт. Киропедия. – С. 257.
[23] Бузескул В.П. Античность и современность. М., 1924. – С. 94.
[24] Аристотель. Политика. Книга I (а), 1252b, 5-10, 1254 b, 16–25; 1255 a, 28–33; 1255b, 5–7 // Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.4. М., 1984.. ; Аристотель. О душе. Книга III, 434a // Аристотель. Указ. соч. Т.1. М., 1975. – С. 444–445.
[25] Асмус В.Ф. Античная философия. – С. 378 –379.
[26] Аристотель. Политика. Книга VIII, 1337a, 1–35 // Аристотель. Соч. Т.4.

Представления об универсальности роли образования и воспитания можно найти в трудах римского оратора и политика Цицерона (106–43 гг. до н.э.). Он приписывал образованию и философии универсальную роль создательницы целостности «человеческого сообщества» (communitas generis humani), в основе которого – стремление к защите общественных интересов, верность исполнению договоров, способность видеть истину, величие и сила духа. Он считал, что именно изучение философии, провозгласившей эти принципы, объединяет людей: она «породила города... соединила в общество рассеянных по земле людей... объединила их сначала домами, потом супружеством, наконец, – общностью языков и письмен... открыла законы, стала наставницей порядка и нравственности...»[27]. Для характеристики образования как овладения человеческой сущностью Цицерон употреблял слово «humanitas» (латинский перевод слова paideia). В то время это слово еще не идентифицировалось однозначно с понятием «человечество». Скорее оно означало воспитанность, утонченность манер, изысканность речи, учтивость, материальную и духовную культуру, то есть сближалось не только в понятием paideia, но и с содержанием понятия "цивилизация", которое появится в далеком XVIII в. Г.Болдри подчеркивал кардинальное значение "идеи humanitas: представления об общей (для людей) цивилизации, теперь уже не сводимого к идеям полиса или эллинистической культуры, хотя оно многим обязано и той и другой, но ставшего более масштабным, порождающим гораздо более полный образ цивилизованного человека"[28].

Кризис греческого полиса активизировал силы традиционализма, но не мог радикально противостоять тенденции к универсализации. К традиционалистам принадлежал, в частности, Плутарх (ок. 46 – ок. 126 гг. н.э.). В своих «Сравнительных жизнеописаниях» он прославил полисные добродетели, а в трактате «О злокозненности Геродота» осудил того за идеализацию благочестия варваров и отсутствие почтения к греческой старине[29]. С.С.Аверинцев подчеркивал, что историк очень гордился своим эллинским происхождением считал своим достоинством то, что он «славит в нравственных вопросах закон, общность и гражданственность»[30].

[27] Цицерон. Тускуланские беседы. Книга V. О самодовлеющей добродетели. II (5) // Марк Туллий Цицерон. Избранные сочинения. М., 1975. – С. 324–325. См. также Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима III – I вв. до н.э. М., 1977.
[28] Baldry H.C. The Idea of the Unity of Makind // Grecs et barbares. P. 194–195.
[29] Плутарх. О злокозненности Геродота // Лурье С.Я. Геродот. М; Л., 1947. – С. 167; См. также: Аверинцев С.С. Плутарх и античная биография. М.,1973. С. 74, 196.
[30] Аверинцев С.С. Указ. соч. – С. 54, 58, 195.

Вместе с тем в центральной для Плутарха биографии Александра Македонского покоренные «варвары» изображены не только сочувственно, но и прославлены как воспитанные и доблестные люди. Мы видим образы морально совершенных правителей, таких как персидский царь Дарий, достойно принимающий утраты и восхваляющий своего божественного противника, или индийские правители, такие как Таксил, вызвавший Александра на состязание в широте благодеяний и Пор, которого тот за смелость и достоинство назначил своим сатрапом. Так же позитивно обрисованы образы индийских йогов-»гимнософистов», которые представлены равными греческим философам в благочестии, мудрости и самообладании, и даже превосходящими их[31]. В этом описании греческий патриот Плутарх совершенно не отличается от римского «космополита» Цицерона.

Однако было бы неверно трактовать позитивную характеристику «варваров» в биографии Александра как позитивную оценку их культуры. Плутарх знал лишь одну шкалу ценностей, эллинскую, которой и мерил всех своих героев. Как пишет С.С.Аверинцев, с точки зрения Плутарха «всечеловеческая общность возможна, но возможна лишь на основе принятия норм греческой морально-философской культуры»[32]. Плутарх не универсализировал, подобно Цицерону, а лишь радикально распространил греческий идеал «paideia», то есть «образованности как выучки духа», в который в его время входили знание культурной традиции, философии и риторики, искусство управления государством, гражданская и воинская доблесть. Этот идеал становится у историка самодовлеющим. «Сравнительные жизнеописания» в этом контексте – поле примирения греческих культурных и римских имперских ценностей в рамках единого универсалистского сознания, созданного на базе греческого культурного идеала. Не случайно герои римской истории, такие как Нума, Попликола, Марцелл, Лукулл, Цицерон, Брут и даже Катон Старший своим авторитетом поддерживают ценности эллинов[33].

Автор «Всеобщей истории» Полибий (ок. 200–120/132? гг. до н.э.). превратил историю мира в предысторию власти Рима именно потому, что

---

[31] Плутарх. Александр. XXXVII, XLIII, LIX, LX, LXIV, LXV, LXIX. // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II. М.,1963. – С. 418, 423, 428, 438–445. Все это не позволяет вслед за Ю.Н.Поплинским однозначно идентифицировать сферу применения Плутархом понятия «paideia» с греко-римским миром. См. Поплинский Ю.Н. О понятии «варвар» в античности // Африканский этнографический сборник. Т. 13. Л., 1972. – С. 184.

[32] Аверинцев С.С. Указ. соч. – С. 229, 236–238.

[33] Там же. – С. 195–196.

идеал paideia перестал действовать, интеллектуальное лидерство Греции как ценность утратило свое универсальную роль. Впервые история отечества потеряла для историка характер нормы. Критика эллинистической культуры побудила историка нарисовать страшную картину личностной деградации людей и вымирания целых народов в Греции. Полибий зафиксировал провал эллинской программы воспитания человека (paideia) и противопоставил ей римский государственнический идеал строгого законодательства. "...Люди испортились, стали тщеславны, любостяжательны и изнежены, не хотят заключать браков, – писал Полибий, – города постепенно приходят в упадок и бессилие" [34].

Таким образом на основе идеалов paideia и humanitas формировалось имперское сознание полиэтничной Римской империи. В нем античные добродетели были осмыслены как общечеловеческие, а представления об "эллинстве" универсализированы. Сенека Старший, Лукреций, Тит Ливий признавали, что "эллином" может не считаться и грек по рождению, если он не имеет соответствующего образования, т.е. не знает литературного языка, не имеет гражданской доблести. В то же время воспитанный и образованный, знающий греческий или латинский язык африканец или германец мог быть признан настоящим "эллином"[35]. На этой основе сформировалось представление об универсальной империи и мировом гражданстве. Она стала основой для наделения всех свободных жителей Римской империи правами римского гражданства в 212 г.[36].

Африканский (иппонийский) епископ бл. Аврелий Августин (354–430) переориентировал светскую, государственническую и отчасти даже антирелигиозную (антимифологическую) концепцию paideia на религиозные, потусторонние ценности. Идеал утопии был перенесен с государственных образований на церковь – "Небесный" град как сообщество верующих в Христа, который воплощает гораздо более широкую возможность единения людей и "призывает граждан из всех народов и набирает странствующее общество во всех языках, не придавая значения тому, что есть различного в нравах, законах и учреждениях... ничего из последнего не отменяя и не разрушая, а напротив, сохраняя

[34] Полибий. Всеобщая история. Книга XXXVII, 9 // Полибий. Всеобщая история. СПб, 1994.

[35] Koselleck R. Koselleck R. Futures Past. On the Semantics of Historical Time. Cambridge, London, 1985. P. 168–171; Поплинский Ю.Н. Указ. соч. – С.182.

[36] О роли стоиков в утверждении универсалистских представлений в Древнем Риме см. Zeller E. Die Philosophie der Griechen in ihre geschichtlischen Entwicklung. Leipzig, 1880, S. 298, 301–302.

и соблюдая”[37]. Появляется представление о потенциальной открытости человека Богу и знанию о нем (наряду с убежденностью в греховности человека и стремлении к бесполезному знанию), а также о вещах, «незнание которых вредно»[38]. При этом важнейшей становится проблема достижения нравственности и веры как высшего выражения духовной доблести, реинтерпретируется идеал paideia как собирания духовности из всех возможных источников, в том числе и античной философской и мифологической традиции[39]. В качестве такого источника в соответствии с писанием может рассматриваться и «египеткая мудрость», хотя ее роль сознательно ограничивается[40].

Это открывало дорогу к *диалогу культур*, в частности библейской и античной картин истории, который Августин начал (следуя за Евсевием Кесарийским), совместив две хронологии и два списка персонажей, основанных на совершенно разных мировоззренческих предпосылках. Хотя высшим авторитетом для Августина остается Священное писание, библейская картина истории благодаря сведениям античных авторов отчасти скорректирована и по-новому окрашена. Августин осуждал светское знание, которое связано с ненужным, а то и вредным для дела веры, но вместе с тем полагал, что «лучше и честнее в храме Платона читать его книги»[41].

Образованность и наука в средневековой арабо-мусульманской культуре

Эти заветы были реализованы не только в христианской европейской, но и в мусульманской культуре до «запрета на нововведения» (X–XIV вв.). Мохаммед характеризовался как «печать пророков», то есть наследник всей иудео-христианской пророческой традиции, представленной Авраамом, Моисеем, Иисусом и др. Представление об универсальности своей религии у мусульман долгое время основывалось на ощущении духовной связи с другими монотеистическими религиями. Мусульмане осознавали себя младшими братьями великих древних культур, что позволяло им относиться к достижениям этих культур без ревности. Так, известны

---

[37] Блаженный Августин. О граде Божием. Минск–Москва, 2000. – С. 1038.
[38] Там же. – С. 1270, 1268, 514.
[39] Там же. – С. 1039; Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ. М., – С. 412.
[40] Блаженный Августин. О граде Божием. – С. 958.
[41] Там же. – С. 66, 370-371, 1262-1263.

положительные отзывы о неисламских культурах и верованиях, восходящие к IX – началу X вв. (Аль-Джахиз, Абу-ль-Аббас аль-Ираншахри)[42].

Мусульмане рано осознали ценность культуры, закрепленную в термине «адаб» (общая культура человека, определяемая его мировоззрением, интеллектуальными запретами и требованиями социальной среды) и образования «адиб» (цивилизованный, воспитанный человек, умеющий вести беседу, разбирающийся в литературе, истории и генеалогии), прямо восходящую к идеалу paideia[43]. Все это помогло им выделить культурные народы, особенно создавшие монотеистические религии, из общей массы "неверных". В утопии философа Аль-Фараби (870–950) "Трактат о взглядах жителей добродетельного города" социальная иерархия обеспечивает возможность воспитания личности, ее продвижения от уровня "страдательного разума" к уровню "разума в действии" и высшему уровню "приобретенного" или "совершенного" разума. В этом состоянии человек вступает в непосредственное отношение с Богом, разум "переливается" к нему непосредственно от Аллаха[44].

На этой основе мусульмане создают первое масштабное описание иной культуры. При анализе культуры Индии философ Аль-Бируни (973–1048) смело сравнивал не только географические и астрономические знания, но и религиозные взгляды народов, как явления одной сферы – образованности. Он умел создавать позитивные образы изучаемых явлений, переносить на них положительные ценности своей культуры, распознавал в иноверцах: греках, манихеях, зороастрийцах, христианах, евреях и индусах сообщества верующих, организованных по тем же принципам, что и мусульмане, использовав для их описания метафору мусульманской общины («умма»). Бируни писал об *общности и равноценности* знаний различных народов о священном, подобном универсальности и общности знаний людей о природе.

Основой сравнительного анализа различных культур и религий было представление Аль-Бируни о древних греках как общем источнике культуры. Обильно цитировались высказывания Сократа, который порой в качестве носителя высшей мудрости подменял для философа пророка Мохаммеда. Даже название исламского мистического движения суфиев Аль-Бируни возводил к древнегреческому понятию «софия», т.е. мудрость,

---

[42] Халидов А.Б., Эрман В.Г. Предисловие // Абу Рейхан Бируни. Индия. М., 1995. – С. 9, 542. См. также: Мец А. Мусульманский ренессанс. М.,1973.

[43] Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. М.,1980. – С. 41–42.

[44] Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1970. – С. 306–307, 316.

и искал истоки единобожия в трудах Платона[45]. Всем людям свойственно стремиться к добру и уклоняться от зла – на этом этическом принципе, по мнению Аль-Бируни, основано не только мусульманское, но в равной мере античное, индийское или христианское право[46].

Осуждая экзотичность обычаев индусов и «искаженность» их природы, негативно характеризуя их религию (индуизм), заносчивость брахманов, неразвитость научного знания[47], Аль-Бируни подчеркивает, что арабы-язычники были ничуть не лучше, что взаимонепонимание народов амбивалентно, и прямо заявляет, что «на самом деле в отношении такой противоположности [обычаев] мы оказываемся с индийцами в одинаковом положении...»[48]. Релятивизируя значение метафор собственной культуры (религиозная община, вера, мудрость, право и т.д.) и свой собственный образ мира при описании другой страны, Аль-Бируни, последовательно делает географически и исторически конкретными, зависимым от места и эпохи образы религии, религиозной общины, научного знания, уровень развития народа.

Трансформации идеала paideia в Западной Европе до Нового времени

Для средневекового религиозного и имперского исторического сознания стала основой религиозно-политическая концепция «translatio imperii et studii" – предопределенной самим Богом схемы передачи верховной власти и священного знания. Таким образом христианское воспитание и образование как передача знания и веры была вписана в провиденциальную картину истории. Французский историк Ж. Ле Гофф писал, что "путеводной нитью средневековой философии истории была основанная на орозианской концепции интерпретации пророчества ("сна") Даниила идея преемственности империй, передачи власти от вавилонян к мидянам и персам, затем к македонянам, а от них к грекам и римлянам. Преемственность эта осуществляется на двойном уровне: власти и цивилизации. Передача власти (translatio imperii) обозначает прежде всего передачу знания и культуры (translatio studii)"[49].

При этом важным представлялся не только образование как процесс передачи знания, но и весь путь этой передачи (от Вавилона к Риму или из Афин в Париж). В этой исторической логике конечный

[45] Абу Рейхан Бируни. Указ. соч. – С. 75, 44.
[46] Там же. – С. 474.
[47] Там же. – С. 67–69, 187, 196, 218.
[48] Там же. – С. 183.
[49] Ле Гофф Ж. Цивилизация Средневекового Запада. М.,1992. С.161-162.

пункт истории, начавшейся на Востоке, искали на Западе. Неевропейские империи и культуры оказывались актуальными лишь постольку, поскольку «предсказывали» явление современной, служили «фоном» для ее восприятия. Поэтому религиозных мыслителей интересовала не столько их конкретная история, сколько приметы такой символической связи (образы императоров, направления политики, деяния пророков, религиозно интерпретированные причины падения империй). «В каждую данную эпоху мир имеет один центр, живет по биению одного сердца... Этот упрощенный тезис не только искажал историю. Он подчеркивал изоляцию западной христианской цивилизации, отбрасывая современные ей византийскую, мусульманскую и азиатские цивилизации»[50]. Надо отметить, что подобным же образом переосмысливалась роль Запада в православной Византии[51].

Однако в условиях борьбы императоров и пап образ Града небесного деформировался, идеал знания приобретал более светские формы. Оттон Фрейзингенский выделил в мировой истории время от правления римского императора Константина до Конца света как эпоху «смешанного града» (civitas permixta)[52]. Зарождалась европоцентрическая модель истории, история Востока периферизировалась как утратившая актуальность и полностью принадлежащая древности. Оттон Фрейзингенский писал: «Какая великая наука была у египтян и у халдеев, от которых черпал свои знания Авраам! А что ныне Вавилон, некогда знаменитый своей наукой и могуществом?.. Египет ныне большей частью... пустыня, а наука оттуда перешла к грекам, затем – к римлянам и, наконец – к галлам и испанцам! Все могущество и мудрость начинаются на Востоке и заканчиваются на Западе...». При этом он еще мог противопоставлять мусульман как культурных людей – «варварам»-христианам, в том числе католикам

[50] Там же.

[51] Там сложилось представление о том, что греки (ромеи) как раса призваны управлять всем миром. В связи с этим понятия «эллин» и «эллинский» были восстановлены в своих правах. Функция греков – воспитывать, «цивилизовать» (то есть приводить в христианство) окружающие империю «варварские» народы, которые затем рассматриваются как их рабы. При этом, по словам Г.Г.Литаврина, «невежественным и презренным варварам можно откровенно лгать. В число «варварских» народов, не знающих «истинной веры» и «истинной власти», в XII в. были зачислены и западноевропейцы, католики, которые теперь стали считаться недостойными именоваться христианами. Культура Византии. Вторая половина VII – XII вв. М., 1989. – С. 78, 83, 87.

[52] Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987. — С. 211. См также Schmidlin J. Die Geschichtsphilosophische und Kirschenpolitische Weltanschauungen Ottos von Freisingen // Studien und Darstellungen auf dem Gebiete des Geschichte. Bd. IV. Leipzig, 1906.

венграм, которым он приписывал неспособность к принятию решений, беспрекословное подчинение тиранической и деспотической власти своих царей, примитивность жилищ. В этом выразилось влияние античного деления «варваров» на два типа: дальних и ближних, причем считалось,

что дальние имеют искаженный образ просто потому, что живут на краю земли (славяне), а ближние – из-за испорченности и нежелания воспринимать античную культуру[53].

Однако перипетии крестовых походов и растущие заимствования из арабской культуры в XII–XIII вв. настоятельно требовали не просто позитивного отношения к арабо-мусульманскому миру, но и создания мировоззренческой системы, в которой было бы возможным логически непротиворечивое описание отношений христиан-учеников и мусульман-учителей[54]. Победитель крестоносцев египетский султан Салах ад-Дин (Саладин), ученые Ибн Рушд (Аверроэс) и Ибн Сина (Авиценна) представляли собой не только военную силу, но и источник морали и знания, политической и военной мудрости, а следовательно духовную силу. В анонимном «Рассказе Реймского менестреля» (1260) Саладин изображен воспитанным человеком, на равных соревнующимся с христианскими рыцарями-госпитальерами в галантности, благородстве, милосердии и бескорыстии[55]. Наиболее интересной особенностью этих трактовок являлось то, что и образ рыцарской культуры в них универсализировался, проецировался на все известные фигуры античного эпоса, такие как Ахилл или Одиссей. Эта культура изображалась не как западная, католическая, а как мировая и вечная. Моральные качества мусульманских воинов, такие как трезвость и умеренность, могли ставиться выше достоинств христиан[56]. Так формировался проект универсальной «рыцарской цивилизации». При этом фигура Салах ад-Дина, как выражается Дж. Толан, «одомашнивалась», он признавался «одним из нас». Его авторитет как завоевателя становился основой возвышения рыцарства[57].

---

[53] Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследования средневековой науки и традиций в Западной Европе. М., 1988. – С. 211.
54 Там же. – С. 255–256, 280.
[55] Grossel G. Le Même et l'Autre: la Croisade dans les «Recit d'un Menestrel de Reims»// Mediteranée et ses cultures. Paris, 1996; Tolan J.V. Mirror of the Chivalry: Salah Al-Din in the Medieval European Imagination // Cairo Papers in Social Science, Vol. 19, Monograph 2 (Images of the Other: Europe and the Muslim World before 1700), Summer 1996. P. 27–29. См. также: Лучицкая С.И. Образ другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. СПб., 2001.
[56] Tolan J.V. Op.cit. P. 35.
[57] Ibid. P. 30-32.

Петрарка и Данте продолжали высоко ставить образ Саладина, помещая его в круг мудрецов античности – поэтов, философов и героев. В «Божественной комедии» Данте он введен в круг персонажей, подаваемых в контексте translatio studii. Саладин вместе с Вергилием (проводником и интерпретатором традиции), Сократом, Аверроэсом и Авиценной обитает в "благородном замке" в Лимбе, первом, светлом кругу ада, где покоятся также души детей, умерших до крещения[58]. Петрарка в книге «Триумф славы» также вводил Саладина в пантеон героев мировой истории[59]. Во времена Возрождения продолжало секуляризироваться содержание идеала translatio studii, все более связывавшееся с идеалом гражданской жизни, гражданской общины по образу Римской республики (univercitas civium) как носителя идеала humanitas наряду с церковной общиной (univercitas fidelium)[60]. Своей высшей точки процесс слияния этих понятий достиг у Данте в представлении о «подобающих человеку гражданских качествах» и понятии humana civilitas, в котором соединились античный и европейский идеалы образованности, добродетели, человечности и гражданственности[61].

Вместо традиционных духовных идеалов конструировались новые, квазирелигиозные, основой которых стали античные философские авторитеты, средневековая схоластика, демонология, магия, астрологические, алхимические, мантические, теургические представления. Они заставили переосмыслить представление о «translatio studii", смешав в нем традиции религиозной и философской мысли. Это привело к конструированию М.Фичино (1433–1499), а также знатоком еврейского и арабского языков Дж. Пико делла Мирандола (1463–1494) универсалистских образов "всеобщей религии" и "старинной теологии", провозвестниками которой считались Заратустра, Моисей, Гермес Трисмегист, Орфей, Давид, Пифагор, Платон, а в состав пророков которой наряду с христианскими мыслителями входили Авиценна, Авероэс, Аль-Газали. Тем самым религиозная и рациональная (прежде всего этическая) мысль приравнивались друг к другу. Предполагалось, что каждая религия и каждая философия отражают лишь одну часть универсальной истины. Усилились тенденции к достижению синтеза античной и христианской мысли. Мыслители Возрождения пытались на основе неоплатонизма

[58] Данте. Божественная комедия, IV, 129; XII, 107.

[59] Tolan J.V. Op.cit. P. 26.

[60] Сергеев К.А. Ренессансные основания антропоцентризма. Спб., 1993. – С. 115.

[61] Данте Алигьери. Монархия. Книга I. 3, 1–2 // Данте Алигьери. Малые произведения. М., 1968. – С. 306–307.

переосмыслить христианство как форму примирения всех религий и философий мира, а также понять причины изменения философских систем[62].

Все это вновь релятивизировало представления о месте Европы в мире. В соответствии с античной теорией «семи климатов» идеал духовности, по мнению мыслителей эпохи Возрождения, располагался на юге. Именно там, в Индии и Египте, с точки зрения Николая Кузанского, рождались умозрительные религии и абстрактные математические искусства, оттуда начинался процесс translatio studii. С продвижением на север духовность замещается рассудочностью – у греков, африканцев и римлян преобладают диалектика, риторика и юридические науки. В более северных областях, к которым относится современная ему Европа, преобладают чувственные, ремесленные искусства[63].

В эпоху Просвещения иезуиты пытались практически применить теорию translatio studii, построив на этой основе всемирный культурный диалог. Для этого они искали следы библейской традиции в содержании неевропейских, в частности, китайских верований. Для этого требовались не столько теоретические, богословские знания, сколько умение переводить и трактовать китайские тексты, вести диалог с китайцами. Эту работу проделали М.Риччи, переводчик китайской литературной классики, М.Мартини (автор "Истории Китая", 1658), И. ля Пейрере (1655), И.Воссиус (1659), Ж.Буве (1699). Возникло целое течение "фигуралистов", которое доказывало, что китайцы получили свои священные знания непосредственно от сыновей Ноя, а китайские символы имеют христианский смысл (тождество совершенномудрых царей и библейских патриархов, Яхве и Шанди, Дао и Христа, наличие догматов о Троице и непорочном зачатии в гексаграммах "Книги перемен")[64]. На этой основе Ж.Буве (1656–1730) провозгласил идею универсальной культуры человечества. Правда, сами китайцы, такие как еще живой Ван Фучжи, зачастую считали пришельцев «варварами», как правило отрицательно относились к попыткам поставить их культуру в универсальный контекст и испытывали проблемы с культурной и национальной идентичностью[65].

[62] Ольшки Л. История научной литературы на новых языках. В 3 тт. Т.1. М; Л., 1929. – С. 6; Maier A. Metaphysische Hintergründe der spätscholastischen Naturphilosophie. Roma, 1955; Колесников А.В. Философская компаративистика. Восток–Запад. СПб, 2004. – С.34–36.

[63] Николай Кузанский. Сочинения в двух томах. Т.1. М., 1980. – С. 273.

[64] Колесников А.В. Указ. соч. – С. 50–51.

[65] Там же.

Вместе с тем, впервые в истории Западной Европы иезуиты собрали большой свод данных о наиболее сильных государствах и культурах мира, включая Индию, Китай, Османскую империю, Россию, Америку. Под влиянием М.Риччи Ли Чжи-Цао (? – 1630) сделал перевод учебника по логике Аристотеля, чем было положено начало диалогу европейской и китайской философии. Диалог с европейцами подтолкнул цинских императоров к развитию диалога манчжур и китайцев.

Преломление идеала paideia в Европе Нового времени

В эпоху Возрождения прежняя взаимозависимость и сбалансированность идеалов была нарушена. Гражданская доблесть нередко противопоставлялась образованию, ставилась выше учености[66]. Но доминирование идеалов преемственности традиций образования и науки было восстановлено в утопии Ф.Бэкона (1561–1626) «Новая Атлантида», для которой было характерны открытость культурным достижениям других народов, а также продуманная система получения, распространения и внедрения научных знаний («Дом Соломона»)[67]. Не случайно новое воплощение идеала paideia, понятие "цивилизованные народы" (nationes civilores) впервые появляется в Англии именно у Ф.Бэкона.

Распад идеала translatio imperii et studii связан с деятельностью французского юриста и тайного гугенота Ж.Боден (1530–1596), который критиковал идею сакральной преемственности Римской и Германской империй, а также представление о переходе исторической роли от языческих империй к христианским. Идеи империи и учения были десакрализованы. В противовес Габсбургам как носителям имперской идеи Боден выдвинул альтернативную кандидатуру союзника Франции турецкого султана Сулеймана Великолепного[68]. В истории, по его мнению, происходит не деградация, а развитие культуры. «Наши современники намного мудрее, чем римляне», – подчеркивал Ж.Боден. Изобретения и открытия современности заставляют ставить ее выше древности[69]. Возвеличивание античности, по его мнению, мешает оценить вклад в науку и культуру кельтов и других «варварских» народов, к которым восходят современные нации.

---

[66] Андреев М.Л. Культура Возрождения // История мировой культуры. Курс лекций. М., 1998. – С. 339.

[67] Бэкон Ф. Новая Атлантида // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т.2. М., 1972. – С.514-523.

[68] Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. London, 1989. P. 43–44.

[69] Боден Ж. Метод легкого познания истории. М., 2000. – С. 264-265, 268; Семенов Ю.И. Секреты Клио. Сжатое введение в философию истории. М., 1996. – С.135.

Образование предполагает не веру в традицию, а культурный диалог. «Пока среди людей, которые спорят о вероисповедании, будет царить свара,– писал философ,– мы не найдем защитника христианства среди евреев или защитника иудаизма среди христиан, мавров или мусульман». Стратегия познания, которую предлагал философ – это сравнительный рациональный анализ культур при устранении эмоциональных предубеждений[70].

Наиболее известным из современных вариантов переосмысления идеала paideia является идеал цивилизации, в котором воплотились смыслы "воспитанный", "образованный", "просвещенный"[71]. Один из ранних вариантов понятия "цивилизованный" употребил в своем "Рассуждении о методе" (1637) Р.Декарт, противопоставлявший дикарей и полудикие народы, которые постепенно становятся цивилизованными (policé). Сходные понятия тогда же употреблял в Англии Ф.Бэкон. Постепенно образовались и отглагольные существительные, обозначавшие сущность результата воздействия на человека хорошего воспитания или способа управления обществом. В качестве синонимов во французском языке долгое время сосуществовали понятия civilité и politesse (позже также policie, police), в значении «мягко и вежливо держать себя, вести беседу», которое утвердилось к концу XVII в.[72] Однако параллельное употребление в это время глаголов «просвещать», «приобщать к культуре» и «приобщать к государственности» (éclairer, civiliser, policer) создавало путаницу, ибо некоторые из авторов пытались различать их значения, в то время как другие использовали эти слова как полные синонимы[73].

При этом оставалась острой проблема соотношения образования и воспитания, знания и добродетели. Ж.-Ж.Руссо (1712–1778) считал цивилизованное состояние аморальным, противопоставлял навыки и добродетель. «Цивилизованные народы, развивайте дарования, – иронически призывал он, – дарования дают вам видимость всех добродетелей, хоть вы и не обладаете из них ни одною»[74]. Цивилизованность, как и государственность – не достижение, а способ лечения отвратительных язв Железного века, когда «люди уже не решаются казаться тем, что

[70] Там же. – С. 49, 73.
[71] Callot E. Civilisation o u civilisations? Recherche d'une philosophie de la culture. Paris, 1954. P. 2–3.
[72] Kultur und Zivilisation. Europäischer Schlüsselvörter, Band III. München, 1967. S.193; Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Февр Л. Бои за историю. М.,1991. – С.248.
[73] Февр Л. Указ. соч. – С. 249–250.
[74] Руссо Ж.Ж. Трактаты. М., 1969. – С. 12.

они есть»[75]. Правда, тот же Ж.Ж.Руссо через несколько лет (в 1754 г.) признавал, что в условиях первобытности «не было ни образования, ни прогресса, бесполезно множились поколения: целые столетия протекали в той же первобытной грубости»[76]. Теперь в качестве особой ценности Руссо выделял способность человека к совершенствованию, а цель преобразования общества виделась ему не в буквальном возвращении к общинности и изначальным традициям, а в осуществлении принципа социального и имущественного равенства[77].

Характерно, что утверждение нормативного содержания понятия «цивилизация» связано с соединением в нем у В.Мирабо-Старшего ценностей воспитания и образования, нравственности и доблести. В трактате «Друг человека или Трактат о населении» (1756) казалось бы, был совершен шаг назад, цивилизация рассматривалась как результат распространения христианства и принятия его идеалов. Но тем самым расхожие представления о цивилизованности как утонченности и благовоспитанности, превращавшие это понятие в аморфную метафору и мешавшие ему укрепиться в качестве общественной ценности, косвенно подвергались критике. Стержнем понятия цивилизация провозглашался рост моральных качеств. При этом следствия «цивилизации» были светскими и позитивными, ибо речь шла прежде всего о просвещении и смягчении нравов. Позднее Мирабо указывал, что «люди цивилизуют друг друга в обществе», а религия и правительство лишь способствуют установлению и закреплению естественного социального и экономического порядка. Установление «настоящей», «подлинной» цивилизации провозглашалось целью истории[78].

Подобно этому Вольтер стремился сбалансировать в представлении о цивилизации ценности образованности и доблести[79]. Он развивал созданную в эпоху Возрождения линейную схему сравнения религий (по типу translatio studii), провозгласив родство и преемственность идей иудаизма, христианства и ислама. Кроме того, Вольтер заявлял, что Зороастр задолго до Моисея "открыл" единобожие, противостояние

[75] Там же. – С. 13–14.
[76] Там же. – С. 48-59, 69. .
[77] Там же. – С. 98, 108.
[78] Mirabeau V. L'ami des hommes. Darmstadt, 1970; Mirabeau V. Philosophie rurale. Darmstadt, 1972; Gilderson H.L. From the State of Nature to the Empire of Reason: Civilization in Buffon, Mirabeau and Raynal // Comparative Civilizations Review. № 34, Spring 1996. P. 34-36; Февр Л. Бои за историю – С. 260.
[79] Voltaire F.M. Essai sur les moeurs et l'ésprit des nations: Paris, 1963. Vol. I. P. XLII.

Бога и дьявола, воскресение из мертвых, рай и ад. Но со временем его схемы распространения религиозных взглядов становились все более надуманными. Критически настроенный против христианства, Вольтер включил в число народов, исповедовавших единобожие, древних греков и римлян, египтян и китайцев. В “Эссе о нравах” он фактически утверждал, что монотеистические взгляды пришли в Европу из Китая[80]. Вместе с тем он продолжил традицию переосмысления идеи translatio studii в секулярном смысле. Он перечислял в ряду “просвещенных веков человечества” эпохи расцвета государств античности и современной ему Франции, но также и древних Китая, Индии и Халдеи, которые оставили потомкам “поучительные знания, а не только плоды пустой любознательности”[81].

Представление французов о цивилизации как воспитании и смягчении нравов было переосмыслено применительно к отсталым народам колонизуемых стран в том смысле, что цивилизация для этих народов, из-за их близости к природе, в определенном смысле более доступна, чем для «испорченных» народов Европы. В этом смысле употреблял понятие «цивилизация» французский философ К.Ф.Вольней. Говоря о «цивилизации» китайцев или дикарей, он фактически имел ввиду цивилизаторство, т.е. духовное воспитание, моральное воздействие на них с целью повышения их этического уровня и совершенствования социального устройства. При этом понятие цивилизации как бы «сжималось» – из него исчезали, например, представления об изящных искусствах[82].

Идеалом Дидро, которого переписка с российской императрицей Екатериной II подвигла обратиться к проекту «цивилизации» России, является сочетание в процессе воспитания народов положительных элементов «естественности» и «цивилизованности», своего рода идеал «полуцивилизованности», сохраняющей положительные качества этих двух состояний. В работе «О цивилизации России» (1780) Дидро ставил знак равенства между цивилизацией России и освобождением ее народа, то есть придавал цивилизаторству положительное значение. Однако свой подлинный идеал он видел в «разновидности общества наполовину цивилизованного и наполовину дикого», где человек пользовался бы удобствами и воспитанием, но полностью сохранял

---

[80] Hadidi D. Voltaire et Islam. Paris, 1974. P. 104, 116. См. также: Pomeau R. La religion de Voltaire. P., 1956.

[81] См. Sampson R.V. Progress in the Age of Reason. Melbourn; London; Toronto; Paris, 1956, P. 109–110; Berlin J. Against the Current. P. 90.

[82] Февр Л. Указ. соч. – С.261, 277.

бы свободу и беззаботность дикарей. «Народы постоянно колеблются от состояния варварства к состоянию цивилизованности (policé), от состояния цивилизации к варварству, – доказывал он, – до того времени, как непредвиденные причины не приведут их к твердому равновесию, которое не сохраняется в полной мере»[83]. Эту новую историческую утопию вмещал некий временной интервал, «где покоится счастье человеческого рода»[84]. Дидро обвинял Руссо в том, что тот не пытался даже «вообразить» общество такого типа. «Между диким состоянием и нашим превосходным состоянием цивилизации (policé) писал Дидро, – лежит область, где цивилизованный человек удерживается между детством дикаря и нашей дряхлостью»[85]. Америка и Россия, «недалеко ушедшие от состояния дикости», способны в процессе цивилизации легче других достигнуть нового идеала, «могут, цивилизуясь, избежать бед, которые им угрожают, и получить лучшее из возможных законодательств». Той же цели западноевропейские страны, где существует «избыток цивилизации», могу достигнуть, по его мнению, лишь пройдя через катастрофы и реформы, которые «их омолодят и, отбросив назад, приблизят к точке равновесия»[86]. Взгляд Д.Дидро на идеал «полуцивилизованности» глубоко утвердился во французской демократической историографии и был заимствован, в частности, великим историком XIX в. Ж.Мишле.

Отметим, что Дидро не считал Россию идеальным объектом цивилизаторства. Лично он предпочел бы принять участие в воспитании еще более отсталого народа. «Мне скорее хотелось бы видеть цивилизованными дикарей, чем русских. Русских больше, чем англичан, французов, испанцев или португальцев, – писал он. – Я нашел бы среди них облик духовной чистоты»[87]. Однако даже цивилизация России по модели просветителей оказалась непосильным для них делом. «Растленная деспотизмом, русская нация находится в состоянии варварства, – писал разочарованный Дидро, – и сопротивляется цивилизаторским планам деспота». Главным препятствием философ считал отсутствие в стране третьего сословия, искусств, нравственности, свободомыслия. К тому же он понял, что силой вытянуть народ из состояния варварства недостаточно. Надо еще удержать его в цивилизованном состоянии. Последнее представлялось ему наиболее трудной задачей. В конце концов, отчаявшись,

[83] Ibid. P. 392.
[84] Ibid. P. 390.
[85] Ibid. P. 389-390.
[86] Ibid. P. 391.
[87] Ibid. P. 392.

Дидро заявил, что Россия не имеет будущего, так как она «сгнила раньше, чем созрела»[88].

Для «культуртрегеров цивилизации» XVIII в., как теоретиков, так и практиков, были характерны легкомыслие и прожектерство. Особенности местной культуры всегда оставались для них “мелкими подробностями”, а сами “дикари” – людьми последнего ранга. Критика культурной отсталости туземцев позволяла “цивилизаторам” рассматривать их как “черновой набросок” человека, которого заботой церкви или мудрым правлением надо довести до европейского стандарта (“полного совершенства”). Позитивный образ “дикаря” оставался нестойким и при первых трудностях начинал достраиваться при помощи привычной негативной символики. В отношениях с туземцами должен был звучать лишь монолог ценностей европейской цивилизации. На продуктивный диалог с иными культурами французские просветители были не способны. Правда, последнее обстоятельство не помешало полному вымиранию аравакских племен.

Попытки прямого заимствования идеала paideia романтиками

На рубеже XVII и XVIII вв. итальянский философ Дж.Вико (1668–1744), предложил возродить понятия paideia и humanitas и использовать их для самоидентификации европейцев таким образом, что первое из них становилось символом процесса просвещения как культивирования божественной части природы человека, а второе – символом цели просвещения, высшим воплощением культуры[89]. Это было сигналом того, что религиозные мыслители, не довольные светским, даже специально придворным смыслом понятия «цивилизовать», стремятся найти для него альтернативу, опираясь на античную традицию, переосмысленную в христианской культуре.

Наиболее сильно эта тенденция проявилась в Германии, которая пыталась в условиях начавшейся модернизации противопоставить западным идеалам утонченной культуры и либерализма собственные идеалы народной культуры и духовной традиции. Сначала на идейном, а затем и на политическом уровне Германия стала выступать как «противоцентр» модернизации, предлагающий альтернативные идеалы и стремящийся преодолеть противоречия, свойственные центру, т.е. Западу[90].

[88] Ibid. P. 176, 393.
[89] Vico G. On Humanistic Education (Six Inaugural Orations, 1699–1707). Ithaca, 1983.
[90] Лапкин В.В., Пантин В.И. Феномен «противоцентра» в глобальной политической истории Нового времени // Цивилизации. Вып. 5. Проблемы глобалистики и глобальной истории. М., 2002. – С. 204.

По мнению немецкого социолога Н.Элиаса, идеал «цивилизации» как его проповедовал Вольтер, т.е. нарочито вежливого и мягкого придворного поведения (Zivilität), был в XVIII в. чужд большинству немцев. Если во Франции и отчасти в Англии дворянские, придворные стереотипы поведения легко распространялись среди средних городских слоев, то в Германии последние легче воспринимали стереотипы более откровенного и эмоционального поведения бюргерства, считая (как и Ж.Ж.Руссо), что главное – не внешняя форма рационализированного поведения, а внутреннее содержание человека, его культура и мораль. Поэтому французы восприняли идеал цивилизации как лозунг обновления и прогресса, а немцы отдавали предпочтение ценностям культурной традиции[91]. Для этого ими было использовано заимствованное из французского языка понятие культуры, где оно в современном своем значении впервые употреблялось Вольтером[92]. В Германии этому понятию был придан особый смысл национальной ценности, противостоящей западной ценности «цивилизации».

Можно лишь отчасти согласиться с Н.Е.Копосовым, который считает это представление Н.Элиаса о жестком противостоянии идеалов культуры и цивилизации позднейшей реминисценцией идейных споров 1880–1914 гг.[93]. Эволюция понятия «цивилизация» в XVIII в. начале 1930-х гг. была довольно хорошо изучена в Германии под руководством Э.Р.Курциуса. В конце концов прогрессистская схема Г.Э.Лессинга легитимизировалась не идеалом цивилизации, а идеалом "воспитания человечества". Позиции В.Мирабо-старшего и И.Канта сближает стремление отграничить социокультурный идеал (то ли цивилизации, то ли культуры) от придворного, чисто светского, не соотнесенного с представлениями о нравственности. В то же время у И.Канта и И.Г.Гердера, как и у Г.Э.Лессинга, некоторое дистанцирование по отношению к понятию "цивилизация" сочеталось с признанием роли прогресса и буржуазных ценностей (а у Канта еще и с критикой Руссо), в то время как у более правых романтиков А.Мюллера и Ю.Мезера – нет. Вместо

---

[91] Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Т.1. Изменения поведения высшего слоя мирян в странах Запада. М; СПб, 2001.– С. 63–68.

[92] Kultur und Zivilisation. S. 15; Лесевич В.В. Очерк развития идеи прогресса // Лесевич В.В. Собрание сочинений. Т.3. М., [б.г.] – С. 92.

[93] Копосов Н.Е. Культура как категория современной мысли // Копосов Н.Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. М., 2005. - С. 67. Сн. 119. Позже автор относит противопоставление культуры и цивилизации в Германии на 1880–1910-е гг. и тем самым игнорирует роль романтизма начала XIX в. См. там же. – С. 75.

него они пользовались понятиями “культура” или “просвещение”. Таким образом, Н.Элиас лишь схематизировал ситуацию, выявив ее долговременные тенденции, захватившие также весь XIX в. Скорее можно согласиться с немецким исследователем Б.Левенштайном, который также критикует Н.Элиаса, но подчеркивает, что противостояние идеалов, если и имело место, было на первых порах в значительной степени мнимым[94].

У И.Канта (1724–1804) мы действительно наблюдаем выражение негативного отношения к идеалу цивилизации (Zivilisierung), характерное для немецкой традиции. Для него это – псевдоидеал внешней рациональности и утонченности поведения, технический способ, посредством которого человек поднимается над природой. В работе «Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане» (1784) он писал: «Благодаря искусству и науке мы в высшей степени культивировались, мы чересчур цивилизовались в смысле всякой вежливости и учтивости в общении». В этом качестве мнимый идеал цивилизованности противопоставлен подлинному идеалу внутренней, укорененной в национальной традиции культуры. Идея цивилизованности не соотносилась у Канта с высшими для общества моральными ценностями. «Хотя идея моральности относится к культуре, – писал он далее, – применение этой идеи, если она сводится лишь к подобию нравственного в честолюбии и любви к внешним приличиям, создает лишь цивилизованность»[95].

Близкую кантовской позицию критики идеала «цивилизация» отстаивал философ М.Мендельсон, который подчинил идеалы «цивилизация» и «культура» понятию «Bildung» (paideia, т.е. образованность, воспитание, просвещение). Высокую роль другому переводу идеала paideia (Erziehung, нем. – воспитание) придавал теолог и искусствовед Г.Э.Лессинг, который, почти слово в слово с Дж.Вико, сравнивал его значение с божественным откровением. “Воспитание есть откровение, совершающееся для личности; – писал он, – откровение есть воспитание, совершившееся для человеческого рода”[96]. Таким образом идеал образования и воспитания сближался с высшими религиозными идеалами, приобретал сакральный смысл и символическое значение.

Но противопоставление понятий «культура», «образованность» и «цивилизация» были доведены до полного противопоставления уже в

[94] Loewenstein B. Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlischen Gesellschaft und Zivilisation. Essen, 1987. S. 196, 221-226, 231-232, 248.
[95] Элиас Н. О процессе цивилизации. – С. 64.
[96] Meineke F. Zur Theorie und Philosophie des Geschichte. Stuttgart, 1959. S. 575-576; Blanke H.W. Historiographiegeschichte als Historik. Stuttgart-Bad Cannstadt, 1991. S. 26-27.

конце XVIII – начале XIX в. в трудах философа и педагога И.Г.Песталоцци (1746–1827), писавшего о “чувственной природе человека”, выраженной в цивилизации, и “моральной природе человека”, воплощенной в культуре[97]. Антитеза чувства и морали позволила философу Ф.А.Вольфу (1759–1824) распространить понятие цивилизации, как уничижительное, не только на Запад, но и на другие общества. Он критически описывал, например, «гедонистическую цивилизацию» Африки и Азии, недостойную имени культуры[98].

В.Гумбольдт в книге «О языке кави, бытующем на острове Ява» (1836–1839), проследил переход от дикаря к цивилизованному человеку, который отличается от первого лишь более мягкими нравами, а затем от цивилизованного человека к человеку культурному, творцу – ученому и художнику, олицетворяющему элиту современности. В будущем, считал Гумбольдт, господствующим станет еще более высокий тип человека образованного (gebildet), полностью сформировавшемуся как личность. Таким образом, цивилизация становилась в его схеме, как и у И.Канта, первичной стадией процесса культурного развития, культура – второй, более высокой стадией, а самой высокой стадией была образованность (Bildung).

Отталкиваясь от этой схемы, ученый выявлял «идеальные ступени» развития языка и общества, ставил вопрос о цели мирового исторического процесса. Так, характеризуя жителей острова Ява, он писал о них как о людях цивилизованных, предпочитающих безопасность и разумный порядок, прочный мир, кротость и спокойствие. Но кротость нравов еще не предполагает наличия сил и способностей, упорства и интеллекта, обеспечивающих высокий уровень культуры и умственного развития. Этим периферийная цивилизация отличается от высокой культуры. Однако и сам факт создания высокой религиозной традиции, произведений философии, литературы и изобразительного искусства, не предполагает автоматически способности к критическому мышлению, самосовершенствования,

---

[97] Meineke F. Op.cit. S. 301-302; Sampson R.V. Op.cit. P. 176-177, 249.

[98] Schell H. Kultur und Zivilisation. Pilot Studies II. Bonn, 1959. S. 136. См. также о соотношении понятий «культура» и «цивилизация»: Bénéton P. Histoire des mots: culture et civilisation. Paris, 1973; Gloker N. «Civilisation» und «culture» in Frankreich seit 1930. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte beider Begriffe. Tübingen, 1966; Bastier P. Civilisation et Kultur. Paris, 1940; Huguet J. La culture face aux civilisations. P.,1963; Laloup J.N. Culture et civilisation. Initiation à l’humanisme historique. Paris, 1955; Pflaum M. Die Kultur-Civilisations-Antithese im Deutschen-Europäische Schlüsselwörter. München, 1967.

поступательного духовного развития. Этим высокая культура Индии отличается от европейской образованности (Bildung) [99].

Однако, как ни парадоксально, критика немецкими мыслителями понятия «цивилизация» пошла только на пользу развитию в Германии теории истории и элементов теории цивилизаций. Английский историк И.Берлин писал в связи с этим: «История цивилизации, которая, по мнению Вольтера, была его творением, на самом деле была создана немцами, смотревшими на это понятие как на главного врага всего, что им было дорого»[100].

Однако столкновение традиционалистского и прогрессистского идеалов делало их произведения противоречивыми. Примером такого рода противоречий является философия культуры Ф.Шлегеля (1772–1829), который являлся одним из основоположников санскритологии и сравнительного языкознания, автором книги «О языке и мудрости индийцев» (1808). Свой идеал культуры и духовности он связывал прежде всего с Востоком, придавал произведениям индийской литературы сакральный, транскультурный характер, видел в их интерпретации источник творческих сил для всего человечества. Однако в более поздних работах Шлегель резко снизил оценку Востока, вернулся к европоцентрической, иерархической модели культур как исторических организмов, обосновав ее при помощи теологической концепции Откровения и грехопадения[101]. Эта схема имела провиденциалистский характер и напоминала интерпретацию античных идеалов цивилизации (paideia, humanitas) у Дж.Вико.

Свобода человека – центральная ценность романтиков, по Ф.Шлегелю, проявляется в том, что он может выбирать, какому голосу в себе, божественному или природному, должен следовать. По логике его предшественника И.Г.Гердера, стремясь к гуманности, человек должен предпочесть божественное. Но на деле, отмечает Шлегель, он всегда идет не наверх, к Богу, а вниз, к природе. Однако там путь человечества не заканчивается, потому что такой выбор совершается неоднократно. Он составляет поворотный пункт в истории каждого из исторических

---

[99] Gadamer H.G. Wahrheit und Methode. Tubingen, 1960. S. 419; Humboldt W. von. Uber die Verschiedenheit des menschlischen Sprachbandes und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menshengeschlechts // Uber die Kavi-Sprache auf der Insel Java. Bd. 1. Berlin, 1836; см. также Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Февр Л. Бои за историю. – С.277.

[100] Berlin I. Against the Current. Essays on the History of Ideas. London, 1979. P. 92.

[101] Надо отметить, что состояние естественных наук не противоречило развитию биологического редукционизма такого рода. См.: Рубайлова Н.Г. Формирование и развитие теории естественного отбора. М.,1981. – С.42-45.

народов, последовательно появляющихся на мировой арене. В результате движение человека к Богу возобновляется и срывается неоднократно. В истории философ прослеживает путь пятнадцати исторических народов. Каждый из них получает божественное откровение в доступной для него форме. Причем если самих людей тянет от божественного к природному, то Бог открывается человеку во все более совершенной форме. Первичное откровение, по Шлегелю, дается человечеству в виде Слова. В этой форме оно воспринимается народами Китая, Индии, Египта и Израиля. Среднее откровение об искуплении и любви, откровение Власти дается народам Персии, Греции и Рима. Наконец, третичное откровение о моральном совершенстве, откровение Света дается народам Западной Европы[102]. Таким образом, культура не наследуется и идея translatio studii фактически опровергается. Идея цивилизации (Bildung) осмысливается через теологизированные идеалы культуры, власти и морали. Каждая цивилиза-ция имеет собственное сакральное основание, хотя в провиденциальном плане они и не равны. Это создавало более широкое основание для изучения своеобразия локальных культур, чем линейно-стадиальные теории Просвещения и позитивизма, в которых восточные культуры представлены принципиально архаичными.

Человек является на землю, согласно Шлегелю, не в качестве дикаря, потомка обезьяны. Напротив, человек – властелин и преобразователь земли, воплощающий божественный принцип. Он получает ценности в их чистоте и целостности, но не в состоянии сохранить их такими. Дикость – это следствие вырождения, плод грехопадения, последняя фаза истории народа. Но, в отличие от идей французского инженера и философа Н.А.Буланже – это не особенность стран Востока, а общая закономерность истории человечества. Таким же образом обстоит дело и с соотношением многобожия и единобожия. Изначально все народы придерживаются данной откровением веры в единого Бога и лишь затем она деградирует в язычество. Человек изначально наделен свободой воли и только когда из-за его собственного поведения закон свободы воли оказывается нарушенным, начинает преобладать закон природы, закон необходимости. Одна из форм его проявления – сдвиг ареала исторических народов с юго-востока на северо-запад Старого Света, от Китая к Западной Европе[103]. Именно в этом проявляется универсальный характер истории.

В ходе исторического развития человек как бы осваивает способности, заложенные в него Богом, делает шаг к созданию гармонической личности,

[102] Flint R. Op.cit. P. 458-466.
[103] Ibid. P. 463, 467.

но терпит крах из-за своей греховной сущности. Так, душа китайца воплощает принципы разума, способности к анализу и рациональному распределению благ. Но в ней отсутствует изобретательность и производительная творческая сила, поэтому китайцы в ходе деградации их культуры впадают в эгоизм, формализм, атеизм. В Индии преобладает способность к воображению, там рождаются поэзия, искусство, наука, которые трансформируются впоследствии в чувственность и мистицизм. В Египте Шлегель отмечает повышенную способность к пониманию и интуиции, мистическому проникновению в сущность вещей. Но отсутствие чистосердечия приводит к вырождению этих качеств в колдовство. В Израиле человек получает способность к воле для того, чтобы следовать за Богом, однако также использует ее во зло. Даже откровение более высокого уровня (в Персии, Греции и Риме) не в состоянии подавить стремления народов к завоеваниям, тягу к мировому господству. Только в средневековой католической церкви, принципиально противостоящей злу, Шлегель видел свой общественный и культурный идеал. Однако рационализм и индивидуализм сумели, по его мнению, в конце концов подточить и устои церкви, обусловив ее современный кризис[104].

Философ не считал возможным выводить все из рациональной схемы, как О.Конт или Г.В.Ф.Гегель, ибо принципиально, как романтик, не доверял рационализму. Ф.Шлегель полагал, что глубинной предпосылкой любого рационализма является «внутренняя бедность или духовная черствость», то есть бездуховность. Это принижало образ культуры Китая, из рационализма которой он выводил стремление к эгоистическому расчету, раскол общества на секты, а в перспективе – антитрадиционалистскую ориентацию и дух революционного радикализма. Еще более критическим было его отношение к мусульманству, которое появилось уже после откровения Христа, а потому, несмотря на связи с иудаистской традицией, с напряженным ожиданием нового пророка, представляло собой форму ее деградации. «Пророк без чуда, религия без тайны, мораль без любви», жажда крови и «враждебный взгляд на истинную религию» – вот его определение сущности мусульманства[105]. В сущности, это было возрождением идеи «ориентализма», преодоление которой остановилось на первых шагах.

К романтикам примыкал и великий немецкий языковед и философ В. фон Гумбольдт (1767–1835), ставший, по признанию Х.-Г.Гадамера, непосредственным предшественником герменевтического подхода к

[104] Ibid. P. 466-467.

[105] Schlegel F. Philosophie der Geschichte. In Achtzehn Vorlesungen Gehalten zu Wien im Jahre 1828. Bd. I. Wien, 1829. S. 97; Bd. II. S. 78, 85.

истории цивилизаций. Он, как и Ф.Шлегель, считал, что рационально вскрыть связь природы и культуры невозможно из-за «иррационального характера человеческой истории и человеческой жизни». Для него, как и И.Г.Гердера, только народ воплощает в себе движущую силу культуры, тот «духовный принцип», который порождает «национальную энергию, жизнь и спонтанность». Последнюю можно лишь наблюдать и интуитивно пережить[106]. Поэтому народы для мыслителя – не только организмы, божественные и священные продукты природы, но и образы (гештальты)[107]. Народы не связаны между собой, а лишь сосуществуют друг с другом в истории как своего рода монады. Их можно рассматривать как ветви, отходящие от одного ствола, но сами ветви не переплетаются друг с другом. Народ приобретает свою культуру и индивидуальность не постепенно, а внезапно, в результате гениального озарения, которое нельзя объяснить логически[108].

Опыт народной культуры, по Гумбольдту, рождается вместе с языком и сохраняется в нем. Появление языка – акт, подобный божественному Откровению. Специфика языка – это «не различия в звуках, а разница в мировоззрениях». Именно в языке проявляется гердеровский «народный дух» и только посредством изучения языка он может быть постигнут. Идеи, заложенные в языке, делают возможным понимание истории народа[109]. При этом ученый не ограничивался попытками понять смыслы и целые мировоззрения как содержание чужих языков, но и рационально классифицировал процессы развития языка. Он выделял три стадии истории языка, соответствующие стадиям становления, развития и упадка культуры (от цивилизации к Bildung): сначала развивается форма языка, затем – его характер, и, наконец, язык в своем развитии "перерастает народный дух"[110]. На этом пути происходит смена чувственной настроенности души, выражающейся во флексиях – интеллектуальной настроенностью. Поэтичность и высокопарность сменяются гибкостью и трезвой бессодержательностью[111]. Господствующие формы литературы определяют другие стороны культуры: дорический стиль в Древней Греции, например, Гумбольдт связывал с господством эпической поэзии,

[106] Iggers G. The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown, Middletown, 1968. P. 55.
[107] Humboldt W. von. Werke. Darmstadt, 1960. Bd. 1. S. 604.
[108] Iggers G. Op. cit. P. 56–58.
[109] Ibid. P. 62.
[110] Гайм Р. Вильгельм фон Гумбольдт. Описание его жизни и характера. М., 1899. – С. 443, 456.
[111] Humboldt W. von. Werke. Bd. 3. S. 79; Bd. 7. S. 160.

ионический – с преобладанием лирической, аттический – с прозой[112]. Все это позволяет, по его мысли, с помощью анализа языка и литературы «читать» и понимать культуру как текст. Этот метод он применил для изучения индийской культуры, опубликовав в 1826 г. исследование о крупнейшем памятнике древнеиндийской культуры «Бхагавадгита».

Трансформации представления об «образованности» в России и на Востоке

В процессе создания цивилизационного самосознания в России отечественные романтики-славянофилы объединяли духовный опыт прежних «противоцентров» модернизации, прежде всего Германии, но также и во Франции. Однако если там заново выстраивались собственные схемы понимания тех или иных терминов, то в России последние пассивно (и часто односторонне) использовались, перемещаясь из одного контекста в другой. Так, образ России у И.В.Киреевского (1806–1856) в его статье «О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России» (1852) сконструирован на базе немецкой романтической критики идеи цивилизации (ее заменяет немецкий идеал «образованности», Bildung), французского романтического представления о социальном организме или соборности (le moi commun) Ж.-Ж.Руссо и немецкой рационалистической критики римской империи (Г.В.Ф.Гегель). Антагонизму и борьбе человеческих качеств и групп общества на Западе как ложному идеалу, воплощенному, в частности, у Ф.Гизо, противопоставлен романтический идеал религиозности и социально-духовной целостности[113]. Это универсальный стереотип сопротивления западной стратегии цивилизаторства и модернизации, не утративший свое значение поныне. Не случайно сопоставление в современной западной литературе таких фигур, как А.С.Хомяков и лидер негритюда 2-й половины XX в. африканец Л.Сенгор[114].

Для славянофилов характерна стратегия вчитывания новых смыслов в историко-политические и цивилизационные дискурсы. Так, отношения славянской и европейской культур анализировались И.В.Киреевским по типу греческой и римской культур в «Философии истории» Г.В.Ф.Гегеля. Западу Киреевский приписал все отмеченные Гегелем пороки римской

[112] Ibid. Bd. 3. S. 79.
[113] Киреевский И.В. О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России // Киреевский И.В. Полн. собр. соч. Т. I. М., 1861. – С. 276.
[114] Vaillant J. Encountering the West. The Ideal Responses of Alexis S. Khomiakov and Leopold S. Senghor. Ph.D. Dissertation. Harvard, 1969.

культуры, начиная от «отсутствия внутренней справедливости» в римском законодательстве. Европейской культуре приписываются также прозаичность и прагматизм, формальный характер логики и права, противостоящих истине и справедливости, «бездушную, бессердечную рассудочность», «внешнюю целесообразность», «насильственность и неестественность» государственного строя, порождающего революции[115]. Все это позволяет скрыто идентифицировать Россию с центром духовной культуры, подобным Древней Греции, а Западную Европу – с насильственным имперским центром. подобным Риму. Такие обвинения Гегель как консерватор мог бы сам адресовать западному буржуазному обществу. Ведь он считал, что равновесие объективной и субъективной свободы нарушено в Риме в пользу государства таким же образом, как в буржуазной Европе оно нарушено в пользу индивида[116].

Однако мера радикальности противостояния Западной Европе у Гегеля и Киреевского радикально различается. Умеренное противостояние буржуазному Западу (при сохранении идентификации с ним) было перетолковано славянофилами в резко радикальном духе.

Еще более экзотические трансформации переживало представление об образовании на востоке, который в начале XIX в. находился в сфере западного цивилизационного сознания и осознавал себя как дальнюю периферию Запада (в том числе античного мира), а затем, в ходе “пробуждения Азии”, стал все более активно осмысливать себя в качестве нового центра знания и образования. Поразительные военные и экономические успехи Европы в XIX в. сопровождались почти религиозным поклонением западному человеку, созданием в Азии “утопии Европы”. Широко признавалось, в духе Дж.Милля и Г.Т.Бокля, что Европа – активная сила, субъект истории, а Восток – пассивный объект ее воздействия. Европеец – творец, а человек Востока – только потребитель. Запад – воплощенная жизнь, Восток как бы застрял между жизнью и смертью. Все народы должны учиться у европейцев. Индусы чувствовали духовную потребность переосмыслить свою историю и признать Англию своей «духовной матерью», а Древнюю Грецию – «духовной бабушкой». В конечном счете появлялось стремление «сменить цивилизацию» и стать европейцами, восприняв все, что на Западе есть хорошего и плохого[117]. Это

[115] Киреевский И.В. Указ. соч. – С. 237.
[116] Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т. VIII. М; Л., 1935. – С. 271, 273, 277, 284.
[117] Левин З.И. Развитие общественной мысли на Востоке. Колониальный период. XIX–XX вв. М.,1993. – С. 28-30, 57-58, 74, 189; Зарождение идеологии национально-освободительного движения (Х1Х – начало ХХ в.) М.,1973; Полонская Л.Р., Вафа А.Х. Восток: идеи и идеологии. М.,1982.

создавало ситуацию самоотчуждения и раскола культуры, но одновременно побуждало к развитию последней.

Но идеал просвещения в условиях традиционной культуры неизменно обращался и к традиции, которую предлагалось очистить и переосмыслить. Характерным примером «восточного просвещения» было индийское общество «Брахма самадж» и его основоположник, классик бенгальской литературы Р.Рай (1772–1833) – либерал, просветитель и сторонник насаждения в Индии европейских форм образования. Представления Р.Рая о просвещении были тесно связаны с идеей либерализма. Но сущность общественных отношений представлялась ему, как и немецким романтикам, духовной, религиозной. Поэтому основанием развития цивилизации в Индии он считал широкий синтез рационально очищенных элементов религиозных традиций, на основе которых могут сформироваться и развиваться более совершенные общественные отношения[118]. Неотъемлемой частью культуры Индии он считал конституцию, созданную там за 2 тыс. лет до н.э.[119]. Его идеалом было достижение всемирного братства народов, в котором Индии отводилась бы роль транслятора европейских идей на Восток, учителя и воспитателя Азии. В сущности, Р.Рай положил начало широкому диалогу индийских и европейских ценностей, выступая защитником первых в Европе и защитником вторых в Индии[120]. Рай создал универсальную религию на основе синтеза индуизма, ислама и христианства и исповедовал идею единства человечества на основе национального суверенитета государств и широкого культурного обмена[121].

Лидер индийских мусульман историк С. Ахмад-хан (1817-1898), автор книг «Памятники Дели» (1847) и «Причины индийского восстания» (1859), член Королевского азиатского общества, ставил в центр совренной мусульманской цивилизации идеалы образования и нравственного совершенства и писал в журнале «Усовершенствование нравственности»: «Этот журнал основан с целью возбудить среди мусульман желание овладеть высшей ступенью культуры, с тем чтобы цивилизованные народы не имели оснований относиться к мусульманам с презрением...»[122].

[118] Bimanbehari M. History of Political Thought. From Rammohun to Dayananda (1821-1884). Vol. I. Bengal. Calcutta, 1934. P. 49, 41-42, 55–56, 75; Рашковский Б.Е. Указ. соч.. – С. 66.
[119] Bimanbehari M. Op. cit. P. 12–13, 24, 27.
[120] Ibid. P. 77.
[121] Naravan V.S. Modern Indian Thought. Bombay, 1961, P.25–31.
[122] Гордон-Полонская Л.Р. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана (критика «мусульманского национализма»). М., 1963. – С. 125. См. также Dar B.A. Religious Thought of Sayyid Ahmad Khan. Lachore, 1957.

Цель – дальнейшее развитие ислама на основе восприятия достижений европейской культуры, рационалистической интерпретации Корана, познания природы и общества.

Пророчество Мохаммеда является последним именно потому, что ислам служит наилучшим инструментом развития человеческого разума и познания мира. При этом вразрез с мусульманской традицией Ахмад-хан утверждал, что создав мир и человеческое общество, Бог уже не в силах изменить их законы. Он полагал, что не вера в Бога и исполнение заповедей Пророка, а деятельность во благо общества (так называемая «самопомощь») определяет сущность каждого из людей, помогает осуществлять самовоспитание и преодолевать присущее человеку зло. На уровне национальной и религиозной общности эта деятельность характеризовалась им как «национальная солидарность». В отсутствии «национальной самопомощи», то есть расколе мусульманской общины последователи Ахмад-хана видели истоки отсталости индийских мусульман по сравнению с индуистами[123].

Прогресс, по мнению Ахмад-хана, невозможен без просвещения, свободы личности и свободы слова. «Распространенная у нас точка зрения, согласно которой правительство должно указывать, что нам делать, тормозит прогресс человечества и развитие цивилизации, – писал он, – и служит основной причиной низкого общественного и культурного развития не только Индии, но и всей Азии. Для индийских мусульман эта идея губительна»[124]. Альтернативой «восточному деспотизму» в концепции просветителя выступали принципы племенной демократии времен раннего ислама. Вместе с тем, он признавал значимость идей Г.Т.Бокля о научном, эмпирическом знании и гражданской свободе как высших достижениях цивилизации[125]. Последователи Ахмад-хана, такие как А. Али (1847–1929), идентифицировали ранний ислам с высшим подъемом культуры в истории человечества, а ислам периода «запрета на нововведения» – с реакционным католичеством Средних веков. Сохранение «средневековой» реакции они считали главным препятствием на пути прогресса в Индии[126].

Отношение к рационализму и просвещению сближало Ахмад-хана и таких видных реформаторов ислама, как основатель панисламизма Дж. ад-Дин аль-Афгани и верховный муфтий Египта М. Абдо (1849–1905), занимавших по другим вопросам совершенно иные позиции.

[123] Гордон-Полонская Л.Р. Указ. соч. – С. 128-132, 145.
[124] Там же. – С. 133.
[125] Там же. – С. 130, 133–135.
[126] Там же. – С. 145.

Все они рассматривали логическое доказательство как единственную прочную опору веры. Как и Ахмад-хан, Абдо считал ислам наиболее близким к современному научному мировоззрению. Афгани доказывал, что не все эпохи нуждаются в пророчестве, в то время как польза науки универсальна. «Все благополучие нации зиждется на науке», от нее зависит развитие промышленности и торговли. Это не исключало высокой оценки мусульманской религии, потому что, по мнению исламских просветителей, именно мусульманам «Бог предначертал быть повелителями человечества»[127].

Особенностью развития цивилизационного сознания в арабо-мусульманском мире был оживленный диалог по политическим проблемам. В 1879 г. Афгани посетил Индию и резко разошелся с Ахмад-ханом. Историк считал основной силой прогресса европейскую цивилизацию и прежде всего англичан. Он полагал их политическое доминирование в мире естественным. Афгани же настаивал, что страны ислама должны развиваться на основе собственной культуры, в условиях политической независимости, при гегемонии халифа – турецкого султана. Ахмад-хану такой подход казался лишь способом сохранения феодальной отсталости[128]. В ответ Афгани в 1880 г. выступил с обоснованием роли религии как фундамента универсалистского сознания и единства общества (ассаби́йя). «Вера в истинность и совершенство своей религии, – писал он, – придает народу убежденность в том, что он более благороден, чем другие... Всех его представителей охватывает страстное желание превзойти прочие народы, утвердить свой приоритет в создании интеллектуальных и духовных ценностей. Эта вера делает народы более сильными в их стремлении приобщиться к цивилизации»[129].

Как и индусы, арабо-мусульманские мыслители вступали в активный диалог с представителями западной культуры. В 1883 г., когда Э. Ренан прочел в Париже лекцию, в которой критиковал «восточный деспотизм» и рисовал ислам как пагубное изобретение кочевников, призванное истребить рациональную культуру духа, Афгани в статье, опубликованной в «Journal des débats», критиковал позицию философа, используя аргументы французских романтиков и Ф.Гизо. Афгани указал, что религия – это ступень в развитии образованности и цивилизации, «необходимая плата за освобождение от варварства», которую платит все

[127] Степанянц М.Т. Гордон-Полонская Л.Р. Указ. соч. – С. 51-52, 55.
[128] Гордон-Полонская Л.Р. Указ. соч.– С. 144–145.
[129] Степанянц М.Т. Указ. соч. - С. 90; Jamal ed-Din al-Afghani. Réfutation des matérialistes. Paris, 1942, P. 90.

человечество[130]. Без религии первобытные люди, не способные отличить добро от зла и терзаемые страхом перед явлениями природы, не смогли бы приобрести духовные ориентиры[131]. Развитие цивилизации Афгани представлял как совместную борьбу религии и «науки наук» – философии за освобождение человеческого разума. В этой борьбе против невежества и деспотизма арабская цивилизация потерпела временное поражение, и арабы вновь погрузились во мрак тьмы. Однако окончательная победа догмы или свободного поиска невозможна, борьба религии и науки будет продолжаться всегда[132].

Важнейшим аспектом в представлениях о воспитании и образовании в странах Востока была причастность к традиции. Это могла быть не только собственная религиозная традиция, но и чужая, но признанная в мире, подобная античному роману-утопии. В шахском Иране середины XX в. развитие цивилизационного сознания было связано со стремлением идентифицировать себя с положительным образом демократической страны с доблестным и высоконравственным населением, созданным в «Киропедии» Ксенофонта вне зависимости от того, насколько объективно его описание. Это позволяло подражать Европе и одновременно – с осознанием необходимости адаптации содержания западной культуры к местной традиции[133].

В целом, сложность и внутренняя противоречивость идеала paideia, характерные для терминов, используемых для выражения социокультурного самосознания (ср. "культура" и "цивилизация") и используемого как для оправдания инноваций, так и для воспроизводства традиций, определило многообразие способов его использования. При его помощи оправдывали как борьбу с мифологическим сознанием, так и переход от господства светской, имперской культуры к религиозной, как стремление к самосовершенствованию, так и стремление к преобразованию мира по своему собственному образу и подобию. Поражает его культурная продуктивность, позволяющая использовать его в противостоящих идеологических дискурсах. Полисемантичность сочетается в нем и его

[130] Степанянц М.Т. Указ. соч. – С.53-54; Afghani J. Responce d'al Afghani a Renan // Jamal ed-Din al-Afghani.Op. cit. P. 177.
[131] Ibid. P. 176.
[132] Ibid. P. 184.
[133]Arasteh R. Education and Social Awakening in Iran. 1850–1960. Leiden, 1962. P. 20-22; Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. М., 1992. – С. 113.

производных с неожиданной прозрачностью воплощенного в данном случае смысла.

Значимость анализа изменений смыслового содержания и функций такого рода понятий состоит прежде всего в том, что он обнажает глубочайшие корни современных форм цивилизационного и шире – культурно-исторического сознания и позволяет более обоснованно судить об огромном жизненном потенциале человеческой культуры и, в частности, древнегреческой культуры, ставшей как реальным, так и воображаемым предшественником для многих других.

Олексій Ясь
Київ

Поняття «поступ» у конструкції Михайла Драгоманова

У пантеоні української історіографії постать М.Драгоманова посідає незвичайне, проте поза сумнівом почесне місце, що зумовлено цілою низкою передумов та обставин.

Академічна кар'єра молодого й талановитого вченого розпочалася зі студіювання класичної давнини. Його магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», захищена 1870 р., була присвячена переосмисленню значення імперської епохи давнього Риму.

Втім, текст цієї студії демонстрував доволі широке коло зацікавлень молодого М.Драгоманова, які в жодному разі не обмежувалися античністю. Більше того, низка пасажів виказувала специфічні думки автора про призначення й функції історії.

Приміром, в одній із сентенцій, щедро розсипаних у тексті дисертації, історик зазначав: «*Історична наука за своєю властивістю не може не відображати у собі боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – *Авт.*). Тому історична форма праць здавна обиралася як один із прийомів пропаганди відомих ідей та полеміки супроти інших»[1].

Якщо взяти до уваги ще й розмаїтті громадські, культурні, педагогічні та дослідницькі практики М.Драгоманова, то стає вповні зрозумілим його становище як українського інтелектуала з досить хитким балансом інтересів між наукою та політикою.

Царина Кліо у цій динамічній рівновазі зацікавлень і пріоритетів М.Драгоманова, вочевидь, відігравала неабияку роль, оскільки була саме тим культурним стрижнем, навколо якого формувалися його погляди та

[1] Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. К., 1869. Ч.1. – С.33.

світосприйняття. Власне, вона була тим уявним простором, своєрідним експериментальним майданчиком, на якому випробовувалися його суспільно-політичні візії, зокрема проводилися історичні аналогії щодо тодішньої сучасності.

Згодом він досить красномовно означив своє розуміння цих стосунків: «звісно, що *для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія*»[2].

Причому сам М.Драгоманов уважав, що його «історієлюбство» виразно проступило ще в гімназійні роки[3]. За спогадами його рідної сестри Олени Пчілки, «Михайло зарання, – *ще в гімназії, – досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками*, там же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці…»[4].

Проте домінуючу роль у цьому процесі незаперечно відіграли інтелектуальні зацікавлення, культурні настанови й естетичний смак, прищепленні його батьком Петром Якимовичем – дрібним полтавським дворянином і літератором.

Зрештою варто згадати, що Яків Драгоманов, рідний дядько майбутнього вченого, був членом Товариства з'єднаних слов'ян, а ретроспекції щодо цієї організації неодноразово зустрічаємо в текстах українського мислителя[5]. Відтак витоки федералістських поглядів М.Драгоманова іноді навіть пов'язують із його фамільним корінням.

Так чи інакше, але родинне середовище достатньо рано сформували незалежну та креативну особистість. Це повною мірою виявилося у першому життєвому випробуванні – конфлікті в Полтавській гімназії, який призвів до виключення М.Драгоманова 1859 р. Тільки втручання знаного лікаря, ліберального попечителя Київського навчального округу М.Пирогова дозволило юнаку скласти гімназійні іспити та вступити до університету Св. Володимира[6].

---

[2] Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия, 1894. – С.4.

[3] Його ж. Два учителі // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. К.,1991. – С.585.

[4] Спогади Олени Пчілки про М.Драгоманова (1926 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994 / Упоряд. Г.Болотова, І.Бутич, Н.Грабова, О.Купчинський, Д.Пельц, Г.Сорока; передм. І.Бутича. Львів, 2001. – С.551.

[5] Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // Драгоманов М. Собрание политических сочинений / Предисл. П.С. [П.Струве]. Paris, 1905. Т.1. – С.278, 354.

[6] Лист попечителя Київського учбового округу М.Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О.Данилевського з зауваженням педагогічній раді з приводу виключення М.Драгоманова з гімназії (14 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.35.

На думку професора О.Романовича-Славатинського, М.Драгоманов був enfant gâté[7] таких знаних викладачів Полтавської гімназії як О.Стронін та К.Полевич[8]. Якщо першому майбутній учений завдячував знайомством із тодішніми західноєвропейськими інтелектуальними новаціями, зокрема з позитивізмом, то другому – щирим захопленням класичною давниною. Зазначимо, що директор Полтавської гімназії та училищ Полтавської губернії О.Данилевський уважав вищеназваного О.Строніна «людиною крайніх переконань у розумінні прогресу»[9].

Таке сполучення позитивізму й античної спадщини спричинилося до формації самобутнього візерунку творчості М.Драгоманова. Не випадково класичну давнину молодий історик сприймав із загостреним відчуттям сучасника. Відтак Поступ як фронтальне поняття позитивізму посідає чільне місце в дослідницьких практиках М.Драгоманова як античника.

Ба більше, ідея Поступу є наріжним каменем в конструкції його першої роботи з римської історії. «В ній я, зовсім не знаючи новішої заграничної літератури по справі, – згадував М.Драгоманов у своїй автобіографії, – на основі одних класиків, набрів на думку, що *імперія римська не була зовсім упадком римського світу після республіки, а була свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно*»[10].

Зауважимо, що протягом першої половини XIX ст. поняття «поступ» (рос. *прогресс*) побутувало на маргінесі російського культурного простору, зокрема вживалося епізодично. Більше того, наприкінці 1850-х років цей термін вилучили з діловодства, позаяк його вживання спричинило гостре роздратування російського імператора Олександра II[11]. Відтак цензор О.Никитенко відзначав у своєму щоденнику у записі від 31 травня 1858 р., що в періодичній пресі навіть заборонили вживати саме слово «прогрес»[12].

[7] Балуваною дитиною (французьк.)
[8] Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 5. – С.187.
[9] Лист директора Полтавських училищ О.Данилевського до попечителя Київського учбового округу про ставлення учителя Строніна до справи М.Драгоманова (25 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.36.
[10] Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. Львів, 1896. – С.342.
[11] Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб., 1904. – С.323.
[12] Никитенко А.В. Записки и дневник: В 3 т. СПб., 1893. Т.2. – С.95.

Як би то не було, проте поширення цього поняття співпало з позитивістською хвилею 1850–1860-х років та суспільною атмосферою напередодні й після Великої реформи 1861 р., в якій точилися гострі дискусії щодо шляхів модернізації імперії Романових.

Вочевидь, циркуляція терміна «поступ» у дослідницьких практиках М.Драгоманова пов'язана з позитивістськими канонами історіописання, сформованими натуралістичною програмою пізнання середини XIX ст., яка постулювала думку про еволюційну єдність світу.

Проте представлення цього поняття у візії М.Драгоманова не є чимось певним, а тим паче незмінним. Адже історик спростовує популярну на той час тезу про безперечність, точніше безумовність суспільного Поступу, яку він уважає метафізичною й шкідливою[13]. М.Драгоманов навіть обстоює думку, що ця ідея складає одну із прикметних рис філософії історії та спричиняє довільне групування народів за «ступенями суспільного розвитку», внаслідок чого «історія власного розвитку будь-якого народу лишається на задньому плані і народне життя зображується лише з якогось одного боку»[14].

Схожі розумування, зокрема критичні зауваги щодо абсолютизації ідеї поступу в історії, споглядаємо і в інших текстах історика. «*Абстрактна ідея про безумовність поступу всього людства та пов'язаний із нею фаталізм підтримують неповажний погляд на римську історію* та на її продовження – імперію Візантійську», – наголошує М.Драгоманов у своїх перших викладах в університеті Св. Володимира[15].

Зрештою, вчений досить розлого розмірковує про умови та форми історичного Поступу з перспективи минувшини різних народів і держав у своїх студіях з обсягу класичної давнини. Зокрема, він уважає, що «*формула поступу має особливу важливість у питанні про перехід давнього світу у новий, і про історичне значення середніх віків*, – доби, – в яку певним чином продовжувалася стара цивілізація і, заразом, час, в який до історичного

---

[13] Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М.П. Вибране. – С.78.

[14] Его же. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М.Драгомановым [окрема відбитка з «Университетских известий»]. К., 1865. – С.2-3.

[15] Его же. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира, для получения звания приват-доцента) // Университетские известия. К., 1865. – № 2. – С.1.

життя ввійшли нові народи, котрі розпочали свій хід розвитку від ступеня первісного дикунства»[16].

У цьому контексті ідея Поступу постає як своєрідний лакмусовий папірець, який вирізняє різноманітні відтінки історичного часу, себто зорієнтована на різні періоди чи етапи суспільного буття. Властиво те, що такі розумування українського мислителя торували шлях до постановки питання про складові та сфери побутування Поступу, кінець-кінцем про його інтелектуальну й культурну підоснову. Відтак М.Драгоманов прагне віднайти витоки ідеї Поступу, зокрема окреслити її побутування в суспільно-політичній та історичній думці.

На його думку, «*ідея поступу лише у деякій частковості постала наприкінці давнього світу*, а стала міцною у передових людей в XVIII ст.»[17]. Він навіть уважає, що «ідея поліпшення людини в історії» належала до прикметних ознак XVIII ст.[18]

Пізніше історик висловиться більш конкретніше, що саме «між *великим англійським бунтом* (the great rebellion) і *великою французькою революцією* (la grande révolution) у передових людей у Європі порвалась укінець віра християнська й виробилась думка про природний і безупинний поступ в історії (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*)»[19].

Втім, М.Драгоманов слушно зауважує, що на той час ця ідея була «настільки науковою ідеєю, наскільки і віруванням і навіть революційним віруванням»[20]. Цей синкретизм уявлень про Поступ та поступовість в історії спричинявся до різноманітних, іноді контраверсійних тлумачень, які представлені у творчості інтелектуалів другої половини XIX ст.

Наприклад, український учений тримався думки, що у французів й англійців ідея Поступу мала революційний характер. Натомість німці не тільки примирили цю ідею з релігією, а й надали їй «форму провіденціального виховання роду людського»[21].

Отож розуміння ступеня «поступовості» тих чи інших явищ частогусто залежало не тільки від конкретних обставин та передумов, а й від осягнення історіком самої ідеї прогресу. Тим паче з огляду на її версіальність, яка побутувала в суспільній думці XVIII–XIX ст.

[16] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.388.
[17] Его же. О состоянии женщины в первый век Римской империи. – К., 1864. – С.31.
[18] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.220.
[19] Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм // Його ж. Вибрані праці. – С.381.
[20] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.221.
[21] Там же. – С.222.

Відзначимо, що таке розуміння вводило до авторської конструкції Поступу помітний ідеалістичний рефрен, пов'язаний із раціоналістичною вірою у можливості самовдосконалення людини.

«Але тільки зберігаючи найбільш непохитний *ідеалізм* (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*), тільки надміцну віру в майбутнє поліпшення людини, історик зможе залишитися чистим правдивим і вільним дослідником. – зазначає М.Драгоманов. – Тільки тоді він, звертаючись до певного джерела, буде-то анналіст, мораліст чи художник, зможе зрозуміти його ідеал, розрізнити колір, в який забарвлюються у ньому факти, і в самих антипатичних явищах знайти знамення поступу, а у найсимпатичніших – початок рутинності і вислід протиприродного порядку»[22].

Ця настанова не тільки демонструє світоглядні орієнтири вченого, а й досить складне, почасти суперечливе витлумачення Поступу, який підпорядковується раціональному осмисленню і, водночас, вимагає ідеалістичного, майже гуманістичного ставлення до людської природи. Саме на останню рису М.Драгоманова як мислителя звертав увагу його зять, визначний болгарський літературознавець Іван Шишманов[23].

Недаремно ці мотиви споглядаємо в численних науково-популярних текстах М.Драгоманова, призначених для народної самоосвіти. Приміром, ідеї поступу та реакції історик пов'язує з відомими персонажами античної міфології – Прометеєм та Зевсом[24].

Зауважимо, що М.Драгоманов зазвичай виразно розрізняє історію подій і процесів та історію думки. Наприклад, в «Очерках историографии в Древней Греции» автор навіть виокремлює «історію суспільних ідей» як одну зі сфер студіювання минувшини[25], а в «Листах на Наддніпрянську Україну» висловлює глибокий жаль, що минувшина інституцій та ідей залишається нерозробленою в українській науці[26].

Причому саме висвітленню історії ідей як витворів людської свідомості вчений віддає перевагу у витлумаченні феномену Поступу.

«*Спроможність до поступу є властивість переважно людської думки, – відповідно вона буде діяти здебільшого і в сфері, яку породжує ця думка, у так – званій внутрішній історії народу*, і тут буде діяти

[22] Драгоманов М. О состоянии женщины… – С.32.

[23] Шишманов І. Роля України в болгарськім Відродженню. Вплив Шевченка на болгарських поетів Передвизвольної Доби. Відень, 1916. – С.5

[24] Драгоманов М. Заздрі боги. К., 1907. – С.17.

[25] Его же. Очерки историографии в Древней Греции // Университетские известия. К., 1868. – № 1. – С.1.

[26] Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.24.

безперервно в тому сенсі в якому ми говоримо: закономірно пробуджуючи нові потреби та вишукуючи засоби їхнього задоволення», – наголошує М.Драгоманов[27].

В іншому місці вчений обстоює тезу, що «*поступ цивілізації виявляється і в свою чергу зумовлюється головним чином силою свідомості* наукової, політичної та моральної»[28].

Такі промовисті сентенції демонструють досить специфічне розуміння Поступу в історії як породження людської духовності. Заразом вони пояснюють ту неабияку роль, яку відігравали дослідницькі практики з обсягу етнографії, міфології та фольклористики у творчості М.Драгоманова. Тим більше, що студії в цій царині відкривали внутрішнє буття історичної людини, в якому молодий дослідник вишукував приховані пружини поступу та його конкретні вияви на сцені минувшини.

Зазначимо, що етнографічна та фольклористична практики вченого безпосередньо спричинилися до формування його політичних й історичних поглядів[29], зокрема авторської конструкції Поступу

Втім, на відміну від мовної програми романтизму, скерованої на осягнення екзистенції чи самобутньої душі народу / нації, М.Драгоманов дошукується у «внутрішній історії» не трансцендентної основи, а певних соціальних, господарських, культурних й інтелектуальних передумов Поступу.

Наприклад, стагнацію цивілізації давнього Сходу історик пов'язував з її жрецькою організацією[30].

Натомість у західництві, яке він назвав «руським гуманізмом», убачав головний чинник літературного й суспільного прогресу Росії[31]. Причому М.Драгоманов наголошував, що Московська держава XVII ст. (до петровських реформ) виробила «достатню частку самопоклоніння, народної та релігійної виключності», власне, сформувала той образ «великоруського селянина», який московські слов'янофіли вважали ідеальним взірцем[32].

---

[27] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.325 (прим.1)

[28] Там же. – С.389.

[29] Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1952. Vol.2, no.1. P.36-37.

[30] Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С..381.

[31] Его же. Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края // Вестник Европы. – 1875. – № 7. – С.159.

[32] Его же. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. М., 1908. – Т.1: Центр и окраины.– С.116, 129.

Отож учений тримався думки, що «“зібрана” царями Московщина в XVI-XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, тобто *тої основи громадської, якою державлась тоді вся культура Європи й на якій з XVI ст. держиться ввесь поступ її – од вільнодумства до громадівства*»[33].

Ця теза про своєрідні риси російської історії, котрі відокремлюють її від європейської культури, рефреном проходить крізь численні тексти вченого. Відтак М.Драгоманов уважав, що «найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що *Україна до XVIII ст. була більше зв'язана із Західною Європою і хоть із задержками (дякуючи Татарам) та все ж таки йшла у купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі*»[34].

Саме з означеної перспективи М.Драгоманов вишукує поступові явища української історії. «Не можна перечити, що *в українському XVII столітті було чимало такого, що й тепер би згодилось у Росії для громадського поступу, й того, що в нашому селянстві в XVIII-XIX ст. потроху протягалась нитка самостійної історії українських людей*»[35].

Врешті, проблема скерованості Поступу в конструкції М.Драгоманова простежується доволі виразно, позаяк він прагнув шукати її розв'язання в магістральних засадах руху вселюдської цивілізації, зокрема в соціальних і культурних контекстах побутування народу / нації. «*Але з якого пункту має йти машина поступу: з соціального чи національного* – ось питання, про яке можна б було посперечатися з Вами, Михайло Петрович», – зазначав у листі до нього від 12 вересня 1871 р. мовознавець П.Житецький[36].

Однак, питання про підоснову Поступу не є найважливішим у візії М.Драгоманова, оскільки він сприймає суспільство як гетерогенне утворення, зокрема поділяє на поступову меншість і звичайну більшість. «Але *суспільство ніколи не ототожнюється з передовою меншістю ,– і завжди воно розпадається на декілька верств, кожна з яких має свій окремий шлях поступу.* – зазначає історик. – Чим швидше рухається меншість, тим на більшу кількість таких верств розпадається суспільство, тим складніше, – ми сказали б, хімічні з'єднання між ними, – тому з більш різноманітних даних складається те, що ми називаємо поступом суспільства»[37].

---

[33] Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.406.
[34] Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова. – С.362.
[35] Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.418.
[36] Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1937. Т.1: Листування Київської Старої Громад з М.Драгомановим. – С.110.
[37] Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.378.

Така диференціація суттєво ускладнює й помітно нюансує авторське розуміння Поступу, яке постає як своєрідний соціальний баланс, ба навіть як динамічна взаємодія між різними верствами й станами суспільства. Звідси й походить теза М.Драгоманова про «аристократичні» та «демократичні» періоди в історії, котрі різняться як за темпами суспільних перетворень, так і їхніми глибинними наслідками.

«Переважно *швидкі переміни політичні та культурні бувають в аристократичні періоди історії, тоді як повільніші, але більш глибокі й ширші за обсягом, відповідають періодам демократичним.* Подібні зміни періодів блискучого й тихого розвитку, біжучого вперед, який виховує, привчає, підготовлює, трапляються дуже часто в історії і донині», – підкреслює вчений у своїй магістерській дисертації[38].

Зрештою, опозиція аристократичне / демократичне чи монархічне / республіканське посідає помітне місце в текстах М.Драгоманова. З цієї перспективи історик часто-густо розглядає чи оцінює не тільки окремі епохи, а й визначальні і знакові події минувшини, приміром, Переяславський договір 1654 р.

«*Ся унія республіканської і демократичної "Малоросії" з "Великоросією" монархічною і боярською, була така анормальна,* – зазначає М.Драгоманов, – що швидко (1667) самі царі воліли уступити Польщі правий берег Дніпра, щоб міцніше запевнити свою владу на лівому»[39]. В іншій студії він наголошує: «розуміється само собою, що серед таких обставин унія України з Москвою не могла бути тривка, особливо коли зважати на деспотизм урядників московських і ріжноту звичаїв обох народів (уже Хмельницький казав, що "Москва за дика")»[40].

Вочевидь, саме такі розумування М.Драгоманова й виплекали афористичне та негативне означення доби української минувшини під владою імперії Романових – Пропащий час, подане в його славнозвісній однойменній праці. Відзначимо, що у подібному дусі історик оцінював й інші події за доби України-Гетьманщини.

Наприклад, Гадяцький договір 1658 р. М.Драгоманов уважав політичним ідеалом вищої верстви козацтва. Ба більше, він обстоював думку, що Б.Хмельницький «імовірно сам перед своєю смертю згодився був на основи того договору»[41].

[38] Там же. – С.379.
[39] Драгоманов М. Нації Східньої Европи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток / Зладив М.Грушевський. Wien, 1922. – С.175.
[40] Драгоманів М. Козаки / Пер. з нім. М.Павлика. Львів,1906. – С.22.
[41] Там само. – С.23.

Натомість Бендерський договір 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика з козаками історик оцінював як «вершок політичних змагань Запорожа»[42], яке репрезентувало «центр демократичних змагань» української людності[43].

Варто відзначити, і досить позитивне ставлення вченого до Аграрної реформи 1861 р., яку він трактував як «економічний та соціальний поступ великої маси народу» на засадах «поземельної й общинної самостійності»[44]. Більше того, в «Листах на Наддніпрянську Україну» автор обстоює думку, що «*аграрні реформи 1863-66 рр. власне закінчають період української історії, початий Б.Хмельницьким, і через те одчиняють новий період*. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитися»[45].

Таким чином, за версією М.Драгоманова, Поступ постає не тільки у вигляді певного соціального балансу, а й як змагання та взаємодоповнення контраверсійних суспільних ідеалів.

Варто підкреслити, що М.Драгоманов загалом поділяв позитивістську візію щодо Поступу. «Навряд-чи зробимо помилку, якщо скажемо, що основні та найбільш вірні ідеї позитивної школи полягають у тому, що а) *поступ людського життя відбувається закономірно*, проте епохами, які змінюються не фаталістично (як в теорії місії народів), але органічно й логічно випливаючи одна з іншої; і б) що *поступ цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку*», – підкреслює історик[46].

Водночас він наголошує на взаємозумовленості ідеї Поступу та тези про закономірність в історії. На його думку, «тільки *з визнанням ідеї поступу визнання певної правильності й закономірності* в історичних явищах віднайшло собі тверду основу»[47].

Втім, вічний скептицизм М.Драгоманова стосовно «довершених» теоретичних формул дається взнаки і в цьому питанні. Відтак у його текстах неодноразово споглядаємо критично-недовірливі нотки щодо існування яких-небудь «об'єктивних законів» в історичній науці[48].

Загалом авторські зауваги та природознавчі метафори («хімічне з'єднання», порівняння історії з фізіологією і т.п.), якими послуговується

[42]. Там само. – С.29.
[43] Там само. – С.27.
[44] Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение… – С.172.
[45] Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.36.
[46] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.388.
[47] Там же. – С.37.
[48] Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана… – С.20.

М.Драгоманов, виказують уповні очевидний позитивістський рефрен його стилю мислення, зокрема потужні впливи натуралістичної програми пізнання в просторі соціогуманітаристики другої половини XIX ст. Та й інтерпретатори його творчості зазвичай відносять українського інтелектуала до адептів позитивістської думки: «впевнений позитивіст і раціоналіст» (Б.Кістяківський)[49], «типовий син доби позитивізму» (І.Лисяк-Рудницький)[50] і т.п.

Проте позитивістські настанови у візії М.Драгоманова формулюються вкрай обережно, зокрема з низкою застережень та виключень. Відтак обстоюючи положення про Поступ як закономірний вислід людського буття та «розумового розвитку» він усе ж таки не ігнорує духовні й ідеальні чинники, які багатьма прихильниками позитивізму вважалися метафізичними, тобто такими, що не варті уваги. Тим більше, що реалізація «поступових змін» в історії, вважає вчений, у жодному разі не є беззастережною та безумовною.

На його думку, «справа історика, коли він підходить до вивчення якої-небудь частини державної історії народу, дослідити перш за все його державну систему, ідеал суспільного порядку, потім умови, які спричинилися до життя цього ідеалу, засоби, якими втілюється цей ідеал у дійсності, нарешті можливість досягнення правди у суспільстві та *можливість поступу у майбутті, за відомого порядку*»[51]. Виглядає, що М.Драгоманов уводить до своєї візії елемент вірогідності, позаяк міркує про можливість, а не автоматичну неминучість історичного Поступу!

Отже, побутування народу / нації на сцені історії сприймається М.Драгомановим як своєрідне існування в просторі та часі, передусім у контексті певної доби, проте побутує у вигляді розмаїтих форм на теренах державного, культурного, інтелектуального, господарського, політичного, соціального та іншого життя[52]. Причому авторське потрактування Поступу пов’язується не з якось окремою нивою історичного буття, а з їхньою множинністю, ба навіть зі своєрідним переміщенням, перетіканням із однієї сфери до іншої.

Ці думки М.Драгоманов резюмує у вигляді кількох загальних положень: «а) історія народу повинна бути розглядувана з *державно-*

[49] Кистяковский Б. М.П.Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М.П. Политические сочинения. Т.1. – С.X.
[50] Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т.1. – С.381.
[51] Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана… – С.2-3.
[52] Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.421.

національного боку і *соціально-культурного людського* (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*); b) занепад однієї зі сторін не тільки не завжди тягне за собою занепад іншої, але часто зумовлює собою поступ іншої; c) поступ цивілізованого народу не припиняється, доки народ не поставлений в умови, що рівні фізичній смерті, фізичним лихоліттям або завоюванням,– хоч цей поступ може уповільнюватися, бути не всебічним, при чому поступ з одного боку може супроводжуватися затримкою чи занепадом з іншого»[53].

Таке розуміння Поступу безперечно підважувало його лінійне й абсолютне потрактування, властиве багатьом позитивістським візіям, зорієнтованим на той чи інший суспільний ідеал, себто на досягнення якоїсь вищої стадії прогресивної еволюції зазвичай у дусі оптимістичного фаталізму – «гармонічної», «індустріальної» і т.п.

На думку німецького історика Георга Іггерса, з такої перспективи тогочасні мислителі представляли минувшину як рух до нормативного чи раціонального суспільства[54]. Згадаємо, приміром, знамениту схему трьох стадій одного із фундаторів позитивізму Огюста Конта, котра увінчується вищим – позитивним чи науковим станом суспільства. Натомість М.Драгоманов уводить до схеми Поступу ідею суперечності, ба навіть гострого конфлікту між різними сферами історичного буття, приміром, культури й політики, що руйнує ідеали поступовості!

Звісно, такі розумування українського мислителя досить далекі від ніцшеанського розчарування кінця XIX ст., вислідом якого стала думка про Поступ як забобонну людства. Проте вони свідчать, що М.Драгоманов істотно трансформував пануючі уявлення про Поступ як якусь єдину «машину» чи «механізм», що впевнено й беззастережно рухається на обширах Кліо.

«Що *вирізняє ідею поступу у Драгоманова, то це її точне, обережне і відносно критичне формулювання*. – зазначає І.Лисяк-Рудницький. – Драгоманов ніколи не сприймав поступ як якийсь автоматичний процес у природі і не ототожнював його з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст.»[55]. Власне, М.Драгоманов представляє ідею Поступу як ідейне й духовне змагання в царині культури, соціальних і політичних відносин, суспільних інституцій, господарства тощо.

[53] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.324-325.

[54] Iggers G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment // The American Historical Review. 1965. Vol.71, no.1. P.4.

[55] Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. – С.306.

Саме в такому контексті український мислитель висвітлює історію Візантії зокрема наголошує, що імперії Ромеїв вдалося витримати натиск язичницьких племен, а згодом – персів, арабів та турків. «Унаслідок цих причин *поступ Візантії уповільнений, історія сповнена огидних явищ*, – але вона все-таки не заслуговує того презирства з яким до неї ставляться історики всіх можливих напрямів. Варто тільки осягнути її *справжній сенс, який, як видається нам, полягає у збереженні необхідних для поступу елементів давньої культури* і в акомодації (пристосуванні – *Авт.*) їх, якщо не завжди до християнства у відомих віросповідних формах, то до християнських начал узагалі», – стверджує вчений[56].

Зрештою, поступ репрезентований у його візії не тільки у відмінній подобі, а й різниться своїми виявами, швидкістю й інтенсивністю, себто виступає як досить мінливе й суперечливе явище, що оживає на несподіваних відтинках історичного часу. «Не раз бувало в історії Європи, що *найгірші часи апатії громадської, реакції були власне перед часами акції, поступу*», – відзначає М.Драгоманов[57].

Однак, такий підхід потребував конкретизації, зокрема висунення низки мірил вартості, з перспективи яких висвітлюється й оцінюється складний і суперечливий світ історії. Відтак авторське сприйняття Поступу пов’язане з цілою низкою культурних та інтелектуальних орієнтирів.

Це досить точно відмітив один із перших радянських біографів М.Драгоманова Давид Заславський, пізніше одна з найсуперечливіших та найодіозніших постатей російської публіцистики і критики, який звернув увагу на «нормативність» авторського потрактування Поступу щодо політичної, культурної та соціальної творчості[58]. Проте, зауважимо, що «нормативність» М.Драгоманова виглядає не стільки як категоричний припис, скільки як певна міра, точніше мірило суспільної рівноваги.

Саме низка авторських дороговказів творять ту самобутню, часом неповторну систему координат, у межах яких М.Драгоманов розглядає Поступ в історії. Однією з таких світоглядних віх є ставлення історика до революції, себто до думки про неодмінну революційну природу самої ідеї Поступу.

Скептицизм, а радше негативізм, М.Драгоманова щодо революційних перетворень споглядаємо ще на сторінках вищезгаданої магістерської дисертації. «“Революції не робляться на рожевій воді”, – і перевороти не чиняться так, як хотілося б історикам. – зазначає дисертант. – *Не говорячи*

[56] Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.323.
[57] Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.82.
[58] Заславский Д. М.П.Драгоманов. Критико-биографический очерк. К., 1924. – С.41.

про пролиття часто безневинної крові, вельми часто і багато хорошого зі старого порядку гине під час становлення нового»[59].

Та ще більш одверто М.Драгоманов висловлюється щодо революційних потрясінь у громадівських виданнях. «В XIX ст. багато було повстань, – а ні одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі і *замінили слово révolution на слово évolution (розпускання, зріст)*. Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні чи противудержавні заходи й повстання – тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю, а далеко не все», – підкреслює історик[60].

В іншій праці він обстоює тезу, що в «*історичному поступі більш усього має силу* не добра воля осіб із усіма тими судами над ними, карами й страхами кари й каянням, а *мимовільний зріст громадського життя та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра*» [61].

Ці думки М.Драгоманова досить цікаво корелюються з його соціалістичним credo.

Втім, схильний до виразної саморефлексії вчений наголошує, що він є соціалістом західноєвропейської школи, а не «російським нігілістом»[62]. У листі 1894 р. до часопису «Kurjer Lwowski» М.Драгоманов навіть зазначає, що він є європейським лібералом і, водночас, соціалістом на кшталт англійських радикалів і соціалістів[63]. Більше того, симпатії українського діяча до англійської культури та політики неодноразово проступають у його текстах[64].

Зауважимо, що послідовники й інтерпретатори М.Драгоманова досить часто ототожнюють його політичні погляди здебільшого з

[59] Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.12-13.

[60] Його ж. «Переднє слово» до «Громади». 1878 // З починів українського соціялістичного руху. – С.136.

[61] Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.378.

[62] Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова. – С.374 (прим.*).

[63] Лист М.Драгоманова, опублікований у часописі «Kurjer Lwowski» із спростуванням тверджень книги С.Зеленського «Ґенеза і розвиток нігілізму в Росії» (1894 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.257.

[64] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.117.

анархічним соціалізмом, передусім, із прудонізмом, політичний ідеал якого вбачають у вільній спілці громад[65]. Проте таке потрактування виглядає, як мінімум, однобічним, оскільки український учений спирався на широкий інтелектуальний та культурний підмурок європейської думки.

Наприклад, М.Грушевський уважав, що погляди М.Драгоманова еволюціонували від «анархистично-революційного федералізму» до «федералізму конституційно-парламентного»[66], себто скерованого на еволюційні зміни суспільства.

Зрештою, світогляд М.Драгоманова сполучав різноманітні ідеї з обсягу низки політичних доктрин другої половини XIX ст., зокрема соціалізму, анархізму, лібералізму тощо. Власне, таке поєднання було своєрідним запобіжником щодо крайнощів відмінних політичних ідеалів, приміром, ліберального чи соціалістичного.

Так чи інакше, М.Драгоманов як мислитель зорієнтований на еволюційне осягнення поступу як на ниві політики, так і в царині історії. Недаремно, за висловом С.Русової, досягнення соціалістичного ідеалу він пов'язував виключно з еволюційним шляхом суспільних перетворень[67].

Отож М.Драгоманов уводить самобутню шкалу революція / еволюція, яка виступає одним із засадних мірил вартості у його світогляді. Зазначимо, що в рецепції історика ця дихотомія представлена як своєрідна полярність у способах досягнення Поступу, з яких він віддавав незаперечну перевагу суспільній еволюції.

Видається, що М.Драгоманов вкрай негативно сприймав насильницькі дії як на історичній сцені, так і в тодішньому суспільному житті. Зокрема, він надзвичайно гостро засудив убивство російськими народовольцями 1 березня 1881 р. імператора Олександра II, яке назвав «канібалізмом»[68].

Така позиція завдала істотного удару по його репутації в російських революційних колах. Варто підкреслити, що вона спиралася на європейську культурну основу світогляду та гармонійну систему цінностей М.Драгоманова, в яких проступає очевидне заперечення насильницьких дій.

---

[65] Лозинський М. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. – [Відень], 1915. – С.31; Лучишин І. Будьмо справедливі! (М.Драгоманов) // Краківські вісті. – 1944, 29 січ. – № 19. – С.3.

[66] Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. Начерки і фрагменти // З починів українського соціялістичного руху. – С.86.

[67] Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова (1905 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.393.

[68] Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. – С.85.

Недаремно Д.Освянико-Куликовський уважав М.Драгоманова «завершеним типом “російського європейця”»[69], а С.Єфремов афористично прозвав його першим українським аташе при «дворі європейської культури»[70].

Власне, європеїзм чи космополітизм є наріжним каменем у поглядах та світосприйнятті М.Драгоманова як історика та громадського діяча. Саме через нього проліг шлях молодого й обдарованого вченого до українства, про що він пише в листі до В.Антоновича від 10 вересня 1885 р.[71]

З такого погляду драгоманівський європеїзм часто-густо постає не тільки як провідний світоглядний орієнтир, а як своєрідний синонім Поступу й поступовості. «Дійсно в тому *европействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почастно в Україні XIX ст.*», – відзначає М.Драгоманов[72].

Ба більше, європеїзм є культурною підосновою політичної та історичної візії вченого, позаяк відіграє роль як засадного мірила вартості, так і універсального масштабу для порівняння й аналогії. «Пробуток у Європі до решти переконав мене, що *власне европеїзм, – або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм,– і є найкраща основа для українських автономних змагань, – і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті*», – відзначає М.Драгоманов[73].

Звідси й походить відоме гасло вченого: «**космополітизм в ідеях і цілях, національність в грунті і формах культурної праці!** (виділення М.Драгоманова. – *Авт.*)»[74].

Проте авторський космополітизм варто сприймати не стільки в розумінні відомої візії «світового громадянства», скільки в гуманістичному й духовному сенсі. За висловом М.Павлика, М.Драгоманов – «*космополіт-федераліст*, у найкращім і найширшім розумінню сього слова – *прихильник духового союзу Вкраїни з усім культурним світом*»[75].

У такому контексті космополітизм М.Драгоманова виглядає як духовна й культурна належність до людськості та його передових чи, як

[69] Овсянико–Куликовский Д.Н. Воспоминания. Петербург, 1923. – С.141.
[70] Стаття С.Єфремова, присвячена 15-річчю від дня смерті М.Драгоманова. Пам'яти М.Драгоманова (1910 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.431-432.
[71] Архів Михайла Драгоманова. – С.41.
[72] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.22.
[73] Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова – С.362.
[74] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.68.
[75] Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Львів, 1907. – С.3.

тоді висловлювалися, «поступових ідей». Зокрема, український учений-емігрант гостро відчував і декларував свою прихильність до надбань європейської та світової культури, насамперед, її інтелектуальних і політичних здобутків.

«*Ніхто, більше за мене, не волів би, щоб наші здобували культуру напрямки з європейських джерел, а не з московсько-петербурзьких водовозних діжок*. Можу сказати, що на протязі 15-ти років я не написав жодної статті, в якій не була висловлена ця думка», – зазначає М.Драгоманов у вищезгаданому листі до В.Антоновича [76].

Варто підкреслити, що і в політичних та громадських практиках М.Драгоманов був схильний апелювати до європейської думки, зокрема до знаних корифеїв тогочасної культури. Пригадаємо, наприклад, його знайомство з російським письменником Іваном Тургенєвим, віце-президентом Міжнародного літературного конгресу у Парижі 1878 р., завдяки якому він виступив із доповіддю про становище української мови в Російській імперії на цьому форумі[77].

Властиво те, що в координатах вселюдського, європейського поступу XIX ст. М.Драгоманов не тільки намагався представити українську історію, а й майбуття політичного українства. «*Правдиво науковий, широкий погляд на історію України*, – наголошує вчений, – *мусив би показати нашій громаді* й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і *як поступ цивілізації на Україні*, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще *й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації* при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може осягнути на дорозі всесвітнього поступу»[78].

В іншому місці він зазначав, що «прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, кола вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом *вселюдського спрямування до поступу*»[79].

З означеної перспективи спроби протиставлення національних вартостей до політичних, культурних та інтелектуальних надбань европеїзму чи космополітизму рішуче засуджувались і відкидалися М.Драгомановим.

---

[76] Архів Михайла Драгоманова. – С.31.
[77] Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. Казань, 1906. – С.3-7.
[78] Його ж. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибрані праці.– С.491.
[79] Там само. – С.494.

Зокрема, він саркастично прокоментував прохання редактора львівської «Правди» подати до часопису європейську наукову хроніку в дусі ігнорування космополітизму та раціоналізму, позаяк останні нібито не сприймали українські читачі[80]. Така налаштованість, уважав автор, розривала «*єдину провідну нитку безпохибного поступу* і саму підставу новішого возрождіння національностів»[81].

На думку С.Томашівського, М.Драгоманов був «переконаний, що *природний і доцільно підпомаганий поступ народної маси в культурі, господарстві й політиці мусить автоматично й неминучо зближати до себе всі землі залюднені українським племенем, виробляти почуття єдности й спільних інтересів та вкінці довести до можливо повної реалізації їх*»[82].

Зрештою, співвідношення між космополітизмом та національністю творить ще одну засадну зв'язку в світогляді М.Драгоманова, на якому вибудовується його конструкція Поступу.

Загалом тексти українського мислителя вирізняються не тільки масштабністю та глибиною порушених проблем, цікавими історичними екскурсами і несподіваними передбаченнями, а й самобутніми аналогіями й зіставленнями.

Та й саме XIX століття, назване «віком поступу», М.Драгоманов сприймав у призмі специфічного сполучення національних та космополітичних проектів.

Зазначимо, що історик розглядав тодішню сучасність як «вік відродження народностей»[83]. Наприклад, він уважав, що в Італії «ідея народності» поєдналася з ідеалом «політичного прогресу»[84], що спричинилося до появи нової держави на європейській мапі.

Проте ідеал народності у візії М.Драгоманова неодмінно сполучався з ідеєю космополітизму. «*Наше століття є століттям національностей,*– вік злиття Італії, Німеччини, проте воно є, заразом, спадкоємцем віків гуманізму та декларації прав людини. – зауважує автор у своїй магістерській дисертації. – Якщо придивитися до самої вимоги перетворення в ім'я національності, – то ми побачимо, що це домагання та рух мають силу

---

[80] Промова О.Сріблянського «Коротка характеристика публіцистичної діяльності М.П.Драгоманова» (друга половина 1895 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.345.

[81] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.68.

[82] Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Політика (Львів). – 1925, 10-25 грудня. – № 5/6. – С.82.

[83] Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение… – С.101.

[84] Його ж. Антракт з історії українофільства // Його ж. Вибрані праці. – С.230(прим.*).

й співчуття світу, в яких питання національності є, водночас, і питанням культури та прав людини. *Наш вік є віком національних об'єднань, – але наше століття є також століттям величезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних виставок, учених конгресів і т.п. космополітичних заходів*»[85].

Вочевидь, на авторське розуміння космополітизму незаперечно впливали й соціалістичні складові його світогляду, себто інтернаціональні мотиви, які виразно проступили в 1870-х роках та пізніше. Тому в працях М.Драгоманова неодноразово порушуються питання про співпрацю й взаємодію соціалістів різних національностей.

Своєрідним вислідом таких поглядів була його думка про організацію «загального Союзу» чи «універсальної конфедерації» як форми співпраці та задоволення всіх «природних інтересів народів»[86]. Проте висловлюючи думки про потребу слов'янської федерації чи навіть вселюдської конфедерації народів / націй історик завсіди категорично й рішуче обстоював рівноправність і вільний розвиток національних культур та мов.

На його думку, «весь поступ новоєвропейських суспільств» був тісно пов'язаний з емансипацією національних мов, що найповніше виявилося у добу Реформації[87]. В одній із численних публіцистичних статей М.Драгоманов навіть зауважив, що «думка знищити якусь мову фізично неможлива: знищити мову народу так само неможливо, як позбавити його одного з п'яти почуттів, даних Богом»[88].

Так чи інакше, космополітизм М.Драгоманова випливав із визнання засад і досягнень цивілізації як загальнолюдської творчості в історії, котра пов'язує діяння й пориви всіх народів / націй. Це творило своєрідний баланс між космополітичними й національними настановами у його світосприйнятті та поглядах.

З цієї перспективи соціалістичні переконання сприймалися М.Драгомановим як інтелектуальний здобуток світової цивілізації та тріумфу людського Ratio. Російський ліберал П.Струве навіть назвав українського діяча «позитивним соціалістом»[89], а І.Лисяк-Рудницький

[85] Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи… – С.328.
[86] Його ж. Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціялізм // З починів українського соціялістичного руху. – С.171.
[87] Его же. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Вибрані праці. – С.441-442.
[88] Его же. Восточная политика Германии и обрусение. – С.183.
[89] П.С. [Струве П.] От редакции «Освобождения» // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – С.VI.

обстоював думку про етичну мотивацію соціалізму М.Драгоманова[90].

Зауважимо, що соціалістична доктрина розглядалася в колах багатьох європейських інтелектуалів другої половини XIX ст. як найоптимальніший та дієвий інструмент тогочасної суспільної думки і громадських практик, самобутній доказ і, заразом, продукт вселюдського Поступу!

У такому ж сенсі трактував соціалістичні ідеали й М.Драгоманов. «Правдивий соціалізм у думці й праці настав, власне, у XIX ст. як через те, що тільки тепер, після великих державних змін і революцій XVI–XVIII ст., — настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів у господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер склались остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний *незупинний поступ* громадський наперед – *прогрес* (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*), поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки од бога, а й од «великих людей» і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було вважати за катастрофи», – стверджує історик[91]. В іншому місці він зазначає, що ідея Поступу в історії є необхідною підвалиною «всякої громадської – політично-соціальної – праці»[92].

Втім, такі пасажі ніколи не заважали М.Драгоманову послідовно висловлюватися супроти унітарних та шовіністських виявів у соціалістичному русі наприкінці XIX ст., в яких простежувалися спроби ігнорувати національно-культурні потреби й інтереси «недержавних» народів.

Варто наголосити, що саме етичний стрижень, який уберігав М.Драгоманова від екстремальних пропозицій соціалізму та лібералізму, а також від крайнощів позитивістської методології, приміром, тотального детермінізму, відігравав помітну роль і в авторському розумінні Поступу. Відтак візія українського мислителя скерована на витворення балансу поміж Свободою особистості / громади та вільним розвитком будь-якої нації. Ця настанова автора відображає своєрідну рівновагу між ліберальними, соціалістичними й анархістськими цінностями, сполученими в його федералістському ідеалі.

---

[90] Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1.– С.283.

[91] Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.375.

[92] Там само. – С.382.

Недаремно М.Драгоманов тримався думки про двоєдність вимірів суспільного Поступу, себто з перспективи Людини та Громади[93]. Водночас він постулює розуміння ідеї Поступу як універсального орієнтиру, котрого прагне досягнути історична Людина.

Це співвідношення між особистим та громадським у рецепції М.Драгоманова доволі добре прокоментував Б.Крупницький. «Драгоманів – типовий представник ідеї прогресу. – відзначає Б.Крупницький. – *Вихідний пункт прогресу – вільна людина*, що шляхом свобідного об'єднання з іншими вільними людьми в більші чи менші колективи приходить до вищих форм суспільного життя»[94].

Таке представлення конструкції Поступу не тільки надає їй наскрізного ідеалістичного змісту, а й продукує глибокий етичний сенс. Адже прогрес, у репрезентації М.Драгоманова, трансформується у моральний імператив історичної Людини на шляху до її самовдосконалення, передусім, до здобуття особистої та громадської Свободи!

Отож, за візією М.Драгоманова, Поступ в історії постає як складний і достатньо суперечливий та хиткий стан рівноваги між еволюцією й революцією, національністю і космополітизмом, особистістю та громадою, суспільством і націями, відмінними ідеалами й різними соціальними верствами, «аристократичними» та «демократичними» періодами минувшини тощо. Загалом історик уподібнює прогрес до шальок уявних терезів, на які кинуті різноманітні ваги (політичні, культурні, господарські, соціальні, інтелектуальні та інші вартості). Саме співвідношення між ними, власне, й творить саму ідею Поступу, найголовніший сенс якої вбачався у духовному переродженні Людини, зокрема в її перетворенні з істоти соціальної й етнографічної в Людину культурну та політичну!

[93] Драгоманов М. Чудацькі думки… – С.558.

[94] Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб.статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959.– С.105.

Станіслав Кульчицький
Київ

Революція як концепт

Проф. Ірина Колесник звернулася до мене з проханням зробити нарис про революцію для тематичного випуску "Ейдосу", присвячуваного історії понять.

Тема революцій мені близька. Маю книги, присвячені аналізу Російської революції 1917 р., антикомуністичної революції 1987-1991рр. в Україні, Української революції 2004 р. Та головним є інше: майже вся моя наукова діяльність з 1966 р. присвячена феномену комуністичної революції 1919-1938рр. в Україні. Якраз з цієї тематичної території здійснювалися окремі "вилазки" в 1917-й рік і в десятиліття після Другої світової війни.

Всі мої спроби теоретично осмислити проблему революційного перетворення суспільства закінчувалися невдачею в ті часи, коли я мав марксистсько-ленінський світогляд. Добре пам'ятаю незадоволення, з яким перечитував вже надруковані в "Українському історичному журналі" статті про радянський народ як нову історичну спільність або про єдиний загальносоюзний народногосподарський комплекс, хоч не розумів тоді, в чому справа. Точкою неповернення до світогляду, в якому здобув професійну освіту, стали мої перші дослідження українського голодомору 1932-1933рр. Тоді прийшло розуміння, що треба розібратися з ленінізмом, а пізніше замахнувся й на марксизм. Зрозуміло, що інтелектуальне перевиховання не могло б здійснитися без вчителів. Першим з них був Арнольд Тойнбі, але тим, хто вплинув найбільше, вважаю Івана Лисяка-Рудницького. Написана для "Ейдосу" стаття не випадково має форму історичного есе, яку так добре відшліфував цей великий український мислитель XX ст.

Сказане вище повинне пояснити той кут зору, під яким розглядається обрана проблема. Щоб зрозуміти революцію як історичне поняття, треба знати, як його окреслювали ті або інші мислителі. Проте справжнє розуміння, як мені здається, прийде лише тоді, коли ми оберемо для себе ту або іншу теоретичну платформу в аналізі історичного процесу.

Термін-поняття «революція»

Термін "революція" почав жити від 1543 року, з публікацією славнозвісної книги Миколи Коперніка "De revolutionibus orbium coelestium" (Про обертання небесних сфер). Він мав у середньовічній латині кілька співпадаючих значень – обертання, поворот, переворот, перетворення. У науковому обігу утвердилася пара слів протилежного значення, якими позначалася динаміка розвитку: еволюція як поступовість і революція як раптове прискорення, стрибок, розрив поступовості. Революціями почали називати якісну зміну попереднього стану у розвиткові природи, суспільства, пізнання. Зміна династії в Англії у 1688-1689 рр. дістала назву "славної революції". Мабуть, це перший випадок застосування терміну "революція" для визначення події в житті суспільства. Для англійців XVII ст. ця подія здавалася важливою, хоч ми сказали б, що вона не заслуговує на вагому оцінку.

У середньовічній Європі панувало провіденційне розуміння історії. Вважалося, що її рушійною силою є Провидіння, тобто воля Божа. У XVIII ст. народилося Просвітництво, яке підірвало провіденціалізм. На переламі XVIII і XIX ст. Велика Французька революція і наполеонівські війни остаточно довели, що історичні події – це справа рук людських. Однак питання про те, чим керуються люди в своїх діях, залишалося нерозв'язаним.

У першій половині XIX ст. в економіці західноєвропейських країн прискорилися модернізаційні процеси. Континент почав покриватися мережею фабрик, заводів і залізниць. Внаслідок цього набув самостійного значення клас, позбавлений будь-яких засобів виробництва – пролетаріат. Аналізуючи зростання згуртованих робітничих колективів і постійно збільшуване напруження між ними та їхніми роботодавцями – капіталістами, основоположники марксизму дійшли висновку, що рушійною силою історії є боротьба класів. Напередодні революцій 1848-1849 рр. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс опублікували "Маніфест Комуністичної партії", в якому заявили, що комуністи поведуть робітничий клас на пролетарську революцію, яка ліквідує приватну власність й забезпечить побудову ладу, в якому кожна людина одержуватиме життєві блага за потребами.

Аналізуючи перебіг революційних подій, що незабаром почалися, К.Маркс у праці “Класова боротьба у Франції” сформулював висновок, який став афористичним: “революції – локомотиви історії”.

Ідеологія революційного марксизму виявилася малопридатною для політичних сил тих країн, які у середині XIX ст. вже пройшли крізь горнило революцій. З одного боку, вони визнавали революції необхідними, якщо іншим способом не вдавалося усунути застарілі суспільні інститути. З іншого боку, оскільки революційний катаклізм супроводжувався великими жертвами, перевага надавалася еволюційному розвитку. Привид комуністичної революції в Європі надовго впав в анабіоз.

На переламі XIX і XX ст. вислів К.Маркса про революції як локомотиви історії знову набув поширення, особливо у Східній Європі, де еволюційний характер розвитку лише нагнітав соціальну напругу. Тим часом у Західній Європі виявилися популярними ідеї соціального дарвінізму. Стало модним ототожнювати розвиток людства з біологічною еволюцією. З’явилися праці, в яких доводилося, що людство підпорядковане принципам природного добору, коли у боротьбі за існування виживають тільки пристосовані до оточуючого середовища біологічні види.

У середині XX ст. А.Тойнбі представив рушійну силу історії у вигляді концепту “виклик-відповідь”. Він стверджував, що людські спільноти постійно зустрічаються з викликами: погіршенням природних умов, агресією сусідів, консерватизмом соціально-політичних інститутів тощо. Спільноти, які здатні відповісти на виклик, продовжують жити, а інші розчиняються в історичній пітьмі.

Концепт А.Тойнбі має форму безликої закономірності, схожої на механізм природного добору. У цьому полягає його сила. Він представляє історичний прогрес як наслідок дій людської спільноти, що знаходить у собі силу визначити загрожуючу небезпеку і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно історичний регрес представляється як наслідок бездіяльності спільнот, що не знаходять адекватної відповіді на виклики історії.

Класова боротьба і революція як її крайній вияв, мають своє місце і в тойнбіанській моделі світобудови, але не визнаються рушійною силою історії. Революція – це лише один з варіантів відповіді на виклик. Поряд з нею існують інші варіанти: реформа або стагнація. Рушійна сила історії – це взаємодія виклику й відповіді.

Виробничі революції

Техніка і економіка матеріального виробництва зливаються в єдине ціле частіше, ніж інші виміри історичного процесу. В цій площині в історії людства можна виділити три фундаментальні виробничі революції і велику кількість таких, які пов’язані з проривами на окремих ділянках науково-технічного прогресу.

Першу виробничу революцію англійський археолог Гордон Чайлд виокремив і охарактеризував у 1949 році як неолітичну. На його думку, головним її змістом був перехід від привласнюючого господарства (мисливство, збиральництво, риболовля) до відтворюючого (землеробство, тваринництво). Відтворююче господарство знаменувало собою появу суспільства: людина виокремилася з тваринного світу, первісна орда поступилася місцем родоплемінним колективам.

Найважливішу роль у розвитку людської цивілізації, яка з’явилася під впливом неолітичної революції, відіграла поява приватної власності на природні ресурси і засоби виробництва. У спільнотах з більш розвинутою соціальною структурою почалися державотворчі процеси, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію з її природними ресурсами. В кінцевому підсумку неолітична революція ознаменувалася появою письменності й переходом до технологій обробки металів.

Друга виробнича революція народилася в Англії, починаючи з 60-х рр. XVIII ст., і характеризувалася переходом від мануфактурного (тобто заснованого на ручній праці) виробництва до великої машинної індустрії. Термін “промислова революція” запроваджений у 30-ті рр. XIX ст. видатним французьким економістом Жеромом Адольфом Бланкі. Він набув поширення після публікації під такою назвою книги англійського історика Арнольда Тойнбі (батька усім відомого Арнольда Тойнбі).

Промислова революція являла собою процес, що характеризувався винаходом спочатку робочої машини, далі – парової машини для приведення до руху робочих машин і, нарешті, робочої машини для виготовлення інших робочих машин (що означало появу машинобудування як галузі промисловості). Не випадково вона розпочалася у ткацькому виробництві: одяг завжди був найпершою повсякденною потребою людини. Англійський ткач Джеймс Харгрівс 1765 року винайшов механічну прядку, яка в 20 разів збільшувала продуктивність праці. У 1769 році Ричард Аркрайт винайшов прядильну ватермашину безперервної дії, а в 1775 році на базі обох винаходів Семюель Кромптон сконструював прядильну мюль-машину. Велика Британія почала постачати дешеві та

якісні тканини в усі країни світу.

Парова машина для приведення в дію робочих машин дозволила розміщувати виробництво в будь-якому місці, а не тільки біля річок і каналів. У 1769 році, тобто одночасно з винаходом Р.Аркрайта працівник з університету Глазго Джеймс Ватт взяв патент на паровий двигун оригінальної конструкції (від 1711 року був відомий паровий насос з циліндром і поршнем Томаса Ньюкомена, але він виявився непрактичним). Після багатьох вдосконалень Ватт в 1784 році запатентував парову машину подвійної дії, яка символізувала собою вік пари, що починався. Вдячне людство назвало одну з фізичних величин іменем винахідника.

Винахід Ватта допоміг здійснити революцію в транспортних засобах. У 1802 році громадянин США Роберт Фултон побудував в Парижі човен з паровим двигуном. Він же у 1807 році виготовив перший пароплав, спущений на воду в Гудзоні, а в 30-х рр. XIX ст. вже працювала трансатлантична пароплавна лінія. В реорганізації суходільних засобів перевезень ключову роль відіграло паровозобудування. Найбільш вдалі моделі протягом 1812-1829 рр. конструював англійський механік Георг Стефенсон. Його паротяг був використаний на першій в світі залізниці загального користування Стоктон-Дарлінгтон у 1825 році. У 1830 році Стефенсон завершив побудову залізниці Манчестер-Ліверпуль, після чого в Англії і на європейському континенті розгорнулося інтенсивне залізничне будівництво.

Поява машинобудування була пов’язана з винаходом у 1798-1800 рр. токарного верстата. У XVIII ст. машини виготовлялися вручну і тому навіть однотипні зразки відрізнялися один від одного. Англійський механік Генрі Модслі довів, що на його токарному верстаті можна цілком точно нарізувати гвинти і гайки. Технічна стандартизація, яка з’явилася одночасно з верстатом Модслі, дозволила налагодити виробництво машин машинами.

Перехід від мануфактурної до машинної стадії виробництва завершився в Англії наприкінці 20-х рр. XIX ст. Велика машинна індустрія почала витісняти мануфактурне виробництво у промисловості та в інших галузях економіки. З деяким запізненням індустріалізація почалася і на європейському континенті. Аграрне суспільство, яке панувало від часів неолітичної революції, в лічені десятиліття переросло під впливом промислової революції в індустріальне суспільство.

Щоб зміцнити військову могутність своєї імперії, Петро I успішно застосував політику навздогінної модернізації, споруджуючи мануфактурні підприємства і прокладаючи шляхи сполучення мануфактурного типу

за західноєвропейськими зразками. Після поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. імператор Олександр II змушений був революціонізувати цю політику, щоб протистояти суперникам у військовому відношенні. Реформи 60-70-х рр. стали своєрідною "революцією згори", яка допомогла російському уряду модернізувати країну без ліквідації самодержавного режиму.

Слід зробити однозначний висновок з приводу дискусій про хронологічні рамки промислової революції в Росії, які точаться десятиліттями. Нема підстав датувати її початок 30-ми рр. XIX ст., посилаючись на створені до скасування кріпосництва підприємства фабрично-заводського типу чи навіть цілі галузі промисловості (зокрема, в Україні – цукрову або суконну). Спорудження фабрик і заводів, так само як будівництво казенних мануфактур у першій чверті XVIII ст. з наступною передачею їх у приватні руки відбувалося в рамках політики навздогінної модернізації. Держава відіграла провідну роль і у створенні залізничної мережі вже після скасування кріпосного права. Для будівництва первинної мережі була обрана своєрідна система фінансування: заснування приватних товариств, концесіонерами яких ставали впливові в імперському адміністративному апараті чиновники з наступним розміщенням на міжнародних фінансових ринках облігаційного капіталу. Такі облігації користувалися попитом, тому що їхня доходність гарантувалася казною.

Поширена думка про те, що фінансовим джерелом для промислової революції в Англії був визиск колоніальних народів. Заперечувати важливість колоніальних ресурсів у прискореному розвитку країн-метрополій не можна. Та промислова революція була успішною і в країнах, які не мали колоній, але не спостерігалася в Іспанії та Португалії, які вивезли з своїх колоній стільки коштів, що обвалили європейський ринок дорогоцінних металів (революція цін XVI ст.). Лауреат Нобелівської премії з економіки (1972) Джон Хікс вважав, що чинниками промислової революції були такі: а) формування інститутів, які захищали приватну власність і контрактні зобов'язання; б) високий рівень розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі; в) формування ринку землі; г) широке застосування найманої праці і неможливість використання у великих масштабах примусової праці.

За Хіксом, промислова революція відбулася б і без винаходів Кромптона і Аркрайта. Умови для неї склалися тоді, коли основний капітал почав переміщуватися з узбіччя в центр бізнесової діяльності. Характеризуючи як кустарно-ремісниче, так і мануфактурне виробництва,

вчений підкреслював, що під економічним кутом зору між звичайним торгівцем і виробником продукції на ринок, який працює руками, нема різниці: їхній капітал є переважно оборотним. Машинна промисловість, навпаки, характеризувалася різким переважанням основного капіталу. Вкладені в неї кошти на тривалий час вилучалися з обороту. Поповнити їх міг фінансовий ринок, який у XVIII ст. вже існував в Європі.

Третя виробнича революція відбувається в наші дні. Всі погоджуються, що викликаний нею технологічний прорив є найглибшим з усіх відомих людству. Ознаки цієї революції почали проявлятися з середини XX ст. Оскільки вона невіддільна від наукових досягнень, які не мають тенденції до згасання, передбачити строки її завершення неможливо. Подібно промисловій революції, яка перетворила аграрне суспільство на індустріальне, третя революція трансформує індустріальне суспільство на суспільство нової якості, якому політологи ще не підібрали власного імені і тому називають його постіндустріальним.

У рамках третьої революції відбуваються прориви на окремих ділянках, які теж заслуговують назву революцій. Зокрема, зеленою революцією називають застосування нових технологій із вирощування зернових культур. Інформаційною революцією називають створення принципово нових електронних засобів управління, зв'язку та інформації.

Марксистська класифікація революцій

Виробничі революції перебували поза зором К.Маркса. До створеної ним картини промислової революції немарксисти не мали особливих претензій, але сам він називав цю революцію промисловим переворотом.

Марксова кваліфікація революцій визначалася вченням про класову боротьбу як рушійну силу історії. Теорія суспільно-економічних формацій була придумана для того, щоб показати, як боротьба рабів і рабовласників, кріпосних селян і феодалів, пролетаріату та буржуазії змінює обличчя суспільства. Наступна формація вважалася більш прогресивною, ніж попередня. Досі пам'ятаю своє студентське здивування, коли університетський викладач доводив нам "необходимость самовластья и прелести кнута". Мовляв, кріпосницьку епоху обов'язково треба було пережити…

З темного минулого у світле майбутнє людей перевозили «локомотиви історії». Марксистська теорія революцій була по-своєму логічною: зміна формацій, породжена невідповідністю продуктивних сил характеру

виробничих відносин, супроводжувалася соціальною революцією, а протиріччя між базисом і надбудовою всередині однієї формації розв'язувалися політичною революцією.

Нема сенсу критикувати основоположників марксизму за те, як вони поділили історичний процес на епохи. Критики стали б схожі на хлопця, який не міг збагнути, звідки людям стали відомі назви зірок і планет. Однак можна помітити докорінну різницю між марксистською і тойнбіанською «нарізкою» епох. А.Тойнбі виступав як реєстратор, знаходячи спільні риси в минулому різних країн, після чого об'єднував схожі країни в одну цивілізацію. К.Маркс виступав як романтик, який вважав, що пануючою рисою в історичному процесі є прогрес, а не регрес. Так, вся попередня історія людства підтверджує цю тезу – поки що, бо ми не знаємо майбутнього. Та свій романтизм Маркс поширював з минулого на майбутнє, коли заявляв, що позбавлений власності пролетаріат у ході революції експропріює буржуазію, перетворить її власність на загальнонародну і побудує суспільство, в якому кожна людина споживатиме матеріальні й культурні блага за потребами. Комунізм – такою була кінцева мета Марксової «нарізки» епох. Це означає, що він був не реєстратором , а пророком.

Зроблю відступ, який не віддаляється від розглядуваної теми, але торкається мене особисто. Власне не тільки мене, але майже всього мого покоління. Маючи 32 роки стажу перебування в КПРС, я б хотів залишатися прихильником ідей, в яких мене виховали. «Моральний кодекс будівника комунізму» – це документ, під яким варто поставити підпис порядній людині. Кожний може набрати цю назву у пошуковій системі Інтернету і пересвідчитися, що всі його положення мають свій буквальний відповідник в текстах Біблії, хоч священна книга для комуністів була забороненою.

Та 55-річний досвід творчого засвоєння історичної науки переконує в тому, що націоналізація засобів виробництва не означає переходу їх у розпорядження нації, так само як усуспільнення (обобществление) цих засобів не означає, що вони перейдуть у власність суспільства. Нація, що виступає в іншому вимірі, як суспільство, являє собою, на відміну від держави або партії, безструктурну сукупність людей. Володіти, користуватися й розпоряджатися власністю від її імені можуть тільки ті сукупності, які мають ієрархізовану структуру. Але в такому разі конфіскована власність не стає загальнонародною, а залишається приватною - у розпорядженні представників структур, які перебувають на вершині побудованої ними ієрархії.

Можна уявити собі суспільство, в якому всі матеріальні й культурні блага належать всім. У такому разі зникають соціальні перетинки між людьми. Було б добре жити в такому суспільстві, і я хотів би залишитися таким комуністом, яким був три десятиліття. Та як історик я розумію, що суспільство, в якому все належить всім, здатне функціонувати лише за умов, які визріють через сотні або навіть тисячі років.

К.Маркса не слід критикувати й за те, що він подав ідею пролетарської революції, яка повинна була привести до перемоги комунізму. В даному разі йшлося не про революції, які відбулися, а про ту, що мала відбутися. Хто знає, як повинна була виглядати майбутня комуністична революція? Але знайшлися нетерплячі, які заявили: «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью!» Вони зробили так, що привид цієї казки не відпускає нас через два десятиріччя після того, як зникла реалізована за допомогою терору утопія.

Відмовляючись від теорії формацій, ми повинні відмовитися й від штучного поділу революцій на соціальні і політичні. Кожну з них треба розглядати в її цілісності – як соціально-політичну. Але такі революції можна і треба протиставляти революціям виробничим. Між ними, як це зрозуміло, існує об’єктивна різниця.

Існує однак і об’єктивна схожість: як перші, так і другі є природноісторичними явищами. Теза про об’єктивну схожість стала потрібною після того, як світ зустрівся з феноменом комуністичної революції. Вона несхожа на всі попередні, тому що є реалізованою утопією.

Буржуазні революції

Ми не знаємо, скільки продовжувалася неолітична революція, але її тривалість треба визначати століттями. Промислова революція разом з наступною індустріалізацією виробничої сфери зайняла багато десятиріч. Змінюючи фундаментальні основи буття на стику технічного і економічного вимірів історичного процесу, обидві виробничі революції радикально впливали на інші виміри, створюючи цілісне суспільство: перша з них – аграрне, а друга – індустріальне.

Соціально-політичні революції неспівставно коротші, хоч деякі з них супроводжувалися пізніше менш радикальними, суто політичними катаклізмами, які мали корегуючий характер або були відповіддю на контрреволюцію. Чи можна їх класифікувати за головним учасником? Спочатку треба задуматися над іншим питанням: чи проходять революції крізь всю історію людства?

У праці «Про рабство і свободу людини» Микола Бердяєв категорично стверджував, що революції бували в усі часи. Проте історія заперечує цей висновок великого філософа. У Давньому Єгипті або в Китаї ми знаходимо кілька свідчень про ватажків селянських повстань, які стали монархами, але якісних змін в життя суспільства не внесли. У середньовічній Європі селянські війни закінчувалися поразками. Та неможливо собі уявити, щоб така війна у випадку перемоги щось змінила в суспільстві.

Традиційне суспільство в соціально-політичній системі координат хронологічно відповідало аграрному суспільству в іншій, техніко-економічній системі. Воно було консервативним, жодні політичні катаклізми не могли перетворити підданих верховного правителя на громадян. Політичний катаклізм міг змінити тільки верховного правителя, а не його підданих. Щоб перетворитися на громадян, вихідці з усіх соціальних верств повинні були стати економічно і політично вільними від людини або людей, які перебували на вершині влади. Іншими словами, вони повинні були самі обирати собі верховного правителя або обмежувати його владу за допомогою законів, обов'язкових для всіх.

Влада верховного правителя у традиційному суспільстві випливала з факту володіння найголовнішим матеріальним ресурсом – землею. Володар віддавав землю у користування людям, які уособлювали державу й військо (часто разом з селянами, які працювали на цій землі). Але його влада не поширювалася на товарний обмін через те, що будь-яка ринкова угода є вільною дією, в якій беруть участь покупець і продавець. Товарно-грошовими відносинами не можна було володіти, як землею. Верховний правитель повинен був забезпечувати законність і порядок, яких вимагав безликий ринок, щоб мати змогу користуватися грошима – тим ресурсом, без якого його влада ставала примарною.

Разом з ринком з'явився торговельно-промисловий клас, який формувався з різних станів традиційного суспільства. Представники двох привілейованих станів у Франції віднеслися до нього як до третього стану – «всі інші». Однак всередині «всіх інших» визрівала буржуазія, яка була вже не станом традиційного, а класом індустріального суспільства. У неї вистачало ресурсів, щоб перетворити стихійний бунт на революцію, яка змінювала на її користь політичний устрій.

Першою буржуазною революцією була Восьмидесятирічна війна (1568-1648), як її називають в голландській історіографії. Вона спалахнула у промислово розвинутих Нідерландах, які входили в Іспанську імперію Габсбургів. 17 північних провінцій Нідерландів у ході повстання завою-

вали незалежність і перетворилися на Голландську республіку. Успіху революції сприяли активна участь населення у боротьбі з іспанцями, союз купецько-патриціанської олігархії з кальвіністським духовенством та місцевим дворянством, міграція людей і капіталів з Південних Нідерландів в Голландію. Голландська республіка стала могутньою морською державою і створила колоніальну імперію.

20 років (1640-1660) тривала Англійська революція, супроводжувана громадянськими війнами. Інтереси сільських дворян, які зайнялися підприємництвом і комерцією (джентрі), фермерів капіталістичного типу і власників мануфактур прийшли в гостру суперечність з королівським абсолютизмом, феодальним дворянством і англіканською церквою. Хоч після багатьох драматичних подій, включаючи страту короля Карла I, відбулася реставрація Стюартів, цій династії довелося дозволити продаж землі й визнати свободу совісті. Коли династія перестала влаштовувати англійську буржуазію, остання здійснила корегуючу революцію, яку назвала «славною».

Майже три десятиріччя тривала Українська революція (1648-1676). Після об'єднання в Любліні у 1569 році Польського королівства і Великого князівства Литовського у федеративну Річ Посполиту вся Україна стала володінням польської шляхти. Польські і полонізовані українські феодали розбудували фільваркове господарство з метою продажу великих мас хліба на європейських ринках. Щоб примусити селян працювати у фільварках, пани і магнати почали їх закріпачувати. Ватажку козацького повстання на Запоріжжі Богдану Хмельницькому вдалося перетворити свій виступ у масштабну селянську війну, укласти союз з кримським ханом і у боротьбі з військами польського короля розбудувати Козацьку державу.

Крах польського землеволодіння покозачив майже все українське селянство. Після цього селянська війна згасла. Додатковою причиною втрати потенціалу визвольної війни став розкол у таборі борців за незалежність внаслідок старання козацької старшини здобути у власність землі з селянами. Гетьману довелось шукати союзників за межами України. Однак допомога з боку Росії обернулася васальною залежністю і руйнуванням тих контурів національної державності, які вже сформувалися.

Крах Української революції мав одну глибинну причину: Східна Європа в своєму розвиткові відставала від Західної на 100-150 років. Склалася дивна ситуація, коли товарно-грошові відносини на території Речі Посполитої розвивалися не в надрах «третього стану», а серед шляхти й магнатів за участі цілком залежних від них єврейських фінансових кіл.

Козаки внесли елемент організованості в національно-визвольну війну, якого не було у попередніх європейських селянських війнах. Але вони не спромоглися зробити невідворотним процес формування національної державності, тому що самі формувалися як стан феодального суспільства, а не як економічно самостійний клас капіталістичного суспільства.

Українська революція випадає з ряду буржуазних революцій, проте залишається революцією, в якій тісно переплелися соціальні, національно-визвольні й релігійні складові. В тій частині України, яка відійшла до Російської держави, відновилися суспільні відносини, властиві для традиційного суспільства, але в кріпосницькій, а не феодальній оболонці. Царська держава почала поступово перетравлювати український гетьманат політично і піддалася перетравлюванню з його боку в культурному відношенні. Але для самого гетьманату відновлення соціальних відносин традиційного суспільства було органічним процесом. Різниця з дореволюційним станом полягала тільки в тому, що селян з благословення царів почали закріпачувати російські поміщики й козацька старшина.

Американська революція 1775-1783 рр. була війною за незалежність, подібною до Нідерландської революції XVI ст. Різниця полягала в тому, що голландці воювали з імперією, а американські колоністи – з власною країною-метрополією. В ході війни формувався внутрішній устрій першої в світі демократичної республіки нового часу, базований на політичних ідеалах епохи Просвітництва. Відстоювання у війні громадянських свобод і необмеженого права на приватну власність згуртувало колоністів, які бажали бути господарями у своєму домі, а не підданими англійського короля. Закріплення здобутої перемоги федеральною конституцією 1787 року і Біллем про права послужило висхідним пунктом для формування громадянського суспільства.

За багатьма параметрами Американська революція виявилася взірцевою. Їй були властиві толерантність переможців до переможених, використання виключно політичних засобів для розв’язання внутрішніх проблем, небажання лідерів революції зосереджувати в своїх руках всю повноту влади. Однак нова держава зберегла інститут рабства, який дістався їй від колоніальних часів, і послідовно витісняла аборигенне населення континенту з його місць проживання, не зупиняючись навіть перед діями, які мали характер геноциду.

Велика Французька революція (1789-1799) відбувалася в часи, коли на європейському континенті почали проявлятися перші ознаки промислової революції. Пануючий у Франції феодальний устрій призвів до банкрутства держави і змусив Людовика XVI звернутися за фінансовою

допомогою до торговельно-буржуазних кіл. Однак представники буржуазії не бажали далі миритися з абсолютною владою короля і відведеним для них статусом непривілейованого «третього стану». Скликані королем уперше за 175 років Генеральні штати конституювалися у червні 1789 року як Національні збори, а через три тижні – як Установчі збори, покликані встановити новий політичний устрій. 26 серпня 1789 року Установчі збори проголосили «Декларацію прав людини і громадянина», яка відкривала шляхи до перетворення традиційного суспільства на громадянське. Цей документ став преамбулою Конституції 1791 року, яка зробила Францію конституційною монархією. Дальший хід подій призвів до зосередження в Конвенті законодавчої влади. Конвент знищив феодальні права і привілеї, передав селянам всі общинні та емігрантські землі, домігся страти короля, створив революційну армію і розпочав війну з коаліцією європейських держав, яка ставила за мету придушення революції. В ході війни блискучі перемоги здобув генерал Наполеон Бонапарт, що дозволило йому звільнитися з-під опіки уряду, встановити у листопаді 1799 року свою диктатуру і оголосити себе імператором.

Агресивні війни імператорської Франції тривали 15 років і справили величезний вплив на європейський континент. Поразка Наполеона призвела до реставрації Бурбонів. Вони нічого не забули і нічому не навчилися, внаслідок чого були зметені революцією 1830 року.

Революції середини XIX ст. у Франції, Австрійській імперії, німецьких та італійських державах показали, що робітничі колективи в умовах індустріального суспільства, що народжувалося, ставали самостійним чинником політичної боротьби. Однак ці революції залишалися, як і попередні, буржуазними. Користуючись зростаючою політичною вагою, буржуазія у другій половині XIX ст. застосувала державні важелі для зниження соціальної напруги в суспільстві. Гостре протистояння з пролетаріатом, яке знайшло відбиття в безкомпромісних формулюваннях «Маніфесту Комуністичної партії», поступово пом'якшувалося. Суспільство залишалося традиційним, але в ньому з'явилися істотні елементи демократії (аж до загального виборчого права в Прусії і Великій Британії).

Вивчаючи систему господарювання і соціально-політичний устрій, які здобули назву капіталізму, К.Маркс в своїй основній праці «Капітал» зробив фундаментальний висновок: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами» (Маркс К., Енгельс Ф. - Твори, т.23, с.12). Ф.Енгельс в одній із перших своїх книг– «Становище робітничого класу в Англії» стверджував, що соціальна криза

може бути розв'язана тільки революційним насильством, але через 40 років у передмові до нового видання зробив знаменне визнання: «Я навмисне не викреслив з тексту багатьох провіщень, в тому числі близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності»» (Твори, т.22, с.314).

Західноєвропейські комуністи, які поділяли погляди К.Маркса та Ф.Енгельса, переконалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів праці і капіталу, аніж знищувати капітал, який був рівноправним з робочою силою агентом виробничого процесу. Виступаючи в Амстердамі у вересні 1872 року, К.Маркс визнав: «Ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б я краще знав ваші установлення, то, можливо, додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирним шляхом» (Твори, т.18, с.151).

У 1891 році німецька соціал-демократія прийняла Ерфуртську програму. Вона проголошувала кінцевою метою марксистів усуспільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції, тобто встановлення комунізму. Однак ця кінцева мета повинна була досягатися шляхом реформ, а не революцій, як передбачав «Маніфест Комуністичної партії». Марксисти поділили комунізм на дві фази (комунізм виробництва і комунізм споживання), використовуючи для назви першої популярний термін «соціалізм». Оскільки капіталізм мав «перетекти» в комунізм шляхом демократичних реформ, термін «соціалізм» вийшов на передній план, а термін «комунізм» опинився в затінку. Соціалісти марксистського спрямування стали називати себе соціал-демократами. Політичний вибір соціал-демократів знайшов узагальнююче визначення в афористичному висловлюванні найближчого співробітника Ф.Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух – це все».

«Навздогінні» революції

В 60-70-х роках XIX ст. царський уряд в рамках «навздогінної» політики здійснив соціальну мініреволюцію без порушення політичного режиму. «Пригодована» царизмом буржуазія не спромоглася виробити в собі потрібної революційності, а тому імперський організм загнивав, аж врешті у 1905 році нарив прорвало. Гегемоном революції 1905-1907 рр. став ще незрілий промисловий пролетаріат, і царський режим спромігся вгамувати його з найменшими для себе втратами. Недалекоглядний Микола II заспокоївся, не розуміючи того, що самодержавний спосіб правління на початку XX ст. став анахронізмом. Через 10 років революція

повторилася в ситуації світової війни і цього разу для краху династії вистачило тижня. Якщо першу революцію в Росії можна назвати пролетарською, то в 1917 році проти царя об'єдналися всі – буржуазія, пролетаріат і одягнуті в солдатські шинелі селяни. Кого можна назвати її гегемоном?

Революційний рух в євразійській імперії розвивався не за К.Марксом, тобто в міру зростання чисельності і суспільної ваги робітничого класу. До селян К.Маркс ставився презирливо, порівнюючи їх з лантухом картоплі: розв'язати лантух, і картопля розсиплеться. Він мав рацію, але в розстановку соціально-класових сил внесла свої корективи світова війна. Солдатська маса стала в основному селянською: по-перше, селянською була сама країна, по-друге, кваліфіковані робітники не підлягали мобілізації. Самі того не бажаючи, правлячі кола імперії об'єднали розпорошених селян у великі колективи – поротно і побатальйонно, а на додаток вклали їм у руки зброю. Великі міста й передусім імперська столиця перетворилися на бази, де мобілізованих селян нашвидкуруч навчали, збивали у військові команди і посилали на передову. Перед новобранцями постала проблема: йти на передову чи залишатися у тиловому гарнізоні, бунтуючи проти властей. Вони не мали ні політичних, ні психологічних зв'язків з імперією, яка грабувала їхніх батьків після селянської реформи 1861 року і продавала їхніх дідів разом з мисливськими собаками. В Росії склалися об'єктивні умови для того, щоб селянська війна переросла в успішну революцію.

У лютому 1914 р колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново попередив Миколу II, що майбутня війна з Німеччиною виявиться небезпечною, тому що у випадку невдач «социальная революция в самых крайних ее проявлениях у нас неизбежна, и Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению». У листопаді 1916 року у новій записці царю він все-таки представив те, що трапиться: «Затем выступила бы революционная толпа, коммуна, гибель династии, погромы имущественных классов».

Російська революція спалахнула у березні 1917 року у Петрограді, дійшла апогею під час більшовицького перевороту в листопаді і зійшла нанівець з розгоном Всеросійських установчих зборів у січні 1918 року. Учасниками її були не тільки політичні партії, але й самодіяльні організації, створювані робітничими колективами і військовими підрозділами– ради робітничих і солдатських депутатів. Склад рад, а на фронтах – солдатських комітетів був плинним, колективи могли у будь-який момент

відкликати свого депутата і делегувати іншого. Ієрархічно побудованої радянської організації в країні не виникло. Радянський чинник в революції був анархічним і деструктивним.

Переможці поділили Російську революцію на дві: Лютневу буржуазно-демократичну і Жовтневу соціалістичну. Насправді це була одна революція, яка постійно змінювалася у своїх барвах. Характер її на різних етапах неможливо визначити тільки одним терміном: буржуазно-демократична, робітничо-селянська, радянська. Вона могла б характеризуватися як «соціалістична» тільки в тому значенні терміну «соціалізм», який визнавали більшовики – як першу фазу комунізму. Але самі більшовики в ході революції відмовилися від комуністичних гасел і взяли радянські: мир - народам (замість перетворення імперіалістичної війни на громадянську), фабрики – робітникам (замість націоналізації фабрик), землю – селянам (замість націоналізації поміщицьких маєтків). З радянськими гаслами вони подолали усіх суперників і встановили свою диктатуру. Це означало, що революція на заключному етапі стала радянською, хоч більшовики ніколи її так не називали.

Головною ознакою Російської революції виявилося протистояння між багатими і бідними, привілейованими і знедоленими. Властиве всім революціям, воно стало абсолютним. В умовах триваючої війни це загрожувало паралічем державних інститутів і розпадом форм організованого життя.

По-друге, що випливало з першого, революція відзначалася небаченою згуртованістю політичних сил. Страх перед анархією об'єднав ліберальну демократію, представлену передусім партією кадетів, і революційну демократію, яка складалася з соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів (есерів). Страх перед розпадом держави змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію і обмежити власну політичну активність. Пізніше і в якісно іншій ситуації ця активність проявилася у вигляді тривалої громадянської війни між білими і червоними.

По-третє, небувала гострота соціального протистояння виявилася живильним середовищем для гіпертрофованого зростання «партії нового типу» – більшовиків. Ця партія не мала за собою соціальних верств, які б могли підтримати її комуністичну доктрину. Однак завдяки гнучкій тактиці В.Леніна, який замаскував її під стихійний радянський екстремізм, більшовики оволоділи значною кількістю рад, перетворилися з їх допомогою на державну партію і зробили ради за допомогою ЧК безсилими додатками до своєї диктатури.

«Навздогінна» політика охоплює тільки техніко-економічну й меншою мірою – соціальну сферу. Як правило, політичний режим нездатний реформувати самого себе. Коли ситуація доходить до точки кипіння, на історичну арену виходить революція «навздогінного» типу. Російська революція з її унікальним феноменом рад якраз і була революцією «навздогінного» типу.

Національні революції

Кожна з революцій носить ім’я тієї країни, де відбулася, тобто вона є національною. Однак на окрему назву національних революцій мають претендувати ті з них, які відбулися в багатонаціональних імперіях. Зокрема, революція 1848-1849 рр. в Австрійській імперії частіше розглядається як сукупність революцій, що відбулися в її різних провінціях. Угорська або Чеська революція мали свої особливості через те, що ці країни до утворення імперії самостійно розвивалися впродовж сотень років.

Коли в Росії зникла імперська вертикаль влади, країна почала розпадатися через те, що різні її частини були надто несхожі одна на одну. Ця суходільна багатонаціональна країна стала імперією задовго до офіційного проголошення нею у 1721 році. Її територіальний приріст в південному – до Паміру, і в східному – аж до Аляски і Каліфорнії напрямах мав яскраво виражений колоніальний характер. Однак учені і досі не прийшли до єдиної думки щодо того, чи були колоніями територіальні надбання Москви на заході і південному заході – Україна, Польща, Прибалтика, Фінляндія. Очевидно, становище цих провінцій щодо Москви було таким же, як становище провінцій Австрійської імперії щодо Відня. Чехію ніхто не вважає колонією, хоч її претензії на рівноправне з Австрією та Угорщиною становище в імперії Габсбургів не були реалізовані.

Становище України в імперії Романових ускладнювалося тим, що вона мала спільну з Великоросією багатовікову історію. Династія Рюриковичів народилася в Давній Русі з центром в Києві і тривалий час воювала з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою під гаслами “збирання земель руських”. Панівні кола Росії впритул не бачили в українцях народ, відмінний від імперської нації, а тому переслідували українську інтелігенцію, яка відстоювала національні цінності.

Всенародний характер руху за національну державність, який розвинувся в Україні одразу після Лютневої революції, став великою несподіванкою не тільки для правлячих кіл демократичної Росії, але й для української інтелігенції, яка довго не могла відмовитися від гасла автономної України у складі єдиної федеративної держави. Щоправда,

оцінка цієї нерішучості лідерів Української революції мусить бути зроблена з урахуванням того, що країна перебувала у стані війни.

Лідери УНР зустрілися з кількома викликами, на які вони не змогли гідно відповісти. По-перше, вони недооцінили можливостей Раднаркому, який почав відновлювати дореволюційні кордони під ідеологічним гаслом створення «незалежних» радянських республік. По-друге, вони понадіялися на українізовані підрозділи царської армії, які розсипалися після прийняття II Всеросійським з'їздом рад Декрету про землю. По-третє, вони недооцінили руйнівну силу рад, утворених в губерніях з переважаючим українським населенням. Раднарком цілком реалістично розраховував на їх підтримку, коли, на противагу Тимчасовому урядові, визнав кордони УНР, встановлені за етнографічним, а не історичним принципом, тобто з урахуванням південних та східних губерній, колонізованих переважно українцями напередодні і після приєднання держави Богдана Хмельницького до Російської держави.

Боротьба за утворення суверенної національної державності, яка становила основний зміст Української революції, не увінчалася успіхом. Але вона змусила вождів більшовиків, які встановили контроль над більшою частиною дореволюційної імперії, побудувати країну як співдружність формально незалежних, а з 1922 року – союзних республік.

Комуністична революція

Жовтневий переворот 1917 року був більшовицьким у тому розумінні, що дав політичну владу більшовикам. Однак за своєю суттю це був радянський переворот. Перемогли ради, а разом з ними і на їхніх плечах до влади прийшла партія більшовиків.

Після встановлення однопартійної диктатури більшовики "приватизували" Російську революцію: всі політичні сили, які не влаштовували їх, були оголошені контрреволюційними. Робітничі і солдатські колективи позбулися права щоденно міняти своїх депутатів у радах. Тепер вони повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, які їм рекомендували більшовицькі парткоми. Революція зійшла нанівець з розгоном Установчих зборів.

Поширення більшовицької диктатури із столиці на периферію зайняло кілька місяців. Навесні 1918 року партія більшовиків опанувала основну частину колишньої імперії і почала реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких соціальних верств. Подібних перетворень світ не бачив, але вони не були продовженням Російської революції. За методами

реалізації ці перетворення були типовими “реформами зверху”, яких було доволі в російській історії, починаючи з петровських часів.

Підручники з історії, які видавалися в Радянському Союзі, стверджували, що більшовики повною мірою реалізували гасла революційного народу. Справді, уряд В.Леніна припинив трирічну війну і уклав сепаратний мир з Німеччиною та її союзниками. Земля була поділена між селянами на зрівняльних засадах. Створені більшовиками збройні сили тричі за 1917-1919 рр. йшли походом на Україну, щоб утвердити в ній національну державність в радянській оболонці. Та все це – тільки подоба правди. Позбувшись імперіалістичної війни, народи Росії потрапили у вир громадянської. Віддавши землю селянам, більшовики після багаторічної підготовки перетворили їх на пролетаризовану робочу силу, прикріплену до колгоспних ланів своїм безпаспортним статусом і зобов’язану працювати на державу за порожні трудодні. Створивши нібито суверенні національні республіки, керівники більшовицької партії насправді побудували централізовану унітарну державу.

Комуністична революція більшовиків однаковою мірою була чужою для демократичного і радянського таборів у Російській революції. Здавалося, що перемогу на етапі Лютневої революції здобув блок партій ліберальної і соціалістичної демократії, який сформував уряд. Здавалося, що на етапі Жовтневої революції переможцем став радянський табір, який уособлювали багатомільйонні народі маси. Насправді народні маси виконували на обох етапах революції тільки чорну роботу. Перемогла невелика купка більшовицьких вождів, яка ретельно маскувала від народу і навіть від власної партії свої фантасмагоричні задуми. Породжений суто внутрішніми чинниками, російський радикалізм послужив сприятливим ґрунтом для поширення ленінізму, тобто того революційного марксизму, яким у легкій формі перехворіла Західна Європа до революцій 1848-1849 рр.

Посткомуністичні революції

Комуністична революція виходить за рамки нормального історичного процесу. Вона народжувалася не як результат попереднього розвитку, а як ідея в голові людини, яка керується найкращими намірами. Серед праць основоположників марксизму першою згадкою про “світле майбутнє” слід вважати промову 24-річного Ф.Енгельса в Ельберферді: “Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий

розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце" (Маркс К., Енгельс Ф. - Твори, т.2, с.522). Ось з цього судження і проріс весь багаж позитивів і негативів, який супроводив комуністичне будівництво в десятках країн світу. Хай про позитиви розповість хтось із сучасної Компартії України, а про негативи вже сказано в "Чорній книзі комунізму", яка перекладена на десятки мов: 95 мільйонів жертв. (автори – С.Куртуа, Н.Верт, Ж.-Л. Панне, А.Пачковський, К.Бартошек, Ж.-Л. Марголен).

Важко сумніватися в тому, що політичний режим у формі диктатури і комуністичний (офіційно – соціалістичний) спосіб господарювання невіддільні один від одного. Однак невіддільність не заважає їм бути двома окремими явищами. Комуністичний спосіб господарювання міг бути реалізований лише за наявності диктатури, здатної на Голодомор і Великий терор. Та диктатура радянського типу могла утверджувати все, що завгодно, навіть антикомуністичний, тобто капіталістичний спосіб господарювання (те, що спостерігаємо тепер в КНР). Коли комуністичний лад вичерпав внаслідок своєї економічної неефективності можливості багатого на природні ресурси Радянського Союзу, за лічені місяці пропало все: країна, партія, Рада економічної взаємодопомоги, Варшавський пакт.

Якщо розпадається імперія, то народжуються національні держави. Розпад СРСР перетворив союзні республіки на національні держави, але кожна з них опинилася на грані економічного колапсу і політичного хаосу. Для поколінь, які були народжені і виросли при комунізмі, зміна життєвого укладу виявилася надзвичайно болючою. Зникла диктатура, люди стали вільними, але зникла і держава, яка повсякденно турбувалася про кожного і за кожного. Події 1989-1991 рр. слід розглядати як революцію, але це була революція розпаду. Нічого нового в житті не з'явилося, треба було все починати з чистого листа.

Щоб не допустити соціального вибуху, державні чиновники турбувалися про створення елементарних умов для виживання незахищених верств населення. Але в першу чергу всі вони турбувалися про свій добробут. Тривалий період перебування української економіки в стані напівколапсу-напівхаосу пояснювався не стільки недосвідченістю, скільки злою волею колишньої номенклатури, яка гарячково міняла владу на власність. Вагома частка економіки країни була поділена між кількома кланами олігархів. Виникли могутні фінансово-промислові групи (ФПГ), які об'єднували технологічно пов'язані між собою підприємства і працюючі з ними банки.

Оцінюючи розпочаті з 1994 року ринкові реформи, слід взяти до уваги таке: ніхто не зміг би запропонувати раціонального способу приватизації заводів і фабрик, які впродовж трьох поколінь перебували в державній власності. Так само тільки пов'язані з державою потужні ФПГ, які утворилися на базі супермонополізованої неконкурентоспроможної економіки, мали шанс прорватися на світові ринки. Однак фактом залишається те, що монополістичні об'єднання забезпечували собі надприбутки завдяки зрощенню з представниками виконавчої і законодавчої влад.

Після 2000 року економічна ситуація в Україні стабілізувалася, а населення пристосувалося до "дикого капіталізму", якого не можна оминути під час переходу до ринкової економіки. Але цей перехід ніс в собі загрозу протестних революцій.

Помаранчева революція 2004 року – одна з них. Це соціальний вибух, який стався з приводу ситуації, пов'язаної з президентськими виборами. Але він мав справжньою причиною глибоке невдоволення українських громадян державою, в якій вони були змушені жити. Революція змусила високих чиновників бути популістами, але майже нічого не змінила в самій державі.

Коли популярна київська газет друкує на першій сторінці портрети державних чиновників з годинниками вартістю в 12 тисяч щомісячних пенсій, а 850 тисяч киян перебувають, як кажуть чиновники меншого рангу, за межею бідності, слід чекати нового соціального вибуху. Невже наші політики схожі на Бурбонів, які нічого не забули, але нічому не навчилися?

Богдан Галь
Дніпропетровськ

Концепт “адміністративна революція”: пізнавальні можливості і обмеження

<…> ми увійшли до суспільства, скажімо, сучасного типу (бо в нас немає інших слів, а слово «сучасний» вочевидь беззмістовне), суспільства, історична свідомість якого зорієнтована <…> на революцію, її обіцянки й пророцтво майбутнього визволення.
М. Фуко.

Поняття адміністративної революції

Поняття «адміністративна революція» використовується окремими дослідниками для означення докорінних змін у теорії та практиці управління суспільством. Йдеться про набуту у XVIII-XIX ст. на теренах Західної Європи, а у XX ст. – і поза її межами здатність якісно нової політичної організації (держава) за допомогою нового інструменту (раціональна бюрократія) продукувати і вирішувати принципово нові завдання (інтервенціонізм).

Традиція вбачати революційний[1] характер в адміністративних нововведеннях окремих можновладців минулого (або й цілих їх династій,

[1] Термін «революція» у політичному контексті застосовується вперше у зв’язку з англійськими подіями 1688 р. («Славетна революція»). Протягом наступного XVIII ст. панує уявлення, що революції продукують нову форму правління, а, отже, є дещо більшим за перевищення повноважень, відмову у покорі чи бунт. Втім, вже у XIX ст. значення зміни форми правління переглядається, і на перший план в якості критерію визначення революції висуваються (аж до сьогодні) фундаментальні зміни соціально-економічного устрою (Cohen I.B. Revolution in Science. Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1985. P. 51-53).

як-от: «тюдорівська революція у державному управлінні»[2]) і визначати їх самих як «революціонерів» («імператор-революціонер» Йосип II Габсбург, «августійший революціонер» Фрідріх II Гогенцоллерн) походить від німецьких лібералів першої половини XIX ст.[3].

Власне термін «адміністративна революція» вводить до наукового обігу французький політичний мислитель А. де Токвіль у праці «Старий порядок і революція» (1856). Переосмислюючи стереотипні уявлення про витоки Великої французької революції, А. де Токвіль стверджує, що основи адміністративної політики революційних урядів були закладені їх монархічними попередниками, і що політичній революції передувала «підзабута» адміністративна (власне адміністративна реформа 1787 р. і судова 1788 р.): «Це раптове і повне оновлення усіх адміністративних правил і звичок, яке передувало нашій політичній революції і про яке сьогодні ледве згадують, тим не менш є одним з найкрупніших переворотів, що коли-небудь зустрічався в історії великих народів. Ця перша революція справила колосальний вплив на другу, перетворивши її на явище, відмінне від усіх подібних, що мали місце в історії як до, так і після неї»[4].

Із середини XX ст. під ідейним впливом робіт Т. Парсонса, С. Хантінгтона і, в подальшому, Ш. Айзенштадта термін «революція» широко використовується у теоріях модернізації по відношенню до процесів, що викликали глибинні перетворення в окремих (економічній, політичній і культурній) підсистемах суспільства.

Втім, попри спеціальну увагу до феноменів «сучасних революцій» (Ш. Айзенштадт) чи «модернізації державних інститутів» (С. Хантінгтон), запропонований А. де Токвілем концепт «адміністративної революції» залишався в цей час незатребуваним. Так, зокрема, у Т. Парсонса йдеться про «демократичну революцію» як рушій трансформації сфери політичного загалом і лише побіжно зазначається, що «демократична революція» безпосередньо стимулювала розвиток такої «нової моделі ефективної організації спеціалізованих функцій» як адміністрація

[2] Elton G.R. The Tudor Revolution in Government: Administrative Changes in the Reign of Henry VIII. Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

[3] Padover S.K. The Revolutionary Emperor. Joseph the Second, 1741-1790. London, 1934; Ивонин Ю.Е. Фридрих II Гогенцоллерн и Иосиф II Габсбург // http://articles.excelion.ru/science/history/world/53256891.html .

[4] Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. М., 1997.– С. 159.

(державна і військова)[5]. Схожим чином і С. Хантінгтон розглядає «розвиток спеціалізованих структур для виконання» «нових політичних функцій» як один із аспектів власне «політичної модернізації»[6].

До поняття «адміністративна революція», причому у значенні ширшому, ніж запропоноване А. де Токвілем, повертається в останній третині ХХ ст. англійський націолог Е. Сміт. Зокрема, у монографії «Національна ідентичність» (1991) дослідник пише про «західні» «процеси або «революції» – адміністративну, економічну та культурну, внаслідок яких «до складу домінантної латеральної етнічної культури завдяки діяльності бюрократичної держави були інкорпоровані окремі віддалені регіони з їхніми етнічними групами, а також середні і нижчі класи»[7]. Йдеться про поширення через військовий, адміністративний, фіскальний і юридичний апарат нової бюрократичної держави (Англії, Франції, Іспанії, Швеції і, до певної міри, Польщі та Росії) комплексу вартостей, символів, міфів, традицій і спогадів, що становили культурну спадщину панівної латеральної етнічної групи (соціально обмеженої і географічно поширеної), а відтепер визначали «нову і ширшу ідентичність» для всього населення[8].

Однак, попри існування певної історіографічної традиції консенсус щодо доцільності використання терміну «революція» по відношенню до адміністративних перетворень і його змісту досі відсутній.

По-перше, поняття «адміністративна революція» не вповні корелюється із сучасною концепцією революції[9]. Ця остання ґрунтується на двох традиціях: історіософській та соціологічній. Перша зосереджує увагу на загальних моделях розвитку людства і кінцевих результатах,

[5] Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. М., 1998. – С. 117.

[6] Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. – С. 52.

[7] Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращука. К., 1994. – С. 63-64, 68-69.

[8] На зворотній вплив освітньої революції на подальший перебіг адміністративної революції вказує російський політолог А. Володін: «На Заході розвиток загальнонаціональної світської системи освіти надав могутній імпульс процесам модернізації <…>: сучасні форми державного управління, долаючи спротив традиціоналістських елементів, землевласницької аристократії та антиреформістськи налаштованого кліру, проникли у саму основу соціуму» (Володин А.Г. Гражданское общество и модернизация в России: Истоки и современная проблематика // Полис. – 2000. – № 3. – С.. 109).

[9] Штомпка П. Социология социальных изменений. М., 1996. – С. 369.

друга – на рушійних силах, механізмах і альтернативних сценаріях масових виступів, що використовують (або загрожують використати) примус і силу по відношенню до влади[10].

По-друге, конкуруючими щодо «адміністративної революції» поняттями доволі успішно виступають «реформи» і «контрреформи» («консолідація»), що їх відрізняють від «революцій» масштаби, швидкість та напрямок змін.

Під «реформами» розуміють переважно лібералізацію політичного життя, на основі якої відбувається диференціація та ускладнення політичної системи. Або ж, як визначає американський економіст А. Хіршман, реформи – це обмежені повільні зміни у керівництві, політиці і політичних інститутах, в ході яких «влада до того привілейованих груп урізається, а економічний стан і соціальний статус пригноблених груп відповідно поліпшується»[11]. Натомість, під «контрреформами» (або ж, у термінах американського політолога С. Хантінгтона, «консолідацією») розуміють зворотній рух у напрямку одержавлення суспільства, згортання процесів політичної диференціації, що робить політичну систему більш простою та одноманітною, а отже придатною для всеохоплюючого управління[12].

На думку російського політолога В. Курінного, пануюча сьогодні семантична невизначеність поняття «революція» вкупі з трактування її лише як трансформації наряду з іншими трансформаціями призводить поступово до «дискурсивного знецінення поняття «революція» як категорії соціокультурного аналізу і фундаментального історичного поняття»[13].

По-третє, навіть за використання власне терміну «адміністративна революція» в нього вкладають різний зміст. Причому тлумачення терміну можуть бути як універсалістськими, що ототожнюють адміністративну революцію зі зростанням економічної ролі держави в сучасному світі

---

[10] Скоріше, на перетині цих двох традицій знаходиться запропоноване С. Хантінгтоном визначення політичної революції як «широкомасштабного, швидкого і насильницького зростання політичної активності за межами існуючої структури політичних інститутів» (Хантингтон С. Политический порядок... – С. 278-279).

[11] Hirschman A.O. Journeys toward progress: Studies in economic policy-making in Latin America. N.Y.: Twentieth Century Fund, 1963. P. 267.

[12] Хантингтон С. Политический порядок... – С. 343; Пантин В.И., Лапкин В.В. Волны политической модернизации в истории России: К обсуждению гипотезы // http://ss.xsp.ru/st/003/index.php.

[13] Втім, неприйняття подібної тенденції не заважає самому досліднику взяти за відправну точку подальших роздумів концепцію «перманентної революції» Л. Троцького, згідно з якою внутрішня революціонізація нового ладу виливається у «революції господарства, техніки, знання, родини, побуту, звичаїв» (Куренной В. Перманентная буржуазная революция // ПРОГНОЗИЗ. – 2006. – № 3 (7). – С. 245, 254).

(Дж. Хікс)[14], із адміністративною модернізацією в цілому (Е. Сміт), чи з окремими її етапами, як-от: із менеджерськими революціями 1830-1850-х рр. (А. Володін) і 1980-2000-х рр. (Д. Кеттл)[15], або ж партикуляристськими, що ототожнюють її із реформаторськими зусиллями окремих урядів чи можновладців минулого (Дж. Елтон, А. де Токвіль) або сучасного («адміністративні революції» Мао Цзедуна і В. Путіна).

Ймовірно з цих причин, дослідники процесів у галузі адміністративної історії Нового часу волють послуговуватися терміном «адміністративна модернізація» чи то й просто «модернізація» (мабуть, відсилаючи до одного з аспектів більш широкого поняття «політичної модернізації»), а якщо й описують адміністративні перетворення за допомогою терміну «революція», то уникають додавати визначення «адміністративна».

Зважуючи на ці застереження, зголосимося, що *у випадку «адміністративної революції» йдеться виключно про більш-менш вдалу метафору або ж, перефразовуючи американського історика Д. Во, ця революція «є всього лише концепцією, винаходом людської думки» і ніколи не відбувалася в реальності*[16].

Адміністративна революція: ідеологія й утопія

Питання про вплив філософської культури на еволюцію європейської ранньомодерної держави відображено у спеціальній літературі виключно фрагментарно. Окрім систематизації філософських засад управлінської діяльності, що її запропонував німецький політичний філософ К. Шмітт у праці «Диктатура» (1921), згадаймо хіба що доволі ґрунтовний аналіз теорії загального блага[17] і побіжний – теорії бюрократичної монархії[18].

На думку К. Шмітта, політичними мислителями XVII-XVIII ст. було

[14] Хикс Дж. Теория экономической истории. Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Нуреева. М., 2003.

[15] Kettl D.F. The global public management revolution. A Report on the Transformation of Governance. Washington: Brookings Institution Press, 2005.

[16] Цит. за: Большакова О.В. Парадигма модернизации в англо-американской русистике (Российская империя) // http://fmp-gugn.narod.ru/14774606.pdf.

[17] Рейснер М.А. Общественное благо и абсолютное государство // Вестник права. Журнал Юридического Общества при Императорском С. Петербургском Университете. – 1902.– Т. XXXII. Ноябрь-декабрь. – № 9-10. – С. 1-124; Раев М. Регулярное полицейское государство и понятие модернизма в Европе XVII-XVIII веков: попытка сравнительного подхода к проблеме // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара, 2000. – С. 48-79.

[18] Тарановский Ф.В. Политическая доктрина в Наказе Императрицы Екатерины II // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями. Издан под редакцией М.Н. Ясинского. К., 1904. – С. 44-86.

запропоновано дві основні (і, водночас, конкуруючі) моделі функціонування управління, що їх умовно визначено як «модель стримувань і противаг» (пов'язану з іменами Локка і Монтеск'є) і «раціоналістичну модель» (відповідно, витвір Декарта і Вольтера)[19].

Модель стримувань і противаг заснована на компромісі і обліку конкретних інтересів учасників управлінського процесу і на принциповому неприйнятті ідеї, згідно з якою рішення може бути розумним попри і незалежно від реальних узгоджувальних процедур із зацікавленими сторонами. Відповідно, будь-яка політична/адміністративна дія має бути опосередкована системою, що включає в себе ряд «субстанціональних» учасників.

«Втручання держави, – пише К. Шмітт, характеризуючи дану модель, – ніколи не повинно здійснюватися з усієї дієвою повнотою влади, але завжди лише опосередковано, з використанням проміжної інстанції, органу з чітко визначеними компетенціями, з «обмеженою владою», що поряд з іншими опосередковуючими інстанціями володіє компетенцією, яку не можна скасувати за будь-чиєї волі»[20].

Сучасне західне суспільство сприйняло цю модель на рівні свого політичного устрою як такого, а не на рівні реалізації управлінських завдань у рамках бюрократичної системи. Втім, хоч і розвинена стосовно вищої політичної сфери (зокрема, у доктрині поділу влади), модель стримувань і противаг може бути застосованою до цілого ряду соціальних явищ, що описуються як структури з «неформальними відносинами» (зокрема, патримоніальна бюрократія).

Натомість, в основі раціоналістичної моделі лежить уявлення, нібито суспільство прогресує мірою того, як відмовляється від неформальних відносин і віддає перевагу загальному і експліцитно сформульованому законодавству перед звичаєвим і прецедентним правом. Як пояснює той таки К. Шмітт, «картезіанське вчення про те, що Бог володіє тільки «загальною волею» і все партикулярне чуже його суті, в перекладі на політичну мову означало, що держава повинна висувати в якості законів тільки загальні й абстрактні правила, а рішення про окремий конкретний випадок має прийматися тільки шляхом підведення його під загальний закон, а не безпосередньо самим законодавцям»[21].

---

[19] Короткий виклад поглядів К. Шмітта на цю проблему див.: Куренной В. Рациональная бюрократия // ПРОГНОЗИЗ. – 2007. – № 2 (10). – С. 180-181.

[20] Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. СПб., 2005. – С. 125.

[21] Там само. – С. 128.

Суспільство в цілому і адміністрація зокрема функціонують в раціоналістичній моделі на основі цих «загальних і абстрактних правил» і не допускають жодних відхилень у своєму функціонуванні («чудес»). К. Шмітт на прикладі поглядів Вольтера так резюмує устрій цієї моделі: «Злагоджено функціонуюча машина управління, що приводиться в дію натисканням кнопки на центральному пульті, відповідала його деїстичній картині світу, а строкате розмаїття феодальної і станової автономії здавалося жахливим безладом»[22].

Якщо скористатися термінологією німецького соціолога К. Маннгейма з однойменної праці «Ідеологія й утопія» (1929)[23], то *у випадку двох виділених К. Шміттом моделей функціонування управління йдеться про ідеологію адміністративної еволюції, яка загалом легітимізує існуючий порядок за допомогою трансцендентних по відношенню до нього цінностей («модель стримувань і противаг»), і утопію адміністративної революції, яка підриває цей порядок на основі цінностей того ж роду і апелює до іншого соціального устрою («раціоналістична модель»).*

Адміністративна революція: у пошуках зразків

Прибічники теорій модернізації (а також «світ-системного аналізу» в дусі американського соціолога І. Валлерстайна) стверджують, що тривалий адміністративний статус-кво було порушено в ранньомодерну добу «грандіозним цивілізаційним переходом, який можна описати трьома словами: урбанізація – індустріалізація – глобалізація»[24]. «Нерівномірна і багатошарова імперська гетерогенність, невпорядковане імперське розмаїття», «імперська ситуація» з її логікою стратегічного релятивізму»[25] перестають сприйматися як щось природне, як норма даного суспільства і політичної системи, і на порядку денному з'являється проблема керованості суспільних процесів.

Вибір ранньомодерними адміністративними елітами тієї чи іншої моделі функціонування управління визначається, на думку російського

[22] Там само. – С. 129.

[23] Маннгейм К. Идеология и утопия // http://www.politnauka.org/library/classic/manngeim-recenz.php.

[24] Модернизация в предлагаемых обстоятельствах // Эксперт. – 2010. – № 1 (http://www.expert.ru/printissues/expert/2010/01/modernizaciya_v_predlagaemuh_obstoyatelstvah/).

[25] Т.зв. «імперська ситуація» розглядається при цьому як пануюча додержавна форма політичної організації (Герасимов И., Глебов С., Кусбер Я., Могильнер М., Семенов А. Новая имперская история и вызовы империи // Ab Imperio. – 2010. № 1 (http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=2626&idlang=2&Code=s1dmwARjCVyfgoPTfdUKSF7Ac).

політолога В. Сергєєва, рівнем демократизації суспільства, тобто мірою становлення розвинутого і інституціалізованого процесу переговорів між різними його шарами і рівнями, що слугує зниженню конфліктів.

«Органічний» (або «північноєвропейський») шлях формування демократичних систем передбачає, що закритість еліти і її спадковий характер призводять до плюралізму ієрархій, а плюралізм ієрархій неминуче породжує переговорні практики.

В ході тривалого процесу, що його дослідник визначає як «*рожеву революцію*»[26], нетривалі «кризи легітимності» (англійська середини XVII ст., голландська кінця XVIII ст.) долаються шляхом розповсюдження існуючої системи переговорних практик на нові групи суспільства, практично без змін характеру цих практик[27].

Власне, те, що В. Сергєєв розуміє під «рожевою революцією», дехто з дослідників асоціює із модернізацією як такою, визначаючи останню як «некатастрофічне перетворення, якісні зміни при обов'язковому збереженні зв'язку традицій і інновацій, певної спадковості»[28] і додаючи, що «в ідеальному випадку перехід до суспільства модерну відбувається без революцій»[29].

Вкупі із системою «звичаєвого права», позбавленою усілякої раціональної проективності, і політичною культурою, зорієнтованою на органічну стабільність формальних інститутів, наявність розвинутих переговорних практик сприяла становленню т.зв. «переговорної» бюрократії[30]. Ця непрофесійна (принаймні, до кінця вікторіанської епохи)

---

[26] В. Сергєєв обґрунтовує типологію шляхів розвитку демократичних систем і пов'язану із нею «кольорову» типологію революцій у наступних працях: Sergeyev V. The Wild East. Crime and lawlessness in post-communist Russia. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1998; Сергеев В.М. Демократия как переговорный процесс. М., 1999 (http://www.democracy.ru/curious/democracy/book_sergeev/).

[27] Аналогічного висновку доходив свого часу і А. де Токвіль, стверджуючи, що породжений англійськими (і французькими) революціями XVII-XIX ст. «хаос ніколи не був ні тривалим, ні загальним, вони ледве відчувались більшістю народу, а іноді залишались ледве поміченими ним», оскільки за кожного перевороту адміністративний «організм залишався неушкодженим і життєздатним, старі функції виконувались старими чиновниками, яким удавалося пронести через розмаїття політичних законів свій дух та образ дій» (Токвиль А. де. Старый порядок... – С. 159-160).

[28] Костюк К.Н. Архаика и модернизм в российской культуре // http://www.nir.ru/sj/sj/sj3-4-99kost.html.

[29] Российская модернизация: проблемы и перспективы. (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 24.

[30] Здається, це, певною мірою, аналог «патримоніальної» бюрократії у термінах німецького соціолога М. Вебера.

і корумпована (до середини XIX ст.) аристократична адміністрація, тим не менш, забезпечила, за словами англійського історика Д. Лівена, «згоду в сучасному модернізованому суспільстві і компетентне управління, – ефективність, якої не могли досягти абсолютистські монархії та їх бюрократичні апарати»[31].

Натомість, за межами «протестантського ядра Модерну» нерозвинутість політичних інститутів мирного розв'язання конфліктів між групами, пов'язаними із традицією та модерном, вела до ескалації соціальних конфліктів аж до масових виступів[32]. Як наслідок, основною силою для їх нейтралізації стає сильна держава[33], що «згори» нав'язує більш-менш випадкові моделі суспільної угоди без переговорів з основними політичними силами, – процес, що його В. Сергєєв визначає як «*білу революцію*»[34].

Зразок адміністративної революції, запропонований французькими Бурбонами і втілений у той чи інший час і з різною мірою успіху усіма європейськими урядами, передбачав цілковиту заміну владної системи, – трансформація об'єкту влади (атомізація станового суспільства) потягла

[31] Ливен Д. Аристократия в Европе 1815-1914 / Пер. с английского под ред. М.А. Шерешевской. СПб., 2000. – С. 298. Втім, починаючи з 1830-х рр. і особливо інтенсивно під час і після Першої світової війни Велика Британія і її колишні колонії перебудовують свою систему управління на континентальний лад, включно із формуванням раціональної бюрократії і активною інтервенціоністською політикою. Тобто, мова йде не стільки про альтернативний шлях, скільки про відкладену у часі адміністративну революцію континентального зразка.

[32] З приводу наявності/відсутності розвинутих переговорних практик як передумови еволюційного/революційного шляхів розвитку є й альтернативна думка англійського дослідника Н. Хеншелла, який вважає, що це пояснення визначається виключно нашим знанням про майбутнє (зокрема, англійської та французької монархій): «Історики схильні проголошувати будь-який конфлікт, що розпочався у Франції, симптомом майбутнього заколоту. В Англії опис такого конфлікту допомагає їх продемонструвати стабільність закладів, здатних розрядити виниклу напруженість» (Хеншелл Н. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени / Пер. с англ. А.А. Паламарчук при участии Л.Л. Царук, Ю.А. Махалова; отв. ред. С.Е. Федоров. – СПб., 2003. – С. 95).

[33] Якщо виходити із протиставлення держави і домодерних (додержавних) форм політичної організації, то на початку означеного процесу коректніше все ж таки вести мову не про державу, а про верховного носія влади.

[34] Дореволюційний російський правник Б. Бразоленко називає це встановленням «опіки над суспільством», що його спричиняє відмова суспільства взяти участь у справі управління державою, натомість в подальшому «бюрократія на ґрунті абсолютизму» вже свідомо блокує суспільну самодіяльність (Бразоленко Б. Очерк развития бюрократии в России // Вестник знания. – 1903. – № 8. – С. 12, 15).

за собою заміну інструментів влади (раціональні закон і бюрократія замість прецедентного права і аристократії), функцій влади (забезпечення розвитку замість стабільності) аж до усунення власне суб'єкту влади (монарха) і ототожнення його з об'єктом (суспільство як політична нація).

Потреба здійснення змін у традиційних суспільстві і господарстві, а також асиміляції відмобілізованих у політику суспільних груп вимагала концентрації влади і її розширення. Або ж, як формулює С. Хантінгтон, модернізація (в частині адміністративній) пов'язана зі «змінами як у розподіленні влади всередині системи, так і у кількості влади, що наявна в системі»[35]. Перетворюючись на важливого агента модернізації, держава утворювала інститут «раціональної» (вповні у веберівському сенсі) бюрократії як інструмент реалізації своїх раціональних проектів[36].

Процеси раціоналізації і централізації влади супроводжувалися функціональною диференціацією, тобто появою більш спеціалізованих управлінських інститутів і закладів[37]. Вже у XVIII ст. це призводить до зміни відносин у ранньомодерному трикутнику «верховна влада – апарат управління – традиційні органи станового (само)управління». Останні підупадають[38], а у свідомості професійних чиновників на місце служіння конкретному правителю приходить ідея служіння абстрактній державі із усуненням правителя від безпосереднього управління. Н. Хеншелл стверджує при цьому, ніби так сталося не тому, що англійські чи французькі «монархи були лінивими або слабкими, або не могли знайти потрібних

[35] Хантингтон С. Политический порядок... – С. 155.

[36] Як пише американський політолог Л. Пай, «проблеми розвитку і модернізації тісно пов'язані з потребою створювати більш ефективні, більш адаптивні, більш складні і більш раціональні організації. <…> Кінцевим критерієм розвитку є здатність людей засновувати і підтримувати масштабні, складні, але гнучкі організаційні форми» (Pye L.W. Politics, personality, and nation building: Burma's search for identity. New Haven: Yale University Press, 1962. P. 38, 51; цит. за: Хантингтон С. Политический порядок... – С. 49).

[37] Хантингтон С. Политический порядок... – С. 122. Більше того, Т. Парсонс вважає, що варто вести мову про процес диференціації політичної підсистеми і соцієтального суспільства в цілому, що, як і будь-який процес диференціації, створив інтеграційні проблеми і там, де завершився успіхом, нові механізми інтеграції (Парсонс Т. Система современных обществ... – С. 108.).

[38] За оцінкою ізраїльського історика М. ван Кревельда, «розбудова спеціалізованого державного апарату передбачала перехід від опосередкованого управління до прямого і зробила непотрібним societe des ordres, в якому соціальний статус ототожнювався із політичною владою. Результатом став остаточний занепад societe, або ж раптовий і швидкий, як у Франції, або ж поступовий, такий що тривав протягом всього XIX ст., як у Німеччині та Австрії» (Кревельд, М. ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. М., 2006. – С. 232).

слів, або були змушені виконувати рішення партії більшості в парламенті. Це було обумовлено тим, що король уже не міг суперничати зі своїми радниками у знаннях зі все більш спеціалізованих галузей управління. Зростання чисельності і збільшення кількості галузей центрального апарату управління змусило монархів відійти на другий план»[39].

Внаслідок цього виникає форма правління, що її визначають як «бюрократична монархія» (Ф. Тарановський[40], М. Клочков[41], Б. Міронов[42]), «бюрократичний абсолютизм» (В. Мачинський[43], Д. Лівен[44]) чи то «бюрократичний деспотизм» (М. ван Кревельд[45]).

Свого часу російські правники і соціологи запропонували наступні тлумачення природи цієї форми правління. Так, з юридичної точки зору, хоч становище бюрократії і є чисто фактичним і все, що в ньому є юридичного, походить від верховної влади, втім, якщо верховна влада не є незмінною, то і відносини між бюрократією і верховною владою теж не залишаються незмінною величиною. Отже, «вплив представників вищої бюрократії на державну владу і її носіїв часом доходить до фактичного переміщення влади»[46].

З політекономічного погляду (вочевидь, під впливом Марксової класової теорії), влада бюрократії визначається «природним наслідком співвідношення суспільних сил», коли «падіння старих економічних класів і слабкість нових, які ще народжувалися, звільняли третю силу, не економічну, але наділену завдяки професії, державною владою. Вона і скористалася цим становищем для тимчасового політичного панування»[47]. З цих причин російський соціолог В. Мачинський називає бюрократію «регентом соціального міжкоролів'я»,

[39] Хеншелл Н. Миф абсолютизма... – С. 100.

[40] Тарановский Ф.В. Политическая доктрина... – С. 84.

[41] Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Пг., 1916. – С. 570.

[42] Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII в. – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. СПб., 2000. Т. 2. – С. 148.

[43] Мачинский В. (В. Меч). Бюрократия с точки зрения социологии // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. – 1906. – Т. XV. – № 6. – С. 50.

[44] Ливен Д. Аристократия в Европе... – С. 290.

[45] Кревельд, М. ван. Расцвет и упадок государства... – С. 175.

[46] Ивановский В.В. Бюрократия как самостоятельный общественный класс // Русская мысль. – 1903. – Кн. VIII. – С. 7-9.

[47] Мачинский В. (В. Меч). Бюрократия... – С. 59.

панування якої «можливе і навіть необхідне на ґрунті того ж старого економічного режиму, але вже на початку його розкладу, за занепаду його головного соціального класу»[48].

Із новою формою правління зазнають змін і традиційні уявлення про повноваження уряду. На зміну пасивному обов'язку підтримувати законність приходить активне динамічне завдання розвитку виробничої енергії суспільства і створення для цього відповідної інституційної основи49. Оскільки традиційний чиновник «діяв на основі звичаїв, традицій і конкретних рішень скоріше з метою негативного стримування, аніж конструктивного характеру»[50], дбаючи при цьому про розширення особистого впливу, то змінюється і виконавець нової державної політики. Так, російський історик Д. Травін зазначає, що у Франції ще з часів Ж.-Б. Кольбера (тобто, з другої половини XVII ст.) адміністратор відчував свою творчу роль, намагаючись перетворити країну шляхом продуманих дій, здійснюваних з єдиного центру і заряджаючих країну вірою в силу дирижизму[51]. Аналогічно, німецький історик Ф. Майнике пише про нових німецьких реформаторів початку XIX ст., що вони «бажали оволодіти державою і влити в неї свою кров» на відміну від ста-рих бюрократів, які «управляли країною нібито дивлячись на неї зі сторони»52.

Завдання початкового «форматування соціального простору»53 аби він природно сприймав мову владних команд, виконала ще камералістська (добре впорядкована або поліцейська) держава. Американський історик М. Раєв датує процес її створення XVII – першою половиною XVIII ст., відмічаючи, втім, що «перші значні приклади інтервенціоністської, виконуючої регулюючі завдання поліцейської держави ми знаходимо у протестантських державах Німеччини, таких, як Саксонія і Гессен, другої половини XVI століття»54. В подальшому власне бюрократичні монархії відмовились від багатьох

48 Там само. – С. 58, 62.

[49] Раев М. Регулярное полицейское государство... – С. 55; Кревельд, М. ван. Расцвет и упадок государства... – С. 321.

[50] Раев М. Регулярное полицейское государство... – С. 60.

[51] Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 1. – М.; СПб., 2004. – С. 361, 568. Втім, здається, А. де Токвіль більш коректно датує французьке захоплення дирижизмом серединою XVIII ст. – «за 30-40 років до початку Революції» (Токвиль А. де. Старый порядок... – С. 136-137).

[52] Meinecke F. The Age of German Liberation, 1795-1815. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 1977. – P. 45.

[53] Булдаков В. Реформировать нельзя революционизировать: Споры вокруг соотношения реформы и революции в России. (Рец. на: Власть и реформы: От самодержавной к советской России. СПб., 1996) // http://old.russ.ru/ist_sovr/20000714_buld.html.

[54] Раев М. Регулярное полицейское государство... – С. 49, 50.

засад камералізму, але зберегли і навіть розвинули до крайнощів головну з них – центральна державна влада і надалі «виступає унаочненням розуму і подібно до нього здійснює підпорядкування локального універсальному, гетерогенного гомогенному, знищуючи все, що не піддається гомогенізації»[55].

На думку французького політичного філософа М. Фуко, перехід власне до інтервенціоністської (дирижистської) політики стає можливим із винаходом у XVII-XVIII ст. так званої «нової механіки влади» з особливими процедурами і новими інструментами. Відмінність її від традиційної становить об'єкт реєстрації – не земля та її ресурси, як раніше, а люди і їх дії. Ефект досягається за рахунок поєднання двох «технологій влади»– «дисциплінуючої», сконцентрованої на людському тілі, такої що робить його слухняним і корисним[56], і «регулюючої», зорієнтованої на життя, здатної поставити під свій контроль масові дії, серії випадкових подій[57]. Структурами, що втілювали в життя «нову механіку влади», стали наприкінці XVIII ст. загальнодержавні поліція і в'язниці, системи освіти і соціального забезпечення, – бюрократичні інститути par excellence, за оцінкою М. Вебера[58].

За аналогією із широко використовуваним у економічній історії поняттям «протоіндустріалізація» і в рамках запропонованого Д. Травіним концепту «протомодернізація», по відношенню до процесів «формування бюрократичної системи» (і навіть встановлення безконтрольного панування чиновництва під формою абсолютної монархії) є сенс використовувати поняття «адміністративна протомодернізація»[59]. Натомість з моменту, коли сформована на нових засадах система управління вдається до суспільного інтервенціонізму (чи дирижизму), тобто починає впливати на хід економічних і культурних перетворень, варто залучати термін «адміністративна революція»

Виходячи з окремих зауважень і розмірковувань А. де Токвіля, М. ван Кревельда, Д. Травіна і ін. припустимо, що початок адміністративної революції припадає на середину XVIII ст. Причому в європейських країнах першого ешелону т.зв. «наздоганяючої модернізації» вона відбувається

[55] Самарская Е.А. Генеалогия против истории // Фуко М. Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975-1976 учебном году. СПб., 2005. – С. 8.

[56] «1968 рік слід, – на думку В. Курінного, – розглядати як рубіж переходу від старої дисциплінарної системи до нових еластичних форм контролю і нейтралізації» (Куренной В. Перманентная буржуазная революция... – С. 258).

[57] Фуко М. Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975-1976 учебном году. СПб., 2005. – С. 54, 262-263.

[58] Кревельд, М. ван. Расцвет и упадок государства... – С. 320.

[59] Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация... – С. 130, 572-573.

одночасно з процесами, характерними для періоду адміністративної протомодернізації.

Втім, у питанні про нижню хронологічну межу адміністративної революції варто прислухатись до скептичного зауваження М. Раєва, що «хитросплетіння адміністративної історії важко піддається розчленуванню на відокремлені один від одного, чітко визначені періоди: на сукні цієї історії немає швів, і конкретні моделі виникають як результати іманентної динаміки задовго до цього поставлених цілей і засобів їх досягнення»60.

Із концептом «адміністративної революції» безпосередньо пов'язане поняття «антибюрократична революція», запропоноване у 1906 р. російським соціологом В. Мачинським. Втрата бюрократією державної влади розглядається як один з аспектів більш широкого процесу «зміни виробничої організації суспільства, типів праці і господарства і пов'язаних з ними правових норм». «В цілому ряді континентальних держав Європи (в Росії так само, як раніше у Франції та Німеччині), – пише В. Мачинський,– як тільки виробництво, що набуває капіталістичного характеру, об'єднало тисячами ниток усе господарство країни і виставило нові «універсальні» класи, вони в той же час зайняли місце бюрократії і у взаємній боротьбі розділили її владу»61.

За три роки до появи статті В. Мачинського (і, відповідно, не послуговуючись поняттям «антибюрократичної революції») професор права Казанського університету В. Івановський обґрунтовував історичну приреченість режиму бюрократичного всевладдя за лаштунками абсолютної монархії за допомогою ідеї про вичерпність «культурно-історичної місії бюрократії, яку становить втілення ідеї порядку, примиреного зі свободою. Мірою зростання політичної і соціальної культури народу, бюрократія усуспільнюється, парламентаризм сприяє усуспільненню верхніх шарів бюрократії, місцева автономія – нижніх. Таким чином, рано чи пізно, бюрократія, як самостійний суспільний клас, сходить з державної сцени, поступаючись своїм місцем самому суспільству, мірою розвитку в ньому державної свідомості, почуття законності і готовності служити державним інтересам»[62]. Тобто, йшлося про еволюційний безконфліктний процес втрати бюрократією переваги у справі державного управління.

Крім того, приблизно в той же час висувалась версія про наявність зв'язку між занепадом бюрократичної системи у післянаполеонівську добу

[60] Раев М. Регулярное полицейское государство... – С. 73).
[61] Мачинский В. (В. Меч). Бюрократия... – С. 64, 62.
[62] Ивановский В.В. Бюрократия... – С. 16.

і зміною форми правління на конституційну монархію (П. Мітрофанов)[63], а вже в наші дні – про просвітницьку самовпевненість бюрократії, яка претендувала не лише на «управління оточуючим її реальним історичним контекстом, але й на саме створення цього контексту», але лише продемонструвала, що, «у кращому випадку, вміючи управляти, вона не здатна володарювати» (Г. Мусіхін)[64].

Зважаючи на сумніви щодо готовності суспільних сил до самоуправління у XIX ст., констатуємо, що повалення режиму бюрократичного всевладдя якщо й відбулося, то ще до того як модерні інститути, еліти і цінності були остаточно вкорінені зусиллями раціональної бюрократії. Так, американський історик А. Мейер вказує на панування у 1914 р. домодерних еліт і цінностей як на одну з причин Першої світової війни[65]. Аналогічно, шведський політолог Б. Віттрок зауважує, що у набору ключових модерних соцієтальних інститутів (зокрема, адміністративних) «дуже коротка історія» – співвідношення між ними змінюється від країни до країни, а взагалі їх можна віднайти у деяких частинах Західної Європи та й то лише в окремі періоди XX ст.[66]. Тож з цієї точки зору адміністративну революцію, як і багато інших, можна вважати незавершеною.

Втім, на сьогодні більш популярними є розмірковування щодо посилення економічної і культурної ролі держави (тобто, вже знайомого нам інтервенціонізму раціональної бюрократії) в сучасному світі, особливо після Першої світової війни (Дж. Хікс, М. ван Кревельд). Більше того, в роботі, присвяченій надзвичайному стану, італійський філософ Дж. Агамбен наголошує, що починаючи з Французької революції, але особливо інтенсивно знову ж таки після Першої світової війни західна політична система

---

[63] «XVIII ст. було століттям бюрократизму χατ᾽ἐξοχήυ; верхівку його було зрізано із заміною на заході абсолютної монархії на конституційну, і навіть у Франції після Наполеона система ця пішла на спад, втративши головну свою пружину – необмеженого монарха і невідповідальних міністрів» (Митрофанов П. Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги. (1780-1790) // Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета. - 1907. – Ч. LXXXIII. – С. 240-241).

[64] Мусихин Г.И. Власть перед вызовом современности: Сравнительный анализ российского и немецкого опыта конца XVIII – начала XIX века. СПб., 2004. – С. 16, 10.

[65] Mayer A.J. The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War. New York, 1981. Цит. за: Ливен Д. Аристократия в Европе... – С. 295.

[66] Виттрок Б. Современность: одна, ни одной или множество? Европейские истоки и современность как всеобщее состояние // Полис. – 2002. – № 1. – С. 154, 144.

функціонує у все більш інтенсифікованому режимі надзвичайного стану[67]. В політичному сенсі це означає розширення можливості виконавчої влади діяти поза і повз правову і законодавчу сфери[68]. Що взагалі знімає питання про верхню хронологічну межу адміністративної революції…

---

[67] Agamben G. Stato di eccezione. Torino: Bollati Borighieri, 2003. Див. короткий аналіз цієї роботи: Куренной В. Перманентная буржуазная революция... – С. 257; Магун А. Различать или разрывать? Последняя книга Джорджо Агамбена // Синий диван. – 2005. – Вып. VI (http://sinijdivan.narod.ru/sd6rez2.htm#_ftn1).

[68] Використання концепту надзвичайного стану усуває протиріччя між раціоналістичною моделлю організації управління, що передбачає загальне і експліцитно сформульоване законодавство, і розвинутою на її основі ідеєю адміністративної («білої») революції як несумісної із фундаментальним законом.

Ярослава Верменич
Київ

Категорія «регіональна історія»: семантичні зв'язки

Географія – очі історії. Ця глибока думка А.Ортелія не часто усвідомлюється навіть науковим загалом. Вибудовувана у свій час межа між природничими й соціогуманітарними науками захиталася лише нещодавно – зокрема, з концептуалізацією гуманітарної географії. Загалом же ситуація із співвідношенням часових та просторових вимірів наукового знання перебуває й донині, за визначенням Р.Козеллека, у стані «сумнівної опозиції». Тим, хто береться розмірковувати про співвідношення простору й історії, зауважує він, «доводиться рухатися по тонкому льоду». У природничих науках усталилися свої теорії та методи вимірювання, в історичних науках – свої. «Опинившись перед формальною альтернативою «простір або час», переважна більшість усіх істориків робила свій вибір на користь теоретично слабо обґрунтованого домінування часу». Але ж простір, який сам має власну історію, «може бути метаісторичною передумовою будь-якої мислимої історії»[1].

У світлі цих цікавих спостережень загальновизнаного авторитета в галузі теорії понять варто замислитися над тим, як упорядкувати систему «транссловації» термінів, що побутують у сфері регіоналістики, однаково глибоко закоріненої у простір і природничого, і соціогуманітарного знання. Сформувавшись в середині XX століття в руслі економоцентризму, вона настільки міцно вросла у його смислове поле, що в СРСР її іменували не інакше, як «регіональною економікою». Тільки виразна «просторовізація» науки, яка стала наслідком руйнування двополюсної моделі світу, створила можливості для концептуалізації регіоналістики не тільки як міждисциплінарного, поліпарадигмального наукового знання, але й як

[1] Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006. – С. 98-103.

своєрідного камертона, який дав змогу упорядкувати систему різнорівневих семантичних зв'язків у діапазоні між «місцем» і «регіоном». Можна сказати й більше: сучасні регіональні підходи допомогли знайти нарешті методологічний ключ для відповіді на головний виклик XXI століття– виклик гіпертрофованих до небезпечної межі й украй політизованих культурно-цивілізаційних розмежувань. Реакція на просторові виклики в сучасному світі стає індикатором цивілізованості й конкурентоздатності, і саме це підживлює упевненість у тому, що регіональна ідентичність не «загубиться» і не «розгубиться» перед потужним натиском глобалізації.

Глобалізація не лише незмірно розширює обрії життя людини, але й звужує їх, змушуючи частіше замислюватися над особистим життєвим простором, згадувати про корені й локальні зв'язки. Відчуття «дому» й «належності» стають стійкішими, а взаємозв'язок процесів глобалізації й локалізації тривкішим. Цей взаємозв'язок відбито у нових термінах– «глокалізація», «глоболокалізм» і похідних від них. В міру того, як зменшується значення вертикальних ієрархій, збільшується потенціал горизонтальних взаємовпливів. Новий стимул для свого розвитку дістають усі галузі знання, пов'язані з простором. Запропоновані культурною антропологією нові підходи виявилися «затребуваними» не тільки у багатьох галузях соціогуманітарних наук, але й у суспільній географії. Водночас відбувається помітне зрушення від макро- до мезо- й мікрорівнів соціального аналізу. При цьому т.зв. мостові переходи вибудовуються переважно знизу вгору, що вже само по собі є свідченням потреби у нових підходах до просторових класифікацій.

Останнє десятиріччя стало часом активної концептуалізації історичної регіоналістики – наукового напряму, зайнятого ретроспективним дослідженням просторово-часових координат життя у конкретному регіональному хронотопі, аналізом горизонтальних зв'язків у центр-периферійних відносинах, процесів формування регіональних ідентичностей. Сьогодні регіоналістику поряд з глобалістикою розглядають як одну з двох системних й інституційних «надбудов» наукового знання на парадигмальному рівні його розвитку. Самостверджуючись у ролі макродисциплін, вони обидві справляють помітний вплив на галузеву історичну науку та її інституційну інфраструктуру, визначаючи «масштаб» і «стандарт» історієписання, його мову і стиль[2]. Поява історичної регіоналістики як окремого наукового напряму була зумовлена як цим «зовнішнім» для історичної науки контекстом, так і внутрішніми

[2] Див.: Беленький И.Л. Роль географического фактора в отечественном историческом процессе. Аналитический обзор. М., 2000. – С. 5-14.

потребами самого історичного знання, яке опинилося перед перспективою вичерпаності екстенсивних підходів у дослідженні місцевої історії і, отже, необхідністю пошуку нових моделей ретроспективного відтворення багатосторонніх взаємозв'язків по лінії «центр – периферія», освоєння нових понятійних та лексичних полів.

В узагальненому баченні Л.Горизонтова завдання історичної регіоналістики формулюються як «пізнання діалектики частини – цілого– цілісності стосовно розгортання історії у просторі»[3]. Її концептуалізація створила по суті новий, «горизонтальний» вимір історичних досліджень, коли суспільства розглядаються як сукупність територіально відокремлених одиниць – із своїм набором сутнісних характеристик, які можна порівнювати і ранжувати за просторовою шкалою. Розглянуті під таким кутом зору регіони постають і у вигляді «унікальних, постійно змінюваних ситуацій», і в іпостасі суб'єктів, які самі себе вибудовують у процесі історичного розвитку[4]. Культурний регіон – територія, об'єднана відносною гомогенністю, спільним історичним минулим, традиціями – вдячний об'єкт для різнотипних наукових досліджень. Не менші евристичні можливості відкриває процес «уявлення» регіонів (за аналогією з андерсонівською нацією).

В ієрархії понять історичної регіоналістики термін *регіональна історія* є ключовим. Саме в її рамках реалізується поєднання регіонального підходу з ретроспективним методом, що дає можливість розглядати на будь-якому історичному зрізі проблеми територій, місць, кордонів, погранич. Але чи можемо впевнено говорити про те, що співвідношення між регіональним простором та історичним часом, яке передається німецьким поняттям Zeitraum, вже втрачає якості метафори? І що поняття «регіональна історія» нарешті зайняло своє, чітко визначене місце у тезаурусі соціогуманітаристики? Навряд чи хтось наважиться дати позитивні відповіді на ці питання.

Якщо мати на увазі вітчизняний контекст, то певний прогрес в операціоналізації поняття «регіональна історія» очевидний. У ході тривалих дискусій, початок яким було покладено на міжнародній конференції «Регіональне і загальне в історії» (Дніпропетровськ, 1995), зафіксовано необхідність поставити це поняття у контекст т.зв. «категорій змісту», здатних поєднувати часткове та загальне, національне й тотальне. Але одна з ініціаторів саме такої постановки питання І.Колесник змушена й через

[3] Горизонтов Л.Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М., 2005. – С. 3.
[4] Див.: Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. М., 2006. – С. 6.

багато років по тому констатувати, що у мерехтінні понять *регіоналістика, регіоналізм, регіональна наука, регіонологія, регіонознавство* тощо концепт «регіональна історія» посідає доволі скромне місце. Хоча, функціонуючи у двох іпостасях – як складова історичної науки і як історична даність, він уже має свою особливу нішу і здатен виконувати певну методологічну функцію.

Наукові рефлексії щодо регіональної історії в сучасних умовах набувають дисциплінарних форм, і саме це дає підставу автору для оптимістичного висновку: «регіональна історія переживає справжній ренесанс, відновлює чи створює нові форми, концепти, дослідницькі стратегії». Утім, на думку І.Колесник, «теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики зберігають заряд дискусійності, провокують до обговорення, інтелектуального руху»[5]. І з цим неможливо не погодитися. Упродовж останніх років чимало цікавих думок і слушних пропозицій висловлено, зокрема, на сторінках збірника «Регіональна історія України» (вийшло 4 випуски).

Питання «що таке регіональна історія» у ході цих дискусій ставилося неодноразово, але так і не дістало конкретної відповіді. На сьогодні воно лишається значною мірою смаковим чи інтуїтивним: залежно від налаштованості дослідника ним може позначатися і історія певного регіонального социуму чи їхньої сукупності, і взагалі будь-яка історія «поза центром», і діяльність місцевих історичних шкіл. Грані між регіональною і локальною («старою» і «новою») історією, між регіональною історією і краєзнавством на практиці майже не проглядаються, хоч у теоретичних дискусіях навколо їхнього співвідношення зламано чимало списів.

Емоційна напруга навколо визначення поняття «регіональна історія» у ряді випадків вже «зашкалює». Найбільш категоричним, здається, є один з ініціаторів дискусій на ці теми Є.Чернов. На його погляд, який загалом можна поділити, регіональна історія як особлива історична дисципліна не дістала достатнього онтологічного й епістемологічного розкриття – достатнього для того, щоб назва дисципліни виконувала евристичну функцію у мисленні сучасного історика. Під іменем регіональної історії реально функціонує «історія регіонів» – без належного теоретичного каркасу і якісного наповнення «слова-імені». Тому автор пропонує дистанціювати «регіональну історію» не лише від історичного краєзнавства, а й від історичної регіоналістики, і розглядати її як метод, регіонально-теоретичний підхід, який дає змогу позбутися корозійного

[5] Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 205-220.

впливу емпірики й конкретики й представити регіон не просто як даність, а як те, що «належить виявити». Як засіб для такого виявлення пропонується факторний аналіз. Приміром, фактор пограниччя є ключем для пояснення того, чому в регіоні дніпровського Надпорожжя упродовж тривалого часу не міг виникнути сталий історичний регіон[6].

Спроба Є.Чернова увести проблему регіональної історії у історіософський й історико-географічний контекст безумовно цікава, особливо з огляду на розуміння місця й ролі погранич в українській історії. Створювати теоретичний фундамент для регіональної (як і будь-якої іншої) історії конче необхідно, бачення «регіонально-історичного» як методу теж не може викликати заперечень. Незрозуміло лише, чому теоретизація регіональної історії має відбуватися «на відстані» від історичної регіоналістики, а не в її контексті. Легко зрозуміти спробу автора відмежувати регіональну історію від традиційного історичного краєзнавства – тут мова і справді йде про «різноспрямовані дисциплінарні простори». Але ж історична регіоналістика й виникла в руслі пошуків нових просторових підходів, і вибудова теоретичного каркасу регіональної історії розглядається нею як одне з пріоритетних завдань. Тому логіка «або–або», або регіональна історія, або історична регіоналістика, уявляється меншою мірою сумнівною. І що поганого буде в тому, якщо під оновленим теоретичним каркасом регіональної історії знайде своє місце й історія регіонів?

Справедливості заради зазначу: в емоційних підходах Є.Чернова багато що імпонує. І наголос на ролі історика-теоретика в історичному пізнанні, і його іронія щодо «нових» парадигмальних підходів, і особливо наголос на ідейній близькості регіональної історії до «нової географії». Справді, на фоні доволі несміливих спроб істориків пострадянського простору вийти за межі традиції в опануванні нових терміносистем, експериментаторство географів вражає. Вони не лише створили цілу серію відгалужень власної науки з виразним гуманітарним підтекстом («культурна географія», «географія людини», «гуманітарна географія», «географія культури», «суспільна географія», «метагеографія» і т.ін.), але й вправно оперують термінами, які, в свою чергу, претендують на ускладнення вже наявної ієрархії просторових концептів (*«географічний образ», «культурний ландшафт, «гетеротопія», «поетика простору»,*

[6] Чернов Е.А. Региональная история: опыт теоретической интерпретации // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 38-48; він же: Региональная история и историография // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 59-66.

«метапростір», «ментально-географічний простір», «когнітивно-географічний контекст», «імажинальна географія» тощо).

Щоб зрозуміти, чому поняття «регіональна історія» лишається недостатньо унормованим і розмитим, слід проаналізувати ту загальну ситуацію, яка на сьогодні існує у сфері застосування в системі історієписання просторових понять. Чи спроможний понятєвий апарат, який склався в системі регіоналістики, забезпечити ту логічну ясність, яку вважав запорукою науковості І.Кант: «читач має право вимагати насамперед *дискурсивної* (логічної) *ясності через поняття*, а потім також *інтуїтивної* (естетичної) *ясності* через споглядання, тобто прикладів або інших пояснень in concreto»[7]. Започаткований М.Вебером пошук орієнтирів у царині логіки утворення понять неминуче приводить гуманітаріїв до дослідження понятійно-логічних конструкцій лексем і вироблення нових методик аналізу джерельної інформації. Основна вимога до операціоналізації термінів і понять – максимальне прагнення до уникнення багатозначності й поліфонічності термінів. Хоч, зрозуміло, що «розведення» понять і запобігання «розмноженню» однорівневих термінів у суміжних галузях наукового знання – завдання в принципі недосяжне.

Підвищений інтерес до понять і їхнього співвідношення стимулюється не лише своєрідністю сучасного історіографічного процесу, але й зафіксованою політологами наявністю термінологічних лакун у відтворенні діалектики глобального й локального. Системи категорій соціогуманітаристики складалися у час, коли простір структурували лише держави. Коли ж світ став транспарентним, долаючи фізичні межі культур і держав, для описання процесів, що відбивають нові способи просторових взаємодій, «не виявляється термінів»[8]. Точніше, вони винаходяться «на ходу» в різних галузях наукового знання, що спричиняє термінологічний різнобій. Насамперед це стосується способів «кодифікації» тих просторових явищ, які пов'язані із центр-периферійними відносинами. На величезну кількість термінів, похідних від розмитого поняття «регіон», накладаються ті, які мають у своїй основі «край», «локал», «провінцію» тощо.

Утім, плюралізм в історіографії тим і корисний, що дає можливість вибору, а, отже, стимулює пошук нових типів проблематизації й нових наукових критеріїв. Не випадково історія понять ще у 60-х рр. минулого століття виділилася в окремий науковий напрям. У Великобританії

---

[7] Кант І. Критика чистого розуму. К., 2000. – С. 19.

[8] Шинковский М.Ю. Глокализация как предмет научного исследования // Полития (Москва). – 2008. – № 2. – С. 46.

інтерес до понять активно підтримувався вченими Кембриджської школи (Дж.Покок, К.Скіннер), у Німеччині в рамках нового наукового напряму (Begriffsgeschicte – історія понять) створено монументальний 8-томний «Історичний лексикон політико-соціальної мови». Але простір територіальності в лексичному відношенні і досі упорядкований далеко не достатньою мірою, про що свідчить, приміром, відсутність чіткої ієрархії понять, пов'язаних із «місцем».

Широко вживане у різних дискурсах поняття «місцевість» взагалі лишається неунормованим з наукового погляду. А поняття «локал» як аналог «місця» прижилося в науці лише у прикметниковій формі, що стає на заваді концептуалізації історичної локалістики. Доки історичною спільнотою не буде належним чином усвідомлена залежність експоненціальних кривих часу від фактору «місця» і від його належного термінологічного представлення, навряд чи вдасться суттєво наблизитися до осмислення дивовижного розмаїття культурних форм і постійної напруги на цивілізаційних стиках.

Для дослідників, що працюють у сфері місцевої історії, кінець XX і початок XXI ст. виявився часом напружених пошуків нових моделей осмислення співвідношення цілого й частини, центру й периферії, регіонального й локального. Традиційні уявлення про рамки краєзнавства як найбільш прийнятного масштабу узагальнення явищ місцевої історії розхитувалися в міру того, як зростав інтерес до історичного регіонознавства, нової локальної історії, оновленої урбаністики, мікроісторії тощо. З'явилася потреба у вибудові певної ієрархії наукових знань про простір і територію. Одним із найскладніших завдань при цьому виступає «пошук імені» для кожного нового наукового напряму – адже будь-яке поняття потребує певної смислової визначеності і «запасу міцності» з огляду на тиск термінів і категорій, які побутують і народжуються в суміжних галузях наукового знання.

Не можна водночас не бачити й того, що звичні терміни «регіоналізація», «локалізація» за умов інтенсивних глобалізаційних процесів трансформуються, виблискують новими гранями. Виникає нова конфігурація соціального і політичного простору, відбувається своєрідна детериторіалізація. За П.Гречком, детериторіалізовані структури, позбавляючись центру, стають потоками, або дисипативними структурами. Процеси, породжувані глобалізацією, організуються не стільки територією, скільки простором: інформаційним, освітнім, культурним[9].

[9] Гречко П. Империум – императив нового мирового порядка. Статья вторая // Свободная мысль – XXI. – 2004. – № 3. – С. 41-42.

Відштовхуючись від таких підходів, можна було б погодитися з твердженням про «кінець географії», на зразок висловленого П.Віріліо[10]. Справді, неймовірні швидкості у передачі інформації значною мірою нівелюють значення простору і комунікаційних меж. З'явилося навіть нове поняття «віртуальні локальності», яке стосується локалітетів, не прив'язаних до певної території. Власне, саме детериторіалізація соціальних процесів сприяла розширенню змісту поняття «локальність» поза межі певних територій. Все це, хочемо ми цього чи ні, поглиблює іманентно існуючий конфлікт між глобальним і локальним. Але цей конфлікт у своєму розвитку створює ефект не стільки взаємозаперечення, скільки взаємопроникнення. У процесі зростання ролі регіонів, які виходять самостійно на подіум великої політики, відбувається зміцнення територіальної тенденції у соціальному розвитку; остання має свій, яскраво виражений географічний і адміністративний вимір.

Взаємовідношення понять «локальне» та «регіональне» під впливом процесів глобалізації теж зазнало певної корекції. Загалом ці поняття співвідносяться як родове й видове, локальний рівень вважається нижчим щодо регіонального. Але локальний соціум усвідомлює свою осібність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Саме регулятивна, аксіологічна, символічна, комунікативна та інші функції регіональної культури створюють основу локалізму у світосприйманні. Водночас вони здатні стати й базою політики культурної ізоляції й формування «партикуляристських» систем цінностей – аж до фундаменталістських.

Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації регіону через концепт «уявленої спільноти». А це, у свою чергу, актуалізує потребу у пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрігрупових ознак.

До цього ж спонукає й істотне переосмислення у світовій науці найбільш загальної серед просторових термінів категорії – *регіоналізм*. Сьогодні це поняття трактується максимально широко – як процес регіонального структурування простору, з одного боку, і як прагнення територіально обмежених соціумів до самодостатності й використання переваг територіального поділу праці й культурного розмаїття, з другого. А отже, лишилися в минулому або принаймні значно пом'якшені негативні конотації, пов'язані з однозначним ототожненням регіоналізму із сепаратизмом чи провінціалізмом.

Зате частіше застосовується поняття «культурний регіоналізм»

[10] Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана. М., 2002.

– і як синонім культурного («ландшафтного») розмаїття, і як виразна риса регіональної ідентичності, і як ознака просторової самоорганізації культури. У науковому обігу з'явилося й поняття «рівень регіонності» (*level of regionness*), яким позначають ступінь регіональної здатності реагувати на виклики часу й артикулювати інтереси певної місцевої спільноти.

Значних змістовних трансформацій зазнала останнім часом категорія «регіоналізація», яку ще недавно відносили до класу «молодих, нетвердих понять» і позначали нею то рівень інтеграції, то різновид районування[11]. Сьогодні її застосовують або як антонім до поняття «централізм», або для характеристики процесів передачі функцій і комунікацій із національного на регіональний рівень. У такому трактуванні термін «регіоналізація» може застосовуватися і в історичному контексті, але відбувається це нечасто.

Усім сказаним зумовлена очевидна необхідність упорядкування усієї системи просторових понять, що побутують в історичній науці. Як і диференціації предметних полів і дисциплінарних повноважень усіх галузей історичного знання, сфокусованих на дослідженні територій (регіонів, локусів, топосів, місцевостей) – регіональної історії, локальної/місцевої історії, історичного краєзнавства і т.п. Це завдання не таке просте, як може здатися на перший погляд – насамперед внаслідок розмаїття підходів до визначення регіону як територіальної структури.

Хоч поділ територій на регіони (*regio*) бере свій початок ще від часів римського імператора Августа, а в часи середньовіччя поняттям «регіон» прийнято було позначати і країну, і область, упродовж наступних століть це поняття практично зникло з ужитку, зберігаючись лише подекуди у вигляді реакції на надмірний централізм держави. Лише в середині XIX ст., коли тогочасна географічна наука впритул зайнялася проблемами простору, поняття «регіон» утвердилося як універсальне знаряддя його формалізації й членування. М.Кітінг називає його «таким, що вислизає», оскільки різні визначення регіону не лише не співпадають, але можуть суперечити один одному. Справжньою пасткою є антропоцентризм, за яким регіони наділяються бажаннями, інтересами і стратегіями. Загалом регіони, за Кітінгом – це не даність і не історичний пережиток, а соціальна конструкція, постійно створювана і змінювана[12].

Суб'єктивізм в окресленні регіону інколи доходить до цілковитого заперечення наукової вартості терміна. Приміром, німецькі вчені Н.-Д.

---

[11] Трейвиш А. Регионализм и регионализация в России // Регионы и регионализм в странах Запада и России. М., 2001. – С. 15-16.

[12] Keating M. The New Regionalism in Western Europe. Edward Elgar, 1998. P. 74-78, 114.

Шульц та В.Натер вважають, що концепт регіону штучний – «місця (регіони) просто не існують, вони випродуковані (*are produced*)»[13].

Щоб не потонути у багатоманітності підходів і визначень, варто розмежовувати теоретичний і практичний аспекти регіональної систематизації. У загальнотеоретичному (внутрідержавному) сенсі під регіоном найчастіше розуміють територіальне співтовариство – структурну одиницю, що перебуває на мезорівні між суспільством як цілісністю і територіальними спільнотами низового рівня – населеними пунктами. Це може бути й історично сформована, чітко диференційована за певними ознаками цілісність, і умовна конструкція, потрібна дослідникові для окреслення власного предметного поля. У практичному сенсі регіон – це найчастіше певний об'єкт державного управління і водночас ареал самоврядних функцій. У цьому розумінні про регіон можна говорити як про формалізоване співтовариство громадян[14].

На «рухливість», «змістовну ємкість» дефініції «регіон» та багатофакторність означуваного цим поняттям простору звертає увагу Р.Симонян. Поняття регіон не є застиглим, строго математично обмеженим, один регіон може входити до складу іншого. «Тобто дана категорія універсальна, операціональна й продуктивна настільки, наскільки універсальна операціональна й продуктивна в принципі будь-яка типологія й класифікація в галузі соціального знання». В теорії розвитку соціальних процесів регіон можна розглядати і як те *окреме*, яке може стати джерелом перетворень в інших частинах системи, так і як те *унікальне*, що завжди виділятиме його серед інших регіонів[15].

В сучасному конструктивізмі регіон здебільшого виступає не стільки як територія чи адміністративно-управлінська одиниця, скільки як «живий», інтелектуально сконструйований простір. Кордони цього простору визначаються не так природно-географічними чи адміністративними рубежами, як спільною ментальністю і відповідною ідентичністю.

У найзагальнішому ж вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. В історичній науці регіони зазвичай фігурують і як

[13] Schults H.-D., Natter W. Imagining Mitteleuropa: Conceptualizations of its Space in and outside German Geography // European Review of History. 2003. Vol.10. № 2. P. 273-292.
[14] Лапин Н.И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // Социс. – 2006. – № 8. – С. 26.
[15] Симонян Р.Х. Концепция мезоуровня применительно к региону // Социс. – 2010. – № 5. – С. 56-61.

реально існуючі соціокультурні системи із розташованими в їхніх межах поселеннями, історичними пам'ятками, відповідною соціонормативною культурою, і як уявні конструкти, образи територій.

Істотні корективи до визначення регіону вносить сучасна політична практика, пов'язана з формуванням нового європейського простору. Процеси й механізми утворення наднаціональних форм управління й транскордонного співробітництва (для характеристики їхньої багатоманітності уведено навіть спеціальний термін *dimensionalism)* сприяють перетворенню регіонів з адміністративно-територіальних одиниць на політичні структури з істотно більшими повноваженнями. Регіон виступає як один з носіїв ідеї об'єднаної Європи ("Європа регіонів"). Водночас нового трактування набуло поняття регіоналізму як системи нових просторових, у тому числі й міждержавних відносин ("новий регіоналізм"). Такий погляд на регіон розширює й межі застосування поняття "регіональна історія". Коли, приміром, в історичному вимірі досліджуються передумови сучасної транскордонної співпраці, термін "регіональна історія" правомірно застосовувати і у міждержавному контексті.

Другий компонент поняття "регіональна історія" не менш розмитий, ніж перший – упродовж багатьох століть в поняття *історія* вкладалися різнопланові сутності. Це міг бути і сам процес буття як різновид об'єктивної реальності, і дискурс на теми буття у найширшому діапазоні, і система відповідних знань. Діапазон між поняттями "творити історію" і "писати історію" – завжди був надзвичайно широким. І зовсім не випадково дискусії на тему "кінця історії", розпочаті А.Челеном ще у 1960 р., у кінці 80-х рр. з подачі Ф.Фукуями перетворилися у масштабний дискурс на теми історизму як такого. У фокусі історіографічних рефлексій опинилася проблема тексту, а конкретніше проблема відображення в тексті об'єктивної реальності. Традиціоналісти наполягають на тому, що тексти відображають реальність, постмодерністи доводять, що вони у кращому разі створюють "образ" чи "ефект" реальності.

У цьому зв'язку легко пояснити ті закономірності переходу від натуралістично-позитивістської до феноменологічної й персонологічної домінант, які стали прикметною ознакою нашого часу. Зовні цей перехід найчастіше набуває вигляду подолання об'єктивістського (фактуалістського) підходу, який робить наголос на реально існуючих на тому чи іншому етапі політичних і соціальних проблемах, і переходу до суб'єктивістського бачення подій і явищ як значною мірою уявлених чи сконструйованих. Відшукуються і мультипарадигмальні компроміси на

основі запропонованого соціологом Дж.Ріцером суміщення об'єктивно-суб'єктивного і макро-мікрорівнів соціального пізнання[16].

Внаслідок цього в усій системі соціогуманітарних наук відбувається помітне зміщення наукових інтересів від соціального рівня знання, пов'язаного з осмисленням умов буття людських спільнот, до культурологічного й антропологічного рівнів, де на перший план виходять ідентичності й особливості свідомості конкретної людини. Людина розглядається як втілення соціального досвіду, а свобода – як одна з іпостасей відповідальності. На такому фундаменті дістає інституційне оформлення нова антропологія, суттю якої є "особа у перспективі постлюдяності"[17].

Зразком нових підходів до осмислення просторових явищ можна вважати запропоновану соціологом Н.Бреннером (Нью-Йоркський університет) теорію соціального простору (*socio-spatial theory*). Основними категоріями тут виступають територія, місце, мережа, географічна шкала, а методологічний територіалізм виразно протиставляється методологічному націоналізмові. Ще далі у критиці методологічного націоналізму пішов його колега К.Калхун. Виходячи з евристичної цінності категорії "простір потоків", запропонованої М.Кастельсом, він вважає, що обличчя світу визначатиме космополітизм, і тому суспільні науки мають освоювати нову термінологію, що перебуватиме в руслі космополітичного реалізму[18].

Сучасні інформаційні підходи, отже, істотно впливають на процеси концептуалізації сучасного гуманітарного знання, змушуючи науковців відмовлятися від звичних стереотипів і відшукувати нові пояснювальні парадигми й понятійні поля. Постмодерністське бачення минулого виходить із співіснування об'єктивного, суб'єктивного сконструйованого і віртуального світів. У ньому парадоксально поєднуються уявлення про лінійну еволюцію й нелінійний саморозвиток соціумів, співіснують різні методології й методи дослідження. Одним з різновидів постмодерністського мислення виступає синергетичне з притаманним йому особливим типом синергійної образності й нелінійних взаємоперехрещувань, біфуркацій тощо.

---

[16] Докладніше див.: Симонова Т.М. Теоретические аспекты изучения социальных проблем // Социс. – 2009. – № 8. – С. 66.

[17] Див.: Тульчинський Г.Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности // Вопросы философии. – 2009. – № 4. – С. 42-56.

[18] Докладніше див.: Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. – 2009. – № 1. – С. 31-32.

Із ускладненням методологічних орієнтирів зазнає змін і сам стиль історієписання, його жанрова специфіка. Оскільки термінів для визначення сучасних підходів, як завжди, "не вистачає", історики пішли найпростішим шляхом, назвавши їх просто – "новими". Прийом, треба визнати, зовсім не оригінальний. Родоначальники нового знання, констатує Т.Попова, завжди намагаються відокремити "себе-від-інших" через пошук термінологічної новизни: не випадково ще у XVII ст. з'явилася "нова філософія", а дещо пізніше, з подачі Джамбаттіста Віко, навіть "нова наука". "Самоназва нової галузі знання – майбутньої нової дисципліни – в рамках "родової науки з'являється спочатку як позначення нового дослідницького напряму"[19]. Але коли у тезаурусі соціогуманітаристики з'явилося поняття «нова історія», таке спрощення навряд чи пішло новим науковим напрямам на користь, оскільки терміном «нова історія» позначається історичний період, що прийшов на зміну середньовіччю. Довелося вдаватися до уточнень, вести мову про «нову наукову», «нову соціальну», «нову локальну» історію.

«Нова культурна історія» виводить загальні закони соціальної еволюції людства із специфічних особливостей розвитку локальних культур, тобто намагається заповнити культурну нішу, яка донедавна належала соціально-економічному базису. «Нова соціальна історія» активно засвоює соціологічні методи дослідження, а власні претензії на науковість передає поняттям «social science history". Національні історії, зосереджені на державі-нації, зазнають відчутного тиску з боку транснаціональних підходів, за яких спроби розгляду історії у багатополюсній, глобальній перспективі вкладаються у форму модної критики "гранд-наративів".

Зміни у світовій практиці історієписання на рубежі тисячоліть виявилися, отже, настільки значними, що історики знов, як і на початку 90-х, заговорили про "історіографічну революцію", "дескриптивний", "інтерпретативний", навіть "герменевтичний" повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності "захоплення епістемологічними дебатами", очевидно, що у ході полеміки "новаторів" і "традиціоналістів" вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно відтісняють політичні на другий план. Саме в руслі полідисциплінарного методологічного синтезу складається "нова парадигма соціальної історії, що передбачає дослідження усіх сфер життя людей минулого у їхній структурній єдності і у фокусі перетину соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій"[20].

[19] Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007. – С. 154.

[20] Репина Л.П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории

На противагу “історії згори”, яка зосереджувалася на “подіях, фактах, біографіях”, “нова” історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарність. Інтерес до історії місць при цьому часто виступає фоном для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності й полікультурності. Ще частіше у таких “нових” підходах територія виступає не як фон, а як рамка чи смислоутворююча сутність. У контексті проблем “центр-периферія” превалює зосередження дослідницької уваги на об’єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому, периферійному рівні узагальнення.

У принципі й регіональна історія нічого не втратить, якщо шукатиме власний простір “новизни”. Приміром, впритул займеться проблемою кордонів і пограниччя, яка довго перебувала на маргінесі вітчизняного наукового знання і лише нині несміливо уводиться у контекст історичної регіоналістики[21]. Адже говорити про “якість простору” можна лише тоді, коли є обмеження, кордон. Те, що зовні має вигляд кордону, зсередини може розглядатися як рамка взаємодії. Принциповий зв’язок між простором, часом, рухом і соціальним смислом простежується, коли простір стає корелятом державної влади. Адже поняття “простір і панування” тісно пов’язані: говорити про панування над якимсь регіоном безвідносно до панування над людьми немає сенсу[22].

Специфічні “правила гри”, які формує у наш час глобальна гегемонія капіталу, змушують дослідників повертатися до використання системного діалектичного методу, який зазнав певної девальвації, будучи оголошеним марксистським і тому, мовляв, догматичним. Внаслідок цього суспільні науки виявилися безпомічними, коли виникла потреба пояснити явища “відкатів” і регресу, діалектику революцій і контрреволюцій, реформ і контрреформ тощо. Оскільки реверсивні асоціальні процеси відбуваються як на національному, так і на регіональних і локальних рівнях, у світі дедалі більше усвідомлюється необхідність переосмислення

// http://www.history.vuzlib.net/book.

[21] Див. напр.: Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVIII – XIX ст.). Харків, 2007; Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вільнюс, 2010.

[22] Филиппов А. Социология пространства: общий замисел и классическая разработка проблемы // http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000.

в руслі реалій мережевих зв'язків і нової "інформаційної" реальності усіх мультисистемних процесів, у тому числі й діалектики перехідних станів[23].

Історична свідомість як рефлексія еволюціонує, отже, від чіткої оціночної визначеності до гетероглосії, і у цьому поміж іншим знаходить прояв демократизація суспільного життя. Глобальне і локальне постають як нові універсалії, взаємодія яких визначає темпоритм існування сучасної людини. Відмовившись від т.зв. формаційного підходу, більшість істориків переосмислює ту логіку "класичного еволюціоналізму" чи "еволюційного компаративізму", яка була органічно притаманна епосі Просвітництва. По-новому структурований світ постає як череда біфуркацій, перерв поступовості, а то й занурення у хаос.

Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики "маленької людини" до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводиться усвідомленням того, що кожний новий рівень історичного пізнання – це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми "час – простір". При цьому макро-, мезо- і мікрорівень в історичному пізнанні, хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, є все ж цілком автономними сферами наукового пошуку. Із суми локальних досліджень, хоч якими глибокими і всебічними вони є, неможливо механічно скласти історію регіону, так само із суми регіональних "історій" не складається національний наратив. Онтологічно поселення, регіон, країна – це різні об'єкти; відповідно й дослідницькі методи, застосовувані у аналізі їхньої своєрідності, мають бути відмінними. Чималі можливості відкриваються на шляхах освоєння напрацювань гуманітарної географії і особливо метагеографії, зосередженої на конструюванні образів місць із поглибленим інтересом до регіональних ідентичностей[24].

З цього погляду проблема відмежування історичної регіоналістики від суміжних галузей наукового знання уявляється першочерговою. Мною

[23] Див., напр.: Бузгалин А.В. Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 20-35.
[24] Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 126-138; він же: Метагеографические оси Евразии // Полис. – 2010. – № 4. – С. 22-47.

уже неодноразово робилися спроби вибудувати ієрархію понять: *історична регіоналістика, регіонознавство, краєзнавство* та ін.[25] Але якщо справу розмежування історичної регіоналістики й історичного краєзнавства можна вважати частково реалізованою, а частково такою, що втрачає актуальність внаслідок очевидного зниження наукового рівня краєзнавчої продукції, то необхідність вибудови осмисленої кореляційної структури регіоналістики й локалістики стає дедалі більш очевидною. Сьогодні локальна історія і регіональна історія, принаймні на пострадянському просторі, уже не взаємопоглинаються, а розглядаються в руслі різних масштабів ретроспективного дослідження соціальної реальності. Найдалі у процесі концептуалізації новизни локальної історії пішли, як нам здається, науковці зі створеного 2002 р. науково-освітнього центру "Нова локальна історія" (Ставрополь – Москва). Їм вдалося доволі чітко окреслити предмет нової локальної історії і закласти в її основу принцип широкого контекстуалізму. У їхньому трактуванні нова локальна історія – це "спосіб бачити" локальні й регіональні об'єкти не у традиційних кордонах, а спостерігати зв'язки упоперек адміністративних, політичних і культурних кордонів"[26]. У роботі цього центру виразно проглядається тенденція відмежування від традиційного краєзнавства як базованого на екстенсивних моделях дослідження. Однак важко поділити виразне прагнення зблизити локальну історію з регіоналістикою аж до стирання граней між ними. На наш погляд, регіональна історія і локальна історія – близькоспоріднені, у чомусь взаємопроникні, але все таки різні сфери наукового пошуку.

Регіональна історія є складовою частиною всесвітнього історичного процесу. Вона має як мінімум два виміри – міжнародний і внутрішній. Якщо розглядати, приміром, східну Європу як великий регіон, то осмислення її регіональної історії вимагає своєрідної "наддержавної" точки зору. У кожній окремій країні свої регіональні проблеми і власна регіональна історія. Масштаб дослідження і типологія оціночних суджень у ній, як правило, замикається на місцевій специфічності і джерелах формування регіональної ідентичності. Регіон розглядається як співтовариство людей, об'єднаних спільним походженням, специфічною соціонормативною культурою, якимись спільними цілями.

---

[25] Див., напр.: Верменич Я.В. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 13-28; вона ж: Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Там само. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 9-40.

[26] Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 43.

Оскільки поняття *регіон* і *регіоналізм* лишаються розмитими й полісемантичними, проблема категоріального статусу регіональної науки є насамперед проблемою маркерів, зіставлень, порівнянь, виявлення логічних суперечностей. За таких умов існує велика спокуса ігнорування теоретичних тонкощів і зосередження на суто емпіричній інформації. Але давно доведено, що кількісне нагромадження фактів не переходить само по собі в якість наукового осмислення реальності. Константами наукової логіки виступають лише універсальні характеристики соціального буття, а вони є витвором теоретичної думки. Онтологічний, гносеологічний, психологічний рівні осмислення подій і фактів для регіоналістики є тим більш важливими, що вона сама по собі є синтетичним знанням, яке базується на комплексному аналізі різнопланових сутностей.

Модуси часу – минуле, сучасне, прогнозоване майбутнє – для історичної регіоналістики важливі тією мірою, якою між ними простежується пряма або опосередкована залежність. Але значно більше важать для неї модуси освоєного людиною простору. А тому й універсальні поняття регіоналістики (які є водночас і основними категоріями) є похідними від *простору* (просторовість), *території* (територіальність), *місця* (локальність). Певна розмитість їхніх меж все ж не перешкоджає саме в цій системі взаємозалежностей відшукувати відповідь на питання: як впливає на людину середовище її проживання, точніше, які саме елементи макро-, мезо- і мікро- середовища на тому чи іншому етапі сприймаються нею як пріоритетні. На цьому грунті у просторовій аналітиці можна йти й далі: простежувати ставлення населення того чи іншого регіону до глобальних, загальнонаціональних, регіональних змін і відповідні особливості їхньої соціальної й політичної поведінки.

Основоположною для регіоналістики, є, отже, парадигма соціально-історичного детермінізму, залежності настроїв і вчинків людини від стадії історичного розвитку і свого найближчого оточення. Однак в її категоріальній системі ефективно "працюють" і інші філософські й соціологічні парадигми – суб'єктивно-ціннісні, культуралістські, функціоналістські, соціальних мереж та інші. При цьому на зміну соціологічному номіналізму (людина і спільнота як фокус наукового аналізу) приходить конструктивістська методологічна стратегія (коли головним об'єктом дослідження стає вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на індивіда й соціум). Ця стратегія поміж іншим передбачає аналіз впливу соціального середовища (макро-, мезо- і

мікроумов) на спосіб життя, свідомість і поведінку людей у більш-менш замкнутих ареалах[27].

Отже, головна "ніша" регіоналістики – мезорівень, і саме в його межах має вибудовуватися поміж іншим і історія розселення. У такому баченні регіон виступатиме не просто як "місце" чи "периферія", а як реально існуючий (або "уявлений") соціальний організм із своїми природно-географічними особливостями. При цьому територія регіону розглядається не як безлике "середовище проживання", а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття, політичних, у тому числі електоральних, симпатій.

Створений в Інституті історії України НАН України Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики вбачає своє основне завдання як у осмисленні ролі регіональних чинників у житті українського суспільства на різних історичних етапах, так і в дослідженні в історичній ретроспективі особливостей його територіальної організації. Розгляд регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи відкриває широкі можливості для синтезу макро-, мезо- і мікроісторичних підходів, вивчення ритмів соціального життя, соціально-культурних контекстів моделювання можливих варіантів регіонального розвитку. Нового стимулу для свого розвитку набуває традиційна для України проблематика історії поселень і колонізаційних потоків, а поряд з цим починає освоюватися майже нерозроблена цілина проблем теорії і історії територіальної організації, зокрема формування адміністративно-територіальної структури і систем місцевого самоврядування. Еволюція, сучасний стан та проблеми реформування адміністративно-територіального устрою висвітлені у монографії Я.Верменич "Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування" (В 2-х чч. – К., 2009).

У баченні Сектора об'єктно-предметний принцип структурування знання про регіони передбачає чітку ієрархію територіально-просторових термінів (простір – територія – місце) і ґрунтовний аналіз діалектики співвідношення регіонального й локального на всьому просторі, доступному осмисленню. Спеціальним об'єктом дослідження має стати і рефлективна регіоналістика, причому аналіз її пізнавальних можливостей повинен підкріплюватися осмисленням її впливу на реальний перебіг територіально-просторових процесів.

---

[27] Докладніше див.: Тощенко Ж.Т. Эволюция теоретической социологии в России (1950–2000-е годы). Статья 2 // Социс. – 2009. – № 7. – С. 3-16.

Сьогодні вже можна говорити про те, що історична регіоналістика в Україні визначилася із своїм теоретико-методологічним інструментарієм. Поряд із введенням основного операційного поняття – історико-географічний регіон, вона розширює спектр застосування і водночас чіткіше окреслює дисциплінарні рамки десятків інших понять і термінів– регіон, район, ареал, топос, образ території, поселення, система розселення, демогенез, топохрон, колонізація, географічна мобільність тощо. Одне з непросто розв'язуваних завдань – концептуалізація поняття соборність, яке у вітчизняній традиції є своєрідним замінником поняття територіальної єдності. Особлива увага останнім часом приділяється окресленню системи понять, які стосуються адміністративно-територіального устрою – територіальна суспільна система, адміністративно-територіальна одиниця, населене місце, населений пункт, політико-адміністративне управління, територіальна громада і т.ін.

Найбільша трудність у систематизації знання про регіони полягає у тому, що прив'язка до "місця" вимагає конкретності історико-географічного контуру, але далеко не завжди місце історичної дії піддається чіткому визначенню. Одеська дослідниця Т.Попова показала це на прикладі Південної України: якщо йдеться про тривалий період, вибір критерію для позначення територіальних кордонів регіону доволі складний. Вихід пропонується шукати на шляху застосування до розгляду регіональної історіографії як об'єкту пізнання поняття куматоїд (від гр. хвиля). Подібно до хвиль, які виникають і розпадаються, але не зникають, об'єкти дослідження в регіоналістиці постійно змінюють свої просторові контури. Регіональна історіографія – це об'єкт з "плаваючими" контурами, таке соціокогнітивне явище, яке не піддається ідентифікації певним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття, тобто є куматоїдом. Явища такого куматоїдного типу, зауважує автор, потребують для визначення об'єкта періодизації власних методологічних засобів. Переплетення або різночитання змістовних полів об'єкта, що виступає під певним найменуванням на когнітивному рівні, з позицій методологічної толерантності закономірне й продуктивне[28].

На наш погляд, наступним етапом у концептуалізації вітчизняної історії має стати вибудова трирівневої системи просторових країнознавчих досліджень. На верхньому (макро-) рівні перебуватимуть меганаративи, на середньому (мезо-) рівні – історія регіонів як цілісностей, на нижньому

[28] Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 8-9. У двох частинах.– Ч. 2. – К., 2002. – С. 335-342.

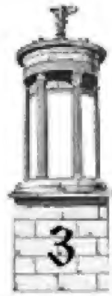
(мікро-) рівні – історія розселення й поселень. У такий спосіб вдасться нарешті розмежувати історичну регіоналістику й історичну локалістику. Предметне поле першої обійматиме, крім теорії регіоналізму, історію регіонів і центр-периферійних відносин, історичну урбаністику, історію погранич (“фронтир-студії”), історію адміністративно-територіального устрою. Дотичними до неї виявляться символічна антропологія регіону, геофілософія місця (культурна географія), імажинальна географія. В систему історичної локалістики увійдуть історичне краєзнавство, нова локальна історія, мікроісторія, історична топографія, пам’яткознавство, просопографія.

Чи допоможе вибудова такої (чи якоїсь іншої) ієрархії просторових понять уникнення багатозначності й поліфункціональності терміну “регіональна історія”? Навряд чи варто плекати тут якісь ілюзії. Є категорії, об’єктивно приречені на поліморфність і розмитість, і регіональна історія, безумовно, належить до їх числа (як, до речі, і будь-яка інша історія). Територіальність як феномен передбачає застосування в системі аналізу різних просторових матриць і різної оптики у дослідженні “місць”. У баченні Ф.Броделя усяка реальність історії, що має територіальну протяжність, може бути представлена у просторовій парадигмі, причому розглянута як у ракурсі “згори донизу”, так і у форматі “знизу догори”. Вибір кута зору і методів аналізу – прерогатива історика, і отже, він сам вправі визначати масштаб узагальнень і обирати відповідний глосарій. Існує, щоправда, чітка настанова на те, що про терміни не дискутують, а домовляються. Але ж домовленості у середовищі гуманітаріїв – річ майже немислима, особливо коли йдеться про вітчизняний, безмежно поляризований історичний загал. Отже, категорія “регіональна історія” ще довго лишатиметься відкритою – у тому розумінні, що дискусії з пропозиціями і уточненнями триватимуть.

Значно важливіше, ніж визначити чіткі межі поняття “регіональна історія”, упорядкувати усю систему термінопрактики у сфері “історіографічного регіоналізму”. Йдеться про збагачення екстрапольованої в минуле теорії регіонального розвитку і відповідного тезаурусу напрацюваннями соціологічного просторознавства, культурної антропології, політології, метагеографії і т.п. Існує безліч теоретико-методологічних проблем, які можливо розв’язати лише в контексті істотного переосмислення регіональної історії на шляхах міждисциплінарності. Приміром, це можуть бути проблеми співвідношення імперій і європейських макрорегіонів, центрів і периферій, політичних і “реліктових” регіонів, правомірності виокремлення Центрально-Східної Європи,

специфічності постгабсбурзького регіону, впливу радянської спадщини на регіональну ідентичність і безліч інших. Не підлягає сумніву плідність уведення аналізу ідентичностей у контекст поки що не існуючої у нас історичної лімології – науки про кордони й пограниччя. Цікавий ракурс дослідження історично сформованих образів регіонів, значною мірою міфологізованих, підказує історикам образна (імажинальна) географія.

Французька географічна школа П.Відаля де ла Блаша увела у науковий обіг поняття “індивідуальність регіону”. Якщо регіональна історія слугуватиме розкриттю цієї індивідуальності, вона швидко знайде свою нішу у просторі соціогуманітарного знання. Якщо ж і надалі під це поняття будуть підводитися найрізноманітніші сюжети з історії “місць” або доробок місцевих істориків, поняття й далі розмиватиметься, втрачаючи не лише чіткі грані, але й змістовну сутність.

РЕФЛЕКСИВНІ ПОНЯТТЯ

Андрій Острянко
Чернігів

«Джерела особового походження»: семантика поняття

У своїй практичній діяльності дослідник послуговується сформованими в рамках певної системи знань категоріями та поняттями, за допомогою яких надає сенс власним судженням. В історичній науці початку XXI ст., внаслідок зрушень в методології та методиках історіописання, урізноманітнилися не лише способи представлення знань про минуле, але й з'явилась значна кількість понять, вживання яких стало знаковим, попри те що їхнє значення та призначення не завжди знаходять коректне розуміння. При застереженні традиційної технології видобутку історичного знання, відбулося не лише ідейне оновлення, але й видозмінилося вербальне представлення результатів споживання джерельної інформації. Українська історіографія доби незалежності перебуває у стані кволої "неологічної революції", яка характеризується оновленням і збагаченням категоріального апарату при переході від методологічного монізму до методологічного плюралізму. Реальний вимір цього процесу не завжди засвідчує новаторський характер понять, що входять в лексикон істориків. Натомість значною мірою чергову молодість в структурі історичного пізнання переживають лексеми, що перебувають у вжитку гуманітаріїв, зокрема європейських, принаймні впродовж останнього півстоліття.

Творення понять значною мірою залежить від того, наскільки позначення того чи іншого явища однозначно й повно його характеризує,

і наскільки пропоноване суб'єктивне бачення здатне об'єктивізуватися в очах наукової спільноти, щоб стати загальновизнаним. Таким чином, не усі тропи й метафори мають підстави вирости в поняття чи терміни. Водночас, наявність декількох позначень одного й того ж явища дискредитує стрункість дефініцій, підважує вірогідність такого знання. Переховування ж за термінологічним дискурсом проблеми визначеності в поняттях також не знімає, а навпаки відкриває дорогу для невиправданого накопичення сумнівних неологізмів шляхом "уточнення" сутності історіографічно засвоєних категорій. Відтак, необхідна копітка робота по раціоналізації понятійного апарату історичної науки, яка неможлива без критичного засвоєння досвіду творення понять і його результатів.

Термінологічна неузгодженість у позначенні джерел, визначальною ознакою яких є опис автором власного життя – процес творення, відтворення і відображення власного "Я" – призвела до ситуації, коли у науковому вжитку знаходиться низка понять, які позначають цей творчий феномен: "джерела особового походження", "ego-документи", "ego-тексти", "ego-словесність", "автокомунікативні джерела" тощо. Підвищена увага до автобіографій, спогадів, щоденників та приватного листування в історичних студіях стає цілком зрозумілою з огляду на те, що тоталізація історичного пізнання сприяє включенню цих джерел до почту інформаційно цінних при вивченні соціально-особистісного виміру історичного процесу, для якого такі пам'ятки несуть унікальну інформацію. Водночас, визначення родового поняття для цих джерельних комплексів та побутування кількох термінів, що його позначають, підтверджує тезу про перебування у ситуації термінологічної непевності.

Вперше ідея виокремлення щоденників, спогадів, автобіогра-фій, листів, записок тощо в цілісний феномен окреслилась у творах засновників натуралізму в літературі (франц. *naturalisme*, від лат. *naturalis* – природний, *natura* – природа) братів Гонкурів та Е.Золя і постала в концепті "людські документи" (фр. *document humain*). У щоденнику братів Гонкур від 9 серпня 1861 р. знаходимо запис: "О, какой кладезь невыдуманных романов, какие золотые россыпи, откуда прошлое черпается в виде уже готовых драм, сценок, разнообразных и ярких портретов, представляют собой человеческие воспоминания! Какое любопытнейшее собрание воспоминаний, где представлены были бы все слои общества, мог бы создать человек, пожелавший произвести подобные раскопки, посвятив себя исследованию всего этого множества связей и отношений, и восстанавливая по отдельным кусочкам историю целых семей. Сколько семейных тайн, сколько забытых историй, похороненных в далеком

прошлом, найдет здесь тот, кто возьмется записывать без прикрас все эти рассказы, стремясь сохранить при этом характер устной речи, ее интонацию, всякого рода подробности – те особые краски, которые бессознательно находит самый обыкновенный человек, не являющийся худож-ником, когда он предается воспоминаниям; обрывки мемуаров; внезапно возникающий аромат эпохи; необычайные сцены, срывающие все покровы с эпохи и человечества"[1]. 6 серпня 1867 р. було занотовано: "Сейчас мы покупаем множество мемуаров, пи-сем, автобиографий, все человеческие документы: останки правды"[2]. У передмові до роману "Брати Земганно" (1879) Е. де Гонкур наполягав на необхідності точного висвітлення життя, яке можливе виключно за умови залучення до цього "людських документів" у якості зібрання спостере-жень. Невдовзі після цього Е.Золя в своєму "Експериментальному романі" (1880) присвятив цілу новелу "людським документам", за допомогою яких, на його думку, можливо наблизити літературну творчість до наукових студій за рівнем вірогідності. Саме в цьому романі та наступних творах "Романісти-натуралісти" (1881), "Натуралізм у театрі" (1881) письменник обґрунтував теорію натуралістичної драми. Це мало неабиякий вплив на Е. де Гонкура, який, прагнучи застерегти свої права на запропонований ним термін, у передмові до роману "Актриса Фостен" (1881) зауважив, що "несмотря на то, что это выражение подвергается сей час язвительным насмешкам, я прошу считать меня его автором, ибо, на мой взгляд, оно является формулой как нельзя лучше определяющей новый метод работы той школы, которая пришла на смену романтизму, – школы человеческого документа"[3]. Справді, традиції застосування поняття "людські документи" не втратили своєї актуальності і в сучасній гуманітаристиці[4], до того ж

---

[1] Эдмон и Жюль де Гонкур. Дневник: Записки о литературной жи ни. Избранные страницы: В 2 тт. Пер. с фр. Москва, 1964. Т. І. – С. 316.

[2] Там само. – С. 553.

[3] Эдмон и Жюль де Гонкур. Жермини Ласерте. Братья Земганно. Актриса Фостен. М., 1972. – С. 313. (Библиотека всемирной литературы. Серия вторая. Том 76).

[4] Див.: Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента – політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921 – 1981 рр.). К., 1998; Лазарук В. З нових поезій // „Роде наш красний…": Волинь у долях краян і людських документах. Луцьк, 1999. Т. 3. – С.180-192; Дзюба І. Той, хто сказав заборонені слова. До століття від дня народження Василя Гроссмана // Дзеркало тижня. – 2005. – № 48; Олійник Борис. Князь тьми: відкритий лист Михайлу Горбачову. 3-тє повне вид. К., 2008; Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-е, пер. і доп. / За ред. проф. А.Яртися та проф. В.Мельника. Львів, 2005. – С. 290-291; Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской эпохи: Голоса из хора. М., 1996; Її ж. Опыт социологического чтения "человеческих документов", или Размышления о значимости

не змінилось наповнення поняття, яке охоплювало "документи життя", представлені мемуарами, щоденниками, автобіографіями та листами. Проте, цей термін в історичних студіях не прижився.

У середині 50-х рр. XX ст. історик з Нідерландів Дж.Прессер збагатив голландську мову новим словом "егодокумент" (гол. *egodokument*). Запровадження нового терміну, при відомому тяжінні до вживання архаїзмів, стало результатом пошуку ним "збірного терміну" (*collective term*) для автобіографій, мемуарів, щоденників та приватного листування[5]. Дж.Прессер "егодокументами" називав "ті історичні джерела, в яких дослідник стикається з власним "я", або інколи (як Цезар, Генрі Адамс) "він", пишучи та описуючи предмет з тривалою присутністю у тексті"[6], і уточнив, що це "ті документи, в яких ego свідомо чи несвідомо розкриває або приховує себе" (переклад з англ. автора – А.О.)[7]. Винахід Дж.Прессера мав успіх – його термін було включено до словників голландської мови та енциклопедій, проте там відбулось помітне спрощення семантики поняття – "документи, що стосуються подій особистого життя та досвіду" або "текст, у якому автор пише про його або її події власного життя, думки та почуття"[8]. Представники соціальних наук у США вже у післявоєнний час оперували поняттями "human document", створивши цілий синонімічний ряд споріднених понять: "personal document", "document of life"[9]. Натомість, засвоєння нового терміну в європейській джерелознавчій традиції відбулось на початку 90-х рр. XX ст., коли були зроблені спроби представників європейської історіографії осмислити пропоновану Дж.Прессером новацію. В результаті було адаптовано, а подекуди й модифіковано поняття "егодокумент".

Засвоєння даного неологізму в німецькій історіографії було започатковано на конференції, що відбулась 1996 р., на якій У.Шульце запропонував власну інтерпретацію поняття "егодокумент", яка

методологической рефлексии // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 22-32; Її ж. Методология анализа человеческих документов // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 14-26; Її ж. Советские люди. Сцены из истории. М., 2005.

[5] Dekker R. Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century. Envisioning Self and status. Self-representation in the Low Countries 1400-1700 / Erin Griffey (ed.). Hull: Association for Low Countries Studies in Great Britain and Ireland (ALCS) c/o University of Hull, Department of Dutch Studies, 2000. P. 255-256.

[6] Цит. за: Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. Memoria y Civilización. 2002. No. 5. P. 14.

[7] Ibid.

[8] Ibid.

[9] The Use of Personal Documents in History, Anthropology, and Sociology. Social Science Research Bulletin. 1945. No. 53. P. 77-173.

передусім зводилась до німецькомовної кальки – "Ego-Dokumente". "Єдиним критерієм усіх текстів, які відносяться до ego-документів, – на думку У.Шульце, –повинна стати наявність у висловлюванні, або його фрагменті, представленому у відритій або прихованій формах, свідомого або несвідомого відображення самоусвідомлення людини у колі сім'ї, родинному оточенні, самовідчуття особистості в країні, соціальному прошарку, а також її ставлення до цих структур та змін у них. Вони мають виправдовувати поведінку людей, наявні страхи, представляти знання та уявлення про цінності, життєвий досвід та плин життя"[10]. Крім того, було розширено коло пам'яток, які об'єднувало це поняття, – до них були включені, зокрема, літературні джерела, фотоматеріали та предмети повсякденного вжитку, що відображають перипетії людського життя[11]. Натомість, У.Шульце справедливо застеріг, що у проектах Р.Деккера по збиранню й публікації "ego-документів" свідомо було випущено епістолярну спадщину, яку ще Дж.Прессер відніс до "ego-документів"[12]. Критики У.Шульце, зокрема Б. фон Крузенштерн, наполягали на доречності заміщення запозиченого терміну на "Selbstzeugnisse", який відображає сутність категорії "ego-документ" засобами німецької мови[13], а також зауважили, що включення під егіду одного поняття дедалі більшої кількості складників розмиває його межі[14]. Відтак сьогодні в німецькій історіографії співіснують два поняття – "Ego-Dokumente"та "Selbstzeugnisse"[15].

П.Берк першим у середовищі англійських істориків почав вживати термін "ego-document"[16], а М.Ліндерман у словниковій статті,

[10] Schulze Winfried. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „EGO-DOKUMENTE". Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte / Schulze Winfried (ed.). Berlin: Akademie Verlag, 1996. S. 28.

[11] Ibid. S. 14.

[12] Ibid. S. 15.

[13] Benigna von Krusenstjern. Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. Historische Anthropologie, Kultur, Gesellschaft, Alltag. 1994. № 2. S. 462-472; Rutz Andreas. Egodocumenten: A virtual conversation with Rudolf M. Dekker. Zeitenblicke. 2002. № 2: http://www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/dekker/index.html; Rutz Andreas. Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen. Zeitenblicke. 2002. №. 2: http://www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/rutz/index.html.

[14] Dekker Rudolf. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. Memoria y Civilización. 2002. No. 5. P.15.

[15] Ibid. P.28-29.

[16] Burke Peter. Representations of the Self from Petrach to Descartes. Rewriting the Self. Histories from the Middle Ages to the Present / R.Porter (ed.). London, 1996. P.21.

присвяченій джерелам соціальної історії, відзначила, що "ego-документи" збагачують знання з історії, наповнюючи звичайні життя силою, гідністю та фактурою[17]. В цілому, англомовна європейська історіографія досить прихильно поставилась до вживання нового терміну[18], хоча трапляються випадки оспорювання доцільності його використання. Зокрема, І.Дейвіс висловила принципову незгоду з визначенням поняття "ego-документ": "У цій книзі я вживаю переважно терміни життєписи (*life writings*) та зрідка автобіографія (*autobiography*); я чиню так обдумано та з повним усвідомленням тих незручностей, які скрізь тягне за собою їх вживання або відмова від них. Я чиню так не для того, щоб перейменувати жанр, а через те, що ці терміни найкращі для того, щоб відтворити ті рефлексивні письмові практики, які представлені у цій книзі. Життєписи (*life writing*) – покликані бути найбільш широким терміном, ширші, ніж автобіографія, і я вживаю його тут без виправдовувань. Автобіографія більш складна, але я надаю їй перевагу, на відміну від пропонованих альтернатив. Я відкидаю поняття "ego-документ" на підставі обізнаності; "періграфія" (perigraphy)[19]. Дж.Олні (писання про [себе самого]) краще, ніж "ego-документ", але не настільки краще, щоб бути менш поширеною або звичною, ніж життєписи (*life-writing*), які визначені так само"[20]. Американські історики виявили обережне ставлення до новації, віддаючи перевагу творенню синонімічного

[17] Lindemann Mary. Sources of Social History. Encyclopaedia of European Social History: 6 Vol. Detroit, 2001. Vol. 1. P.36.

[18] Egodocuments and History: Autobiographical writing in its social context since The Middle Ages / R.Dekker (ed.). Rotterdam: Erasmus University, 2002.; Representing emotions; new connections in the histories of art, music, and medicine / Penelope Gouk and Helen Hills (ed.). Ashgate Publishing Co., 2005.

[19] У Дж.Олні йдеться про "періавтографію" ("periautography"): "Що мені подобається у терміні "періавтографія", що може означати "писання про самого себе", так це передусім його невизначеність та брак родової певності, його достатньо вільна визначеність та широка застосовність, а також тотожність до "життєпису" (хоча сам термін здається мені менш привабливим, ніж "періавтографія")" Див.: Olney James. Memory and Narrative: The Weave of Life Writing. Chicago: The University of Chicago Press, 1998. P.XV. Ідея "періавтографії" знайшла своїх прихильників. С.Бенкерз у своїй книзі на підставі аналізу ідей Дж.Олні дійшла висновку про те, що "напевно, поняття щоденника як "періавтографії" – це ідея, час якої настав". Див.: Diaries of Girls and Women: A Midwestern American Sampler / Suzanne L. Bunkers (ed.). Madison: University of Wisconsin Press, 2001. P.30.

[20] Isabel Davis. Writing Masculinity in the Later Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P.5.

ряду традиційних самопрезентаційних наративів (*self-narratives*, *life-narratives*, *life-writings*), з явним тяжінням до автобіографічної прози (*autobiography*)[21].

У французькій гуманітаристиці неологізм викликав жваве обговорення – було здійснено спроби не лише осягнути сутність поняття, але й знайти його франкомовний відповідник[22]. Запропонований аналог "ego-документа" – "écrits du for privé" був запозичений з роботи М.Фуше[23] і виводив значення терміну з глибинного самоусвідомлення особи. Втім, цей приклад не вичерпує усього розмаїття інтерпретацій самоописів, які з'явились у франкомовному дискурсі проблеми[24]. Вихід з ситуації множинного вибору накреслив Ф.Лежен: "Кожна мова має свій словарний запас для позначення різних жанрів та розрізнення записів, що до них належать: "архівний жанр", який нас цікавить найбільше, називають "Life Writing" англійською, "Diario" італійською, "Autobiographie" французькою тощо. Для позначення на практиці записів, у відповідності до наших інтересів, послуговуються різними зворотами, що різняться від країни до країни, від однієї галузі науки до іншої: "ego-documents" голландською, "écrits du for privé" французькою. Слово "memoir", яке в однині має поширення в англійській мові, дивує французів, заразом як відмінність між "journal" та "diary", тощо. Це потребує розуміння цих дрібних мовних відмінностей"[25].

Європейські гуманітарії сприйняли неологізм Дж.Прессера як можливість "освіжити" свої погляди на джерельну базу історичної науки в частині використання автобіографій, щоденників, подорожніх нотаток, листування у студіюванні минулого. У Нідерландах, Франції,

[21] Amelang James S. The Flight of Icarus: artisan autobiography in early modern Europe. Stanford: Stanford University Press, 1998; Jeremy D. Popkin. History, Historians, and Autobiography. Chicago: University of Chicago Press, 2005.
[22] Essais d'ego-histoire / Pierre Nora (ed.). Paris: Gallimard, 1987; Les Ego-documents à l'heure de l'électronique. Nouvelles approches des espaces et réseaux relationnels / Beaurepaire Pierre-Yves, Taurisson Dominique (dir.). Montpellier: Publications de Montpellier III, 2003; Les Écrits du for privé en Europe, du Moyen Âge à l'époque contemporaine Enquêtes, analyses, publications / Edité par Elisabeth Arnoul, Jean-Pierre Bardet, François-Joseph Ruggiu. Presses universitaires de Bordeaux, coll. "Mémoires vives", 2010.
[23] Див.: Ruggiu F-J. The French research on Egodocuments. Електронний ресурс: http://www.firstpersonwritings.eu/france/french_project.htm
[24] Ibid.
[25] Lejeune P. Pour un guide de l'Europe autobiographique. Life Writing in Europe Founding Conference IABA Europe Amsterdam, 29 octobre 2009: http://www.autopacte.org/80amsterdamfran.pdf.

Великобританії, Німеччині та Росії були створені дослідницькі центри, діяльність яких має на меті накопичення, інвентаризацію та оприлюднення "ego-документів"[26].

Окрему увагу слід приділити підходам до самоописів у пострадянському історіографічному просторі. Цікаво, що концепт "джерела особового походження", який використовується як родове поняття для щоденників, мемуарів, автобіографії та епістолярію, не був предметом історіографічних дискусій – джерелознавцями й істориками він сприймався і сприймається як апріорний, такий, що не піддається сумніву, попри жваві дискусії про природу історичних джерел, їхню класифікацію тощо[27]. Важко сказати, коли й хто першим запропонував поділ джерел "за походженням" для виокремлення індивідуальної або колективної свідомості як основи для відображення дійсності, однак уже у посібнику Г.Саара знаходимо зразки класифікації джерел за зазначеним принципом[28]. Не дивно, що ідея виокремлення джерел сімейно-особового походження, запропонована на початку 60-х рр. XX ст. С.Каштановим та А.Курносовим, сенсації не зробила[29]. Більше того, під тиском критики[30] автори змушені були відмовитись від подальшої розробки такого концептуального рішення[31]. В.Стрельський небезпідставно зосередив увагу на мотиваційній складовій "приватних джерел", яка зводилась до власної ініціативи окремих осіб, а також висловив думку про можливість застосування збірного поняття "вид мемуарних джерел", не вдаючись до розрізнення відмінностей на нотатки або спогади, щоденники тощо[32]. Проте "збирання" мемуарів, щоденників та листування тоді не сталося.

[26] Див.: http://www.ecritsduforprive.fr/presentation.htm; http://visantrop.rsuh.ru/; http://www.egodocument.net/egodocument/index.html; http://www.bilf.uniroma2.it/exist/bilf/; http://www.firstpersonwritings.eu/index.htm.

[27] Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. М., 1998; Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. К., 2002. – С.413.

[28] Саар Г.П. Источники и методы исторического исследования / Г.П.Саар. Баку, 1930. – С.15-18.

[29] Каштанов С.М. Некоторые вопросы теории источниковедения // Исторический архив.– 1962. – № 4. – С.179.

[30] Там же. – С.186-196.

[31] Каштанов С.М. Предмет, задачи и методы дипломатики // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М., 1969. –С. 157.

[32] Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968. – С.69, 74.

Дана ідея здобула друге дихання завдяки авторському колективу підручника з джерелознавства за редакцією І.Ковальченка. У розділах, присвячених спогадам, щоденникам та листуванню, зустрічається назва генералізованого виду джерел – джерела особового походження. Примітним є те, що лише у двох з трьох глав, присвячених цим джерелам, констатується приналежність щоденників, мемуарів та листування до джерел особового походження[33]. При перевиданні цього підручника на початку 80-х рр. збільшення інформації у цих частинах не спостерігається, а сам концепт "джерела особового походження" вживається ще рідше[34]. Запропонована новація довго шукала розуміння у середовищі істориків, про що свідчить її повільне запровадження до наукового обігу, на відміну від типо-видової класифікації історичних джерел як підстави для виділення щоденників, мемуарів та приватного листування у самодостатні види джерел[35].

80-ті рр. XX ст. – "інкубаційний період", коли відбулось осмислення запропонованого концепта, визначення його місця в джерельній базі історичних студій[36], що дозволило у 90-х рр. сприйняти джерела особового походження як природне, гармонійне та невід'ємне явище в структурі джерельної бази, розширивши перелік їхніх різновидів[37].

Таким чином, на початку XXI ст. в історіографії сформувались підходи до визначення категорій, що позначають групу джерел, які

---

[33] Источниковедение истории СССР / Под. ред. И.Д.Ковальченко. М., 1973. – С.393, 522, 536.

[34] Источниковедение истории СССР / Под. ред. И.Д.Ковальченко. М., 1981. – С.342, 478.

[35] Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. – С.219, 226, 267; Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения. Ростов-на Дону, 1976. – С.45, 73.

[36] Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика. К., 1984. – С.184; Пронштейн А.П. Вопросы теории и методики исторического исследования. М., 1986. – С.46; Довгопол В.М. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986. – С.223.

[37] Джерелознавство історії України: Довідник / Редакційна колегія: М.Я.Варшавчик (голова). К., 1998. – С.32; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. – С. 466-488, 634-648; Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – С. 413-429; Воронов В.І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ, 2003. – С. 179-190, 236-250, 266-269; Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / Под ред. А.К.Соколова. М., 2004. – С. 287-392; Голиков А.Г. Источниковедение отечественной истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 3-е изд., стер. М., 2009. – С. 151-190, 352-397.

характеризуються реферативним відтворенням життєдіяльності особи, котра цілеспрямовано або несвідомо фіксує для задоволення особистих потреб перипетії власного життя. Ці пам'ятки представляють широкий спектр видів джерел – від письмових та усних наративів до відеозаписів, речових пам'яток тощо. Основною ознакою інформації таких джерел є її модальність – вираження особистісного ставлення до власного життя, його проявів, а також до реалій природи та суспільного життя. Використання цих джерел в історичних дослідженнях передбачає врахування індивідуальних особливостей відображення явищ життя, водночас, слід зважати на унікальність таких повідомлень, що є вагомою компенсацією суб'єктивізму даного виду джерел.

Попри зовнішню одностайність у розумінні даного явища особливості мовних можливостей також наклали свій відбиток. Значна кількість термінів, які визначають родове поняття для щоденників, мемуарів та автобіографій, виражають в різний спосіб визначену спрямованість на людську особистість в усіх її виявах – з одного боку це "Я" (I, Ich, Je, Ego), з іншого – самість (Self, Selbst, Même, Autos). В аналітичних мовах, зокрема англійській, терміни містять, передусім, безпосередню вказівку на самість як визначальну особливість, яка поєднує свідоме й несвідоме у відображенні реального світу (ego-document, self-writing, ego-narrative). У синтетичних мовах достатньою виявляється вказівка на особистість як суб'єкт творення рефлексії і притаманні їй властивості ("джерела особового походження", "écrits du for privé"). Характерним є те, що запозичення з аналітичних мов до синтетичних виявилося достатньо "безболісним", натомість адаптація термінів у аналітичних мовах виявилася непродуктивною, через відмінності у творенні синтагм. Таким чином, лінгвокультурологічні особливості формують належні підстави для пояснення процесу творення понять, а також умов термінологічних запозичень та специфіку побутування неологізмів у різних мовних середовищах.

Згадки про мовні ознаки в цій справі не випадкові. Переважна більшість термінів, що нині застосовуються істориками-джерелознавцями, народилась в літературознавстві. Поняття "людський документ", яке вже згадувалось, стало основою для розвитку цілого напряму в літературознавстві. Ба навіть категорію "ego-документ" не можна вважати винаходом істориків, адже Дж.Прессер був поетом і романістом, захоплювався літературознавчими дискусіями, що, власне, й стало на заваді створення монографічного дослідження, присвяченого "ego-документу"[38]. Втім, на сучасному етапі філологія залишається активним учасником

[38] Dekker Rudolf. Op cit. P. 18.

творення понять. Зокрема, розуміння текстотворення в комунікаційних процесах сприятиме уточненню сутності технології творення інформації[39]. На підставі сформульованих К.Шенноном та Р.Якобсоном висновків, Ю.Лотман запровадив поняття ”автокомунікація”, яке семантично близьке до поняття ”авторефлексивність”[40], що стало підґрунтям для перегляду комунікативної природи джерел особового походження. У вітчизняній історіографії це зреалізувалося на практиці виділенням в їхньому складі комплексу автокомунікативних джерел та джерел міжособистісної комунікації, що має стати кроком у з’ясуванні прагматичного аспекту побутування цих різновидів джерел в історичному дослідженні[41]. Взагалі, філологічні дослідження останніх років запропонували значну кількість термінологічних новацій, які ще очікують на своїх поціновувачів з-поміж джерелознавців. Це, зокрема, стосується понять ”его-белетристика”[42], ”его-словесність”[43], ”его-текст”[44], ”автодокументальна проза”[45], ”антропотексти”[46], які урізноманітнюють розуміння творення тексту джерела і розкривають його нові інформаційні можливості.

Вживанню нових термінів у вітчизняній історичній науці заважає низка обставин. Публічного обговорення істориками термінологічних проблем і, зокрема, адаптації нових понять в умовах існуючої історіографічної

[39] Shannon C. E. A Mathematical Theory of Communication. Reprinted with corrections from The Bell System Technical Journal. 1948. Vol. 27. – July, October. P. 379–423, 623–656; Jakobson R. Linguistics and Poetics. Style in Language. Cambridge, 1964. P. 353; Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. Структурализм: ”за” и ”против”. М., 1975.

[40] Лотман ЮМ. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. Вып. VI. Уч. зап. Тарт. ун-та. – 1973.– Вып. 308. – С. 229; Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Семиосфера. СПб., 2001. – С. 163; Эко У. Отсутствующая структура. М., 1998. – С. 81.

[41] Стельмах С.П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX - початок XX ст.). Автореф. дис. … докт. іст. наук. К., 2005. – С. 9; Матяш І.Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 131.

[42] Осадча Ю.В. Его-белетристика як жанр: питання поетики (на матеріалі японської та української прози). Автореф. дис. … канд. філол. наук. К., 2006. – 20 с.

[43] Мемуары русских писателей. Toronto Slavic Quarterly: University of Toronto Academic Electronic Journal in Slavic Studies: http://www.utoronto.ca/tsq/28/konfpolska28.shtml.

[44] Михеев М. Дневник как эго-текст (Россия, XIX-XX). М., 2007.

[45] Савкина И. ”Пишу себя…”: Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века. Tampere: University of Tampere, 2001; Савкина И. Разговоры с зеркалом и Зазеркальем: Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века. М., 2007.

46 Антропотекст-2: Сб. науч. тр., посвященный 60-летию со дня рождения профессора Н.Д. Голева / Под ред. Т.В. Чернышовой. Барнаул, 2006.

ситуації не було. Відтак, "стандартизація" розуміння новостворених категорій, семантичне засвоєння слів іншомовного походження[47], яке конче потрібне за обставин, що склались, та зважаючи на специфіку транслітерації або перекладу їх рідною мовою, не відбулось. Спорадичне вживання запозиченої термінології, з одного боку, демонструє відкритість наукового дискурсу, можливість і здатність окремих представників наукової корпорації поповнювати науковий лексикон, з іншого, при створенні враження про урізноманітнення засобів тлумачення явищ минулого, розмиває смислове поле, на основі якого надається сенс історичному наративу.

Дослідницька культура повинна сягнути рівня, на якому не буде місця "жонглюванню" новою та малозрозумілою наукоподібною лексикою, яке презентуватиметься як науковий прорив. Задля цього необхідна широка і водночас виважена поінформованість про зрушення у понятійному полі історичної науки та гуманітаристики в цілому, з акцентом на тих складових, які надають дискурсивним практикам визначеності та спрямованості, в якій категоріальна складова стає основою для творення знання, а не сукупності висловлень "з приводу", що перетворює дискурс на безмежну невизначеність.

Ego-документи, як і самоописи (self-writing) і життєписи (life-writing), не включають в себе усього розмаїття текстів, які характеризують авторське "Я" або спрямованість на його презентацію. У цьому сенсі епістолярій виходить за межі їхнього семантичного поля, оскільки має діалогічну природу, хоча й несе в собі інформацію про ґенезу авторського "Я". Така ж ситуація спостерігається з автобіографічними текстами (autobiography), котрі можуть включати щоденники, мемуари, автобіографії, однак поруч з ними не знаходиться місця для приватного листування, можливо, за винятком епістолярного романа. Відтак, єдиним поняттям, яке охоплює тексти з різним ступенем представлення індивідуального чи групового "Я", є "джерела особового походження". Це поняття характеризує виключно джерелознавчий феномен і наголошує на внутрішній волі людини як спонукальному мотиві творення подібних текстів та на свідомості й пам'яті – визначальних властивостей особистості – як засобах відтворення особистісного виміру життя. Крім того, воно позбавлене обмежень щодо форм самопрезентації – монолог, діалог, полілог чи автокомунікація.

[47] Бондарец О.Э. Иноязычные заимствования в речи и в языке: лингвосоциологический аспект / Под ред. Г.Г.Инфантовой. Таганрог, 2008. – С. 32.

Запровадженню до наукового обігу генералізуючого поняття має сприяти розвиток епістолології[48], мемуаристики[49] та автобіографістики[50], у межах яких, осмислюються особливості таких суспільних явищ, як листування, написання спогадів та автобіографій-життєвих історій, що неодмінно додає аргументації щодо їх онтологічної спорідненості, а відтак, приналежності до одного виду історичних джерел. Вживання в історичних студіях понять "мемуари", "автобіографія", "щоденник", "приватне листування" як самодостатніх категорій, що досить часто трапляється у дослідницькій практиці, не заперечує можливості існування родового поняття, яке містить в собі змістовну якість вищого порядку. Вочевидь, слова – це інструменти, які кожен з нас вільний використовувати на власний розсуд, за умов пояснення своїх намірів. Це означає, що в науках про людину найпростіші слова можуть змінювати своє значення в залежності від думки, що їх породжує та використовує[51].

Усе вище викладене дозволяє зробити висновок про те, що в рамках історичної науки не сформувалось єдине мовне означення такого трансісторіграфічного феномену, який описує поняття «джерела особового походження». Такий стан речей, у цілому, відображає ситуацію в сфері гуманітарного знання, яке на відміну від інших галузей науки, не спирається на чітко детерміновану з точки зору мови систему визначення категоріального апарату.

[48] Див.: Altman, Janet Gurkin. Epistolarity: Approaches to a form. Ohio State University Press, 1982; Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістологія: Короткий історичний нарис. К., 1998; Дмитрієнко М. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методика. К., 1998. Вип. 2. – С. 23–45.

[49] Див.: Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика (опыт источниковедческого изучения). М., 1980; його ж. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. М., 1991; його ж. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. М., 1997; Мишуков О.В. Русская мемуаристика первой половины XIX века: проблемы жанра и стиля. К., 1997; Olney James. Memory and Narrative: The Weave of Life Writing. Chicago: The University of Chicago Press, 1998.

[50] Див.: Smith Sidonie. Reading autobiography: a guide for interpreting life narratives / S.Smith, J.Watson, ed. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001; Baggerman Arianne. Autobiography and Family Memory in the Nineteenth Century. Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages / Rudolf Dekker, ed. Hilversum: Verloren, 2002. P. 161–173; Popkin Jeremy D. History, Historians, & Autobiography. University of Chicago Press: Chicago and London, 2005; Aurell Jaume. Autobiography as unconventional history: Constructing the author. Rethinking History. 2006. Vol. 10. Is. 3. P. 433-449.

[51] Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Пер. с франц. М., 2008. – С. 33.

Анатолий Лубский
Ростов-на-Дону

"Исторический дискурс»: Интеллектуальная мода и модные понятия

Большое влияние на историческую науку в последней трети XX в. оказал постмодернизм, который, с одной стороны, способствовал формированию особого стиля исторического мышления, а с другой, – стирая границы между различными видами познавательной деятельности, подверг угрозе профессиональный статус самой исторической науки. Однако уже в 90-х гг. прошлого века сочувственное отношение на Западе к постмодерни-стским идеям, с которыми связывалось радикальное обновление исторической эпистемологии, сменилось резкой их критикой. Основное содержание этой критики было направлено на защиту истории от постмодернистской угрозы, заключавшейся в отрицании истории как «внетекстовой реальности». [1]

Постмодернистские идеи в качестве модного интеллектуального течения получили распространение и в дискурсивных практиках в начале в СССР, а затем и на всем постсоветстком пространстве. Более того, принадлежность к постмодернистскому сообществу рассматривалась некоторыми историками в качестве признака особой интеллектуальности и демократичности. Это было обусловлено тем, что первоначально постмодернизм воспринимался этими учеными как интеллектуальное течение с явно выраженной гуманитарной направленностью. Постмодернизм стал отождествляться с антропологическим подходом в исторической науке, отказавшимся от жесткого сциентизма позитивистской теории исторического познания, и в этом плане противопоставляться социальному детерминизму марксистской методологии.

[1] Юдельсон А.В. Реферат: The Postmodern History Reader / Ed. by K. Jenkins. L.; N.Y.: Rutledge. 1998 // Образы историографии. М., 2001. – С. 305-324.

В научной литературе существуют различные оценки влияния идей постмодернизма на историческую науку. Однако в условиях спада интереса к постмодернизму как модному интеллектуальному течению большинство профессиональных историков его влияние на историческую науку оценивает отрицательно, называя постмодернистскую интерпретацию истории весьма разрушительной и подрывающей статус их профессиональной деятельности.[2] В настоящее время в исторической науке постмодернизм стал рассматриваться не в качестве особой версии антропологического подхода к истории, а в русле отказа от научных норм исторического мышления и связываться со стратегиями постструктурализма и деконструктивизма.[3] В результате сформировался образ «постмодернизма» как угрозы интеллектуальной деятельности вообще и профессиональной историографии, в частности.[4]

Вместе с тем некоторые исследователи полагают, что критика постмодернизма в исторической науке не всегда носит предметный и последовательный характер, а сами отношения между постмодернизмом и исторической наукой не отличаются таким антагонизмом, как это представляется его критикам.[5]

Большинство историков-профессионалов не согласны с постмодернистами в том, что в научном историческом дискурсе отражаются только наши собственные концепты и конструкты, а сама историческая действительность имеет весьма слабый референциальный статус. Однако они обращают внимание на то, что именно с постмодернизмом связано осознание того, насколько исторически специфическими являются те познавательные, в том числе и языковые «инструменты», с помощью которых историки изучают прошлое, и что в историческом исследовании большое значение имеют разного рода культурные и когнитивные фильтры, опосредствующие интерпретацию его предмета. Поэтому стоит, на наш

[2] Володихин Д. «Призрак третьей книги»: методологический монизм и «глобальная архаизация» // http://zaborische.narod.ru/history/ghost.html.

[3] Лубский А.В. Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века // Общественные науки и современность. 2009. № 3. – С. 158-168.

[4] Кравцов В.Н. Трансформация оснований профессионализма исторического знания в современном историографическом процессе // Образы историографии. М., 2001. - С. 194–195. Репина Л.П. Теоретические новации в современной историографии //Харківський історіографічний збірник. Х., 2010. – С. 10-40.

[5] Гречко П.К. Интеллектуальный импорт, или О периферийном постмодернизме // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 166-170; Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. М., 2000. – С. 178.

взгляд, согласиться с теми историками, которые подчеркивают, что критика крайностей постмодернизма не означает отрицания его позитивного влияния на историческую науку.[6]

В связи с этим надо отметить, что в настоящее время в исторической эпистемологии уже широко используются постмодернистские концепции языка и исторического дискурса. Под влиянием постмодернистов в научном историческом познании большое значе-ние стали придавать текстам, в результате чего предлагается компромиссный взгляд на историческую реальность. С одной стороны, признается, что история – это текст, продуцируемый внетекстовой исторической действительностью и имплицитно ее содержащий. С другой стороны, подчеркивается, что предмет исторического исследования скорее задается текстами, чем внетекстовой исторической действительностью. Благодаря этому, как считают некоторые исследователи, в историческом мышлении наметился определенный «конструктивистский» перелом, и историки стали яснее осознавать, что «используемые ими понятия накладывают глубокий отпечаток на реконструируемую ими историческую действительность». В этом плане всякая реконструкция прошлого является «детищем историка», поскольку на историческую действительность, о которой они рассказывают, воздействуют их «вопросы, представления и понятия».[7]

В связи с проблемой реального и текстуального в историческом познании некоторые исследователи, испытавшие определенное влияние постмодернизма, считают, что «реальное» существует независимо от наших представлений о нем и влияет на них. «Но это влияние всегда дискурсивное, и мы должны настоять на том, что история никогда не является нам иначе, как в дискурсивной форме, включающей все виды коммуникации».[8]

Под влиянием постмодернизма в исторической науке широкое распространение получило моднее ныне понятие исторического дискурса. В постмодернизме понятие дискурса как массива языковых практик имеет тенденцию к «свободному плаванию» без всякой привязки к «реальному миру», подтверждая тем самым знаменитый афоризм Ж. Дерриды – «нет

[6] Могильницкий Б.Г. История на переломе. Некоторые тенденции развития современной исторической мысли // http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_5.html; Zagorin P. Historiography and Postmodernism: Reconsideration // History and Theory. 29.1990. P. 263-275.

[7] Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 18-19.

[8] Joyce P. History and Postmodernism // The Postmodern History Reader / Ed. by K. Jenkins. London; New York: Rutledge. 1998. P. 247.

ничего вне текста».[9] Согласно постмодернистским представлениям, в дискурсе предметная реальность не репрезентируется в ее целостности, а процессуально осуществляется как последовательная (темпорально артикулированная) и спекулятивная (семиотически артикулированная) актуализация последней. При этом подчеркивается, что дискурс как рационально организованный социокультурный способ вербальной артикуляции имманентно-субъективного содержания сознания и экзистенциально-интимного содержания опыта, будучи включенным в социокультурный контекст, не может быть индифферентен по отношению к власти.[10] Поэтому в постмодернизме понятие дискурса часто употребляется в том смысле, который вкладывал в него М. Фуко, понимавший под ним, с одной стороны, сложную совокупность языковых практик, участвующих в формировании представлений, навязываемых внешней по отношению к дискурсу предметности, а с другой – форму «власть/знание», указывающую на то, каким образом люди оказываются в плену регулирующих рамок конкретных дискурсов.[11]

Особая заслуга в разработке концепции исторического дискурса принадлежит французскому философу-постструктуралисту Р. Барту, согласно которому исторический дискурс «представляет собой прежде всего идеологическую, точнее воображаемую конструкцию». Поэтому исторический дискурс, как полагал Р. Барт, «не следует реальности, а всего лишь обозначает ее, все время твердя это было, хотя такое утверждение всякий раз может быть лишь означаемым – изнанкой всего исторического повествования в целом» Согласно Р Барту, на уровне исторического дискурса объективность как «отсутствие знаков субъекта высказывания» представляет собой особую форму воображаемого, продукт так называемой референциальной иллюзии, поскольку историк в процессе дискурса делает вид, будто предоставляет говорить самому референту. В результате возникает познавательная ситуация, которую можно назвать «эффектом исторической реальности». Большое значение Р. Барт придавал «единицам» исторического дискурса, т.е. таким тематическим единицам, чаще всего заключенным в одном слове, которые используется в качестве номинации исторических объектов: одно слово может экономно выражать собой целую ситуацию или ряд действий, оно способствует построению структуры, поскольку, проецируясь на содержание, само является маленькой структурой. Номинация, делая возможной однозначную

[9] Деррида Ж. Письмо японскому другу // Вопросы философии. –1992. – № 4. – С. 74.
[10] Можейко М.А., о. Лепин С. Дискурс // http://www.velikanov.ru/philosophy/diskurs.asp
[11] Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000. – С. 171.

артикулированность дискурса, усиливает его структуру, а сильно структурированные истории, как считал Р. Барт, – это истории, основанные на существительных.[12]

Современные представления об историческом дискурсе складываются в рамках экзистенциально-антропологической эпистемологии, которая стремится не только сохранить субъект познания, но и представить его как познавательную целостность, в единстве мышления, чувствования и деятельности.[13] В рамках этой эпистемологии широкое распространения получили идеи конструктивизма, под влиянием которых в исторической науке происходит становление нового типа методологического сознания, который может быть описан следующими тезисами: 1) историческая реальность как внешний для исследовате-ля «мир прошлого» сама по себе не дает никаких гарантий адекватности научного истори-ческого знания; 2) об исторической реальности можно говорить на разных языках, в контексте различных теорий, с учетом различных перспектив; 3) научное историческое исследование, протекающее при определенных культурно-когнитивных условиях, обусловлено стилем мышления сообщества, к которому принадлежит ученый, и его методологическими установками; 4) исследователь, веря в целесообразность (или смыслосообразность) исторической реальности, создает «картину прошлого» в виде системы когерентных понятий и логически непротиворечивых умозаключений так, что, будучи поставленной на место исторической реальности, эта «картина» посылает такие же личные его «послания», как и сама реальность; 5) исторические знания как результат научного исследования всегда контекстуальны и индексикальны, поскольку они обусловлены познавательным контекстом и отмечены индексом схематизма, на основе которого они транслируются; 6) научные исторические знания как репрезентации «мира прошлого» не являются его «репродукциями», «отражениями», поскольку эти репрезентации несут на себе «почерк» познающего; 7) научные исторические знания, зависимые от контекста и перспективы, имеют статус познавательных конструкций, они концептуально относительны, их нельзя априори защитить от скептических возражений; 8) историк, создавший определенную «картину прошлого», может утверждать, не опасаясь фактических опровержений, что он в действительности познал некую сторону исторической действительности, хотя это утверждение не может быть никогда прямо доказано.

---

[12] Барт Р. Дискурс истории // Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры. М., 2003. – С. 438-440.

[13] Микешина Л.А. Философия познания. Полемические главы. М., 2002. – С. 49-51.

В рамках такого методологического сознания важное значение приобретает представление о том, что исторический дискурс как рефлексивная форма научной коммуникации связана с актуализацией содержания исторического сознания ученого или научных сообществ. В этом плане можно говорить о том, что исторический дискурс есть производная тех или иных смысловых схем как результирующих исследования исторической действительности в рамках культурно-эпистемологически заданных структур производства исторического знания. В процессе этой коммуникации, которая регулируется доминирующим в той или иной культурно-эпистемологической традиции типом рациональности, происходит дискурсивное моделирование исторической действительности. Благодаря создаваемым в процессе научной коммуникации дискурсивным моделям, историческая действительность в дальнейшем начинает восприниматься как множество исторических реальностей.

Отсюда исторический дискурс представляет собой, с одной стороны, многообразие суждений об исторической действительности, ансамбль смысловых схем, образующих историческую реальность, с другой – когнитивное поле конкурентной борьбы в исторической науке, связанной с производством исторического знания. Специфической ставкой в этой борьбе является монополия на научную компетентность, понимаемую как социально и профессионально признанную за определенным ученым или научным сообществом способность легитимно высказывать «истинные или правдивые суждения» об исторической действительности (принцип селективности).

Благодаря принципу селективности, в обществе, отмечают некоторые исследователи, «существует некоторая группа людей, которые имеют право определять, что слово должно обозначать применительно к некоторой области специальных знаний».[14] Будучи пронизанным «волей к истине», которая, согласно Фуко, «прошла через столько веков нашей истории», научный дискурс и по сей день в своем языковом воплощении сохраняет черты оберегаемого, недоступного простому смертному знания, потенциально наделенного «грозной властью» и способного вызвать как «величайший восторг», так и «величайший ужас».[15] Более того, принцип селективности создает возможности для подчинения исторического дискурса насущным задачам сегодняшнего дня, превращая его в инструмент целенаправленной манипуляции прошлым.

---

[14] Лакофф Д. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении. М., 2004. – С.170.

[15] Фуко М. Порядок дискурса // Фуко М. Воля к истине. М., 1996. – С. 55.

Исторический дискурс по своей природе является институциональным, поскольку он предполагает рефлексивную коммуникацию в рамках статусно-ролевых отношений как в исторической науке, так и в обществе в целом. Поэтому особенности исторического дискурса на постсоветском интеллектуальном пространстве обусловлены, с одной стороны, изменениями, связанными с его коммуникативными практиками, а с другой – сложившейся когнитивной ситуацией в исторической науке.

Политическая либерализация 90-х гг. прошлого века принесла историкам на пост-советском пространстве долгожданную свободу от диктата марксистко-ленинской методологии. Однако, как отмечают некоторые исследователи, было бы наивным констатировать наступление «золотого века» для постсоветской историографии. Свобода принесла служителям Клио новые вызовы, на которые им не всегда удается найти адекватные ответы.[16]

Обретя свободу от «директивных указаний», постсоветская историческая наука столкнулась с проблемами поиска методологической самоидентификации и восстановления своего научного статуса в обществе. Однако «поисковое» состояние», в котором оказалась историческая наука, сопровождается определенными когнитивными издержками. Это нашло выражение в том, что в развитии исторической науки в конце XX – начале XXI в. обнаружились четыре негативных тенденции: 1) «научное трансляторство»; 2) «идеоло-гическая ангажированность»; 3) «научное антрепренерство»; 4) нашествие «околонаучного маргинала».

Первая тенденция – «научное трансляторство» – была связана с тем, что многие ученые не смогли стать производителями нового теоретического знания, и поэтому спасительный выход из тупиков марксистской теоретической догматики увидели в некоторых модных западных теориях исторического развития. Эти ученые превратились в «трансляторов» этих теорий, внедряя их в научно-исследовательскую практику без всякой предварительной культурно-эпистемологической экспертизы.

Вторая негативная тенденция – «идеологическая ангажированность» – была обусловлена тем, что посткоммунистический исторический дискурс утратил топику «советского марксизма», но сохранил и прагматику, и стилистику его интеллектуальной работы».[17] Благодаря

[16] Маркедонов С. Историческая наука в посткоммунистической России: От несвободы к непрофессионализму?// Русский журнал. – 2001. – № 10. Электронный ресурс. http://sci.informika.ru/text/magaz/newpaper/messedu/cour0110/3400.htm

[17] Батыгин Г.С. «Социальных ученые» в условиях кризиса: структурные изменения в дисциплинарной организации и тематическом репертуаре социальных наук // Социальные науки в постсоветской России. М., 2005. – С. 64.

этому интеллектуальная ситуация, сложившаяся в исторической науке на постсоветском пространстве, характеризуется не столько конкуренцией различных методологических подходов, сколько противостоянием позиций, которые соотносимы прежде всего с «большими идеологиями» – либерализмом (неолиберализмом), консерватизмом (неоконсерватизмом) и национализмом, а также «почвенническими» или «западническими» интеллектуальными традициями.

Определенный интерес в этом плане представляет сравнительный контент- и дискурс-анализ публичных выступлений Л.Д. Кучмы, В.А. Ющенко и В.В. Путина в быт-ность их президентства в Украине и России, проведенный В. Середой (Львовский национальный университет им. Ивана Франко, Институт Социологии НАН Украины). В результате проведенного исследования она пришла к выводу о том, что «в российских и украинских официальных исторических дискурсах много схожих элементов. Главным образом, это – слияние советского нарратива с национальным и включение в эту модель отдельных аспектов либерализма, а также подчеркивание собственной извечной европейскости. Однако соотношение этих элементов различно, что указывает на большую дистанцированность украинского руководства (особенно В. Ющенко) от советской модели историческо-го прошлого и его большую заинтересованность в создании новой политической нации, с одной стороны, а с другой – на ключевую роль военно-патриотической репрезентации прошлого в публичном дискурсе В. Путина».[18]

Третья негативная тенденция – «научное антрепренерство» – связана со стремлением некоторых историков браться за любые задачи, предлагать быстрые и плохо продуманные их решения, искажать полученные данные в угоду заказчику. «Научное антрепренерство» в постсоветской исторической науке часто связано с «этосом» государственной сервильности, который определяет институциональные каноны научно-исследовательской деятельности, в которой на первый план выходит не стремление к научной истине, а удовлетворение запросов со стороны государства.

Четвертой негативной тенденцией является «нашествие околонаучного маргинала», она связана с появлением в составе научного сообщества «историков» без специаль-ной профессиональной подготовки, но жаждущих признания и претендующих на «переворот» в исторической науке. Типичным примером в этом плане является «фолк-хистори» – своего рода номинация для обозначения претендующих на научность

[18] Середа В. Исторический дискурс в официальных речах президентов Украины и России. Сравнительный анализ // http://www.polit.ru/analytics/2007/04/05/politdiskurs.html

литературно-публицистических трудов и идейно-теоретических концепций на исторические темы, соз-данных в основном непрофессионалами с позиций негационизма как разновидности исторического ревизионизма, при котором «новая» концепция строится на отрицании или игнорировании научных фактов.

В целом, в исторической науке на постсоветском пространстве стало много дилетантизма, порождающего эпистемологический эклектизм в худшем смысле этого слова. Некоторые историки в погоне за модой и сенсацией забыли о научности и профессиональной этике. В результате картины исторической реальности, создаваемые этими историками, полны предвзятостей и некритических положений, а научному историческому знанию перестали доверять: оно стало слишком ангажированным и идеологизированным, чтобы казаться истинным, или хотя бы правдивым.

В связи с этим можно утверждать, что историческая наука на постсоветском пространстве, пройдя путь «от несвободы к непрофессионализму», находится в ситуации определенной интеллектуальной стагнации. В результате общим стало представление об отсутствии в историческом познании «прорывных» методологических идей, снижении профессионального уровня исторических исследований и низкой конкурентоспособности их продукции на внешних интеллектуальных рынках.

Во многом это объясняется тем, что на волне критики марксистской парадигмы на постсоветском пространстве в конце прошлого века обнаружился дефицит креативности среди ученых, связанных с разработкой новых способов научно-исследовательской деятельности. Одни из этих ученых встали на путь модернизации старой марксистской парадигмы, предложив, в частности, проект дополнения формационного подхода цивилизационным.[19] Затем в рамках такого «синтетического» подхода была выдвинута идея «формационно-цивилизационного резонанса», согласно которой исторический процесс представляет собой «продвижение» человеческого общества, состоящего из взаимодействующих цивилизаций, от одной формации к другой.[20] Другие ученые, отказавшись от марксистской парадигмы, обратились к западноевропейской интеллектуальной традиции, сотворив себе новых кумиров в лице различных представителей

[19] Кантор К.М. Четвертый виток истории // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 21; Плетников Ю.К. Формационная и цивилизационная триады // Свободная мысль. – 1998.– № 3. – С. 108-109.

[20] Шульндин Б.П. Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов // Социально–гуманитарные знания. – 2001. – № 2. – С. 3-28.

академической науки на Западе. Теоретические конструкты этой науки, их понятийный аппарат, разработанные на ином социо-культурном историческом материале, стали широко использоваться в научных исследованиях, посвященных национальной исторической специфике. При этом многие историки вообще не задумывались, во-первых, о том, насколько эти конструкты и понятия согласуются с исторической действительностью их стран, и, стало быть, в какой мере они могут быть применимы к национальным историям, не заглушая уникальности их национального исторического опыта; во-вторых, о том, насколько эти конструкты и понятия совместимы с национальными интеллектуальными традициями, в том числе и в историческом познании.

В связи с этим в исторической науке в последнее время актуализировалась проблема языка научного дискурса. Эта проблема была порождена осознанием того, что в пост-советской исторической науке пока отсутствует научный язык, адекватный для описания, понимания и объяснения национальной исторической специфики, поскольку при ее изучении истории исследователи пользуются исключительно языком западной академической науки, который сформировался в другой когнитивной среде при изучении иных социокультурных реалий. При этом многие историки забывают методологическое предостережение П. Файерабенда, который писал, что «словари и переводы являются весьма неудачным способом вводить понятие языка, синтаксис которого существенно отличен, например, от английского, или от идей, которые нельзя «подогнать» под западноевропейский способ мышления».[21]

В связи с этим надо отметить, что проблема языка научного дискурса как проблема культурно-исторической контекстуальности является в настоящее время одной из наиболее актуальных в методологии исторического познания. Контекстуальность означает, что всякое историческое явление необходимо изучать в рамках той культурно-исторической среды, которая породила это явление. Поэтому прежний поиск универсальных теоретических конструктов и понятий, пригодных при изучении истории любой страны независимо от ее культурно-исторического своеобразия, сегодня признан неадекватным и по сути дела отвергается многими ведущими учеными. Это означает также и отказ от многих прежних аналитических моделей и объяснительных теорий, используемых в историческом познании. Не только в исторической, но и в других социально-гуманитарных науках, даже такие универсальные понятия, как глобализация или модернизация, в настоящее время

[21] Файерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М., 1986. – С. 432.

предлагается рассматривать только применительно к конкретному этапу развития регио-на, страны, мира. [22]

В связи с получившими широкое распространение в постсоветской исторической науке когнитивными практиками, связанными с попытками механического «совмещения» зарубежных исторических теорий с иными в социокультрном отношении историческими реалиями, в рефлексивном методологическом сознании актуализировалась проблема интеллектуально-когнитивной моды в историческом познании. Наличие этих мод является одной из характерных черт современной интеллектуальной ситуации в постсоветской исторической науке.

Интеллектуально-когнитивная мода – это теоретические образцы познавательной деятельности, преобладающие в определенном научном сообществе и выполняющие в научном познании нормативную когнитивно-принудительную функцию. Сами эти образцы являются следствием интеллектуального подражания когнитивным авторитетам. При этом можно выделить два вида интеллектуального подражания. Первый вид вызван желанием выразить уважение к когнитивным авторитетам; второй – стремлением подчеркнуть свое равенство с ним. В процессе формирования и распространения интеллектуально-когнитивной моды в исторической науке можно выделить два этапа. На первом этапе в результате разрыва с традиционными образцами познавательной деятельности формируется набор предложений, конкурирующих между собой когнитивных образцов. На втором этапе научные сообщества производят отбор, в результате которого одобренный образец становится познавательно-принудительной нормой.

Для понимания специфики исторического дискурса на постсоветском пространстве проблема интеллектуально-когнитивной моды имеет особое значение. Ее рассмотрение дает возможность понять причины широкого распространения в этом дискурсе таких, например, понятий, как «модернизация» и цивилизация, ставших в 90-х гг. прошлого века когнитивными образцами исторического мышления. Эти причины имеют прежде всего культурно-историческую основу и связаны с особенностями стиля научного мышления многих историков, вышедших из «шинели советского марксизма», для которых характерным является «некритичность познавательного духа», и которым «все равно, верить ли в святость кн. Владимира или в непогрешимость Карла Маркса».[23]

[22] Титаренко Л.Г. Современная теоретическая социология: размышления после конгресса // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 16-24.

[23] Иванов В.Н. Мы на Западе и на Востоке. Культурно-исторические основы русской

«Некритичность познавательного духа» порождает склонность таких историков к интеллектуальной подражательности и интеллектуальным заимствованиям.

Развернувшаяся в 90-х гг. прошлого века мощная критика марксистской парадигмы сыграла большую роль в создании интеллектуальных условий для заимствования и усвоения иных методологических подходов, вброшенных на постсоветский интеллектуальный рынок западной академической наукой. Это было следствием того, что «некритичность познавательного духа» реанимировало представление о том, что элитарная наука существует только на Западе и, следовательно, она должна быть объектом интеллектуального подражания. Поэтому спасительный выход из тупиков марксистской теоретической догматики многие исследователи увидели в некоторых модных западных теориях исторического развития.

В 90-х гг. XX в. одними из самых распространенных теоретических конструктов в постсоветской исторической науке стала теория модернизации, а модернизация стала одним из наиболее модных концептов в историческом дискурсе. Причем это произошло в то время, когда на Западе, откуда пришла эта теория, уже к середине 80-х гг. модернизационные концепции оказались в кризисе и были «оттеснены в мировом общественном мнении на задний план».[24]

Широкое распространение теории модернизации в постсоветской исторической науке было во многом обусловлено тем, что значительный ее интеллектуальный сегмент был готов к восприятию этой теории. Во многом это объясняется особенностями профессионального стиля мышления многих бывших советских историков. Активно разрабатываемые в 50–70-х гг. XX в. американскими и западноевропейскими учеными различные теории модернизации были выполнены в русле методологии «однолинейного прогрессизма», суть которой состоит в представлении о том, что существует одна линия общественного прогресса, ориентиры которого задаются наиболее развитыми западными странами. Эти теории модернизации были призваны указать менее развитым странам, или, так называемым, переходным обществам, траекторию движения к современному состоянию. В 90-х гг. прошлого века в исторической науке на постсоветском пространстве был отменен марксизм и его составная часть – теория общественно-экономических формаций, но не произошло отказа

государственности. СПб., 2005. – С. 15-16.

[24] Володин А.Г. Современные теории модернизации: Кризис парадигмы // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: Современные исследования. – М., 2003.– № 2. – С. 21.

от того стиля мышления, в русле которого она разрабатывалась. Основой этого стиля мышления и была как раз методология «однолинейного прогрессизма», поэтому западные модернизационные концепции легко вписывались в постсоветский интеллектуальный контекст.

В исторической науке с помощью теории модернизации как системы описывающей и объясняющей процесс перехода от традиционного, аграрного общества к современному, индустриальному, пытались объяснять не только процессы, исторически сопровождавшие индустриализацию в странах развитого капитализма, так и в странах, которые вступили на этот путь под их влиянием позже. В связи с этим стали выделять «первичную» (органическую) и «вторичную» (неорганическую) модернизации. В современной литературе подчеркивается, что модернизация неотделима от эволюции западноевропейской цивилизации вместе с ее североамериканским филиалом, а также от того влияния, которое оказывала эта цивилизация на неевропейские общества. «Первичная» модернизация обеспечила западноевропейской цивилизации военно-техническое превосходство над другими цивилизациями. Вовлекая эти цивилизации в орбиту европейского влияния и мировой торговли, Запад стал навязать им свою «модель развития», что привело к появлению «вторичной» (неорганической) модернизации.[25]

С помощью понятия «вторичной» (неорганической) модернизации осмысливаются проблемы «прорыва» традиционного образа жизни и формирования «современного» общества в разных странах под непосредственным влиянием социокультурных контактов с уже существующими центрами индустриальной рыночной культуры. В странах «вторичной» (неорганической) модернизации проводимые преобразования по-разному охватывали те или иные сферы общественной жизни. В одних странах экономика или высшее образование быстро подтягивались до уровня стран «первичной» (органической) модернизации, а политическая система или традиционный уклад жизни претерпевали несущественные изменения. В таких странах неорганическая модернизация приводила к усилению социальной напряженности в обществе, реформы сопровождались контрреформами. В тех странах, где удавалось примирить экономические и социальные перемены с социокультурными основаниями повседневной жизнедеятельности людей, модернизация воспринималась большинством нации как «общее» дело. Это дало возможность некоторым

[25] Красильщиков В.А. Мировые модернизации и судьбы страны. Статья первая // Свободная мысль. – 1999. – № 1. – С. 94-95.

из таких стран не только сравняться по уровню социально-экономического развития со странами «первичной» модернизации, но и превзойти их.

К другому эшелону вторичной (неорганической) модернизации причисляют страны Азии, Африки и Латинской Америки, где модернизация начиналась с их колонизации. Главным итогом такой модернизации стало возникновение в этих странах системы хозяйства, которая исключала какое-либо их самостоятельное развитие, независимое от метрополии. Опыт «вторичной» (неорганической) модернизации некоторых стран Юго-Восточной Азии дает возможность исследователям утверждать, что модернизация возможна без «индивидуализации» западного типа, даже при усилении, а не ослаблении традиционной модели культуры.[26] Это поставило под сомнение тезис об индивидуальной автономии как необходимом внутреннем качестве экономической культуры капитализма и привело к обсуждению вопроса о возможности «коммунального капитализма» рыночной экономики при коллективной собственности и т.п.[27] Целый ряд вопросов, требующих еще своего теоретического осмысления в рамках теории модернизации, был поставлен в свое время опытом социалистических стран, где государство полностью взяло на себя инициативу индустриализации и создания для ее успешного осуществления соответствующих социальных и культурных предпосылок при полном господстве государственной (социа-листической) формы собственности.

В целом теория модернизации, как подчеркивают специалисты, более или менее адекватно описывает и объясняет модернизационный опыт Запада. Однако она оказалась плохо применимой к Юго-Восточной Азии, к развитию новых индустриальных стран в этом регионе, мало что дает для понимания модернизации стран третьего мира. Попытка ее применения к посткоммунистическим странам также оказалась риторической, показав в очередной раз, что время политических проектов модернизации, с присущими им стратегиями «догоняющего» развития как универсальной тенденции XX в., пришел конец.[28]

В результате в историческом дискурсе понятие «модернизация» стало использоваться в самых различных значениях: от классического понятия модернизации как перехода от традиционного общества к современному (индустриальному) до понятия модернизации как «обновления»

[26] Ковалев А.Д. Модернизации теории // Современная западная социология. М., 1990. – С. 195

[27] Berger P.L. The capitalist revolution. New York, 1986. P. 170.

[28] Ibid. P. 226-227.

и инновационного развития. В первом случае понятие модернизации наполняется различными содержательными значениями, на основе которых формируются разные варианты теории модернизации. Во втором – понятие модернизации выступает синонимом развития, и поэтому не имеет собственного содержания. В связи с этим надо отметить, что понятие модернизации в историческом дискурсе довольно часто отделяется от своего референта – исторической действительности, наполняясь не столько предметным, сколько ценностным содержанием. Для прояснения такого понятия всякий раз требуется обращаться к анализу смыслового контекста его использования. Это сопровождается банализацией содержания понятия модернизации, когда модернизацией называют любые исторические новации, и модернизацию, например, в России иногда начинают с преобразований Ивана Грозного.

Такой же оказалась судьба и другого модного в 90-х гг. XX в. теоретико-методологического конструкта – цивилизационного подхода. Большое влияние на распространение в постсоветской исторической науке этого подхода и, соответственно, понятия «цивилизация» оказали публикации на русском языке работ А.Дж. Тойнби и С. Хантинг-тона.[29] К середине 90-х гг. цивилизационный подход, наряду с модернизационным, стал наиболее модным в постсоветском интеллектуальном сообществе. Однако это так же, как и в случае с теорией модернизации, произошло в то время, когда на Западе уже был утрачен интерес к теории цивилизаций как познавательному средству, поскольку сам цивили-зационный подход оказался в состоянии глубокого кризиса. В связи с этим в методологической литературе уже в конце XX в. были поставлены вопросы: не опоздали ли мы с заимствованием теории цивилизаций? выживет ли идея цивилизации вообще в условиях глобализации?. [30]

Актуализация цивилизационной проблематики в историческом дискурсе на рубе-же XX – XXI вв. была обусловлена, с одной стороны, темой социокультурного плюрализма человечества, возвращающегося от униформизма к специфике,[31] а с другой – оживлением незападных центров культуры, претендующих на уникальное значение собственных

[29] Тойнби А.Дж. Постижение истории. М., 1991; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Политические исследования. – 1994. – № 1. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. М., 1995.
[30] Ионов И.Н. Теория цивилизаций и эволюция научного знания // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 118-127.
[31] Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. М., 2002. – С. 484.

исторических традиций и культурных ценностей. Однако использование модного понятия цивилизации в современном историческом дискурсе оказалось делом весьма затруднительным, поскольку в этом дискурсе существует широкий разброс значений и смыслов, в которых употребляется понятие «цивилизация». Более того, как подчеркивают некоторые исследователи, в разных контекстах это понятие может обозначать прямо противоположные исторические явления

В научной литературе отмечается, что понятие «цивилизация» принадлежит к числу семантически весьма емких, и в современном мире его используют так часто, что порой просто забывают о дефинициях.[32] Поэтому понятие «цивилизация» стал воплощением «цветущей и жужжащей неразберихи», в которой то возникают десятки цивилизаций на одном континенте, то фигурирует единая «мировая цивилизация».[33] Это, по мнению некоторых исследователей, связано с тем, что наука вообще «не располагает методологическим инструментарием для выделения системообразующих оснований цивилизации».[34] В научной литературе подчеркивается, что многообразие трактовок понятия цивилизации не позволяет однозначно определить некую специфическую историческую реальность, которая могла бы раз и навсегда быть занесена в рубрику «цивилизаций». Исследователи пока не в состоянии выделить то глубинное внутреннее основание, которое делает все эти «цивилизации» чем-то единым, позволяет интегрировать в едином «логическом пространстве» этнические, экономические, социальные и культурные характеристики, взятые в их всемирно-исторической разверстке. Поэтому понятие цивилизации в большей мере выступает не означающим некой исторической реальности, а как философский принцип с весьма неопределенным содержанием, как достаточно размытая познавательная установка, которая позволяет «расчленять» общество на определенные «срезы».[35]

Это наводит на мысль, что понятие цивилизации, используемое в современном ис-торической дискурсе, – это мыслительный конструкт,

---

[32] Васильев Л.С. Генеральные очертания исторического процесса // Философия и общество: Научно-теоретический журнал. – 1997. – № 2. – С. 150.

[33] Ерасов Б.С. Послесловие. Категории «цивилизация» и «революция» в концепции Ш. Эйзенштадта на фоне «нового мышления» // Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. М, 1999. – С. 392.

[34] Ерасов Б.С. Цивилизация: слово – термин – смысл // Цивилизации и культуры. – Вып. 2. М., 1995. – С. 25.

[35] Найдыш В.М. Проблема цивилизации в научной мысли нового времени // Человек. – 1998. – № 2. – С. 20.

созданный независимо от эмпирической реальности. Впервые на это обратил внимание, по-видимому, Р.Дж. Коллингвуд, который полагал, что «цивилизация» принадлежит к тем понятиям, которые называются «философскими», «метафизическими», или, по Канту, «трансцендентальными», возникающими в силу «рефлектирующей способности суждения», независимой от эмпирического материала.[36] Об этом свидетельствуют и замечания некоторых исследователей, занимающихся изучением творчества А.Дж. Тойнби, одного из классиков цивилизационного подхода. Они отмечают, что предложенное им определение понятия «цивилизация» как «умопостигаемого поля исторического исследования», на котором основывается вся его концепция, не позволяет сделать вывод о реальном существовании самого феномена. В результате, делают вывод исследователи, возникают серьезные подозрения - не является ли «цивилизация» у А.Дж. Тойнби всего лишь мыслительным конструктом?.[37]

Цивилизация как предмет изучения, по мнению некоторых исследователей, оказался настолько сложным, а «теоретические проблемы, связанные с выяснением специфики конкретных цивилизаций, настолько глубокими, что «машина» создания новых цивилизационных схем в настоящее время стала заметно «пробуксовывать». Подчас создается впечатление, как отмечают некоторые исследователи, что «ситуация в области цивилизационных реалий, переплетения процессов глобализации и регионализации в мире сейчас усложняется быстрее, чем изобретаются новые теоретические подходы для ее анализа».[38]

Однако многих историков, использующих модные, но уже раритетные теории модернизации и цивилизации, это особо не волнует. Их больше волнует собственное отношение к историческим реалиям, поэтому понятия модернизации и цивилизации они всегда превращают в концепты, наполняя их определенным смыслом, выраженном в ценностным отношением к предмету когнитивного интереса. Любой концепт, формируемый речью, как акт памяти ориентирован в прошлое, как акт воображения – в будущее, как акт суждения – в настоящее.[39] Поэтому

[36] Киссель М.А. Цивилизация как диалектический процесс. Проблема цивилизации в философии Р.Дж. Коллингвуда // Цивилизации. Вып. 1. М., 1992. – С. 39.

[37] Каспэ С.И. Российская цивилизация и идеи А.Дж. Тойнби // Свободная мысль. – 1995. № 2. – С. 77.

[38] Ионов И.Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 127.

[39] Веряскина В.П. Концепт «образцового человека» // Человек. – 2004. – № 4. – С. 49.

картины исторической реальности, создаваемые учеными на основе концептов «модернизация» и «цивилизация», полны предвзятостей и некритических положений. Вот почему современный исторический дискурс часто пре-вращается в «ярмарку идей», когнитивное поле многообразных мнений и интертекстуальных «языковых игр», в результате которых историческая реальность растворяется во множестве теоретических конструктов и ценностных концептов, смысловых миров и метафорических значений.

Валентин Оноприенко
Киев

«Нарратив» в истории: вызовы Постмодерна

Постмодернистские новации заметно меняют облик социогуманитарного знания. Внимание исследователей сосредоточивается на специальном изучении процессов саморефлексии, интеллектуального творчества, форм языка, письма и речи, вербальных и невербальных текстов. Релятивизация и историзация понятия «знание» способствуют складыванию иного отношения к самому логико-нормативному стандарту научности. Тема нарративизации социогуманитарного знания интенсивно обсуждается в литературе, начиная с Х. Уайта, Ж.-Ф.Лиотара, Р. Барта, Х.-Г. Гадамера, П. Рикёра.

Теория нарратива изучает строение сюжетных повествований и общие законы сюжетосложения. Основы нарратологии были заложены Аристотелем в учении о «повествовании» как о «подражании действию», заключающемуся в «упорядочении фактов»[1]. Большое значение для современного понимания нарратива имела концепция «нарративной истории» А.Тойнби, согласно которой смысл исторического события не столько существует «объективно», сколько возникает в контексте рассказа о событии и имманентно связан с личностной интерпретацией. Нарратив – это любой текст, сообщающий о каком-либо событии или о цепи событий и задающий самой последовательностью изложения, расстановкой акцентов ту или иную интерпретацию сообщаемого. Такие высказывания имеют место не только в художественной литературе, где они лучше всего изучены, но и в любой другой сфере человеческой культуры: свои нарративы характерны для религиозного дискурса, дискурсов воспитания и образования, науки, публицистики, политики, масс-медиа и т.п.

---

[1] Косиков Г.К. Нарратив // Современная западная философия. Энциклопедический словарь. М., 2009. – С. 159-160.

Нарратив представляет собой важнейший механизм упорядочения человеческого опыта, способ понимания и объяснения действительности. В отличие от философских и научных процедур, «нарративное знание» доступно обыденному сознанию и потому имеет универсальное распространение – не только в жизненной практике, но и в литературе, философии, антропологии, историографии, социологии, психотерапии, юриспруденции и др.

В нарративе проявляется характер, эмоциональные состояния говорящего, его «стратегия», т.е. воздействие на читателя или слушателя, В нарративе важна не столько сама история, сколько точка зрения автора истории и средства удержания внимания, заинтересованности и включенности собеседника, который выступает в качестве соавтора нарратива.

Начало «нарративного поворота» в социогуманитарном знании, суть которого связана с утверждением, что функционирование различных форм знания можно понять только через рассмотрение их нарративной, повествовательной, природы, хронологически относят к 80-м годам XX в. В логическом плане идеи нарратива дополнили требование «лингвистического поворота» считать исследования в области социальных, политических, психологических и культурных проблем языковыми. Развитие этих идей привело не только к возникновению специальной дисциплины – нарратологии - со своим категориальным аппаратом, но и обнаружило значительную экспансию в область широкого ареала социально-гуманитарных наук и даже в область естествознания.

Хотя обсуждение нарративных практик имеет многовековую традицию, в современной философии нарратив - понятие философии постмодерна. Идея привнесенности смысла в качестве основополагающей ложится в фундамент постмодернистской концепции значения. Текст в Постмодернизме не рассматривается с точки зрения презентации в нем исходного объективного наличного смысла. Нарративная процедура «творит реальность», одновременно утверждая ее относительность и свою «независимость» от сотворенного смысла. «Повествовательная стратегия» постмодернизма есть радикальный отказ от реализма во всех возможных его интерпретациях. Подлинная свобода реализует себя в постмодернизме посредством нарративных практик. Нарратив автора в процессе чтения снимается нарративом читателя, по-новому центрирующего и означивающего текст. Чтение никогда не бывает объективным процессом обнаружения смысла, но вкладыванием смысла в текст, который сам по себе не имеет никакого смысла. Текст как нарратив - это рассказ,

который всегда может быть рассказан по-иному. Ж.-Ф.Лиотар определяет модернизм как культуру «больших нарраций» («метанарративов»), определенных социокультурных доминант, своего рода властных установок, объективирующихся не только в социальных институтах и структурах, но задающих легитимизацию того или иного (но обязательно одного) типа рациональности и языка. В качестве таких детерминирующих векторов, организующих культуру модернизма, выступают такие «великие истории» («метарассказы»), как идея прогресса, идеалы Просвещения, гуманизм свободы личности, гегелевская диалектика духа и т.п. В отличие от этого Постмодерн постулирует принципиальный плюрализм возможных нарративов, вариабильность рациональностей, языковые игры как альтернативу языку. Тем самым Постмодерн осуществляет радикальный отказ от самой идеи традиции: ни одна из возможных форм рациональности, ни одна языковая игра, ни один нарратив не могут быть нормативной «метанаррацией». Постмодерн отвергает все метаповествования, все системы объяснения мира, заменяя их плюрализмом «фрагментарного опыта». Идеалом культурного творчества, стиля мышления и стиля жизни становится в Постмодерне коллаж как условие возможности плюрального означивания бытия. Постмодерн в своей стратегической коллажности, программной нестабильности и фундаментальной иронии основан на отказе от самообмана и ложного постулирования возможности выразить в индивидуальных усилиях семантическую бесконечность сущности бытия[2].

«Нарративный поворот» означает прежде всего отказ от идеала исчерпывающего знания и принятие идеи нестабильности, исключение детерминизма и признание темпоральности интерпретаций моделей. Понимание нарратива в постмодернизме согласуется и коррелирует с современным толкованием познания[3]. Познание не является отражением реальности вне человека и человечества, но имеет дело лишь с содержанием коллективной деятельности и общения, поскольку последние нуждаются для своей организации в идеальных, возможных, пробных, приблизительных, вариативных моделях. Познание – это внесение смысла в опыт, постижение порядка в хаосе, безусловного в условном, априорного в апостериорном, трансцендентального в эмпирическом, идеального в реальном. Это имеет значение и для исторического нарратива.

[2] Можейко М.А. Нарратив // Всемирная энциклопедия философии / Глав. ред. и сост. А.А.Грицанов. М., 2001. – С. 669-670.

[3] Касавин И.Т. Познание // Новая философская энциклопедия. Т. 3. М., 2000. – С. 259-262.

На протяжении двух последних десятилетий нарратив стал предметом множества новых исследований, причем речь идет не просто о новом эмпирическом объекте анализа, а именно о новом теоретическом подходе, новом жанре в философии науки. Известен тезис Д.Карра, положенный в основу его книги «Время, нарратив и история»: черты нарративной структуры пропитывают наше социальное существование вне зависимости от их воплощенности в текстах историков и художников[4]. Нарративный подход рассматривает множество ситуации, действий, поступков, событий, лиц как аморфный материал для отбора и нарративной обработки с целью организации их в смысловое целое. Сюжет превращает бесконечно ветвящиеся цепочки жизненных событий в событийное единство, которое определяется его финалистской, телеологической логикой, т.е. способом его завершения. Всякий сюжет строится не от началу к концу, а от конца к началу; его «развязка», будучи задана семантикой данного произведения, жанра, направления и т.п. еще до того, как рассказчик приступил к повествованию, заставляет его подбирать такие события и их последствия, которые с необходимостью ведут к данному финалу[5].

Нарративы создают новое отношение к миру, предполагающее сближение деятельности ученого и литератора. Для них характерен перенос акцента с обоснования знания на использование прагматических приемов. Научный дискурс рассматривается, по словам Ж.-Ф.Лиотара, всего лишь как разновидность в семье нарративных культур[6].

При рассмотрении нарративной проблематики Постмодерн указал на принципиальную невозможность однозначной оценки текстов как основного объекта сознания и познания и опосредованность отношения текстовой реальности к «отображаемому» ею внешнему миру. Поскольку множество людей порождает множество интерпретаций, вместо построения теоретической модели по заданным правилам исследователю предстоит изучить социальный мир в его фрагментарном состоянии. Отсюда трактовка сознания как совокупности текстов, признание возможности множественной интерпретации каждого текста и видение общества и культуры как единства размытых, децентрированных структур, деконструкция как метод выявление внутренней противоречивости текста

[4] Carr D. Time, Narrative and History. - Bloomington; Indianopolis: Indiana University Press, 1991.

[5] Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3 – С. 29-42.

[6] Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А. Шматко. СПб., 1998. – С. 69-70.

и обнаружение в нем скрытых «остаточных смыслов», закрепленных в языке в форме неосознаваемых стереотипов. Если раньше ученый стремился занять позицию стороннего, объективного наблюдателя, то теперь его деятельность характеризует включенность в социальное и лингвистическое конструирование повседневной жизни. Это позволило Постмодерну утверждать неизбежность многовариантного и бесконечного интерпретативного процесса и эпистемологический приоритет обыденного знания, где особую роль играет нарратив.

Перечисленные тенденции обусловили обращение исследователей разных областей знания к нарративу как к определяющему методологическому принципу познания индивидуальных и социальных практик[7]. Посредством нарратива, или повествования, мы придаем практикам форму и смысл, упорядочиваем наш опыт темпорально и логически, выделяя в нем начало, середину, конец и центральную тему. Нарративы повсеместны как механизм организации человеческого опыта, локальны в силу исторически конкретных путей их восприятия, обладают социальной инструментальностью и прагматическим потенциалом.

Нарратив - это способ обретения человеком своей идентичности– в нем рассказчик объективирует собственную субъективность. Но одновременно нарратив не только средство самоидентификации, но и способ достижения неких социальных и нарративных целей, что расширяет спектр его функций[8].

Быстрая экспансия нарративной методологии и нарративных практик в самые разные ареалы социогуманитарного знания свидетельствует прежде всего о их прагматичности и привлекальности новизной и ориентированностью на мир человека. Естественно, что вопрос о пределах применимости нарратива продолжает оставаться актуальным и ответы на него должны быть конкретными в соответствие со спецификой сферы применения.

Фундаментальным утверждением, объясняющим расширение сферы применения нарратива, является тезис о том, что сама реальность носит нарративный характер. Мы производим нарративы потому, что сами нарративно существуем, а степень разнообразия наших повествований зависит от модификаций нарративного существования.

[7] Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // Вестник Рос. ун-та дружбы народов. – 2005. – № 6-7. – С. 56-74.

[8] Янков И.В. Нарратив в историческом освоении действительности: феномен обновления и социокультурный смысл / Дис. канд. филос. наук. Екатеринбург, 1997. – 15 с.

Нарративность должна быть присуща человеческому видению мира, действиям, социальным институтам. А для этого надо осуществить процедуру переописания всего поля исследований и практики в концептах нарратологии. В качестве примера В.Н.Сыров показывает, что «... чарующий тезис о том, что настоящее содержит в себе прошлое и будущее, проясняется, если мы настоящее понимаем как структуру, содержащую в себе начало-середину-конец или происхождение-осуществление-цель»[9]. Следовательно, программу нарративизации следует понимать как задачу превращения концептов в технологии конструирования социальности.

Прогресс нарративной методологии как одной из форм воплощения постмодернистского проекта в психологии, антропологии, социологии, исторической науке, других отраслях социогуманитарного знания есть реальность, с которой приходится считаться и анализировать ее.

Постмодерн призывает к рассмотрению исторической реальности как предстающей в тех или иных вариантах языковой репрезентации. В связи с этим одни историки воспринимают это как оправдание неизбежности многоголосия мнений, другие – как подтверждение интерпретативной стороны истории, третьи – как санкцию на инструментальный подход к знанию. Изменение методологических перспектив истории породило дискуссию между традиционными историками и специалистами по риторике истории: первые стремятся скрыть разрыв между историческим письмом и его предметом, вторые утверждают, что эффект реальности создает используемый историками широкий набор риторических конвенций.

Концепт нарратива, даже в интерпретации постмодерна, продолжает сохранять ценность для исторического исследования как форма, в которой находит свое воплощение его специфичность и научность. В нарративе историк осуществляет процедуру синтеза в единое целое некоторой серии исторических событий, стремясь свести калейдоскоп прошлого к умопостижимому единству через формирование контекста, их связующего[10]. Вместе с тем постмодерн исключает из сферы науки вопрос об истинности исторического нарратива, который рассматривается как совокупность моделей прошлого и метафорических заявлений об

---

[9] Сыров В.Н. Нарративное производство и современное социальное познание // Социальное знание в поисках идентичности. Фундаментальные стратегии социогуманитарного знания в контексте развития современной науки и философии. Томск, 1999. – С. 23.

[10] Сыров В.Н. Современные перспективы философии истории: поворот к нарративу. Електронний ресурс: siterium.trecom.tomsk.ru/Syrov/s_text12.htm#Up

отношениях сходства между этими моделями и типами историй, которыми люди конвенционально связывают события своей жизни со значениями и структурами своей культуры. Нарратив в истории призван снять дихотомию объяснения и понимания»[11].

Основными характеристиками нарративного подхода в истории являются: «ретроспективность» (рассмотрение событий прошлого через призму настоящего и будущего); «перспективность» (зависимость исторической оценки событий от мировоззрения историка); «избирательность» (отбор релевантной информации); «специфичность» (влияние исторического знания на формирование идентичности); «коммуникативность» (воздействие культурного дискурса на историческое знание); «фиктивность» (зависимость исторических интерпретаций от социальных условий, в рамках которых они играют роль ориентира в практической жизни[12], и сближение художественной и научной типизации на основе единства объекта познания и сходства типического образа, который содержит общие и индивидуальные признаки)[13].

Постмодерн утверждает, что нарратив подчиняется тем же правилам риторики, которые обнаруживаются в художественной литературе. Однако историк, в отличие от литератора, реализует функцию придания такого смысла своему тексту, который делает прошлое приемлемым для культуры: нарратив не просто конституирует, а переосмысливает исходный материал, заставляя действительность предстать определенным образом.

Пафос постмодернистской концепции направлен против того, что историческое познание объективно становится служанкой идеологических или мировоззренческих систем, вне зависимости от субъективной честности историка. Селекция свидетельств и составление связного повествования в исторических произведениях проводится на основе принятой системы ценностей: без ценностей историк обойтись не может, а с ними он обречен только на производство мифов. В связи с этим Х.Уайт справедливо отмечал: «Если бы историки оказались в состоянии определить вымышленный элемент в своих нарративах, это не означало бы деградации историографии к статусу идеологии или пропаганды. В действительности это опознание

[11] Янков И.В. Нарратив в историческом освоении действительности: феномен обновления и социокультурный смысл: Дис. канд. филос. наук. Екатеринбург, 1997. – 15 с.

[12] Rusen J. Narrativity and Objectivity in Historical Studies. Електронний ресурс: www.ruf.rice.edu/~culture/papers/Rusen.html

[13] Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // Вестник Рос. ун-та дружбы народов. – 2005. – № 6-7. – С. 56-74.

служило бы потенциальным противоядием тенденции историков становиться пленниками идеологических предрассудков, которые они не распознают как таковые и гордятся «адекватным» восприятим»[14].

Еще одна причина мифотворчества в историческом исследовании, с точки зрения постмодернизма, - это устойчивый стереотип исторического сознания рассматривать в качестве главного критерия исторических реконструкций их соотнесение с объективной исторической реальностью. При истолковании исторического познания как отражения исторической действительности любая реконструкция приобретает символический характер и начинает выполнять идеологические функции. По словам Р.Барта, «миф ничего не скрывает и ничего не демонстрирует – он деформирует; его тактика – не правда и не ложь, а отклонение»[15].

Такими мифами пронизано большинство произведений историков. Поэтому постмодернизм настаивает на том, что в структуре исторического познания первичны не свидетельства, а принципы их организации, идеи. Именно идеи создают саму историю, а не отбирают факты, как это часто предполагают сами историки. Поэтому искать критерии историчности и научности) и их отличия от мифологичности или идеологичности следует не в самом прошлом или в источниках, его выражающих, а в характере принципов, посредством применения которых материал свидетельств приобретает облик исторических повествований. Картины истории должны соотносится не с так называемой реальностью, а с принципами построения истории и строиться на их основании, а не на основании соответствия пресловутому прошлому самому по себе. Чтобы отличить исторический нарратив от литературного, необходимо отыскать рациональные принципы его организации: «Исследовательский характер означает, что принципы, посредством которых создается история, должны открывать пространство для обращения к свидетельствам, принуждать к рациональной аргументации при выборе тех или иных интерпретативных моделей, обеспечивать необходимость в связи элементов исторического повествования и, наконец, необходимость в обращении к истории как таковой. Что это означает, очень хорошо показано Коллингвудом в критике истории «ножниц и клея» и проведении им аналогий исторического исследования с детективным расследованием. Добавим, что демонстрация необходимости, которая, как правило, находила свое воплощение в

[14] White H. Historical Text as Literary Artifact. The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding. Ed. by R.H. Canary and H. Kozicki. The University of Wisconsin Press, 1978. P. 61.

[15] Барт Р. Мифологии. М., 1996. – С. 255.

реализации связи (причинно-следственной) между элементами, всегда относилась к компетенции именно науки. Между требованиями сохранения своеобразия и соблюдения исследовательского характера есть связь. Суть ее в том, что декларируемая автономия исторического познания должна стать необходимостью, а необходимой должна быть не любая форма обращения к прошлому, а именно та, что выражает своеобразие исторического понимания»[16].

Именно нарративная форма обеспечивает все условия для сохранения исследовательского характера исторического материала, поскольку нарратив – это специфический способ организации и распределения материала, который обеспечивает необходимый характер связи всех элементов повествования через применение принципа каузальности и критериев отбора значимых компонентов. Нарратив превращает материал свидетельств в историю за счет темпорализации и распределения элементов в последовательность. Это особый способ понимания происшедшего, представление его лишь в свете финала, что придает событиям уникальность и подвижность. Отсюда следует, что повествования, описывающие путь человечества к прогрессу и претендующие на этом основании на статус истории, таковыми не являются, поскольку неспособны представить объекты в свете финала. Точно также выпадают из поля исторического исследования попытки согласования понимания истории как уникальности и неповторимости с идеей универсальных ценностей. Выход исторической мысли за пределы мифотворчества возможен лишь на путях создания нарративов вне их отнесения к ценностям. Чем более мы возлагаем на прошлое функцию обоснования ценностей, тем менее оно становится историческим. Фокус исследовательского нарратива должен быть направлен не на сами события, а на их интерпретацию сообществом исследователей. Это реальный путь и условие автономизации исторического исследования и освобождения его от мифологизации и идеологизации: «С момента появления истории как повествования исследовательский дух является ее имманентной частью и этим спасает историческое предприятие. Дело в том, чтобы обратить осознанное внимание на существование и преимущества нарративов неклассического типа и в поисках спасения ценности истории смотреть не ностальгически назад, а проективно вперед»[17].

Эти идеи оказали реальное воздействие не только на методологию

[16] Сыров В.Н. Обречены ли исторические нарративы быть мифами // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии. Челябинск, 2004. – С. 92.
[17] Там же. – С. 99.

исторического исследования, но и привели к изменениям в самом профессиональном сообществе историков. Сосредоточение внимания историков на изучении самого процесса интеллектуальной деятельности, того, как авторское намерение соотносится с историческим нарративом, как происходит оформление понятий истории из отобранных исследователем дискретных исторических фактов привело к формированию так называемой новой интеллектуальной истории, сформировавшейся как феномен в последней трети XX в. Началом этого движения считают появление в 1973 г. книги Х.Уайта «Метаистория». Дискуссии историков США и европейских стран способствовали институциализации этого направления. В 1980-90-е годы появились конкретные работы историков, написанные с позиций новой методологии: «Феномен новой интеллектуальной истории побуждает историков, которые соотносят себя с профессиональным сообществом, к критической саморефлексии и переосмыслению содержания своей работы, заставляет осознать условность основополагающей историографической установки - говорить, писать от имени прошлого»[18].

Нет сомнений, что идеи постмодернового дискурса в отношении исторического нарратива не могут быть приняты без соответствующей рефлексии и критического анализа. Вместе с тем очевидно, что он заострили внимание как самих историков, так и философов истории на кардинальных проблемах методологии исторического исследования.

[18] Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. М., 1996. – С. 24.

Алла Сальникова
Казань

«Детское письмо» как понятие и как явление культуры

Изучение детских нарративов невозможно без решения ряда проблем источниковедческого и понятийно-терминологического характера, обусловленных самим происхождением и содержанием этих источников. Как показала исследовательская практика, основными характеристиками такого рода документов являются их авторство (определяемое возрастом, и, соответственно, психическими и психологическими особенностями их создателей), содержание (достаточно очевидная ориентация на мир семьи, школы и «детской» и представление Большого мира через семейно-ролевые аналогии и сценарии), жанр (мемуарный, обычно – манифестно или латентно автобиографический, но с апелляцией не только к индивидуальному или коллективному детскому опыту, но и к авторитету и опыту взрослых), структура текста и, наконец, стиль письма (его так называемая «плохость», несовершенство, «наивизация»). Таким образом, тексты эти, а также представленные в них повествовательные модели, вербализирующие историю жизни самого ребенка, его семьи и ближайшего окружения, а если брать шире – то и историю страны и мира, в котором он живет, достаточно специфичны и не могут быть прочитаны, интерпретированы и верифицированы без соотнесения с некоторыми системообразующими понятийными категориями. Важнейшее место среди них занимает «детское письмо» как несущая конструкция любого детского текста.

Постановка проблемы «детского письма» стала возможной лишь после признания особого способа детского бытия в мире и способности ребенка к саморепрезентации, в том числе и вербальной. Как известно, на протяжении долгого времени детский мир был исключен из сферы исторического знания и историографической практики, и лишь историографический

прорыв 1960-1980-х гг. положил конец «взрослоцентрированной» традиции в историографии, вернув детей в историю и превратив их в самостоятельный и самодостаточный исследовательский объект. Выделение истории детства («childrens' studies») в особую область исторического знания актуализировало проблемы детского опыта и детского образа в истории. Это исследовательское поле охватывало отныне не только изучение ребенка в историческом прошлом, но и изучение самого этого прошлого, увиденного, осмысленного и запечатленного глазами детей. В этой связи особое значение приобретало изучение «детского письма» как феномена, как целостного явления, что принципиально отличало новые исследовательские подходы от охарактеризованных еще Л.С.Выготским «традиционных» способов анализа детской речи, письма и чтения, сводившихся к разложению «сложных образований и процессов... на составные элементы», прекращению их существования «как целого, как структуры» и замене их «процессами более элементарного порядка»[1].

«Детское письмо» как феномен было порождено особыми детскими репрезентативными стратегиями и тактиками, особым способом существования и бытования ребенка в детском мире – мире, четко ограниченном от мира взрослых и в то же время органично вписанного и неотъемлемого от него. Поэтому по существу своему оно представляет собой приобщение («научение»), «стремление» ко взрослому письменному канону и одновременно тяготение к детскому речевому стандарту, желание сохранить и закрепить его «на письме», иначе говоря, текстуализацию детских дискурсивных практик. «Детское письмо» обычно и вместе с тем маргинально, это «другое» письмо, стремящееся стать «своим»[2]. Оно есть соотношение детского и взрослого в их неравномерности, постепенном выравнивании, а затем в вытеснении и замещении одного другим. Причем корреляция между этим взрослым и детским может быть весьма неожиданной и неочевидной. Так, например, столь распространенные «тайные» детские языки, о которых писал еще Г.С.Виноградов[3], семантически представляющие собой обычно

[1] Выготский Л.С. Собр.соч.: В 6-ти тт. – Т.3. – Проблемы развития психики. М., 1983. - С.7.

[2] Языковой канон (стандарт) — это важнейшая социокультурная институция, во многом определяющая статус индивида в общественной иерархии. (См.: Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge, Mass., 1991).

[3] См.: Виноградов Г.С. Детские тайные языки // Русский детский фольклор. М., 1998. – С.711-742. См. также: Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб., 2000. Такого рода письменными экспериментами баловались в детстве многие небезызвестные личности. Так, например, во многих учебных пособиях, посвященных

лишь прибавление к каждому слогу известного лишь «посвященным» дополнительного слога или простую «тарабарщину», есть ни что иное, как по-детски изобретательный способ изолироваться от взрослого мира, сделать свою жизнь «непрозрачной», и в то же время привнести взрослую «непонятность» в детский языковой мир, повысив таким образом его статус и уравняв его по значимости с языковым миром взрослых.

Если попытаться определить основную концепцию «детского письма», то таковой является, безусловно, концепция детского авторства. Она, в свою очередь, определяется по возрастному принципу и оказывает системообразующее воздействие на прочие характеристики текстов, являющихся результатами детского творчества (в частности, на содержание, жанр, структуру текста и его стиль). Как убедительно показал Ф.Арьес, детство (как и возраст вообще - *А.С.*) есть категория историческая, и в разные исторические эпохи под «детством» понимались разные хронологические периоды. Но – поскольку речь идет о письме – отсчет, вероятно, следует начинать с первых шагов ребенка по обретению письменных навыков и способов самовыражения до момента полного (но не окончательного) приобщения к взрослому письменному канону. Канон как некий нормативный образец, как категория по определению устойчивая и незыблемая, есть на самом деле явление весьма подвижное, изменяющееся, исторически, социально и политически обусловленное и зависимое, как с точки зрения его формы, так и с точки зрения его содержания. Все это, безусловно, касается и письменного канона. Изживание детской «примитивизации» письма и освоение взрослой письменной культуры может произойти в разном возрасте, а может не произойти совсем. И многое здесь зависит не только от уровня грамотности (и шире – образованности, поскольку именно образование является одним из наиболее важных механизмов приобщения к существующему языковому канону), но и от степени востребованности письменной практики в пространстве повседневности[4]. Даже вторая половина XX века – период «всеобщей грамотности» населения страны Советов – дает нам многочисленные примеры взрослых «примитивных» текстов, положение которых в пределах общего советского мегатекста отнюдь никак не назовешь маргинальным.

становлению советской архивной ленинианы, в качестве образца наиболее раннего из сохранившихся текстов вождя приводится письмо юного Володи Ульянова однокласснику по симбирской гимназии, выполненное индейскими тотемными знаками.

[4] Так, трудно изживаемый по мере взросления ребенка «примитивизм» является, пожалуй, одной из отличительных черт раннесоветских «детских» текстов «рабоче-крестьянского» происхождения. См.: Рыбников Н.А. Автобиографии рабочих и их изучение: Материалы к истории автобиографии как психологического документа. М., 1930. – С.40.

С другой стороны, образцы «детскости» во «взрослой» культуре, в том числе и в языковой, в том числе и в письменно фиксированной, отнюдь не являются исключением. Так, Ф.Арьес указывал на открытие детской речи как феномена уже с конца XVI века и приводил примеры использования «детских выражений» (слов, употреблявшихся кормилицами при общении с детьми) во «взрослом» письме того времени[5]. Позднее возникают так называемые «пуерилистские», симплифицированные литературные тексты, написанные, как правило, профессиональными писателями для детей, про детей и часто – от имени детей, с применением характерного детского стиля письма, а иногда – и самой эпистолярной формы[6].

Русское традиционное мышление часто сближает «детскость» со «святостью» и наследует стереотипизированный образ ребенка как носителя и глашатая «правды» и «истины»[7] («Устами младенца глаголет истина»), которая, соответственно, выражается и в детском недискредитированном языке, и в детском «правдивом», «искреннем» письме. В авангардизме начала XX века детское и взрослое часто прямо менялось местами, что находило свое выражение не только в семиотике костюма и моды того времени, но и в воспроизведении и имитации взрослыми детских вербальных и невербальных форм общения (язык, интонации, мимика, жесты). Культура 1920-х гг. вообще была насыщена «детскими» чертами и элементами: от «матросок» и воспроизводивших длину детских платьев укороченных юбок до возведения «детскости» в основу философии любви и художественного творчества (в том числе, и письма, «писания», «сочинительства» как игры) и новых направлений в искусстве (например, дадаизма)[8].

Большое внимание стало уделяться особенностям детской устной и письменной речи. Зарождается онтолингвистика как отрасль языкознания,

---

[5] Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999. – С.57-59.

[6] Например: Штейн А. Детские письма. СПб., М., 1875 – сборник рассказов и повестей для самых маленьких, написанных в форме детских эпистолий.

[7] Исупов К.Г. Детскость // Культурология: Энциклопедия: В 2-х тт. Т.1. – С.559.

[8] Об «инфантилизации» культуры 1920-х гг. см., в частности: Гусарова К. Куклы и мода // Теория моды: Одежда, тело, культура. – Осень 2007 – Вып.5. – С. 311-318. Так, например, куклы в это время стали не только модным, но и изысканным аксессуаром. Они украшали интерьеры домов и салоны автомобилей, чайные столы и горки с посудой, дамские сумочки, муфты и кошельки, поздравительные и эротические открытки. Австралийская исследовательница Дж.Пирс связывает явление «инфантилизации» культуры с усталостью от «взрослой» цивилизации, породившей первую мировую войну (Peers J. The Fashion Doll: From Bebe Jumeau to Barbie. Oxford, N.Y., 2004).

изучающая специфику понимания и использования языка детьми. Конец XIX - начало XX вв. назван лингвистами периодом «дневниковых штудий», поскольку именно в это время появляются специальные дневниковые записи речи детей (см., например, дневник А.Н.Гвоздева), плавно переросшие в конце 1920-х гг. в «штудии кросс-секционные» (сопоставление образцов речи детей), а к 1960-м гг. – в «штудии срезовые лонгитюдные» как динамические сопоставления образцов речи детей.

Немаловажную роль в изучении «детского письма» в России сыграли в первые десятилетия XX века русские педологи, собиравшие и изучавшие образцы русского «детского письма» как явления детской культуры и средства социализации ребенка. К сожалению, в 1936 году педология в СССР была объявлена лженаукой, а педологические исследования оказались свернутыми.

Эпатаж, заумь, каламбуры, другие стилистические вольности, столь близкие детской душе и детской речи, становятся основой многих талантливых произведений литературно-художественного творчества для детей и носят своеобразный протестный характер по отношению к «официальному» языку власти. И в сталинский, и в постсталинский период ряд писателей и поэтов (прежде всего, детских) пытались даже в условиях жесточайшей цензуры уйти за границы властного языкового канона в область свободной, словесной «детской» игры (К.Чуковский, Д.Хармс, Б.Заходер, Г.Остер)[9].

На языковом «пуерилизме» была основана и большевистская «преобразовательная» лингвистическая политика первых лет советской власти, облекавшая властный дискурс в простые и доступные языковые формы, понятные и близкие детям, поскольку обретавшие «советскость» массы «простого трудового народа» были по большому счету теми же самыми детьми. Внимая революции, они обожали «простого» Демьяна Бедного с его пропагандистскими «полудетскими» интонациями и образами и отстранялись от «сложного» Александра Блока[10]. Й.Хейзинга называл советские лингвистические эксперименты опасным для культуры

---

[9] Жена Даниила Хармса Марина Дурново обращала внимание на то, что в произведениях Хармса для детей встречались грамматические и орфографические ошибки. «Я думаю, он это делал специально», – заключает она. «В Дане было это детское», «все эти «бу-бу-бу да го-го-го, гу-гу-гу да буль-буль». Его стихи пользовались огромной популярностью у детей – во время его выступлений «дети кричали, визжали, хлопали. Топали в восторге ногами. Его обожали». (Глоцер В. Марина Дурново: Мой муж Даниил Хармс. М., 2000. – С.55-71).

[10] Топоров А. Крестьяне о писателях. М., 1982. – С.217, 280.

«пуерилизмом»[11], «игрой наоборот», поскольку антиигровая сущность сознательно маскировалась в данном случае видимостью игровых элементов.

Господство «префигуративной» культуры на протяжении всего XX века как основного типа культуры с точки зрения преемственности поколений[12] не могло не сказаться на манере «говорения» и «письма» взрослых и продолжает сказываться и поныне[13]. Реальный мир, писал Э.Сепир, один из известнейших и нетрадиционно мыслящих лингвистов XX в., строится на основе языковых норм подростковой языковой субкульту-ры[14]. Такая характерная особенность «детского письма», как «отход», а подчас и прямое пренебрежение рутинными языковыми моделями и стандартами и активное усвоение и распространение социальных и бытовых языковых новшеств, всегда учитывалась во властной лингвистической политике. Она может быть рассмотрена на примере раннесоветского и постсоветского «языковых взрывов», когда языковые новшества, активно усваиваемые и воспроизводимые детьми как в устной, так и в письменной традиции, зафиксировались и обрели статус устойчивых языковых норм.

Так, после Октября 1917 г. детей, в отличие от большинства взрослых, можно было сразу научить писать, говорить и думать «по-советски». Этому служили и школьные учебники, и словари, и специальные пособия, выпускавшиеся в помощь юнкорам (пикорам)[15]. В книге В.Флерова «Мой словарик» было зафиксировано 268 новых слов, отражающих дух эпохи и имевших политическое значение (большевик, всеобуч, долой,

---

[11] Хейзинга Й. Homo Ludens: Человек играющий. М., 2001. – С.324-326.

[12] М.Мид в книге «Культура и мир детства» выделяет три типа такого рода культур: постфигуративную, когда внуки воспроизводят традиции и обычаи жизни дедов, конфигуративную, когда «преобладающей моделью поведения для людей, принадлежащих к данному обществу, оказывается поведение их современников», и префигуративную, когда уже взрослые учатся у молодых. Одной из существенных причин, приводящих к замене одного типа культуры другим, М.Мид считает меры, «сознательно осуществленные какой-нибудь революцией, утверждающей себя введением новых и иных стилей жизни для молодежи». (Мид М. Культура и мир детства: Избранные произведения. М., 1988. – С.322, 343, 360-361).

[13] «Все они одинаковые, эти взрослые, – рассуждает героиня романа-притчи Дж.Фаулза «Коллекционер» (1963) Миранда Грей. – Изо всех сил стремятся доказать, что еще молоды, примазываются, пытаются жить нашей жизнью. Глупо, безнадежно <…> Мы не хотим этого. Мы не хотим, чтобы они одевались, как мы, говорили, как мы, жили теми же интересами». (Фаулз Дж. Коллекционер. СПб., 2005. – С.248).

[14] Сепир Э. Язык. – М., 1933.

[15] См., в частности: Шенгели А.Г. Как писать статьи, стихи и рассказы. М., 1926.

земотдел, интернационал и др.[16]), которые должны были быть усвоены уже младшими школьниками. И если поначалу такие слова казались странными и необычными, то постепенно они становились все более привычными, превращаясь в неотъемлемую часть повседневной лексики того времени. Шкрабы (школьные работники) посещали заседания учкомов (учебных комитетов), регулярно проходивших в советской объединенке (школа с совместным обучением мальчиков и девочек); выдвиженцы (студенты, поступившие в вузы по направлениям партийных, советских и профсоюзных органов) боролись за успехи в академике (изучаемых академических дисциплинах). В «Дневнике Кости Рябцева» (1927) – чрезвычайно удачном образце профессионального художественного произведения, написанного от лица советского подростка в виде его дневника за 1923-1924 годы и воспроизводящего не только школьную атмосферу, но и типичный для школьного просторечья тех лет язык, – учитель Николай Петрович Ожигов – это Никпетож, Алексей Максимович Фишер – Алмакфиш, а Елена Никитишна Каурова – Елникитка[17]. В «Республике Шкид» Л.Белых и Г.Пантелеева – это и Викнисор (Виктор Николаевич Сорокин), и Эланлюм (Элла Андреевна Люмберг). Да и сама эта республика - оттуда же, из царства советских аббревиатур: ««А почему вы школу зовете Шкид?» - спрашивал Колька на уроке, заинтересованный странным названием. Воробышек ответил: «Потому что это, брат, по-советски. Сокращенно. Школа имена Достоевского. Первые буквы возьмешь, сложишь вместе - Шкид получится»»[18]. В сатирическом стихотворении того времени читаем следующие строки:

«Мы все говорим телеграфязыком,
Наш лозунг – скорей и короче…
И стало так трудно изящным стихом
Описывать лунные ночи…
Придется примерно описывать так:
Лунночь вся была нежистома,
Когда два граждвора украли кухбак,
Презрев недремоко домкома…»[19]

Новым, зачастую опасным смыслом наполнялись и старые, привычные, кажущиеся безобидными слова. Так, в 1932 г. газета «Дружные ребята» вдруг изменила свое название. Редакция (якобы от имени детей)

[16] Флеров В. Мой словарик: Орфографический справочник. М., Л., 1925.
[17] Огнев Н. (Розанов М.Г.). Дневник Кости Рябцева. М., 1989. – С.10-11.
[18] Пантелеев Л., Белых Г. Республика Шкид. Шкидские рассказы. М., 1998. – С.17.
[19] Огнев Н. (Розанов М.Г.). Дневник Кости Рябцева. – С.86.

пояснила это так: ««Дружные» - плохое название, - заявили ребята. - Ведь мы не дружим с кулаками. А по названию получается, что мы дружим со всеми». Газета стала выходить под названием «Колхозные ребята, бывшие дружные»[20].

Советский «уприяз» (упрощенный русский язык)[21] утверждался в бытующих разговорных практиках как детей, так и взрослых. При этом разговорный синтаксис соединялся с гиперболизированной большевистской риторикой, порождая ужасающие лингвистические монстры, «нормальные» для того времени: «Во-первых, коммунист, да и вообще каждый сознательный человек, в личной семейной жизни а также в общественной должен быть коммунистом, а, во-вторых, мы как комсомольцы, своей смене преподнесем ученье действительно революционно-ленинское, т.е. пионер, будучи на посту старой гвардии, на вопрос угнетенных народов – свернуть шею капитала и забить последний гвоздь в гроб капитала для того, чтобы завоеванный ценный Октябрь превратить в Великий «будь готов» и несомненно, чтобы ответ был ленинский: «всегда готов»»[22]. Не менее страшные монстры селились в замороченном революционной пропагандой сознании молодого поколения, что немедленно находило отражение в его языке: «А возле искрами из огнива: «мать твоего в господа Иисуса Христа». «Ваньша, почто материшься?» «Дура, это – антирелигиозная пропаганда»»[23]. ««Ну, давам, – сказал я на прощание. «Это как же понимать?» – спросил Никпетож. «Доволен Вами, это вместо «спасибо». Спасибо это ведь – спаси Бог и, значит, религиозное»»[24].

---

[20] См.: Дружников Ю. Доносчик 001, или вознесение Павлика. М., 1995. – С.142.

[21] Именно такое название носила шедшая в середине 1920-х гг. в нескольких рабочих клубах Москвы сатирическая пьеса Н.Молодина. В ней высмеивалось пристрастие советского новояза к сокращениям и аббревиациям и предлагалось полностью заменить ими, а также словами, состоящими из одних корней, повседневную разговорную русскую речь. О ней см.: Mally L. Revolutionary Acts: Amateur Theatre and the Soviet State, 1917-1938. Ithaca, 2000. P.75.

[22] Каким языком надо разговаривать с массовым читателем // Журналист. –1925. - №3. – С.14. Лексика и пунктуация сохранены.

[23] Шубин Г. Комсомольская весна // Дети Октября. М., 1925. - С.105. Об общем падении уровня грамотности и «огрубении» языка эпохи см.: Балашов Е.М. Школа в российском обществе 1917-1927 гг.: Становление «нового« человека. СПб., 2003. – С.138-143, а также: Он же. Язык школьников 1920-х годов: формирование новой лексики // Петербургские фрагменты научной картины мира: Вып. 2. СПб., 2003. – С.197-204.

[24] Огнев Н. (Розанов М.Г.) Дневник Кости Рябцева. – С.214.

Аналогичная ситуация сложилась и в постсоветский период, когда потоки сниженной, а часто и жаргонной лексики вышли за пределы подростково-молодежной субкультуры и активно проникли в те сферы, которые требовали особо выразительной языковой экспрессии – прессу, телевидение, публицистику, политическую полемику[25]. Теперь и в речи не только наиболее «продвинутых», но и «отстойных» взрослых можно встретить молодежное «прикинь» и «не парься», «прикольно» и «стремно», «зашибись» и «втыкаешь».

Таким образом, дихотомия «взрослое» – «детское» всегда являлась важнейшей посылкой для совершенствования и развития как детского, так и взрослого письма в их противополагающем единстве.

Соотношение текста и контекста как языка и власти в советское время неизбежно предполагает постановку вопроса о степени интериоризации детьми властного, официального нарратива. Анализ детских текстов, особенно «подконтрольных», наглядно показывает, что к концу 1920-х гг. процесс индоктринации начал приносить свои плоды и советские дети заговорили на формулярном языке официальной пропаганды. Широко проводимые в 1920-е гг. анкетные обследования детей выявили в целом положительное их отношение к советской власти. Многие дети искренне воспринимали навязанный властью язык, но были и такие, кто критично относился к советскому режиму и открыто заявлял о том, что «в совете сидят лодыри», которые «ничего не делают», что «надо верить в Бога», потому что религия «облегчает жизнь и нравственно возвышает», а «ГПУ не нужно»[26]. Можно предположить, что некоторые дети скрывали свое критическое отношение, опасаясь возможных репрессий, ведь опросы проводились в советской школе, которая находилась – на своем уровне – на острие «классовой борьбы». Но в целом интенции детей были весьма очевидны: они хотели выглядеть «хорошими», в том числе и перед лицом власти. «Протестный» момент прослеживается в детских текстах крайне редко, обычно – у старших подростков, почти юношей, чаще – у мальчиков, практически никогда – у девочек.

Смысловые различия в использовании понятия «письмо» заключены лишь в контексте и потому могут легко ускользать от рассмотрения, понимания и интерпретации. Термин «письмо» многозначен. Он несет в себе разный смысл и может быть предан посредством разных понятий и значений:

---

[25] См.: Толковый словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения. СПб., 1998.

[26] Цит. по: Балашов Е.М. Школа в российском обществе. – С.196, 214-215, 218.

1) как система графических знаков, как средство, используемое при написании («script»);

2) как сам процесс писания («scription»);

3) как готовый результат писания («text»);

4) как коммуникативное средство, включая письмо как разновидность нарративного источника, как эпистолярный жанр («letter», «message»);

5) как вид творческой деятельности, как «сочинительство» («writing») и др.[27]

Такая многозначность вполне применима и при обращении к понятию «детского письма». В самом деле, письмо присутствует в детском мире и как результат, и как средство, и как процесс. Этот процесс, безусловно, контролируется взрослыми и используется ими как средство социализации и воспитания ребенка, однако он наполняется при этом опытами «маленьких» детских жизней. Исходя из степени влияния взрослых на «детское письмо», оно может быть условно поделено на «обязательное», «школьное», и «свободное», «спонтанное», понимаемое и репрезентируемое в контексте соотношения «культуры для детей» и собственно «культуры детства». В «школьном» письме авторское детское Я находится обычно в подавленном, даже угнетенном состоянии, хотя присутствия его отрицать нельзя. Некоторые современные исследователи детства и детских текстов даже соотносят школьные письменные практики с религиозной схоластикой, где школьные учебники «по письму» выступают как «детерминация доктрины», сама практика школьного «писания» – как «литургии», а школьные тетради – как индивидуальное пространство для «духовных упражнений»[28].

Как отмечал Ф.Арьес, в позднее средневековье и раннее новое время письмо и чтение представляли собой две самостоятельные образовательные традиции. Они существовали и преподавались отдельно: чтение было отнесено к литературной и религиозной культуре, письмо – к ремеслам и коммерции[29]. Приказной писец XVI-XVII вв. или писарь XVIII-XIX вв. в России едва ли могли быть отнесены к категории «образованных» и «культурных» людей и тем более – к элите российского общества.

[27] Подробнее см.: Постмодернизм: Энциклопедия. Минск, 2001, а также: Генетическая критика во Франции: Антология. М.,1999.

[28] Cucuzza H.R. La doctrina, la liturgia y los ejercicios espiritualis: Los cuadernos escolares en la religiosidad patriotica eaica. // School Exercise Books: A Complex Source for a history of the Approach to Schooling and Education in the 19-th and 20-th Centuries / Meda Y., Montino D., Sani R. (eds.). Firenze, 2010.

[29] Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. – С.298.

Нищенское жалование, бесправное положение, практически полное отсутствие перспективы служебного роста делали писцов своеобразными париями в системе российского бюрократического аппарата. Для подготовки писарей существовали особые писарские классы, учреждавшиеся при управлениях уездных воинских начальников: кандидаты подбирались обычно из новобранцев[30]. Другим источником комплектования штата писарей были школы солдатских детей: родители вынуждены были пускать своих чад по «чернильной части» лишь из глубокой нужды[31]. Великолепное описание того, как готовили писарей в николаевской России, причем писавших безупречным «военно-писарским рондо» – так, что «трудно было поверить, что человеческой рукой, а не машиной вырисованы эти ровные, твердые, чистые, как подобранные жемчужины, буквы и строки»[32] – содержится в рассказе А.И.Куприна «Царский писарь» (1919).

Элементы «творческого», «спонтанного» письма в школе становятся все более очевидными на протяжении XIX в., когда стало широко практиковаться написание сочинений вначале на «полусвободную», а затем и на «свободную» («вольную») тему. Принципиальные же изменения по отношению к детскому вербальному творчеству восходят к рубежу XIX-XX вв., когда понимание образовательной культуры принципиально обновляется и когда, наконец, в центре образовательно-воспитательной парадигмы оказывается не идеальный конструкт, а реальный ребенок[33].

Хочется заметить, что «подконтрольные», а особенно «подотчетные» формы творчества никогда не вызывали особых детских симпатий. Так, в 1914 г. во всех гимназиях Тифлисского учебного округа выпускникам было предложено в свободной, анонимной форме высказать, какие темы сочинений последнего года они признают наиболее интересными. Среди прочих, был получен и такой стихотворный ответ:

«Из тем мне та была всегда милей,
Что всех несложнее и пишется скорей,
Над коей не корпел при лампе педагог,
В которой меньше б я ошибок сделать мог.
Ведь не по смыслу ценят сочинения,

---

[30] Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. М., 1970. – С.37.
[31] Свод военных постановлений 1869 г. Кн.XV. СПб., 1907. – С.334-335.
[32] Куприн А.И. Собрание сочинений: В 6-ти тт. Т. 5. М., 1958. – С. 571—587.
[33] См.: Montino D. Da scolari a bambino: Spontaneitae soggettivata infantile nelle scrutture scolastiche. School Exercise Books. Ibid.

А за грамматику, за почерк и терпенье…
Коль вы хотите верить, чтоб трудились детки,
То уничтожьте вы проклятые отметки»[34].

В дореволюционной русской школе написание сочинений на свободную тему часто имело и практическое, прикладное значение: текст предлагалось изложить в форме личного письма, чтобы выработать у ребенка соответствующие бытовые навыки[35]. Таким образом, в данном случае мы имеем дело с феноменом «наложения понятий». В советской начальной школе «письмо» существовало как специальный предмет, нацеленный на овладение не просто письменными, а желательно даже каллиграфическими навыками: дети писали по прописям, долгое время (вплоть до 1970-х гг.) в начальной школе запрещено было пользоваться шариковыми ручками., чтобы «не испортить» еще не сформировавшийся детский почерк.

Заметим, что неизбежная зависимость «детского письма» от взрослой культуры носила и откровенно выраженный материальный, предметно-вещественный характер, поскольку материальные носители текста и средства письма производились для детей взрослыми. Причем взрослые сознательно встраивали их в пределы «взрослой» политической и культурной нормы и наделяли соответствующими воспитательными значениями и смыслами. Сама возможность не просто писать, а надолго фиксировать написанное во многом зависела от обеспеченности ребенка материалами письма и его орудиями. Между тем, на протяжении советского периода можно выделить не один хронологический отрезок, когда дети практически вообще были лишены канцелярско-письменных принадлежностей или испытывали в них крайнюю нужду. Достаточно вспомнить время советского «бумажного кризиса» рубежа 1910-1920-х гг., когда, по свидетельству современника, бумага была настолько «остродефицитна», что «специальными приказами по всем учреждениям запрещалось писать размашисто, оставлять поля и незаполненные изнанки. Предлагалось применять в качестве писчей бумаги все сколько-нибудь на нее похожее. В дело шел каждый листок, использованный всего с одной стороны и, значит, чистый с изнанки»[36]. Обеспеченность детей канцтоварами в среднем по губерниям России в 1921-

[34] Соловьев И. Школьные сочинения с точки зрения самих учащихся // Вестник воспитания. – 1916. – №9. – С.21-22.

[35] См., например: школьные сочинения о Первой мировой войне // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII-XX вв. T.VI. М., 1995. – С.449-458.

[36] Бруштейн А. Страницы прошлого. М., 1956. – С.358-359.

1922 гг. составляла не более 10 %, а в отдельных губерниях, например, в Иваново-Вознесенской, вообще равнялась нулю[37]. Нехватка письменных принадлежностей остро ощущалась и в Казанской губернии. Заведующий казанским губернским отделом народного образования А.А.Максимов отмечал в своем докладе, что после ухода комучевцев осенью 1918 г. бумагу и аспидные доски заменяли в школах Казани деревянными дощечками, выкрашенными белой краской, грифели – изготовленными из глины палочками, чернила делали из свеклы[38]. Недаром, как свидетельствуют источники, при проведении разного рода опросов и анкетирований в советских детских учреждениях бумагу и ручки (иногда карандаши) детям всегда «выдавали» и, как правило, «скупо»[39]. Интересно заметить также, что если излюбленным материальным носителем детского письма – и в силу привычности, и в силу удобства пользования, и в силу доступности – всегда были тетради или тетрадные листы (даже «самодеятельные» детские школьные литературные журналы обычно писались в школьных тетрадях[40]), то в первые годы советской власти тетради уходят из практик повседневного внешкольного существования детей. Сочиняя, играя, рисуя, дети пользуются, действительно, тем, что «попадалось под руку» – оберточной бумагой, чистыми «оборотками» «взрослых» документов, газетными полями и т.д. Подобная же ситуация прослеживается и в 1940-е, и в начале 1990-х гг.

Взрослые играли основную роль в «научении» детей письму. Но не меньшее, хотя может быть не всегда столь откровенное влияние оказывали они на процессы «инициирования» детского письма, на осуществление его «подконтрольности», что отражалось и на формуляре, и на жанрах, и на содержании детских текстов. «Детское письмо» и, соответственно, созданные детьми тексты отчетливо делятся на «провоцированные», «продуцированные» взрослыми и «самостоятельные», «спонтанные», хотя наличия взрослого влияния на них ни в коем случае нельзя отвергать. Дети фиксировали здесь не только собственный опыт, но и опыт взрослых, транслированный через детское восприятие. В «детском письме» достаточно часто

---

37 Смирнова Т.М. Дети лихолетья: Повседневная жизнь советских детдомовцев, 1917-начало 1920-х гг. // Материнство и детство в России XVIII-XXI вв.: В 2-х чч. Ч.I. М., 2006. – С.284-290.

38 Национальный архив Республики Татарстан (далее - НАРТ). – Ф.Р-271. – Оп.1. – Ед.хр.103. – Л.53.

39 Гринберг А. Рассказы беспризорных о себе. М., 1925. – С.6.

40 См.: Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета (далее – ОРРК НБЛ КГУ). – Ед.хр. 3882, 8833(1), 8833(2), 9662(1), 9662(2) и др.

встречается замена местоимения «я» местоимением «мы», причем не как результат отражения коллективного детского опыта, а как результат отражения совместного опыта семейно-родственной группы, к которой принадлежал ребенок. Недаром столь часто в детских текстах присутствуют прямые отсылки к такого рода опыту и авторитету – «папа сказал», «мама рассказывала» и т.д. Даже мемориальное письмо – важнейший компонент детской вербальной культуры – уже по определению своему долженствующее носить ego-нарративный характер, всегда находилось и находится под сильнейшим влиянием взрослых.

Одной из наиболее характерных черт детских воспоминаний является их автобиографичность. Познание мира начинается у ребенка с открытия и познания собственного «я» – отсюда и его преобладание в детских «мемуарах». В самом деле, детские нарративы (сочинения-воспоминания, дневники, анкеты, рукописные журналы, «летописи» и альбомы, эпистолии, рассказы, стихи, сказки, эссе[41]) – это в полном смысле слова ego-документы, поскольку основное место отводится в них именно детскому «я», интроспективному взгляду маленького человека, саморефлексии. Причем в силу специфики такого рода источников границы между объектом и субъектом, между «рассказанным» и «рассказывающим» оказываются размытыми и уничтоженными, и автор как бы растворяется в тексте повествования. Находясь одновременно в двух «действительностях» – мире детей и мире взрослых, – ребенок должен самоопределиться в этих «мирах» и уже исходя из этого выстроить свое собственное смысловое поле, свою собственную картину окружающего[42].

Этот момент не мог не учитываться властью. Советский «субъективирующий» режим всегда сознательно ориентировался на эмансипацию творческих сил детского «я» посредством развития и пропаганды различных практик, позволяющих личности ребенка реализовываться и постепенно вписаться в советский политический контекст, в советский политический порядок. В самые трудные и тяжелые годы – в начале 1920-х – советская власть проводит широкомасштабный анкетный сбор детских воспоминаний, организует написание сочинений-автобиографий, школьных «летописей», создает школьные и внешкольные кружки детского творчества, иногда в самых неожиданных местах, например, при Воронежском сахарном

[41] Впрочем, чистота жанров здесь соблюдается не всегда, что проявляется обычно в их совмещении, наложении или слиянии.

[42] Об этом см.: Сапогова Е.Е. Культурный социогенез и мир детства: Лекции по историографии и культурной истории детства. М., 2004. – С.403-426.

заводе[43]. Однако наряду с контролируемыми, «подцензурными», существуют и «бесцензурные» формы и виды детского вербального творчества, которые так нравятся детям и которые так недолюбливают взрослые. Примером их могут служить школьные рукописные журналы. Этот жанр детской рукописной культуры зародился еще в дореволюционной русской школе и прочно укрепился там, несмотря на предвзятое отношение к нему многих учителей. Преподаватель русского языка и словесности казанской Николаевской мужской гимназии В.Ф.Благовидов, выступая 22 августа 1915 г. перед преподавателями русского языка и словесности Казанского учебного округа, убеждал своих коллег в том, что, «несмотря на всякого рода запрещения, несмотря даже на суровые кары, которые постигают «редакторов и издателей» подобных журналов <…> «нелегальные» школьные журналы в нашей средней школе были, есть и будут продолжать свое существование и впредь»[44]. Ряд такого рода журналов сохранился в архивных фондах, в частности, в фондах Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета. Это журналы «Литературные мечты» (1879), «Буки-Аз» (1893) и «Атом» (1917). Рассмотрение их в эволюционном ряду и сопоставление между собой помогает проследить изменение детской ментальности на протяжении нескольких десятилетий, показать особенности складывания детской картины мира и ее отражения в произведениях юных авторов, носящих в основном литературно-художественный характер.

Неподконтрольность этих «изданий» не устраивала советских воспитателей. Поэтому на протяжении 1920-х гг. наблюдается постепенное свертывание детских рукописных журнальных изданий и замена их стенной печатью, представленной на всеобщее обозрение и потому более управляемой, более контролируемой и, соответственно, более идеологически выдержанной[45]. В стенных газетах не возбранялась и критика детьми учителей, особенно с позиции их политической сознательности и степени лояльности советской власти[46]. Что касается самодеятельных детских изданий, то к концу 1930-х гг. в официальных документах они не раз именовались

[43] Детское творчество. Воронеж, 1923.

[44] Благовидов В.Ф. Какую роль могли бы играть в наших средних учебных заведениях школьные журналы // ОРРК НБЛ КГУ. – Ед. хр.5666.

[45] См.: Желобовский И. Работа по стенной газете // На путях к новой школе. – 1926. – №7-8. – С.21.

[46] Так, в 1920 г. учащиеся казанской школы №4 издавали школьную газету «Эхо», в которой критиковали «политически несознательных» учителей за выговоры, объявленные за невыученные уроки, и за сохранение экзаменационной системы, отмененной Наркомпросом в 1918 г. (НАРТ. – Ф.Р-992. – Оп.1. – Ед.хр.28. – Л.507).

«нелегальными» и «подпольными»[47], и отношение к ним было достаточно негативное. Так, выпускник 1934 г. казанской школы №6 им. Достоевского К.Степанов впоследствии вспоминал: «Помню, как-то зимой, в 9 классе, я встретил в школе Леньку Пальма. Говорю ему: «Ленька, давай выпустим свою газету, где продернем всех наших ребят». <…> Мы собрались у него на квартире, я купил лист рисовой бумаги, и мы начали писать. <…> Газету назвали «Игла», орган «N-ской организации". <…> Рано утром мы пришли в школу и прикололи газету в зале на втором этаже. Про все это очень скоро узнали директор и завуч школы, и газету сняли»[48]. Вероятно, школьное руководство очень напугал «издатель» – «N-ская организация».

Тем не менее, огромная популярность «свободных нарративов» заставляла власть противопоставлять им нарративы «псевдосвободные» – художественные произведения, написанные в виде детских воспоминаний и дневников (типа «Дневника Кости Рябцева»).

Значительное вмешательство взрослых прослеживается и при анализе таких источников, как детские письма. Появление отдельных их комплексов было прямо инициировано взрослыми и являлось результатом массовых политико-воспитательных компаний. Такими были, например, письма детей на фронт периода первой мировой и Великой Отечественной войны, письма президентам США с требованиями прекратить войну во Вьетнаме или предоставить свободу Анжеле Дэвис и пр. Эти письма отличало наличие четко сложившихся эпистолярных клише, однотипность формы и трафаретность содержания.

Отдельную группу источников составляли советские детские письма «во власть». Среди них отчетливо выделялись выведенные каллиграфическим почерком явно под диктовку взрослых письма-отчеты пионеров[49] (часто – партийным и государственным лидерам разных уровней) и наивно-бесхитростные и наполненные грамматическими ошибками письма, написанные детьми по их собственной инициативе «дедушке Калинину»

---

[47] Журавлев С.В., Соколов А.К. «Счастливое детство» // Социальная история: Ежегодник, 1997/1998. – М., 1998. – С.165.

[48] «Былое» - орган выпускников 1934 г. школы №6 им. Достоевского г. Казани. Воспоминания о 1920-1930-х гг. Собраны в 1974/75 гг. // ОРРК НБЛ КГУ. – Ед. хр. 9419. – Л.3.

[49] См., например: Ивантер Б.А. Как мы живем: (Письма советских детей). М., 1940. К.Чуковский, посетивший в августе 1924 г. один из советских детских домов, обнаружил в тетрадках протоколов детских собраний письмо следующего содержания: «Дорогой Шеф! Мы с каждым днем любим тебя все более и более». ««Кто же ваш шеф?», - спросил писатель. «ГПУ, – ответили дети. – Особый отдел». (Чуковский К. Дневник: 1901-1929. М., 1991. – С.283).

или «дорогой Надежде Константиновне Крупской» – письма-просьбы, письма-признания[50]. Эти письма рисовали две разительно отличающиеся друг от друга картины советского мира, и жизни советских детей – в том числе.

У взрослых заимствовали дети и некоторые специфические эпистолярные жанры, в частности, письма-доносы – последователей Павлика Морозова в Советской стране было немало[51]. Распространенный характер носили доносы на «неугодных» учителей. Так, учащиеся Козьмодемьянской первой гимназии, недовольные требовательностью учительницы, написали в 1919 г. заявление управляющему школой о том, что эта учительница занималась контрреволюционной пропагандой[52]. В 1927 г. ученики казанской школы №5 обвинили учительницу Смирнову в «отсутствии марксистского подхода в преподавании»[53]. Эти жестокие детские игры с властью напоминали, по словам Дж.Оруэлла, «возню тигрят, которые скоро вырастут в людоедов»[54].

В постсоветской России жанр «коллективного» детского письма не утратил своей популярности, только адресат несколько изменился. Даже

[50] Анализ этих писем см.: Журавлев С.В., Соколов А.К. «Счастливое детство». – С.169-172, 188-202.

[51] Ученик А.Горемычный из г. Севска Орловской губернии сообщает в Наркомат госконтроля 26 июня 1919 г.: «В нашем городе есть одна высшая пролетарская школа, и в этой школе учатся мальчики и девочки различных классов населения. <…> Это есть большая несправедливость нашей школьной жизни, тогда, когда в ней учатся многие богатые классы. Поповские сынки и буржуазные дочери учатся и приобретают знания, а многие бедные ученики в силу своих материальных условий вынуждены бросать учиться. <…> Вот самая большая несправедливость в нашей советской школе». (Письма во власть. 1917-1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. М., 1998. – С.117). В каждом регионе страны были свои Павлики Морозовы. Так, например, в Ленинграде им стал комсомолец Н.Максимов, разоблачивший в 1935 г. «шайку рвачей», в которой состоял и его отец. (См.: Лебина Н. Энциклопедий банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. СПб., 2006. – С.121). В Татарии «Павликом» оказалась девочка – Оля Балыкина. 16 марта 1934 г. «Пионерская правда» опубликовала ее донос в Спасское ГПУ, где она – со всеми подробностями и датами – перечислила всех, кто, с ее точки зрения, что-либо «нарушал» в ее родной деревне Отрада, не забыв и собственного отца: «Я вывожу всех на свежую воду. Дальше пускай высшая власть делает с ними, что хочет», – гордо писала пионерка. (Дружников И. Доносчик 001. – С.186).

[52] НАРТ. – Ф. Р-271. – Оп.1. – Ед.хр.81. – Л.143. Подобные же случаи имели место в казанских школах №7, №42. (НАРТ. – Ф.Р-992. – Оп.1. – Ед.хр. 21. – Л.22; Ед.хр.44. – Л.209).

[53] НАРТ. – Ф. Р-992. – Оп.1. – Ед.хр.89.– Л.9.

[54] Оруэлл Дж. 1984. СПб., 2003. – С.26.

заглянув в Рунет, легко обнаружить, что основную массу современного массового эпистолярного наследия российских детей составляют письма Деду Морозу, Господу Богу и президенту Путину. К слову сказать, подобного рода послания отличают не только российскую детскую эпистолярную традицию: например, в Национальном архиве управления в Вашингтоне хранится коллекция самых необычных детских писем, адресованных американским президентам. Среди них – послание некого Энди Смита, просившего у Рональда Рейгана федеральной помощи на уборку собственной квартиры, письмо трех девочек Дуайту Эйзенхауэру с просьбой не призывать в армию Элвиса Пресли и трогательное обращение маленького Фиделя Кастро к президенту Рузвельту с просьбой отправить ему 10-долларовую банкноту, которую он прежде никогда не видел[55].

Рассматривая «детское письмо» как единый, целостный феномен, нельзя не принимать во внимание его разноречивость, неравномерность, многослойность. Деррридаистское понятие письма как сочетания «голоса, молчания и шумов» в приложении к детским текстам предполагает «расслышивание» того, о чем в тексте, как кажется, вообще умалчивается, и транскрибирование того, что, казалось бы, даже отвлекает от основного содержания, но, с другой стороны, создает постоянный и естественный фон нарративного изложения, причем фон, потенциально и реально информативный, включая и откровенный паралингвистический дискурс. Поэтому герменевтическое прочтение детского письма таит в себе множество сложностей, препятствий и вероятных заблуждений. Проблема «ребенка воображаемого» («imaginary child») порождена в значительной степени неумением, неспособностью и отчасти нежеланием войти в языковое поле ребенка, увидеть и оценить языковые картины не только детского, но и взрослого мира, а оценив – понять и принять ее. И тогда произойдет переход от упрощенного представления о «детском письме» как лишь о переходной ступени к освоению и присвоению взрослого письма к осознанию «детского письма» в его «самости» и значимости как особого способа творческого поиска новых форм дискурсивной выразительности.

[55] Новые известия. – 2004. – 17 июня.

КАТЕГОРІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ярослав Калакура
Київ

Категорія «українська історіографія» у структурі понять історичної науки

Загальна тенденція сучасного наукознавчого процесу пов'язана з підвищеною увагою усіх галузевих наук як класичних, так і нових, до свого понятійно-категоріального апарату, який складає каркас будь-якої галузі знань. Ця тенденція значною мірою стосується й історичної науки, яка вступила у новий етап свого розвитку, вириваючись з лещат методологічної кризи, спричиненої тривалим протистоянням ортодоксальної та інноваційної методологій, зумовленого розколом світу, ідеологічною боротьбою двох політичних та соціально-економічних систем, і повертається до природної цілісності. Українська історіографія повертає собі національні традиції та соборність, дедалі активніше інтегрується у світовий історіографічний простір, що об'єктивно диктує необхідність вироблення менш-більш однакових підходів до змісту понятійно-категоріального апарату історичної науки.

Носієм і дзеркалом збереження та оновлення понять, категорій, термінів історичної науки виступає *історіографія* як одна з її теоретико-методологічних та історіософських підсистем, що відбиває історію розвитку науки, її закономірності, аналізує свої надбання, прогнозує подальший поступ. Вироблення, апробація, логічне, вмотивоване і раціональне

застосування понять, термінів і категорій в тій чи іншій науці, включаючи й історію, є *одним з критеріїв її доступності, популярності, прогресу й теоретичного рівня*.

Питання науково-понятійного апарату набули особливої актуальності для української історичної науки, яка переживає своє друге чи навіть третє відродження. І дуже добре, що Інститут історії України НАН України, його відділ історіографії і особисто проф. І.І.Колесник ініціювали проведення круглого столу, присвяченого виробленню спільних підходів українських істориків до оновлення понятійно-термінологічного інструментарію української історіографії. Для цього маємо певне підґрунтя, оскільки за останні 10-15 років підготовлено та оприлюднено низку праць, енциклопедій, довідників, посібників, у яких викладені погляди на сутність ключових понять історичної науки, в т.ч. таких як «історіографія», «українська історіографія», «історіографія в Україні». З поміж них максимально наближені до нашої теми праці Л.О.Зашкільняка, О.А.Коляструк, В.В.Кравченка, І.І.Колесник, А.П.Коцура та В.П.Коцура, та ін. [1] Пильної уваги заслуговують також монографії В.Андреєва, В.В.Ващенка, Я.В.Верменич, С.Г.Водотики, Я.Грицака, В.М.Даниленка, С.І.Дровозюка, Г. В.Касьянова, В.Ф.Колесника, В.В.Масненка, Ю.І.Павленка, Ю.А.Пінчука, розвідка Т.М.Попової 1995 р. та її монографія 2007 р., студії В.А.Потульницького, О.П.Реєнта, В.А.Смолія, С.П.Стельмаха, В.Ф.Солдатенка, Л.Таран, В.Тельвака, О.А.Удода, Н.Яковенко, В.П.Яремчука, та ін., в яких прямо або опосередковано розглядаються важливі аспекти поняття української історіографії та її розвитку.[2]*Мета* пропонованої розвідки полягає в тому, щоб, спираючись на

[1] Див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХУШ – середина ХІХ ст..). Х.,1996; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці, 1999; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). К., 2000; Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. К., 2004; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. К., 2004; Історіографічний словник. Навч. посібн. Х., 2004; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Л., 2004; Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х., 2008; Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. К.,2008 та ін.

[2] Див.: Попова Т.Н. Проблемы формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новая модель // Записки исторического ф-та Одесск. Ун-та. Вып.1. – Одесса, 1995; Її ж. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007 ; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття). Київ-Черкаси, 2001; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіографія світової та української

новітні надбання історичної науки, систематизувати найбільш характерні підходи до трактування такого пріоритетного і базового для національної історичної науки поняття як *«українська історіографія», яке є самоназвою відповідної галузі науки і навчальної дисципліни,* носить усталений характер і вже не потребує легітимації. З'ясовуючи це поняття, ми неминуче виходимо на сутнісне трактування таких його елементів як предмет і об'єкт української історіографії, її методи і функції як спеціальної галузі української і світової історичної науки та навчальної дисципліни, адже відомо що кожна наука відрізняється одна від іншої, навіть суміжної, тим, що має свій особливий предмет, тобто специфічну систему закономірностей, які вона вивчає, спеціальні методи і засоби пізнання.

Нагадаємо, що сам термін «українська історіографія» (спочатку «малоросійська») почав запроваджуватись до наукового вжитку на рубежі ХІХ-ХХ ст. за аналогією до таких понять як історіографії «польська», «французька», «німецька», «російська» та ін., беручи за основу їх етнотериторіальну і державну приналежність. Ретроспективний підхід до появи терміну «українська історіографія» і еволюції його змістовного наповнення засвідчує, що він пройшов ті самі етапи, що і його західні аналоги чи російська історіографія (в розумінні «русская»). Батьківщиною терміну історіографія, як й історії загалом, була антична Греція. Під історією греки розуміли оповідь про події, а під історіографією– сам процес писання історії або історіописання. Поділ історії на два підрозділи – історію людського суспільства та історію історичної науки, тобто історіографію, остаточно закріпився у ХУІІІ ст., спочатку у Франції, Німеччині, відтак у інших країнах. Термін «історіографія» використовувався в західноєвропейських університетах, звідки він поширився в університетах Польщі, Росії та України. Його активно застосовували М.Максимович, М.Костомаров, В.Іконников, В.Антонович, І.Лашнюков та ін. У 1904 р. І.Франко опублікував у Енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона статтю про південноруську літературу, в т.ч. й історичну, про народну творчість, пісні, наголосивши на самобутності української етноісторії. В 1911 р. Д.Багалій оприлюднив виклад своїх лекцій у Харківському університеті під назвою «Русская историография», в яких говорилося і про праці з історії України. Через 9 років, у 1919 р. він розпочне читати лекції з української історіографії у Харківському

історії ХУІІ-ХХ століть. К.,2002; Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003; Яремчук В.П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009 та ін.

університеті, а в 1923 р. видасть «Нарис української історіографії». Сам термін «українська історіографія» («малорусская историография») в числі перших запровадив професор Університету Св. Володимира М.Василенко. Цим терміном послуговувалися О.Лазаревський, М.Грушевський і його історична школа у Львові (І.Джиджора, С.Томашівський, І.Крип'якевич, М.Кордуби, та ін..). У 1914 р. М.Грушевський подав дискурс про розвиток українських досліджень для двотомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем». На перших порах термін «українська історіографія» застосовувався мало не як синонім «бібліографії», оскільки йшлося про сукупність або комплекс праць з історії України, її окремих періодів чи проблем. Терміном «малороссийская историография» послуговувався О.Маркевич у своїх лекціях у Одеському університеті. У 1920 р. В.Біднов видав у Катеринославі книжечку «Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)». Нарешті, в 1922-25 рр. у Празі з'являється відомий «Огляд української історіографії» Д.Дорошенка, якому судилося стати настільною книгою для багатьох поколінь українських істориків. «Огляд»» став візитною карточкою української історіографії у європейських країнах, на жаль, був заборонений на теренах СРСР. Цікаві підходи до запровадження терміну «українська історіографія» задекларували інші історики, зокрема П.Голубовський, який застерігав від змішування історіографії з бібліографією. У 1929 р. професор Київського університету О.Гермайзе підсумував розвиток української історичної науки за 10 років і це була чи не остання в Радянській Україні праця про українську історіографію, поки не появився в 1959 р. навчальний посібник М.Марченка «Українська історіографія» (до середини XIX ст.)[3]. Треба визнати, що на цей термін фактично було накладено ідеологічне табу в радянські часи. Ви не побачите його ні в «Советской исторической Энциклопедии», ні в «Радянській енциклопедії історії України». Винятком міг служити хіба що згаданий навчальний посібник Михайла Марченка та ще декілька розвідок часів хрущовської «відлиги» А.Санцевича, В.Сарбея, Л.Коваленка, Ф.Шевченка. М.Брайчевського, Я.Дашкевича, І.Крип'якевича, М.Ковальського, Ю.Пінчука та ін. Саме тоді з легкої руки Ф.Шевченка на короткий час були відновлені «Історіографічні дослідження в Українській УРСР», у першому випуску яких побачила світ його стаття «Історіографія – важлива історична дисципліна».

Ми завжди будемо завдячувати українським історикам діаспори, які не тільки зберегли термін «українська історіографія», постійно

[3] Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К.,1959.

послуговувалися ним, але й надали йому європейське і світове визнання. Маємо на увазі праці М.Андрусяка, В.Біднова, Л.Біласа, Л.Винара, І.Витановича, Т.Гунчака, О.Домбровського, Д.Дорошенка, З.Когута, Б.Крупницького, В.Косика, В.Липинського, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина, Є.Онацького, Я.Пеленського, Н.Полонської-Василенко, О.Пріцака, О.Субтельного та ін.

Категорія «українська історіографія» належить до тих понять, які, за виразом П.Рікера, мають декілька смислів, властивих різним часовим вимірам. Як відомо, на перших порах під українською історіографією розуміли анотований перелік праць з історії України, складений за хронологічним принципом, огляд їх змісту, відтак як процес нагромадження знань здебільшого про Україну, і, нарешті, як допоміжну або спеціальну галузь знань, що вивчає історію розвитку української історичної думки та її надбання. Дискусії навколо поняття «українська історіографія» тривають понад століття і це цілком природно, адже кожне нове покоління історіографів по-своєму сприймає інтелектуальну спадщину попередників, модернізує її адекватно до нової ситуації та суспільних викликів.

Однак, як це не прикро визнавати, але навіть після відновлення державної незалежності України термін «українська історіографія» не увійшов до згаданих нами довідників «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник», «Історіографічний словник», чимало дослідників взагалі уникають визначень історіографії.

Перейдемо безпосередньо до аналізу *наукової категорії «українська історіографія», її змісту і сучасного трактування, до порівняння найбільш характерних і поширених визначень,* які застосовуються у науковій і навчальній літературі. Зауважимо, що в літературі простежується два основних підходи до трактування цього терміну: широке і вузьке, які склалися історично. Переважна більшість сучасних українських історіографів при визначенні української історіографії відштовхуються від ключового положення Д.Дорошенка, викладеного в його «Огляді української історіографії», у котрому, що йдеться про системний виклад у хронологічній послідовності основних етапів зародження і розвитку української національно-історичної думки[4]. Близьку до точки зору Д.Дорошенка думку висловлював М.Ковальський, наголошуючи, що «…розрізняються українська історіографія (дослідження історіографічних процесів та явищ на території України в усіх їх проявах та розмаїтті) та українська історіографія в українській діаспорі, зокрема в західних країнах,

[4] Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К.,1996. – С.3.

де процеси відбувались відмінно від України…»[5] Разом з тим, ці думки зазнали суттєвих модифікацій з урахуванням модерного або новітнього розуміння історіографії як підсистеми історичної науки. І.Колесник при визначенні української історіографії виходить з того, що це складова національної історичної науки (с.9), але насправді не тільки національної, але й європейської і світової. Погоджуючись з багатозначністю терміна «українська історіографія», Ірина Іванівна зробила спробу об'єднати під ним три форми його застосування : а) сукупність літератури (не вказано якої) з проблем історії України: б) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; в) наукова дисципліна, яка вивчає стан та розвиток історичної науки в Україні (с.15). Далі авторка розмежовує історіографію як наукову і навчальну дисципліни, ґрунтовно аналізує її методологічний потенціал та науково-категоріальний апарат.

У Передмові до колективної монографії «Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми», що вийшла за редакцією Леоніда Зашкільняка, зазначається, що під українською історіографією автори розуміють не все історіописання, а лише фахове, що «має поважні традиції, змістом яких було і залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти» (с.4) . Далі наголошується, що вона виникла і виросла на європейських уявленнях про історію, які поширювалися в конкретні історичні епохи і служили дороговказами (методологією) для історіографів – від Нестора–літописця до М.Грушевського.

Деякі автори взагалі уникають визначення поняття «українська історіографія». Так, Кость Кондратюк обмежується тим, що розглядає історіографію як «природний чинник процесу національного відродження, як засіб історичного обґрунтування»[6] .

Окремої уваги заслуговують підходи Т.М.Попової до категорії «історіографія» на тлі процесів інституціоналізації. Відштовхуючись від думки Т.Куна про наукове співтовариство і стирання граней між науками, авторка схильна розглядати історіографію не тільки в контексті історичної науки але й наукознавства загалом при збереженні її самоцінності. Назву дисципліни вона трактує як її ім'я, як головний показник інституціоналізації науки, що репрезентує ту сферу наукового знання, якою вона

[5] Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії// Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Дніпропетровськ, 1995. – С.9.

[6] Кондратюк К.К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Л., 2002. – С.234

займається[7]. Якщо спроектувати цю думку на категорію «українська історіографія», то маємо погодитись, що це ім'я, власна назва спеціальної галузі української історичної науки і навчальної дисципліни, яка отримала інституціалізацію у назвах відповідних відділів наукових установ, зокрема Інституту історії України НАН України, у назвах кафедр низки навчальних закладів, у назві наукової спеціальності ВАК України, у назвах наукових збірників. Ця галузь знань стала широко вживаною і цілком пізнаваною не тільки з боку істориків, але й представників інших галузевих наук, включаючи й українознавство. Нині будь-яка дисертаційна робота має обов'язковий атрибут: «Історіографія проблеми» або «Стан дослідження проблеми».

Працюючи над курсом лекцій з української історіографії, автор цієї розвідки намагався обґрунтувати наступне визначення її сутності як: *спеціальної галузі історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії*[8]. Автор свідомий того, що це визначення не є досконалим і всеохоплюючим, воно зумовлене, насамперед, дидактичними мотивами, але загалом окреслює три блоки, властивих для будь-якої науки, для її диференціації: предмет, методи, функції. *Предмет* дисципліни складають тенденції або закономірності нагромадження знань і збагачення української історичної думки, процес зародження, становлення і розвитку української історичної науки. Головним *об'єктом* української історіографії виступають її творці – українські історики, а ще точніше – результати їх інтелектуальної діяльності, діяльність наукових інституцій і видань, історичних наукових шкіл, вплив історичної науки на формування суспільної свідомості, насамперед історичної. Науковий, дидактичний і виховний потенціал історіографії закладений в її ключових функціях як наукової і навчальної дисципліни: пізнавальній, методологічній, конструктивно-критичній, спростовуючій, прогностичній, світоглядно-виховній або аксіологічній та ін. Українська історіографія – потужний інструмент формування масової національної свідомості суспільства і високої професійної культури корпорації істориків. Історіографія послуговується як загальнонауковими, історичними, так і специфічними, сугубо історіографічними методами[9].

---

[7] Див.:Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах … – С.152.
[8] Калакура Я. Українська історіографія … – С.11.
[9] Там само. – С. 15-18.

Запропонована нами дефініція української історіографії сформульована з урахуванням особливостей навчального процесу, орієнтацією на стислість, лаконічність і ясність, а тому вона не є повною. Чого їй бракує? З нашого погляду, до цього визначення з позицій академізму варто було б додати декілька тез, а саме: українська історіографія вивчає не лише тенденції розвитку української історичної науки, *але й умови розвитку, тобто історіографічну ситуацію досвід її організації, локалізацію установ, періодизацію, процес успадкування і примноження методології наукових досліджень, підготовки професійних істориків, а також формування історичної свідомості українського суспільства.*

Отже, категорія «українська історіографія» займає важливе місце в категоріально-понятійному апараті історичної науки. Переважна більшість фахівців схиляються до того, що *українська історіографія - це спеціальна галузь української і світової історичної науки, яка досліджує закономірності, умови і періодизацію розвитку української історичної думки, досвід організації діяльності історичних установ, осередків та центрів історичної науки, їх локалізацію, внесок українських істориків у збагачення історичних знань з вітчизняної та світової історії, процес успадкування і примноження методології наукових досліджень, підготовки професійних істориків, а також формування історичної свідомості українського суспільства.* Поняття «українська історіографія», як і будь-яка інша дефініція, завжди має творчий, конкретно-історичний характер, відбиваючи властивий для даного хронологічного відрізку зріз знань і уявлень про сутність цього поняття. По мірі розвитку української історіографії ця наукова категорія неминуче набуватиме нових форм і визначень, більш досконалих інтерпретацій, але це вже завдання наступних поколінь історіографів.

ЄЙДОС
5'2010

Rafał Stobiecki
Лодзь

Historiografia jako kategoria metodologiczna. Współczesne głosy polskich historyków

I. Wprowadzenie

To co zwraca uwagę współczesnego obserwatora przemian w sposobach rozumienia i uprawiania historii to przede wszystkim jej postępująca pluralizacja i dezintegracja. Dwie kwestie wydają się w tym kontekście szczególnie istotne. Po pierwsze, coraz silniej zdajemy sobie sprawę z niemożliwości ogarnięcia wszystkiego tego, co dzieje się w obrębie naszej dyscypliny i gubimy się w jej wielości. Nikt nie jest dziś w stanie śledzić choćby fragmentów «*produkcji historycznej*» na jakiś temat, nawet gdyby od rana do wieczora tylko czytał. Wyraźnie widać, że spełniło się proroctwo Fryderyk Nietzsche, z końca XIX w., który twierdził, że rozwój badań historycznych prędzej czy później spowoduje, że sama historiografia zacznie krępować naszą wizję przeszłości. Po drugie, na naszych oczach dokonuje się rozpad dotychczas w miarę jednolitego wzorca nauki historycznej. Widoczny staje się podział na historiografię konwencjonalną – akademicką i niekonwencjonalną, swego rodzaju, używając określenia Michela Foucaulta – «*przeciw-historię*»[1]. Współczesność czyni równoprawnymi daleko odmienne od siebie narracje o przeszłości, wiedza o historii poddawana jest procesowi instrumentalizacji, nie zwraca się uwagi na obowiązujące wcześniej reguły metodologiczne.

W tej optyce zasadne staje się pytanie o to czym jest i chce być dzisiaj historiografia? Jakie jest jej miejsce w intelektualnym instrumentarium

[1] Zob. specjalny numer «*History and Theory*» (vol. 41, 2002), poświęcony historii niekonwencjonalnej, szczególnie wprowadzenie autorstwa B. Faya «Unconvential History» (tamże).

współczesnego człowieka? Chciałbym na nie odpowiedzieć odwołując się do współczesnych głosów polskich badaczy. Zanim jednak to uczynię kilka uwag wprowadzających.

II. Konsekwencje postmodernizmu. Historiografia jako dziedzina kultury

Sytuację jako wytworzyła się w historiografii od przełomu lat 70. i 80. można metaforycznie określić jako «*krajobraz po bitwie*». Nie wdając się w szczegółowe rozważania na temat definicji czy natury postmodernizmu, pozwolę sobie zacytować jedynie spostrzeżenie brytyjskiego socjologa – Barre'go Smarta, który zdaje się identyfikować postmodernizm ze specyficznym stanem ducha ludzkości. W jego opinii ponowoczesność jest: «*kształtem naszej egzystencji, egzystencji pełnej wątpliwości, niepewności, niepokojów, które niczym chmury burzowe kłębią się na obrzeżach nowoczesności, przypominając o nieuniknionej cenie, jaką przyjdzie nam zapłacić za wszystkie przywileje związane z nowoczesnością*»[2].

W przypadku historiografii, bliskie jest mi spojrzenie na postmodernizm jako na rodzaj prowokacji intelektualnej, która podważyła nasze dotychczasowe wyobrażenia o przeszłości, zarówno w odniesieniu do profesjonalnej, akademickiej historiografii, jak i w szeroko rozumianego miejsca historii w życiu społecznym. Na czym w najistotniejszych kwestiach polegała owa prowokacja ? Ryzykując pewne uproszczenie, można powiedzieć, że postmodernistyczna historiografia, której swoistym znakiem rozpoznawczym stał tzw. narratywistyczny zwrot / *linquistic turn* / w filozofii historii, zakwestionowała tradycyjne wyobrażenia o historiografii w odniesieniu do trzech problemów.

Po pierwsze, sam status historii postrzeganej do tej pory jako nauki w sensie *science*. Czołowi reprezentanci tego kierunku – Hayden White, Frank Ankersmit czy Dominick LaCapra, starali się dowieść, że historia jest silniej związana ze sferą kultury niż nauki, że ma szereg cech wspólnych z literaturą i sztuką. Jako pretekst do udowodnienia wspomnianych poglądów posłużyły studia nad narracją historyczną. Badania podjęte zarówno przez Ankersmita jak i White´a oparte były na założeniu, że problemy narracji historycznej nie tylko mogą, ale powinny być analizowane niezależnie od samych badań historycznych[3]. Refleksje dotyczące narracji historycznej zaprowadziły czołowych przedstawicieli historiografii postmodernistycznej do

---
[2] Smart B. Postmodernizm. Poznań, 1998. S.12-13.
[3] White H. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. London-Baltimore, 1973; Ankersmit F. Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language. London-Nijhoff, 1983.

zakwestionowania podstawowego na gruncie scjentystycznej koncepcji historii rozróżnienia na historię w znaczeniu *res gestae* /dzieje/ i w znaczeniu relacji o dziejach */rerum gestarum/*. Jak napisała Ewa Domańska: «*narratywistyczna filozofia historii /…/ <<zabiła>> dzieje /res gestae/ jako przedmiot badań historycznych, pozostawiając jedynie analizę ich interpretacji, a więc pisarstwa historycznego /rerum gestarum/*»[4].

Po drugie, zwolennicy postmodernistycznej historiografii zakwestionowali fundamenty scjentystycznej teorii poznania. Dla historyka – postmodernisty świadectwo nie wiedzie bezpośrednio do przeszłości, ale do innej interpretacji przeszłości. W takiej sytuacji na gruncie owej historiografii przeszłość może istnieć jedynie jako kreacja historyka, który po prostu powołuje ją do życia w sposób podobny, w sensie mechanizmu, jak pisarz, który tworzy fikcję literacką. Jak mówi White «*przeszłość jest miejscem fantazji*»[5]. Przy czym nie chodzi w tym przypadku o zupełnie dowolne, abstrahujące od źródeł przedstawianie faktów. Zwolennicy historiografii postmodernistycznej dalecy są od kwestionowania znaczenia samego warsztatu historycznego, zasad krytyki źródeł itp. Twierdzą jedynie, że badania źródłowe stanowią dopiero początek pracy historyka, której końcowym rezultatem jest własna, subiektywna interpretacja przeszłości.

Wreszcie po trzecie, postmodernistyczna prowokacja uderzyła w zastane wyobrażenia o prawdzie, jako o podstawowej kategorii w badaniu przeszłości. Postmodernistyczni historycy zakwestionowali klasyczną definicję prawdy, jako tego co jest zgodne z rzeczywistością, jako tego co jest w mniejszym lub większym stopniu weryfikowalne. Było to rezultatem odrzucenia tezy o istnieniu obiektywnej rzeczywistości, albo przynajmniej twierdzenia, że w żaden sposób nie mamy dostępu do owej rzeczywistości, nawet jeżeli ona istnieje. Podkreślili, że z punktu widzenia historiografii trudno mówić o jednej prawdzie, że sytuacją naturalną jest istnienie wielu prawd.

Z interesującego mnie punktu widzenia, kluczowe było poddanie w wątpliwość naukowego statusu historiografii i ulokowanie jej w sferze kultury. Nastąpiło przesunięcie od ontologii w stronę epistemologii, od rekonstrukcji dziejów w stronę konstruowania obrazu przeszłości, wreszcie od wyjaśniania w kierunku interpretowania. W centrum zainteresowania badaczy znalazło się zatem pytanie nie czym jest przeszłość, ale w jaki sposób ją poznajemy ?

---

[4] Domańska E. Filozoficzne rozdroża historii /w:/ Między modernizmem a postmodernizmem. Historiografia wobec zmian w filozofii historii. Poznań, 1994. S.24.

[5] Cyt. pochodzi z wywiadu jaki E. Domańska przeprowadziła z H. Whitem: Human Face of Scientific Mind. An Interviev with Hayden White// Storia della Storiografia. Vol.24 (1994). S.7.

III. Studia nad historiografią w ujęciu E. Domańskiej, W. Wrzoska i K. Zamorskiego

Postmodernistyczna prowokacja nie pozostała bez wpływu na refleksję polskich teoretyków historiografii. Można wręcz zaryzykować tezę, że obok literaturoznawców i niewielkiej części środowiska etnologów i historyków sztuki byli oni jedynymi, którzy w swoich pracach starali się popularyzować i niekiedy wcielać w życie «*postmodernistyczne*» postulaty[6]. Nie da się tego powiedzieć o większości polskich historyków, którzy do zjawiska postmodernizmu w historiografii ustosunkowali się nieufnie, niekiedy wręcz wrogo[7].

Spoglądając z pewnej perspektywy na dorobek polskich metodologów historii, czy jak obecnie niektórzy wolą się nazywać – teoretyków historiografii, można wskazać na kilka przykładów, oryginalnych i wyróżniających się na szerszym tle koncepcji dotyczących sposobu rozumienia interesującej mnie kategorii. Mam na myśli m. in.: propozycje Ewy Domańskiej, Wojciecha Wrzoska i Krzysztofa Zamorskiego. Dokonany przeze mnie wybór ma oczywiście charakter na poły arbitralny i nie wyczerpuje nawet części palety różnych odczytań pojęcia i zadań historiografii obecnych w polskiej myśli metodologicznej[8].

Przejdę teraz do krótkiej prezentacji każdej z nich. E. Domańska związana z Uniwersytetem im. A. Mickiewicza w Poznaniu, jest autorką dwóch większych prac i szeregu artykułów, w których wyłożyła do pewnego stopnia autorską wizję nie tylko dotyczącą kondycji refleksji nad przeszłością ale także tego czym jej zdaniem powinna zajmować się współczesna historiografia[9].

---

[6] W tym kontekście warto wymienić przede wszystkim Ewę Domańską wytrwałą popularyzatorkę i tłumaczkę dorobku Haydena White'a i F. Ankersmita. Zob. np.: *White H.* Poetyka pisarstwa historycznego /red. E. Domańska i M. Wilczyński. Kraków, 2000; *Tenże.* Proza historyczna / red. E. Domańska. Kraków, 2009; *Ankersmit F.* Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii /red. E. Domańska. Kraków, 2004; *Pamięć, etyka i historia*. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych / antologia/, /red. E. Domańska. Kraków, 2002.

[7] Zob. np.: *Cetwiński M.* „Potężniejszy od Boga" ? Historyk a granice naukowego poznania przeszłości /w:/ Ad fontes. O naturze źródła historycznego /red. S. Rosik, P. Wiszewski. Wrocław, 2004. S.17-26.

[8] Zob. inne propozycje autorstwa m. in.: *Radomski A.* Kultura. Tekst. Historiografia. Lublin, 1999; *Tenże.* Historiografia a kultura współczesna. Lublin, 2006; *Solarska M., Bugajewski M.* Współczesna francuska historia kobiet. Dokonania – perspektywy – krytyka. Bydgoszcz, 2009; czy *Woźniak M.* Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych. Lublin, 2010.

9 Mam na myśli przede wszystkim dwie prace: Mikrohistorie: Spotkania w międzyświatach/ wyd. drugie uzupełnione i uaktualnione. Poznań 2005 oraz Historie niekonwencjonalne. Poznań, 2006.

E. Domańska otwarcie przyznaje się do inspiracji płynącej z dyskursu postmodernistycznego[10]. Jej zdaniem: «*Historiografia jest sejsmografem kultury. Zazwyczaj w okresach spokoju historycy ustępują miejsca przy obserwacji jego wykresów przedstawicielom innych dyscyplin: ekonomii, psychologii, socjologii. Pojawiają się jednak wówczas gdy amplituda drgań kulturowych zaczyna niepokojąco rosnąć /.../ W takich okresach humanistyka zaczyna się uhistoryczniać, a historia humanizować. Historyk zaczyna filozofować, a filozof rozprawiać o historii /.../ Człowiek spogląda w siebie, w innego człowieka, w świat, w niebo, po raz kolejny próbując odnaleźć coś stałego, nieprzemijającego, nieśmiertelnego. W swoich rozważaniach postanowiłam pójść właśnie tym tropem*»[11].

W świecie ponowoczesnym Domańska stara się odnaleźć nowe sensy, które towarzyszyć by miały uprawianiu historiografii. Przyświeca jej perspektywa zwrócona w przyszłość. Poznańska historyczka nie przesądza jaka winna być historiografia po postmodernizmie, raczej stawia pytania, nie oferując gotowych odpowiedzi. Propozycja Domańskiej jest z definicji eklektyczna, autorka pełnymi garściami czerpie z różnych dziedzin humanistyki – filozofii, teorii literatury, antropologii czy psychoanalizy. Jej rozważania wyrastają z krytyki historiografii akademickiej rodem z modernizmu. Domańska pragnie zastąpić myślenie o przeszłości oparte o triadę: Rozum – Nauka – Logika, myśleniem ufundowanym na triadzie: «*Inny*» – Dialog – Doświadczenie[12]. Stara się wprowadzić na miejsce dualizm podmiot – przedmiot, koncepcję podmiot – podmiot i oprzeć refleksję nad przeszłością o ideę dialogiczności.

Zastanawiając się nad główną ideą towarzyszącą obu książkom, można zaryzykować tezę, że Domańska pragnie rozumieć uprawianie historiografii jako analizę kulturowych «*marginesów*», refleksję nad tematami pomijanymi przez akademickich historyków, dziejami dyskryminowanych w oficjalnym obrazie mniejszości. Świadomie podejmuje foucaultowski problem «*przeciw-historii*». W pierwszej monografii, polem doświadczalnym staje się szeroko rozumiana mikrohistoria i książki Roberta Darntona, Natalie Zemon-Davies, Emanuela Le Roy-Ladurie oraz Simona Schamy. W drugiej, zainspirowana nową humanistyką angloamerykańską, wkracza w konstruowany przez siebie świat historii niekonwencjonalnych, także, choć z innych względów, kontestujących tradycyjne formy uprawiania refleksji nad przeszłością. Mamy więc w książce, rozważania nad historią nieantropocentryczną, deklarującą «*zwrot ku rzeczom*», uwagi na temat ontologii martwego ciała na przykładzie

[10] Domańska E. Mikrohistorie… S.13.
[11] Tamże.
[12] Tamże. S.35.

losów ofiar *junty* argentyńskiej czy refleksję poświęconą projektowi Muzeum Żydowskiego w Berlinie, autorstwa Daniela Libeskinda.

Obie prace łączy także perspektywa etyczna, którą w «*Historiach niekonwencjonalnych*» Domańska nazywa «*etyką troski*». Jej zdaniem to zarazem «*pewien sposób widzenia świata i bycia w świecie*»[13]. Współczesny historyk musi porzucić, przyświecający mu przez wiele lat ideał «*neutralnego obserwatora*», stać się «*strażnikiem godności i czci „Innego"* [cudzysłów – *R. S.*]». Taka perspektywa nadaje refleksji historiograficznej specyficzny rys pisarstwa «*zaangażowanego*» czy «*interwencyjnego*». Dodajmy na marginesie, z ducha marksistowskiego. Historiografia ma ujawniać «*kolonizatorski lub paternalistyczny sposób odnoszenia się do innych oraz wskazać na wynikające z niego zagrożenia*»[14].

Inną propozycję uprawiania refleksji nad historiografią zaproponował Wojciech Wrzosek, podobnie jak Domańska związany z poznańskim ośrodkiem metodologicznym, którego twórcą był Jerzy Topolski. Najpełniej została ona wyłożona w monografii «*Historia–Kultura–Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*». Wrzosek, wzorem innych myślicieli, także sytuuje historiografię w kulturze. Idąc tropem Jerzego Kmity stwierdza: «*Historia* /można by chyba dodać po myślniku także *„historiografia" – R. S./ jako dziedzina kultury dzieli z nią wszelkie wynikające z tego uwikłania. Stosunek współczesnej nauki historycznej do przeszłości – zwłaszcza odległej – to właśnie nic innego jak stosunek kultury do innej kultury, stosunek imputacji kulturowej*»[15].

Za kluczową cechę kultury Wrzosek uznaje metaforę. W jego opinii, metafora «*organizuje widzenie świata, orientuje działania w niej podejmowane, jednocześnie symbolizuje ją, wyraża wobec innych światów, konstytuuje jej tożsamość*»[16]. Głównym teoretycznym narzędziem swoich rozważań uczynił kategorię metafory historiograficznej. Odwołując się do ustaleń m. in. P. Ricouera i Maxa Blacka, przyjął rozumienie metafory jako nie tyle figury retorycznej, ile kategorii poznawczej, której sedno stanowi innowacja semantyczna. Tak pojmowane metafory to synonimy fundamentalnych idei, kategorii organizujących nasz sposób myślenia o świecie. Są one pochodnymi metafor kultury, ich specyficzną formą odnoszącą się do świata historii. Za konstytutywne dla myślenia historycznego, Wrzosek uznał trzy metafory –

[13] Domańska E. Historie niekonwencjonalne. S.30-31.
[14] Tamże. S.32.
[15] Wrzosek W. Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław, 1995. S.14.
[16] Wrzosek W. Mit i metafora /w:/ Metodologiczne problemy badań na dziejami myśli historycznej /red. J. Maternicki. Warszawa, 1990. S.81.

człowieka /w późniejszych pracach, jednoosobowego podmiotu sprawczego/, genezy i rozwoju. Z tego punktu widzenia, w sygnalizowanej pracy, dokonujące się zmiany w historiografii francuskiej potraktował jako rywalizację metafor, z których jedne /banalne, martwe/ są zastępowane przez drugie /oryginalne, żywe/. Zdaniem poznańskiego metodologa, historyk, szkoły historyczne, środowiska badaczy, nie robią nic innego jak metaforyzują przeszłość, kreując tym samym jej narracyjny obraz.

Przywoływana monografia została bardzo dobrze przyjęta przez środowisko i ma dziś status dzieła wręcz klasycznego. W latach następnych stała się istotnym punktem odniesienia – a niekiedy także źródłem inspiracji– dla studiów zarówno z historii historiografii /A. F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000/, badań na filozofią dziejów/ książka niżej podpisanego, *Bolszewizm a Historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998/, jak i klasycznych prac metodologicznych /M. Woźniak i jego studium *Doświadczanie historii. Kulturowy i społeczny wymiar mitu rewolucji*, Lublin 2003/.

Wreszcie najnowsza, w sensie chronologicznym, propozycja sformułowana została przez badacza wywodzącego się Uniwersytetu Jagiellońskiego – K. Zamorskiego. Studium «*Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*» nawiązuje do najlepszych powojennych, polskich tradycji w uprawianiu teoretycznej refleksji na przeszłością spod znaku Jerzego Topolskiego. Książka Zamorskiego wyrasta oczywiście z innego kontekstu historiograficznego niż dzieło Topolskiego, łączy je jednak kluczowe założenie – obrona naukowego, w szerokim rozumieniu tego terminu, statusu historii. Topolski, ów naukowy charakter wiedzy o przeszłości starał się obronić, czy raczej ustanowić, w oparciu o humanistyczną / aktywistyczną interpretację teorii materializmu historycznego oraz tradycję wywodzącą się z analitycznej filozofii historii[17]. Zamorski znalazł się w zupełnie innej sytuacji. Po tzw. *linquistic turn* w historiografii nie sposób było zignorować tego wszystkiego, w dobrym i złym sensie, co do teoretycznej refleksji nad historią wnieśli zwolennicy postmodernizmu. Musiał zatem broniąc swoich tez gruntownie przemyśleć ich argumenty i zaproponować nowe spojrzenie. Wychodząc od semantyki słowa historia, odnosząc się do fundamentalnej relacji historii jako dziejów i relacji o nich, zaproponował nowe na polskim gruncie ujęcie ontologicznych podstaw dziejów, ale także sposobów ich badania. Symbolicznym bohaterem swoich rozważań uczynił ową tytułową *„dziwną rzeczywistość”*, będącą

[17] Szerzej na ten temat zob.: Pomorski J. Jak uprawiać metodologię historii ? Wokół koncepcji Jerzego Topolskiego /w:/ Światooglądy historiograficzne /red. /Tenże. S.11-22.

syntezą zarówno śladów /znaków/ przeszłości, jak i ich interpretacji. Zamorski kwestionuje tezę, że związek między naszym widzeniem świata i zdarzeniem z przeszłości ma jedynie charakter fikcyjny czy jest sprawą języka i broni przekonania, że analizowane przez historyków wydarzenia pozostają w nieusuwalnej relacji do *„płaszczyzny dziejów"* /określenie Zamorskiego – *R. S.*/.

Spoglądając na historię/historiografię z perspektyw indywidualnego i zbiorowego doświadczania dziejów, Zamorski pisze o dwóch rodzajach refleksji nad przeszłością – refleksji pierwszej i refleksji krytycznej.

W jego rozumieniu, refleksja pierwsza ma charakter pierwotny, oparta jest na *„bezpośrednim"* doświadczeniu dziejów zarówno w odniesieniu do jednostki jak i grupy społecznej. Mechanizm jej powstawania można określić jako instynktowny, jest czystą rejestracją i takimże odtwarzaniem zdarzeń i faktów z dziejów. W tym wymiarze mieści się pamięć historyczna, zarówno w wymiarze indywidualnym jak i zbiorowym[18]. Refleksja pierwsza jest zatem najbardziej fundamentalną formą myślenia o przeszłości, uświadomienia sobie historyczności świata w którym żyjemy. Zamorski wyróżnił kilka typów refleksji pierwszej. Wskażę tylko przykładowo na dwa[19]. Jedną z nich jest refleksja pragmatyczna, która wyraża się *„nie tyle w chęci ustosunkowania się do każdego wydarzenia, ile zanotowania go, zapamiętania, zapisania w pamięci i opowiedzenia o nim"*[20]. Ikoną takiej właśnie refleksji stały się zdjęcia samolotów uderzających w wieże World Trade Center 11 września 2001 r. Podstawową cechą refleksji pragmatycznej jest przedstawienie zdarzeń w kronikarskim porządku następstwa zjawisk. Dokonujemy w tym przypadku porządkowania przebiegu doświadczenia i kojarzenia go z istniejącym już kulturowo oswojonym sposobem rozpoznawania świata oraz przypisujemy mu jakieś symboliczne znaczenie / np. walka cywilizacji Zachodu z terroryzmem/.

Innym typem refleksji pierwszej jest refleksja traumatyczna. Analizując ją Zamorski odwołał się do doświadczenia Holocaustu. Refleksja traumatyczna opiera się na empatii, jest próbą *„przeniesienia"* złego doświadczenia do współczesności, oswojenia go, przybliżenia doświadczeniu ludzi współczesnych[21].

Z kolei refleksja krytyczna jest niewątpliwie podstawą historii jako nauki, bazuje na zwerbalizowanym doświadczeniu refleksji pierwszej. Charakteryzuje

---

[18] Zamorski K. Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii. Kraków, 2008. S.101.

19 W pracy Zamorski wymienia więcej jej typów: refleksję magiczną, mityczną, sublimacji dziejów oraz mistyczą: Tamże. S.107-123.

[20] Tamże. S.105.

[21] Tamże. S.108.

się następującymi cechami: 1) Jest wynikiem badań, to znaczy analizuje krytycznie doświadczenie dziejów w oparciu o powszechnie uznawane procedury np. w postaci krytyki zewnętrznej i wewnętrznej źródła; 2) Ma charakter paradygmatyczny tzn. odwołuje się do kulturowo ustanowionych i obowiązujących w środowisku sposobów widzenia i badania przedmiotu poznania; 3) Opiera się na obiektywizacji własnej refleksji krytycznej poprzez odniesienie jej do istniejących już interpretacji danego wydarzenia lub zjawiska; 4) Odwołuje się ona do zasady kompetencji co oznacza, że w poznawaniu dziejów historyk zdaje sobie sprawę z ograniczeń swoich możliwości poznania i zachowuje w stosunku do nich krytyczny stosunek[22].

Konkludując, należy podkreślić, że w koncepcji Zamorskiego szeroko rozumiana historiografia, jest niejako «*rozpięta*» między dwiema formami refleksji o przeszłości. Obie są bowiem ze sobą integralnie związane, nie ma jednej bez drugiej, refleksja krytyczna jest bardziej wysublimowaną, do pewnego weryfikowalną formą doświadczania dziejów.

IV. Zamiast podsumowania

Zarysowane wyżej koncepcje polskich badaczy wyrastają z krytycznego przemyślenia wyzwań epoki postmodernizmu. Wszystkie one stanowią próbę wyjścia poza wąsko rozumiane, a dotychczas dominujące, akademickie postrzeganie sensu historiografii. Desakralizacja wiedzy historycznej, niesie ze sobą dwojakie konsekwencje. Z jednej strony, pozbawia proces poznania historycznego waloru niewinności, dowodząc, że każda historiografia jest z natury rzeczy kulturowo stronnicza, z drugiej, pozwala odkryć nowe obszary refleksji historycznej, dotychczas marginalizowane.

W tym znaczeniu inspiracje obecne w «*programach badawczych*» E. Domańskiej /historiografia jako analiza «*marginesów*» akademickiej nauki historycznej/, W. Wrzoska /historiografia jako tropienie rywalizacji konkurencyjnych wobec siebie metafor/ i K. Zamorskiego /historiografia jako studiowanie intereakcji między refleksją pierwszą i refleksją krytyczną/, stanowią cenne uzupełnienie dotychczasowych praktyk badawczych.

Wszystkie one potwierdzają także, że historiografia postrzegana jako wyraz naszej partycypacji w kulturze daje nam szansę na osłabienie ideologicznego ostrza wiedzy o przeszłości. Przez uświadomienie sobie własnych ograniczeń poznawczych, związanych z imputacją kulturową, uprawianie historii nabiera w większym stopniu cech dialogu – z inną kulturą, inną konkurencyjną wizją przeszłości, wreszcie *last but not least* innym historykiem.

[22] Tamże. S.125-154.

Валентина Корзун, Юрий Денисов
Омск

Концепт «образ исторической науки»: интеллектуальная традиция и современная когнитивная ситуация*

Влияние постструктуралистской и постмодернистской парадигм на мировую историографию второй половины XX - начала XXI вв. привело к тому, что в историографических исследованиях акцент переносится на текстуальное, дискурсивное измерение текста историка.[1] Повышенное внимание к непосредственно текстуальной составляющей историографического источника, естественным образом, диктует нам потребность в более тщательном прояснении научных понятий.

Ещё Г.-Г. Гадамер отметил: «Понятие - это и есть истинное бытие, его мы обычно подразумеваем под словом «понятие».[2] Именно понятие, с позиции классического рационализма, является исходной единицей, «кирпичиком» рационального познания.[3] В этой связи представляется

---

*Исследование выполнено при финансовой поддержке Федерального агентства по науке и инновациям в рамках федеральной целевой программы «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России на 2009-2013 гг.», государственный контракт № 02.740.11.0350

[1] См, напр.: Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. М., 2003; Гийому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений, проверенная на опыте лингвистических событий // История понятий, история дискурса, история метафор. М., 2010. – С. 85-111.

[2] Гадамер Г.-Г. История понятий как философия // Актуальность прекрасного. М., 1991.– С. 26.

[3] Власов Д. В. Логические и философские подходы к построению теоретической модели образования понятия // Электронный журнал Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 1. Философия. Политология. Электронный ресурс URL: http://zpu-journal.ru/e-zpu/2009/1/Vlasov/

продуктивным анализ отдельных научных историографических понятий в исторической ретроспективе.

Один из основоположников «Begriffsgeschichte» Р. Козеллек писал: «Исследование – это, в определённом смысле, взгляд через объектив камеры. Учёный может сконцентрировать его на одном понятии, на одном тексте, на одной серии текстов или на языке во всех его проявлениях».[4] В данной статье мы намерены сфокусировать «объектив своей камеры» на понятии «образ исторической науки», которое получает всё более широкое распространение в современной российской историографии. [5]

Использование данного понятия в историографических исследованиях «подогревается» воздействием на историю исторической науки целого ряда процессов, кажущихся, на первый взгляд, разнонаправленными и подчас антагонистическими. В их числе следует назвать сциентизацию истории с присущей ей ярко выраженной науковедческой составляющей; антропологический поворот, поставивший в центр внимания человека, воспринимающего мир сквозь призму собственного сознания; уже упомянутое выше воздействие вызовов постмодернистской революции, приведшее к осмыслению истории как метарассказа; культурологический поворот, поставивший в фокус исторических исследований вопрос о том, как действующие лица истории изменяют социокультурные реалии своего существования и деятельности.

Вместе с тем понятие «образ исторической науки» достаточно глубоко укоренено в мировую интеллектуальную традицию. Как нам представляется, его употребление в научном дискурсе генетически связано с двумя аспектами. С одной стороны, оно порождено осмыслением истории как образа или совокупности образов прошлого, которое интенсивно проходило уже в XIX-XX вв., и, соответственно, использованием понятия

---

[4] Козеллек Р.К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий // История понятий, история дискурса, история метафор. М., 2010. – С. 22.

[5] См., напр.: Корзун В.П. Образы исторической науки на рубеже XIX-XX вв. (анализ отечественных историографических концепций). Омск, Екатеринбург, 2000; Корзун В. П., Колеватов Д. М. Социальный заказ и трансформация образа исторической науки в первое послевоенное десятилетие ("На классиков, ровняйсь!") // Мир историка. Историогр. сб. Вып. 2. Омск, 2006. – С. 199-224; Юдельсон А.В. Образ исторической науки в современной отечественной историографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2000. 28 с.; Кныш Н.А. Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие. Автореф. дис. … канд. ист. наук. Барнаул, 2009. 23 с.; Денисов Ю.П., Кныш Н.А. Образ исторической науки (на материалах анализа газеты «Культура и жизнь») // Омский научный вестник. Серия «Общество. История. Современность». – 2009. – №1 (75). – С. 5-9.

«образ» как одного из центральных понятий понятийно-категориального аппарата, посредством которого обозначается предметное поле исторической науки. С другой стороны, понятие «образ исторической науки» является фактически составной частью более широкого понятия «образ науки».

Исследуя первый аспект, стоит обратить внимание на то, что само понятие «образ» достаточно ярко проявилось в процессе рефлексии относительно сущности исторического познания. Оно активно использовалось, например, в историософских дискуссиях сторонников неокантианской парадигмы. Хотя, заметим, сам термин «образ исторической науки» неокантианцами не употребляется, однако категория образа мыслится некоторыми учёными, придерживающимися неокантианских воззрений, как одна из ключевых категорий исторического познания. В частности, В. Виндельбанд, подразделявший науки на номотетические и идеографические, полагал, что различие между естествознанием и историей состоит в том, что первое ищет законы, а вторая – образы. Этот тезис, как известно, был подвергнут резкой критике другим известным представителем неокантианства Г. Риккертом.[6] Однако в различных формах он нашёл своё отражение в последующих интеллектуальных практиках.

Неокантианские историко-философские воззрения в России во многом развил А.С. Лаппо-Данилевский. Понятие «образ» в его теоретико-методологических поисках имеет особый статус. Рассматривая исторический источник как объективированный продукт человеческой психики, он полагал, что образ является не просто формой, в которой запечатлён исторический факт, но и своеобразным инструментом познания. Однако А.С. Лаппо-Данилевский подчеркивал, что «при восприятии источника, материальная форма которого служит лишь для обозначения фактов путём каких-либо символических знаков (большею частью письменных), историк… не воспринимает более или менее сохранившегося образа данного факта». По его мнению, историк вынужден «на основании знаков, символизирующих бывший факт в материальной форме, конструировать в себе его образ для того, чтобы получить возможность приступить к научному исследованию бывшего факта». При восприятии «изображения» факта историк строит его из апперципируемых им данных своего опыта; но такое построение он производит путём восприятия конкретных элементов данного материального образа; при восприятии же

[6] Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998. – С. 87-88.

условных знаков ему приходится подставлять мысленные образы прежде, чем приниматься за исследование бывшего факта».[7]

Данные общетеоретические выводы А.С. Лаппо-Данилевского, непосредственно относящиеся к процедуре исторического познания, могут быть применены и к истории исторической науки. Так, историк, пытаясь рационально осмыслить и критически проанализировать свою исследовательскую практику, имплицитно конструирует свой образ науки. В этом случае образ служит когнитивным инструментом, посредством которого историк подвергает осмыслению свою деятельность. Однако он создаётся на базе эмпирического и коммуникативного опыта историка и отражает в себе как конкретные материальные объекты, так и окружающую знаково-символическую реальность. Аналогичный когнитивный инструмент использует и индивид, не имеющий непосредственного отношения к сообществу профессиональных историков, однако предпринимающий интеллектуальные усилия по осмыслению исторической науки как части жизненного мира.

Следуя логике А.С. Лаппо-Данилевского, исследователь в процессе целенаправленной реконструкции образа исторической науки при работе с историографическим источником имеет дело с трижды артефактом. Реконструируемый им образ есть интеллектуальный конструкт, формируемый в ходе познавательного процесса из представлений, репрезентируемых создателем источника, которые в свою очередь складываются у него на базе образов, усвоенных им из окружающей среды.

Несколько с иных позиций к понятию «образ» в своих историко-философских изысканиях обращался О. Шпенглер. В работе «Закат Европы» он писал: «Природа есть образ, в котором человек высокой культуры придает единство и значение непосредственным впечатлениям своих чувств. История - это образ, - при помощи которого воображение человека стремится почерпнуть понимание живого бытия мира по отношению к собственной жизни и таким способом придать ей углубленную действительность».[8] История как образ выступает у О.Шпенглера в качестве инструмента в познании субъектом объективной реальности. Из приведённого выше положения вытекает, что в процессе научного осмысления историком своей деятельности неотъемлемой частью когнитивного процесса является конструирование образа исторической

[7] Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. М., 2006. – С. 297.

[8] Шпенглер О. Закат Европы. Т.1: Образ и действительность. Новосибирск:, 1993. – С. 39-40.

науки в его сознании. Образ исторической науки в историографическом исследовании может рассматриваться как исходный пункт, отправная точка восприятия исследователем исследуемого им материала.

Точка зрения неокантианцев и О. Шпенглера находится в корреляции с мыслью, высказанной на рубеже XIX-XX вв. французским медиевистом Ш. Сеньобосом, который полагал, что «фактически мы оперируем не реальными объектами, а представлениями, которые мы составляем об объектах».[9] Безусловно, он допускал, что какие-то из этих представлений могут быть воспоминаниями о реальных объектах. Однако воспоминание, по его мнению, - «это уже всего лишь образ».

На необходимость изучения образов прошлого как одного из основных условий исторического познания указывал и В. Беньямин. Рассуждая об образности прошлого, он утверждал, что «прошлое только и можно запечатлеть как видение, вспыхивающее лишь на мгновение, когда оно оказывается познанным, и никогда больше не возвращающееся». В связи с угрозой исчезновения «невозвратимого образа прошлого» В. Беньямин предлагает «зафиксировать образ прошлого таким, каким он неожиданно предстает историческому субъекту».[10]

Своё истолкование понятия образ применительно к исторической науке дал и М. Хайдеггер. В своей работе «Бытие и время», говоря о том, что «наша идентичность возникает из историчности», он указывает на то, что люди «волей-неволей» стремятся постичь образ прошлого.[11] В трактате «Кант и проблема метафизики» М. Хайдеггер касается уже самой сущности понятия «образ» и дает такое его описание-определение. «Обычно мы называем образом вид определенного сущего, поскольку оно открыто как нечто наличное. Оно предлагает вид. Исходя из этого значения, «образ» также может значить: отображающий вид некоего наличного (отображение), или же вслед-образующий (воспроизводящий) вид некоего более не наличного, или же про-образующий (предвосхищающий) некоего только должного быть осуществленным сущего».[12] Согласно М. Хайдег-

---

[9] Seignobos Ch. La méthode historique appliquée aux sciences socials. Paris, 1901. P. 118. Цит. по: Глебова И.И. Политическая культура России: образы прошлого и современность. М., 2006. – С. 27.

[10] Беньямин В. О понятии истории // Новое литературное обозрение. – 2000. – №46.– С.82.

[11] Хайдеггер М. Бытие и время. Электронный ресурс. http://www.lib.ru/HEIDEGGER/bytie.txt

[12] Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. Электронный ресурс. http://hpsy.ru/authors/x 104.htm

геру, чтобы познать сущее, нужно, чтобы оно «явило образ», а для этого «оно должно быть определено, налично и открыто».[13]

Как мы видим, в философской традиции заметен устойчивый интерес к категории «образ». Более того, он укоренён в историко-познавательный процесс, и обращение к образу осмысливается как важнейшее условие познания прошлого. В этом плане понятие «образ» оказывается в неразрывном сопряжении с понятием исторической науки. С одной стороны, образ выступает инструментом, посредством которого осуществляется когнитивная деятельность историка в силу её устремленности в прошлое. С другой стороны, сама историческая наука в процессе рефлексии историка предстаёт перед ним в качестве образа, усвоенного через систему образования, существующих в рамках научного сообщества норм и ценностей, собственного культурно-исторического опыта.

Важной предпосылкой к актуализации в современном историографическом дискурсе понятия «образ исторической науки» стало появление во второй четверти прошлого столетия в зарубежной историографии работ, посвящённых исторической (культурной) памяти. Рефлексия по проблеме памяти с античных времён была неразрывно связана с рефлексией по проблеме образа. П. Рикер в своём исследовании продемонстрировал, что понятие «образ», начиная с античных традиций философствования занимало значимое место в понятийном аппарате исследователей феномена человеческой памяти.[14] Не вдаваясь подробно в историю развития философских представлений о памяти, отметим, что, согласно выдвинутой в середине XX века концепции коллективной памяти, образы прошлого, формирующие «общую» память, участвуют в процессе конституирования коллективных идентичностей.

Согласно концепции М. Хальбвакса, социальные группы конструируют свои образы мира, устанавливая - посредством коммуникации - некие согласованные версии прошлого. Главным предметом истории становится не событие прошлого, а память о нём, тот образ, который запечатлелся у переживших его участников и современников, транслировался непосредственным потомкам, реставрировался или реконструировался в последующих поколениях, подвергался «проверке» и «фильтрации» с

[13] Heidegger M. Die Geschichte des Seyns Электронный ресурс. http://metataphysica.free.fr/Heidegger/Die%20Geschichte%20des%20Seyns.pdf

[14] Рикер П. Память, история, забвение. М., 2004. – С. 25-26.

помощью методов исторической критики.[15] Образ исторической науки при таком подходе можно рассматривать как разновидность образов прошлого, в которых структурирована реальность, а его научное осмысление, как важный компонент научного осмысления самой исторической науки.

В результате в центре внимания современного историографа оказывается тот образ исторической науки, который сложился в определённый временной период и был запечатлен в памяти отдельных её представителей, в коллективной памяти научного сообщества и социума в целом. Понятие образ исторической науки в таком ракурсе охватывает те представления об истории, которые формируются в профессиональном сообществе историков, транслируются с помощью различных каналов и коммуникативных средств остальной части общества и непосредственным преемникам – молодым историкам, деконструируются или реконструируются в последующих поколениях историков, подвергаются верификации и фильтрации посредством методов исторической критики. Одновременно с этим понятие «образ исторической науки» вбирает в себя и те представления о научном знании о прошлом, которые откладываются в памяти членов социума, не связанных напрямую с профессиональной корпорацией историков, в результате восприятия ими разноплановой «исторической» информации. Понятие «образ исторической науки» фактически отражает запечатленное в коллективной и индивидуальной памяти восприятие истории и даже способов её постижения.

Не менее важным аспектом актуализации понятия «образ исторической науки» в историографическом дискурсе явилось влияние философии постмодернизма на развитие исторической науки. Ф. Р. Анкерсмит даже говорит о появлении «новой» формы историографии в противоположность «старой», или традиционной, «дистинкции двух линий в различных взглядах на природу исторической реальности, исторических текстов и отношений между ними».[16]

В своих историко-философских построениях теоретики постмодернизма зачастую отталкиваются от предложенной ещё Г. Гегелем «двойной трактовки» истории, как «непосредственно самого прошлого» и как «рассказа о прошлом». Однако, согласно постмодернистской парадигме, постижение истории в её первой трактовке практически не

[15] Репина Л.П. Образы прошлого в памяти и в истории // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. М., 2003. – С. 9.
[16] Анкерсмит Ф.Р. Эффект реальности в историописании. Динамика историографической топологии // История и тропология: взлет и падение метафоры. М., 2003. – С. 261.

осуществимо, так как подавляющее большинство известных истории фактов, за исключением наиболее очевидных, не поддаётся верификации. С той же проблемой сталкиваются и другие гуманитарные науки, «прародительницей» которых, по мнению М. Фуко, и была «возникшая гораздо раньше» история.[17] Выход из сложившейся кризисной ситуации был найден в обращении ко второй трактовке истории как некоего метарассказа, описания прошлого, текста. Согласно ей, историограф, стремясь постичь историческую науку, сталкивается лишь с её образом, передаваемым при помощи определённого набора знаков и символов.

Ситуация Постмодерна в историографии выдвигает на авансцену проблемы языка, образования значений, способов и типов коммуникации. История исторической науки превращается в историю метарассказа, что рельефно высвечивает теоретико-методологические перспективы использования критического дискурс-анализа в историографическом исследовании. Особенно интересной представляется точка зрения представительницы социокультурного направления дискурсивного анализа Р. Водак. Она полагает, что «в споре о прошлом речь идёт не о том прошлом, которое признаётся или отрицается, вытесняется из сознания или забывается, а о том какие имеются образы прошлого и как один из них становится тем самым – приемлемым и актуальным». Говоря об образах прошлого, Р. Водак использует в тексте термин «Geschichtsbilder», который можно перевести на русский язык также и как «образы истории».[18] Постижение истории исторической науки предстает как постижение её различных образов. Понятие «образ исторической науки» в результате становится центральным понятием историографии.

Из всего выше сказанного явствует, что актуализация понятия «образ исторической науки» в современной когнитивной ситуации, с одной стороны, была подготовлена долговременными процессами, протекавшими в европейской интеллектуальной традиции на протяжении двух предыдущих столетий, с другой стороны, явилась ответной реакцией на произошедшую во второй половине XX века постмодернистскую революцию. Несмотря на то, что вызовы постмодернизма буквально перевернули всё историческое знание, понятие «образ» не покидает научный дискурс. Напротив, оно переживает новый взлёт. Это объясняется тем, что именно категория образ, подчас, представляется той «тонкой соломинкой», за которую может ухватиться историк, выплывая из моря

[17] Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. – С. 384.
[18] Wodak R. Die Sprachen der Vergangenheit: öffentliches Gedenken in österreichisches und deutschen Medien. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1994. S. 9-17.

гносеологического пессимизма, в которое погрузили нас постмодернисты, поставив под сомнение существо предмета историографического познания.

В этой связи необходимо отметить, что в 90-е гг. прошлого века между двумя тенденциями в исторической науке, которые условно можно назвать «реализмом» и «постмодернизмом», наметился своеобразный консенсус. Он нашёл своё выражение в очередном витке исторической науки, именуемом «культурным», или «культурологическим» поворотом. Это движение в направлении новой концептуализации социально-исторической реальности базировалось на методологических разработках социологических теорий 1980-х годов, которые рассматривали культуру не как детерминирующую систему символов и знаков, а как набор компетенций, инструментов или стратегий, посредством которых индивид использует эти символы и знаки в своей практической деятельности.[19] В результате в историографии рубежа XX-XXI вв. уделяется пристальное внимание тому, как индивид осваивает окружающую действительность.

Такой подход акцентирует роль дефиниции «образ» в понятийно-категориальном аппарате, описывающем предметное поле науки о прошлом, и заставляет нас несколько по-иному взглянуть на смысловое наполнение понятия образ исторической науки.

Предпринимая интеллектуальные усилия, направленные на осмысление собственной профессии и изучение данной отрасли знаний, историк создаёт образ исторической науки, опираясь на имеющийся у него багаж теоретических знаний и эмпирический опыт, и, одновременно испытывая на себе воздействие образов, репрезентируемых в текстах историографических источников. Под образом в данном случае понимается динамичный и ситуативно определяемый интеллектуальный конструкт, создаваемый историком в процессе познавательной деятельности.

Образ исторической науки получает роль связующего звена между объектом и субъектом познания, а создание рационально-абстрактного образа объекта становится одним из этапов критического осмысления исторической науки. Принципиально значимым для нас в прояснении сути понятия «образ исторической науки» является подход, согласно которому образ науки как таковой существует лишь в процессе непрерывного превращения полученного знания о науке в деятельность по её изучению, лишь как единство этих взаимосвязанных сторон.[20]

---

[19] Репина Л.П. Историческая теория после «культурного поворота» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 20. М., 2007. – С. 6.

[20] Юлина Н.С. Структура образов науки // Структура и развитие научного знания. М.,

Вместе с тем, как мы уже отмечали выше, есть и другой аспект использования понятия «образ исторической науки» в современном научном дискурсе. Речь идёт о более широком понятии «образ науки». В данном ракурсе понятие «образ исторической науки» находится в одном ряду с такими понятиями, как «образ гуманитарного знания»[21], «дисциплинарный образ науки»[22], «русский образ науки»[23] и т.д.

Начиная с 80-х гг. прошлого века российском науковедении и философии распространяется трактовка понятия «образ науки» как совокупности представлений. В частности, Н.С. Юлина обозначает образы науки как «сложные культурно-идеологические образования, структуру которых трудно охватить одним строгим определением».[24] Среди составляющих образ науки компонентов она выделяет представления о нормах и целях научного исследования и ценностные мотивы, входящие в «контекст открытия»; фундаментальные метафизические предположения о месте человека в ней; представления о статусе той или иной науки и её теоретико-методологического арсенала в системе знания; альтернативные представления о науке, выдвигаемые в нелидирующих дисциплинах в противовес утвердившемуся стереотипу науки; мифологические образования.[25] По мнению Б.С. Кузнецова, структуру образа науки составляют: целостное представление о научном знании; представление о науке как социальном институте; совокупность представлений о закономерностях развития научного знания и генезисе науки как таковой, представления об идеале научного знания.[26] В.П. Филатов, рассматривая понятие социокультурного «образа науки» определённого времени и определённой культуры, включает в него «представление учёных и более широких слоёв общества о природе и целях науки, о её социальной роли, о её месте среди других форм духовной культуры (религии, искусства, политического сознания).[27]

1982. – С. 259-260.

[21] Моисеев Н.Н. Образ гуманитарного знания // Вестник ВАЕ = Herald of the BAE. – 2000.– № 1. – С. 60-66.

[22] Шилков Ю.М. Дисциплинарный образ современной науки // Философия науки. – 2002.– №4. – С. 3-20.

[23] Абрашкин А.А. Русский образ науки // Наука и повседневность: коммуникация, междисциплинарность, металингвистика. – 2003. – Вып. 5. – С. 154-164.

[24] Юлина Н.С. Образы науки и плюрализм метафизических теорий // Вопросы философии. – 1982. – №3. – С.110.

[25] Там же. – С. 110-111.

[26] Кузнецов Б.С. Образ науки и эвристическая функция философии // Методология науки. Новосибирск, 1985. – С. 138.

[27] Филатов В.П. Образы науки в русской культуре // Вопросы философии. –1990. – №5.–

В этих попытках определить понятие «образ исторической науки» прочитывается современная «неклассическая модель науки». Упрощенно говоря, понятие «образ исторической науки» предполагает, что структура образа науки включает в себя такие компоненты, как общие представления о научном знании; о закономерностях развития этого феномена; о месте науки в обществе; о ценностном отношении к науке как в обществе в целом, так и внутри научного сообщества; альтернативные представления о науке, зафиксированные вне научного сообщества.

Применительно к истории исторической науки понятие «образ науки» было апробировано в монографии «Образы исторической науки на рубеже XIX – XX вв. (анализ отечественных историографических концепций)[28], в которой складывание образа исторической науки рассмотрено в связи с процессом её внутренней легитимации. Вопреки стереотипным представлениям, данный процесс детерминирован не только новыми философскими доктринами, становление образа науки во многом предвосхищается на уровне конкретных научных исследований – практическая рефлексия как бы предшествует и сопутствует рефлексии общеметодологической. Образ исторической науки складывается, проясняется, развивается в рамках неформального общения, межличностных коммуникаций, что ныне именуется историографическим бытом. Выбор самобытного способа личностного бытия выступает предпосылкой парадигмальных поисков, происходит своеобразное проецирование индивидуально-личностного в научное. На примерах творчества А.С. Лаппо- Данилевского, П.Н. Милюкова, С.Ф. Платонова были зафиксированы различные образы исторической науки, различные проекты видения её дальнейшего развития, что нашло воплощение в различных типах школ, в попытках создать собственный круг общения, соответствующую интеллектуальную среду для репрезентации того или иного образа науки для расширения поля влияния. В наиболее рефлексированном виде такой образ прочитывается через историко-научные и тексты методологического содержания, а также в интеллектуальных биографиях, где историки размышляют о своем ремесле.

Истолкование понятия «образ исторической науки» как совокупности представлений было успешно применено омской исследовательницей Н.А. Кныш в диссертационном исследовании «Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие». По её мнению, структура

С.39-40.

[28] Корзун В.П. Образы исторической науки на рубеже XIX-XX вв. (анализ отечественных историографических концепций). Омск, Екатеринбург, 2000.

образа науки включает в себя: 1) целостное представление о научном знании, своего рода модель науки; 2) представление о науке как социальном институте; 3) совокупность представлений о закономерностях развития научного знания и генезисе науки как таковой; 4) представление об идеале научного знания и базовых ценностях научного сообщества. На базе данной структуры исследовательница произвела реконструкцию официального образа советской исторической науки и ученого-историка и выявила каналы его трансляции и особенности рецепции корпорацией историков во второй половине 1940-х – начале 1950-х гг. [29]

Вместе с тем нам хотелось бы подчеркнуть, что понятие «образ исторической науки» носит междисциплинарный характер. Поскольку категория «образ» интенсивно осмысливается в различных отраслях гуманитаристики, то представляется возможным использовать некоторые наработки представителей «неисторических» дисциплин применительно к интересующим нас сюжетам. Так, Л.С. Мамут при ретроспективном изучении образа государства обращает внимание на три компонента образа как особой единицы сознания: дескрипцию (описание действительности), оценку (выражение отношения к действительности), прескрипцию (предписание поступка).[30]

На этой основе мы можем выделить в структуре образа исторической науки когнитивную, оценочную, «футуристическую» составляющие.

Когнитивный компонент, который условно в соответствии с принятым в отечественной психологии делением[31], можно обозначить как «образ-знание», затрагивает предметное поле исторической науки. Он выступает в форме истинного, или ложного, верифицированного, или неверифицированного, зафиксированного знания, то есть как отраженная субъектом картина существующей реальности. По этой причине он во многом детерминирует остальные компоненты образа. Данный структурный компонент образа исторической науки в свою очередь состоит из трех частей:

- во-первых, из знаний индивида о различных исторических эпохах, периодах, процессах, событиях, датах, личностях и т.д.;

[29] Кныш Н.А. Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2009. – С.8.
[30] Мамут Л.С. Образ государства как алгоритм политического поведения // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 85.
[31] См. напр., Гришин Е.В. Феномен восприятия и его влияние на электоральное поведение // Вестник Московского государственного областного университета. – 2007. – № 3. – С. 201.

- во-вторых, из знаний об истории, как об институционализированной научной дисциплине (о её предмете, различных её отраслях, функциях, методологическом инструментарии и т.д.)
- в-третьих, из знаний о субъекте научного творчества (о заметных представителях исторической науки, о нормативно-ценностных и культурно-ценностных ориентациях, принятых в рамках данного сообщества, местах его локализации).

Оценочный компонент образа исторической науки, как особой единицы сознания, условно можно назвать «образ-значение». Он вбирает в себя значение исторической науки для индивида, в сознании которого он формируется. Именно «образ значение» встраивает представления об исторической науке в ценностно-смысловую систему человека, определяя их место в ней. Вместе с тем данный компонент находится в тесной корреляции с когнитивным компонентом. Его содержательное наполнение варьируется в зависимости от содержательного наполнения образа-знания. Оценочная интерпретация индивидом исторической науки находится также в прямой зависимости от степени и уровня его взаимодействия с данной отраслью научного знания.

«Футуристическая», прескриптивная составляющая образа исторической науки может быть условно обозначена как «образ-ожидание». Она вмещает в себя иррациональные компоненты, связанные с «направленностью истории в будущее». Одновременно данный компонент отражает запросы социума и потребности отдельного индивида, реализацию которых призвана обеспечить историческая наука, ожидания «исторической оценки» определенных временных отрезков, процессов, событий, фактов, по тем или иным причинам имеющих для них особое значение.

Выделение этих трёх компонентов в структуре образа исторической науки является весьма условным. В сознании индивида все три компонента находятся в тесном сочленении. Формирование образа исторической науки в общественном сознании, как и любого другого образа, не предполагает непременного наличия всех трёх компонентов. Вместе с тем наличие этих трёх составляющих образа исторической науки в сознании профессионального историка, как видится, является неотъемлемым условием адекватного осуществления познавательной деятельности.

Заключая наши рассуждения, хотелось бы ещё раз обратить внимание на то, что употребление понятия «образ исторической науки» имеет глубокие корни в интеллектуальной традиции. Его введение в научный дискурс и актуализация на рубеже XX-XXI вв. неразрывно связано с осмыслением истории как образа или совокупности образов прошлого

и, соответственно, с использованием понятия «образ» для обозначения предметного поля и методологического инструментария исторической науки. С другой стороны, в отечественном гуманитарном знании конца XX в. актуализация понятия «образ исторической науки» проходила в русле актуализации более широкого понятия «образ науки» и связана большей частью с науковедческими и культурологическими поисками второй половины XX в.

Выдвижение данного понятия в фокус историографических исследований обусловлено процессами, протекающими в истории исторической науки и на данный момент, когда, с нашей точки зрения, происходит сближение двух подходов: утилитарно-науковедческого и подхода, который условно можно назвать мнемологическим, укладывающимся в общий культурологический тренд современной гуманитаристики. Понятие образа науки из философского превращается во всё более инструменталистское, эвристически ориентированное и проникает в ткань конкретных историографических исследований.

Приведённые выше дефиниции и структуры образа исторической науки не являются в полной мере универсальными. Они представляют собой лишь матрицу, на базе которой можно строить историографическое исследование. Многообразие приведённых выше подходов и дефиниций свидетельствует о многогранности концепта «образ исторической науки».

Дарина Андросова-Байда
Дніпропетровськ

«Образ історика»: генеалогія поняття

«Минуле може бути реконструйоване
лише з допомогою уяви»
Рікер П. Час і оповідь.

Місце, яке сьогодні посідає категорія «образ» у царині гуманітарних наук, могло б стати доброю ілюстрацією до теорії П. Сорокіна про методологічні та термінологічні моди. Екстраординарне поширення цього конструкту в межах історичних, соціологічних, психологічних досліджень свідчить про неабияку його популярність та універсальність, що стало запорукою набуття поняттям «образ» статусу міждисциплінарного.

«Зручність» цього поняття для розробок у полі сучасних гуманітарних студій надзвичайна, оскільки на тлі втрати наукою ролі «речника об´єктивних істин», «образ» став тією чарівничою паличкою, яка дозволяє накинути на будь-який дослідницький продукт (незалежно від об´єкту та методологічної платформи дослідження) «серпанок суб´єктивності».

Вагомим фактором прискорення «суб´єктивації» історичного мислення став розвиток полі- та міждисциплінарних досліджень, які змусили артикулювати «гірку правду» історіописання: між «подією» та «історичним фактом» не можна ставити знаку рівності, оскільки «події відбуваються та – більш-менш адекватно – відображаються у документальних джерелах і пам´ятках»; факти ж – «конструюються в думці та/або в уяві» та «існують лише у думці, мові чи дискурсі»[1]. Особливістю творчого мислення (одним з різновидів якого виступає мислення наукове) є його аналогова природа, сутність якої Ю. Лотман розкриває через

[1] Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. – С. 19.

операційні можливості маніпулювання об´єктами та поняттями, указуючи, що творче мислення будується на основі уявного зближення об´єктів та понять, які поза риторичною ситуацією зближенню не підлягають[2].

Творення історії, таким чином, відбувається за допомогою «історичної уяви», яку сучасні дослідники подають як різновид мислення образами й асоціаціями. Але навіть відмова від «істинності» історії не скасовує бажання істориків «перебувати в істині». Саме цим прагненням П. Рікер обумовлює звичайне сприйняття історичного образу подібно до контуру, залитого світлом розуміння. На думку дослідника, образ – єдина категорія, яка захищає історичну науку від суцільного скепсису[3].

Контент-аналіз періодичних і монографічних видань дозволяє виявити тенденцію до частого вживання терміну «образ» у вітчизняних історичних та історіографічних дослідженнях, зокрема в складі понять «образ нації», «образ науки», «образ історіописання», «образ історика». Разом з тим простежується тенденція до використання цих термінів на прикладному рівні; відтак досі не розроблена проблема їх теоретичного обґрунтування.

Донині залишається відкритим і питання концептуалізації поняття «історіографічний образ» та зокрема його різновиду – поняття «образ історика». Зауважимо, що певна плутанина з визначенням поняття «образ» характерна не тільки для історичної науки та історіографії. Представники суміжних дисциплін і течій гуманітаристики також звертають увагу на його неоднозначність. Термінологічну нечіткість як характерну рису поняття «образ» дослідники пов´язують зокрема з історією походження самого слова в різних мовах. Так, англійське «image» та іспанське «imagen» етимологічно виходять з латинського «imago», коренева метафора якого вказує на імітацію (imitari) у процесі копіювання оригіналу (наприклад, при виготовленні скульптурної копії).

О. Гостев звертає увагу на особливості формування слова «образ» та його похідних у російській мові («воображение», «отображение», «изображение»), указуючи, що за словником Даля «образ» – це модель, річ, за розміром якої повинні виготовлятися інші речі[4].

Серед функцій історіографічних образів виокремлюються смислоутворювальна (історіографічний образ як модель для переосмислення досвіду), систематизувальна, комунікативна (історіографічний образ

[2] Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., 1996. – С. 60.

[3] Рикёр П. История и истина. СПб., 2002. – С. 20.

[4] Гостев А. А. Психология вторичного образа. М., 2007. – С. 22.

посутньо є продуктом авторської інтерпретації, але для читача – завжди сировиною для інтерпретацій), функція формування корпоративної ідентичності. Важливою є також функція збереження історичної пам´яті (оскільки життєвий цикл історіографічного образу зумовлений періодами актуалізації смислу, його можна розглядати як своєрідний конденсатор пам´яті).

Перша в українській історіографічній традиції спроба експлікації поняття «історіографічний образ» належить С. Болдирю та Є. Чернову, які в статті «Історіографічний образ: спроба розширення методологічного арсеналу науки історії історичного пізнання» не тільки намагаються розкрити епістемологічний потенціал категорії «історіографічний образ», але й подають авторську версію динаміки його розвитку, виокремлюючи чотири етапи його формування[5]. Витоки історіографічного образу, на думку авторів статті, слід шукати в «прижиттєвих образах», активними творцями якого часто стають і самі «прототипи» (йдеться про міфологізований образ, свідомо створюваний як основа для ідейного автопортрету).

Таким чином, перший етап формування історіографічного образу пов'язаний з фіксацією характерних рис «прототипу» в історіографічних джерелах. Утім, підкреслюють автори, інформація джерел не тотожна інформації про «прижиттєвий образ». На другому, некрологічному етапі найчастіше визначається історіографічна доля образу, серед найважливіших факторів збереження якого дослідники називають збереження джерел, мемуарізацію, публічне розповсюдження оцінок і характеристик, стереотипізацію[6]. Третій етап – науково-критичний. Четвертий – редукційний. Як зауважують автори, у ході кожного етапу, а також між етапами, можуть спостерігатися протистояння, поглинання та перетинання образів.

До об´єктів образотворення в історичній науці С. Болдир та Є. Чернов відносять явища, події, історичні періоди, персоналії (образ конкретної людини). Зазначимо, що в сучасній українській історіографії домінує саме персонологічний підхід, який у створенні образу історика обмежується констатацією прикметних особливостей творчого доробку та інтелектуальної біографії дослідників. Як зауважує О. Ясь, найчастіше подібні образи побутують у вигляді стислих афористичних визначень

[5] Болдырь С. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. // Українська історична наука на порозі XXI ст. : Харківський історіографічний збірник. Харків, 1996. Вип. 2. – С. 91–102.
[6] Там само. – С. 98–99.

на кшталт «історик-антиквар», «історик-критик», «історик-художник» тощо[7].

Дніпропетровський дослідник С. Світленко пропонує власну версію адаптації терміну «образ» до потреб історіографічних досліджень, розмежовуючи зокрема поняття «історичний» та «історіографічний образ». Перший подається дослідником як результат реконструкції у свідомості людини походження, основних внутрішніх і зовнішніх прикмет історичного явища, процесу, персоналії цілої епохи, зформований на основі світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння[8]. Натомість історіографічний образ, на думку автора, – це результат осмислення й інтерпретації історичного образу, віддзеркалений у наукових дослідженнях[9].

Отже, сучасна історична наука вже досягла того рівня свідомості та самосвідомості, коли суб´єктивна природа людського пізнання не піддається сумніву. У цьому ключі симптоматичним є становлення одного з напрямів нової соціальної історії – історії інтелектуалів, характерною відміною якого від класичної інтелектуальної історії є зміщення акцентів з «історії ідей» на «людський вимір»[10]. Тенденція до антропологізації інтелектуальної історії спричинила підвищений інтерес науковців до уточнення об´єкту таких досліджень, відтак важливим завданням стала експлікація поняття «образ історика».

Деякі кроки в цьому напрямку зроблені російськими історіографами І. Бєленьким[11], В. Корзун[12], К. Бамбізовою[13]. Зокрема, І. Бєленький

[7] Ясь О. Історія як сюжет/ Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 89.

[8] Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. К., 2006. Вип. 2. Ч. 1. – С. 309.

[9] Там само. – С. 310.

[10] Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории // Философский век : альманах. – СПб., 2006. Вып. 32 : Бенджамин Франклин и Россия: к 300-летию со дня рождения. Ч. 2 / отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – С. 101–108. http://ideashistory.org.ru/pdfs/a32.pdf.

[11] Беленький И. Л. Биография и биографистика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность : Историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. М., 2005. – С. 37–54 ; Его же. Образ историка в русской культуре XIX–XX вв.: Предварительные соображения. // Историк во времени: Третьи Зиминские чтения: доклады и сообщения научной конференции. М., 2000. – С. 14–26.

[12] Корзун В. П. Образ ученого в отечественной историографической традиции рубежа XIX–XX вв. // Научная конференция памяти Н. М. Ядринцева : Историография и методология истории. Омск, 1992. – С. 19.

[13] Бамбизова К. В. Образ историка и его ремесла глазами историка-медиевиста И. М. Гревса (конец XIX – начало XX века). // Мир историка : историографический сборник /

запропонував систему узагальнених уявлень про істориків XIX–XX ст. в якості апарату для дослідження комплексного образу історика. Ці уявлення, на думку науковця, визначаються такими рисами: особистісно-психологічна стилістика та стиль наукового мислення; світоглядна й політична орієнтації, етнокультурна та культурно-історична ідентичності, ранг і статус в академічній та університетській наукових спільнотах, приналежність до певної наукової школи, течії, напрямку; поколінна стратифікація, професійний зв'язок з різними сферами політичного, суспільного й культурного життя, родова приналежність до тієї чи іншої культурно-історичної та політичної доби [14]. Утім, за досить повного осягнення всіх вимірів професійного життя історика І. Бєлєнький повністю ігнорує приватну сферу життя, а відтак, і питання взаємовпливів цих двох сфер на становлення й динаміку образу історика (наприклад, феномени професійної деформації, професійного «згорання»).

Усе більшої популярності серед російських історіографів отримує інший підхід до вивчення образу історика певної доби, який можна охарактеризувати як «дзеркальний». Дослідники, прочитуючи відгуки істориків про колег та оцінки їхньої діяльності, намагаються відстежити витоки рефлексій у певному ідеальному образі представника професії, який поступово формується у свідомості людини[15]. Проте прибічники цього підходу також зосереджуються тільки на професійних самопрезентаціях прототипу, розуміючи образ історика як сукупність уявлень про професійні та особистісні якості науковця, про статус і роль в історичному співтоваристві, завданнях його ремесла та ставлення історика до них[16].

Упровадження в історіографічний тезаурус поняття «образ» вимагає деяких уточнень. Хронологічна розірваність між суб´єктом та об´єктом історіографічного дослідження дозволяє стверджувати, що історіографічні образи можна віднести до класу вторинних образів, особливістю формування та існування яких є відсутність впливу стимулу-прообразу[17].

Под ред. В. П. Корзун, А. В. Якуба. Омск, 2007. Вып. 3. – С. 213–243.

[14] Беленький И. Л. Образ историка в русской культуре… – С. 20–21.

[15] Мамонтова М. А. Образ русского историка в представлении С. Ф. Платонова (В. О. Ключевский и К. Н. Бестужев-Рюмин). // Отечественная историография и региональный компонент в образовательных программах: проблемы и перспективы : мат-лы науч.-метод. конф. Омск, 2000. – С. 63–66.

[16] Бамбизова К. В. Образ историка и его ремесла глазами историка-медиевиста И. М. Гревса… – С. 216.

[17] Гостев А. А. Психология вторичного образа… – С. 25.

Роль фіксатора та регулятора руху вторинних образів при цьому виконує рівень уявлень[18].

Особливістю історичного та історіографічного мислення є ретроспективна спрямованість дослідницької рефлексії та її одновекторність (на цьому, зокрема, наголошують С. Болдир та Є. Чернов, указуючи, що образ за своєю сутністю є односторонньою абстракцією об´єкту[19]). У соціальній рефлексії, здійснюваній у режимі теперішнього часу, виокремлюються два вектори: перший реалізується в усвідомленні індивідом того, яким його бачить партнер у спілкуванні; другий відображений у так званих процесах дзеркальних відображень «іншого», які формують «образ партнера».

Для розуміння відмінностей між одно- та двовекторними актами рефлексій можна навести популярний серед психологів «принцип соціальної рефлексії Дж. Холмса», який розкриває механізм соціальної (а отже, двовекторної) рефлексії на прикладі двох уявних співрозмовників: Джона і Генрі. Дж. Холмс зазначає, що в комунікативній ситуації двох осіб фактично «присутні» шість сторін/позицій: Джон, яким його створив Бог; Джон, яким він себе бачить сам, Джон, яким його бачить Генрі, та ті ж самі позиції для Генрі.

Російський дослідник О. Гостев у монографії «Психологія вторинного образу», розкриваючи механізми формування уявлень, наводить результати досліджень Р. Урсано, С. Зонненберг, С. Лазар, присвячених проблемам формування так званих «об´єктних уявлень». Згідно з їхньою теорією, будь-яка зустріч з незнайомою людиною, за умови наявності інтересу до неї, є поштовхом до формування нового об´єктного уявлення. Людина, спостерігаючи за новим знайомим, намагається віднайти в пам´яті наявні стереотипи для її оцінки. Урешті незнайома людина оцінюється за допомогою ідей, думок та почуттів, які були вироблені для оцінки іншої людини[20]. На нашу думку, цей хід думок можна екстраполювати й на особливості історіографічного мислення.

Не можна лишати поза увагою аксіологічний аспект формування вторинних образів, до яких, як було зазначено вище, відносимо й поняття «образ історика». Образна сфера належить своєму носію, отже, зумовлена його мотивами, смислами, значеннями, відношеннями. Як указує В. Барабанщиков, система суб´єктивних відносин особистості створює

[18] Барабанщиков В. А. Системность. Восприятие. Общение. М., 2004. – С. 141.
[19] Болдырь С. П. Историографический образ… – С. 96.
[20] Гостев А. А. Психология вторичного образа… – С. 57.

багатовимірний «суб´єктивний простір», який активно впливає на всі форми активності людини, визначає вибірковість[21].

Образи мають протилежні, на перший погляд, якості – цілісність та нечіткість, розмитість. Цілісність історіографічного образу забезпечується тим, що П. Рікер називає «означувальною силою безперервної оповіді»[22], забезпечуваною істориком, оскільки саме він добирає, аналізує та пов´язує між собою винятково важливі події. Таким чином, безперервність розповіді забезпечується, на думку дослідника, судженням про значимість.

При цьому елементи, які позбавляються значимості, стають такими, що наче й не існували. Факт їхнього реального існування, за визначенням Ю. Лотмана, відступає на задній план їхньої нерелевантності в конкретній системі моделювання[23]. У результаті відбувається процес, який Г. Ріккерт охарактеризував як розпад дійсності на суттєві (історично важливі) та несуттєві (різнорідне буття) елементи[24].

Для ілюстрації взаємозв´язку між цілісністю та фрагментарністю образу варто використати запроваджений Ю. Лотманом термін «театр повсякденної поведінки», у якому дослідник виокремлює «поетичні» та «непоетичні» моменти й ситуації. На його думку, виокремлення «поетичних» моментів, які отримують статус значимих, передбачає те, що в «непоетичні» моменти персонаж наче перебуває за кулісами, тобто з погляду подій на сцені неначе призупиняє своє існування до нового виходу[25].

Історіографічне дослідження має ті ж самі компоненти, що й літературний процес. Певною мірою дослідника-історіографа можна розглядати як автора, який творить свого героя[26], отже, сюжетна лінія історіографічного дослідження, присвяченого реконструкції образу історика, передбачає не тільки висвітлення досягнень, але й аналіз того, що залишилося у сфері потенційних можливостей. Структура такої оповіді гарно ілюструється запропонованою Ю. Лотманом структурою висвітлення будь-якої історичної події крізь призму можливих альтернатив, коли шляхи реалізованих задумів постають в оточенні нереалізованих можливостей[27].

---

[21] Барабанщиков В. А. Системность. Восприятие. Общение… – С. 56.
[22] Рикёр П. История и истина… – С. 40-41.
[23] Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров... – С. 74.
[24] Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998. – С. 90.
[25] Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров… – С. 84.
[26] Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности. // Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. СПб., 2000. – С. 121.
[27] Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров... – С. 320.

Слід зауважити, що історіографічний продукт до моменту соціалізації (оприлюднення), проходить численні рівні фільтрації (які стосуються не тільки його стилістичної оболонки, але й змістової складової), оскільки сучасний дослідник вже свідомий того, що суб´єктивність від суб´єктивності різниться (достатньо пригадати ілюстрований П. Рікером наївний поділ дослідницької суб´єктивності на «добру» та «погану», а також маніфестацію високої місії «доброї» суб´єктивності, яка має «допомогти читачу, вихованому на історії істориків, побудувати власну суб´єктивність вищого рівня»[28]). Цікавим є зауваження В. Аллахвердова, що гуманітарні науки насправді шукають не істину, але «єдність смислу» розглядуваних явищ – усі вони осмислюються науковцями крізь призму власних цінностей. Будь-який факт стає науковим тільки за умови набуття ним смислу в правдоподібній картині[29].

Складна структура історіографічного образу зумовлена тим, що всі його складові не мають статичних ознак і перебувають у рухливих, динамічних співвідношеннях, формула яких постійно змінюється. При реконструкції образу історика ця особливість проявляється в тому, що кожен дослідник зосереджуючи увагу на певних моментах, не може уникнути проявів особистих преференцій. Цим, на нашу думку, зумовлена унікальність будь-якого продукту історичної/історіографічної реконструкції.

Значний вплив на процес реконструкції образу історика мають і корпоративні норми (формальні та неформальні). Принагідно укажемо на тенденцію до ритуалізації корпоративно значимих явищ, часто доповнювану «заплутуванням слідів» раціонального дешифрування.

Унікальність положення вторинних образів в системі психіки визначають головну особливість рівня уявлень – єдність та взаємопроникнення чуттєвого (конкретність) та понятійного (абстрактність). Саме «взаємопроникнення» наглядної внутрішньої «картинності» та словесного образу становлять структуру образу-уявлення. Ця особливість природи вторинного образу дозволяє, на думку Б. Ананьєва, ставити питання про необхідність дослідження історії «внутрішньої наочності образів», можливість здійснювати яку надає зокрема історичний аналіз понять[30].

[28] Рикёр П. История и истина… – С. 36.
[29] Аллахвердов В. М. Сознание как парадокс. Начало общей психологии. СПб., 1999. – С. 103–104.
[30] Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. М., 2000. – С. 285.

Вторинні образи за своєю сутністю є продуктом співпраці сприйняття, мислення та мови, відтак дослідники психічної природи цієї категорії образів схильні розглядати їх як форму узагальненого, але чуттєвого відображення реальності[31]. Разом з тим, протестуючи проти розповсюджених поглядів на вторинні образи як «сліди-залишки від продуктів сприйняття», які привертають увагу до таких рис «образної сфери», як фрагментарність, нестійкість, нестабільність образів-уявлень, психологи вказують і на таку особливість «образного мислення», як можливість бачити «спину» речей і явищ[32]. На думку прибічників такого погляду на природу вторинних образів, «утрати» цілком компенсуються різноманітними проявами абстракції, шляхом змін у просторово-часовій структурі вторинного образу, пов´язаних із суттєвим розширенням відображуваного просторового поля.

Зокрема, Ю. Лотман наголошує, що саме можливість бачити «спину» зображуваних предметів та явищ дозволяє подолати ілюзію тотожності об´єкту та його образу[33]. Водночас, цікавим є зауваження дослідника про можливість діагностування та аналізу простору, у який проектується зображення об´єкту. У образотворчому мистецтві цей ефект досягається впровадженням у композиції дзеркальних відображень (наприклад, у картині Веласкеса «Венера перед дзеркалом», роботі Яна ван Ейка «Портрет Арнольфіні з дружиною»).

Важливою особливістю вторинного образу є залежність від характеристик пам´яті, що його зберігає. Це твердження актуалізує впровадження в історіографічний тезаурус поняття «енграма». Основою довготривалої пам´яті є формування структурно-функціональних комплексів збереження інформації, так званих енграм. Умовою створення енграми є тривала ревербація інформації, збережуваної в регістрі короткочасної пам´яті. Серед етапів формування енграм дослідники виокремлюють: 1) повторення інформації; 2) її осмислення, установлення внутрішніх (між структурними елементами одного розумового конструкту чи об´єкту) та зовнішніх логічних зв´язків; 3) установка на довготривале запам´ятовування; 4) високий інтерес до запам´ятовуваного матеріалу. Пізнавальний процес перетворюється в пам´ять тоді, коли він стає умовою існування іншого процесу чи себе самого.

О. Гостєв для ілюстрації взаємодії між поняттєвим апаратом і системою вторинних образів у сучасному науковому мисленні, наводить

[31] Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 2001. – С. 27.
[32] Веккер Л. М. Психические процессы. Л., 1974. Т. 1. – С. 41.
[33] Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров... – С. 75.

приклад нарисної геометрії, у якій найкраще розкривається взаємозв´язок між візуалізацією та вербалізацією для досягнення рівноваги між характеристиками «яскравість – чіткість – конкретність» – «узагальненість – абстрактність»[34].

Важливе місце в дослідженні образу історика займає «біографічний метод», сутність якого полягає в новому прочитанні ego-джерел. Сьогодні автор тексту в дослідницькій уяві виступає не лише в амплуа транслятора подій, він цікавий насамперед як особистість – носій культурних смислів. Сучасні дослідники пропонують використовувати для реконструкції наукових біографій типологію Д. Вокера[35], розроблену для біографічного жанру в історико-економічних дослідженнях. Згідно з цією типологією біографія має такі складові:

1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, походження та родинні впливи, риси характеру й приватного життя науковця);

2) професійна біографія (позиції дослідника в академічних структурах, його професійна діяльність та взаємовідносини з науковим співтовариством);

3) бібліографічна біографія (аналіз праць автора, історія їх створення, аналіз джерельної бази, техніки та методології дослідження, понятійного апарату та міждисциплінарних зв'язків);

4) біографія середовища (ситуаційна біографія) – обставини та умови соціально-економічного та політичного життя суспільства й доби, у яку жив і працював учений[36].

Важливе місце у відтворенні образу історика займає метод аналізу мереж, який дає можливість через дослідження сукупності міжособистісних стосунків окреслити соціальне коло історика, під яким, згідно з визначенням польського дослідника Яна Щепанського, слід розуміти змінювану за складом сукупність осіб, які підтримують постійні особисті контакти, не маючи чітких принципів відокремлення себе від цієї сукупності, позбавленої викристалізованої внутрішньої організації[37].

Досвід опису культурного світу представника певної інтелектуальної субкультури належить польському досліднику В. Щукіну. У статті

[34] Гостев А. А. Психология вторичного образа… – С. 29.
[35] Нейман А. М. Биографии в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса. // История через личность : Историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. М., 2005. – С. 330–368.
[36] Там само. – С. 332–333.
[37] Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии : пер. с польск. / Под ред. Р. В. Равкиной. М., 1969. – С. 32.

«Культурний світ російського західника»[38] він не тільки описує особливості організації життєвого простору людиною – адептом певної культурної течії (субкультури), – але й розкриває механізми взаємодії особистісних якостей та зовнішніх культурних впливів. Значну увагу автор приділяє також проблемі протиставлень представників різних культурних течій, які впливають на стильові особливості життя інтелектуалів. Стиль життя, згідно з теорією особистості А. Адлера, є реалізацією прийнятих людиною ще в дитинстві відповідей на питання «Що таке світ?», «Що таке «Я»?», «Де моє місце в цьому світі?»[39]. Визначення життєвої мети передбачає поступове пристосування життєвих просторів особистості до вимог її досягнення. У теорії А. Адлера ця тенденція кристалізується в поняттях «життєвий план» та «подорожній образ», які пізніше автор поєднує в конструкті «стиль життя», визначаючи його як унікальний візерунок особистісних рис, форм поведінки та звичок, що в сукупності створюють неповторну картину існування індивіда.

Сучасні дослідники до класичного визначення поняття «стиль життя» додають також соціально-економічні індикатори: центральні життєві цінності, тип родини з визначенням носіїв домінантних ролей (патріархальна, матріархальна, демократична моделі), ставлення до освіти та можливості отримати якісну освіту, місця проживання й дозвілля, яскраві характеристики буття[40].

Нами була здійснена спроба реконструкції образу жінки-історика 1920-х рр. При цьому «образ жінки-історика» був визначений як складна система уявлень про роль, місце, статус жінки в науці, в академічній спільноті, яка містить декілька рівнів:

1) уявлення самих жінок-істориків про способи самопрезентації в професійному та приватному житті з огляду на власний професійний статус;

2) уявлення чоловіків-колег про місце, роль жінок-істориків в академічному просторі; їх ставлення до самого факту присутності

[38] Щукин В. Г. Культурный мир русского западника. // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 74–86.

[39] Adler A. Study of organ inferiority and its psychical compensation : A contribution to clinical medicine New York : Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1917. (Nervous and Mental Disease Monograph Series, No. 24). http://www.archive.org/stream/studyoforganinfe00adleuoft/ studyoforganinfe00adleuoft_djvu.txt.

[40] Карасик В. И. Язык социального статуса. М., 1992. – С. 4.

фемінного елементу в наукових спільнотах (можливий діапазон: від зверхнього ставлення до патерналізму, протегування, підтримки та співробітництва);

3) суспільна думка про професіоналізацію та соціалізацію жінок в науковій сфері;

4) аналітичні рефлексії (сучасників і наступників) відносно ролі жінок-науковців в історіографічному процесі; оцінки наукового професіоналізму та творчого спадку жінок-науковців.

Така постановка проблеми артикулювала один зі способів реконструкції цього образу шляхом виокремлення двох життєвих просторів представниці історичної науки: соціокультурного та інтелектуально-професійного. При розумінні необхідності аналізу соціокультурної складової свідомо не реконструювався образ жінки-спеціаліста, у якому на перше місце виносяться соціально-діяльнісні функції (професія, спеціальність, напрям професійної діяльності), натомість соціально-фізіологічні аспекти (материнство, шлюб) залишаються за межами дослідницької уваги[41].

Важливість вивчення соціального контексту у дослідженнях з історії науки була обґрунтована ще у середині ХХ ст. американським дослідником Дж. Сартоном, який зауважив, що жодна наука не розвивається у соціальному вакуумі, тому історію науки неможна розглядати поза соціальним контекстом[42].

Дослідження соціокультурного простору жінки-історика дозволило визначити мотиваційне підґрунтя прийняття рішення про професіоналізацію в науковій сфері, оцінити необхідний культурний капітал та особистісні якості жінок, які могли вплинути на успішність реалізації професійного життєвого проекту (до речі, дослідження цієї складової дозволило також відповісти на питання про те, яким чином жінки формували свої життєві проекти, яку позицію – активну чи пасивну – вони при цьому займали).

Діагностика соціокультурної ситуації дозволила також відстежити реакції суспільної думки та, власне, представників наукового співтовариства, на формування нового – жіночого – «обличчя» професійної науки, а також відстежити динаміку фахового й соціального статусу представниць історичної науки.

---

[41] Киселева Т. Г. Социальный образ женщины в культурах мира. // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 168.

[42] Sarton G. A history of science. Ancient Science throught the golden age of Greece. MA: Harvard University Press, 1952. P. XII.

Вивчення інтелектуального простору жінки-історика дозволило відповісти на запитання про те, наскільки самостійними були (або краще – могли собі дозволити бути) жінки-історики у виборі тематики досліджень, яким чином вони визначалися з власними світоглядними та методологічними позиціями, наскільки були відкриті новим інтелектуальним віянням.

ЄЙДОС
5'2010

Віталій Андрєєв
Херсон

«Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття

Історія біографічного жанру сягає своїм корінням у далеке минуле. Біографічний характер мали ще давньоєгипетські надгробні написи, що перелічували заслуги небіжчика, його відзнаки, нагороди, добрі вчинки та позитивні якості. Утім, біографічний жанр історіописання народився в елліністично-римській історіографії. Ранніми зразками біографій традиційно вважаються «Паралельні життєписи» Плутарха, «Життєпис Агриколи» Публія Корнелія Тацита та «Життя дванадцяти цезарів» Гая Светонія Транквіла. Проте, першою історичною біографією зазвичай визнають «Житіє Франциска Ассізького», складеного в середині XIII ст. францисканцем Бонавентурою. Саме цей твір по'вязують з першою спробою відтворити динамічну історію індивідуального духу, який пройшов через послідовні стадії становлення.

Інтерес до біографії, а особливо до життя «великих», видатних людей ніколи не вщухав і щасливо дожив до наших днів. Біографічний жанр зберігає свою популярність не лише у середовищі істориків-професіоналів, а й серед широкої читацької аудиторії. В останні десятиліття XX ст. методологічні пошуки світової історіографії все більше зосереджувалися у напрямку мікроісторії. Отже, у 1970-ті рр. в історичній науці відбувається поворот до мікроісторії, який вносить свої корективи у біографістику. Дослідницький інтерес істориків тепер концентрується не на повчальній «історії героїв», а на «малих життєвих світах», а кожну біографію стали розглядати як вияв неповторного та унікального – себто призму, через яку переломлюються соціальні макропроцеси та

миттєві тенденції й життєвий досвід людини, її внутрішнє самовідчуття і стиль поведінки, що підштовхують до певного життєвого вибору[1].

В останній чверті XX ст. на авансцену сучасної історичної науки впевнено вийшла інтелектуальна історія, що сформувалася як окремий напрям історичних досліджень ще наприкінці XIX ст. Сьогодні інтелектуальна історія є інтегральним напрямом сучасної історіографії і вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються. Маються на увазі народжені індивідуальною свідомістю, завершені в собі духовні конструкції, відрефлектовані та систематизовані за допомогою цілеспрямованих розумових зусиль мислителів та теоретиків. Сам же термін «інтелектуальна історія» вказує не на особливу якість того, що виходить з-під пера ученого/інтелектуала, а на те, що в центрі дослідження знаходиться конкретний аспект або сфера діяльності людини[2].

Протягом багатьох десятиліть (до 1980-х рр.) дослідники інтелектуальної історії вивчали ідеї як дещо автономне, незалежне від багатьох інших видів людської активності, від соціального контексту, а іноді й окремо від їх творців та носіїв. Метою подібних досліджень було намагання якомога повніше представити «біографію» самої досліджуваної ідеї, подати її маніфестації на всіх стадіях історичного розвитку та в різних сферах інтелектуального життя. У зв'язку з цим у 60–70-ті рр. XX ст. інтелектуальна історія стала об'єктом заслуженої критики за виключну сконцентрованість на теоріях, доктринах та ігнорування соціального контексту ідей, соціальних функцій науки, за деперсоніфікацію історії ідей[3].

---

[1] Див.: Репина Л. П., Зверева В. В. История исторического знания. М., 2004. – С. 262-268; Яковенко Н. Вступ до історії. К., 2007. – С. 249-250; Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. Вип. 4. К., 2009. – С. 439 та ін.

[2] Репина Л. П. «Второе рождение» и новый образ интеллектуальной истории // Исторические науки на рубеже веков. М., 2001. – С. 177; Андрєєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. Вип. 1. – К., 2005. – С. 17.

[3] Див.: Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы филоофии. – 1981. – №9. – С.132-143; Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю. Л. Безсмертного, М. А. Бойцова. М., 1999. Вып. 2. – С.76-100; Репина Л. П. От личностного до глобального: еще раз о пространстве

Проте під впливом нової соціальної історії та історичної антропології в інтелектуальній історії виникає «історія інтелектуалів», що ставить в центр уваги дослідження самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків. Актуалізувався також інтерес до «людського виміру» в інтелектуальній історії. Отже, протягом 1980-1990-х рр. у західній історіографії відбулося становлення нового жанру історичного дослідження зі специфічним визначенням предметного поля – «інтелектуальна біографія». Це стало логічним результатом поєднання двох дослідницьких перспектив: «інтелектуальної історії» та «нової біографічної історії» або «персональної історії» з акцентом на взаємовпливах мислителя минулого та його соціо-інтелектуального простору[4]. На початку 1980-х рр. французькі дослідники П. Нора та Ф. Ар'є започаткували розробку теретико-методологічних засад реконструкції зв'язків між творчою лабораторією учених та їх життям, що по суті означало відтворення інтелектуальної біографії. В середині ж 1980-х у Франції «історія інтелектуалів» зазнала інституційного оформлення. Так, завдяки ініціативі Ж. -Ф. Сиринеллі було створено міждисциплінарну Групу дослідження історії інтелектуалів з якою активно співробітничали історики, політологи, соціологи та літературознавці[5]. У подальшому питання, пов'язані з теорією і практикою інтелектуальної біографії, особливостями формування наукового світогляду знайшли свій розвиток та обґрунтування у роботах великої кількості дослідників (французьких, британських, американських, канадських). Серед них відзначимо М. Р. Антонацца[6], І. Берліна[7], Д. Брауна[8],

интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Под ред. Л. П. Репиной. – 2005. – Вып.14. – С. 6-11; Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня / Под редакцией Л. П. Репиной. М., 2005. – С.54-74; Нейман А. М. Биографии в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. – С. 330-368; Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. – С. 435-464 та ін.

[4] Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории // Философский век. – Вып. 32: Бенджамин Франклин и Россия. СПб., 2006. – С. 101-102.

[5] Див.: Nora P. Essais d'ego-histoire. Paris: Gallimard: 1987; Trebitsch M. Le Group de Recherche sur L'Histoire des Intellectuels. Intellectual News. 1997. № 2. P. 55-59; Ващенко В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції. Автореф. … дис. докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. – С. 1-2.

[6] Antognazza M. R. Leibniz: An intellectual biography. Cambridge: University Press. 2009.

[7] Berlin I. Karl Marx: His Life and Environment. London: Thornton Butterworth, 1939; Toronto: Nelson. 4th ed., 1978, Oxford and New York: Oxford University Press; Idem.. My Intellectual Path. London, 2000.

[8] Brown D. Richard Hofstadter: An intellectual biography. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2006.

Д. Вокера[9], С. Гаукрогера[10], У. Герхардт[11], Б. Джонстона[12], М. Ігнатьева[13], С. Когена[14], Б. Колвелла[15], Дж. Мітчела[16], Д. Мікікса[17], Дж. Попкіна[18], Е. Хеннея[19], Д. Холла[20] та ін. Останнім часом даний підхід використовують і російські дослідники для яких концепт «інтелектуальна біографія» поступово та впевнено увійшов у науковий обіг (навіть захищаються докторські дисертації[21]).

На українському ґрунті також існує досвід написання інтелектуальних біографій – праці Я. Грицака, І. Колесник, В. Ващенка, Т. Попової та ін.[22] Утім, для вітчизняної історіографії це поняття ще не стало звичним.

[9] Wolker D. William Jaffé, Historian of Economic Thought, 1898-1980. American Economic Review. 71, № 5, December. 1981. P. 1012-1019; Wolker D. William Jaffé, Officier de liaison intellectual. The Craft of the Historian of Economic Thought. Vol. 1 of Research in the History of Economic Thought and Methodology. Edited by Warren J. Samuels. JAI Press, Greenwich, Conn., 1983. P. 19-39; Wolker D. Keynes as a Historian of Economic Thought: The Perspectives of the General Theory. Research in the History of Economic Thought and Methodology. Vol. 4. Edited by Warren J. Samuels. JAI Press, Greenwich, Conn., 1986. P. 1-36.

[10] Gaukroger S. Descartes: An intellectual biography. Oxford: Clarendon Press, 1997.

[11] Gerhardt U. Talcolt Parsons: An intellectual biography.. Cambridge University Press, 2002.

[12] Johnston B. V. Pitirim A. Sorokin: An intellectual biography. Kansas, 1995.

[13] Ignatieff M. Isaiah Berlin. A Life. London, 1998.

[14] Cohen S. An Essey in the Aid of Writing History: Fictions of Historiography. Studies in Philosophy and Educations. 2004. Vol. 23. № 5. P. 317-332.

[15] Colwell B. Hayek's Challenge: An intellectual biography of F. A. Hayek. University of Chicago Press, 2003.

[16] Mitchell J. B. Popular Autobiography as Historiography: The Reality Effect of McCourt's Angela's Ashes. Biography. 2003. Vol. 26. №4. P. 607-624.

[17] Mikics D. Who was Jacques Derrida? Intellectual biography. New Haven & London: Yale University Press, 2009.

[18] Popkin J. D. History, Historians, & Autobiography. Chicago and London: University of Chicago Press, 2005.

[19] Hannay A. Kierkegaard: A Biography. Cambridge: University Press. 2001; Hannay A. Kierkegaard and Philosophy: Selected Essays. London and New York: Routledge, 2003.

[20] Hall J. A. Ernest Gellner: An intellectual biography. Montreal, 2010.

[21] Василенко В. В. Интеллектуальная биография П. А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания. Дис. … докт. ист. наук. Ставрополь, 2006.

[22] Див.: Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. – 1994. – № 11. – С. 73-96; Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 178-192; Савчук В. Ф. Немецкий историк Рудольф Кечке: Долгий путь к признанию // Человек второго плана в истории. Вып. 2. Ростов-на-Дону, 2005. – С. 297-321; Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпропетровськ, 2007; Андрєєв В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4. – С. 102-122; Михайленко Г. М.

Так, наприклад, на захисті дисертації моєї аспірантки «Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика» даний концепт спричинив цілу дискусію, яка поступово звелася до питання про те, чи заслуговує «інтелектуальна біографія» право на існування, і чим вона відрізняється від звичної для українського історика «наукової біографії».

Стосовно визначення терміну «інтелектуальна біографія», то переважна більшість дослідників життя та творчості інтелектуалів не пояснює даного концепту. Утім, в працях низки науковців можемо побачити розуміння ними цього поняття. Зупинимося лише на кількох. Так, сучасна дослідниця Марія Роза Антонацца, детально висвітливши становлення та розвиток поглядів Георга Вільгельма Лейбніца у галузі філософії, політики, історії, математики та техніки на тлі досліджуваної епохи, реконструювала його інтелектуальну біографію. Отже, згідно з її точкою зору, інтелектуальна біографія є всеохоплюючою, вона інтегрує повний спектр життя героя та його робіт, висвітлює розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових і дозволяє висвітлити інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору[23].

На думку Стефена Гаукрогера, що дослідив розвиток ідей Рене Декарта у соціальному, релігійному та інтелектуальному контекстах Європи XVII ст., «інтелектуальна біографія» висвітлює інтелектуальні переконання суб'єкта через намагання встановити раціональність у термінах мотивацій суб'єкта та у категоріях специфічного культурного та інтелектуального контексту, у межах якого ці мотивації сформовані[24].

Автор монографії про Серена К'єркегора – Аластер Хенней тлумачить концепт «інтелектуальна біографія» не просто як біографію інтелектуала. На його думку, інтелектуальна біографія є інтелектуальною тому що через факт відповідно налаштованого читача, відповідно підготовлений біограф допомагає зрозуміти ґенезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкта[25].

Вікторія Василенко – російська дослідниця життя та діяльності Питирима Сорокіна, вважає, що інтелектуальна біографія досліджує основні етапи становлення світогляду суб'єкта та з'ясовує історичні

Олександр Лотоцький (1870-1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Дис. … канд. іст. наук. Київ, 2009; Андрєєв В. Віктор Петров: скіфський сюжет інтелектуальної біографії // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4. – С. 190-202; Андрєєв В., Чермошенцева Н. Саул Боровий: єврейський вектор історії України. Херсон – Нікополь, 2010 та ін.

[23] Antognazza M. R. Leibniz: An intellectual biography. Cambridge: University Press. 2009.

[24] Gaukroger S. Descartes: An intellectual biography. Oxford: Clarendon Press, 1997. P. 8.

[25] Hannay A. Kierkegaard: A Biography. Cambridge: University Press. 2001. P. VIII.

причини їх трансформації. На її думку інтелектуальна біографія цікава тим, що поруч з офіційною подієвою історією та «анкетною біографією» мислителя вона висвітлює «власну історію його життя та ідей». Завдання ж біографа полягає в тому, щоб побачити її та з'ясувати історичні умови виявлених світоглядних метаморфоз героя. Оскільки в центрі уваги дослідника інтелектуальної біографії знаходяться авторські тексти, епістемологічним аспектом подібних студій стає співвідношення творів інтелектуала з історико-культурним контекстом[26].

Також привертає увагу і розроблена Дональдом Вокером типологія біографій в історико-економічних дослідженнях що містить: біографію особистості (дані про час і місце народження, освіту, родинні впливи, риси вдачі та особисте життя науковця); професійну біографію (позиції історика в академічній системі, його професійна діяльність та відносини у науковому співтоваристві); бібліографічну біографію (аналіз праць автора, історії їх створення, джерельної бази, методології досліджень, понятійного апарату); ситуаційну біографію (події та умови соціально-економічного та політичного життя епохи, в яких жив та працював учений). Таким чином, на думку Д.Вокера, уся сукупність фактів особистісного, професійного, ситуаційного та бібліографічного характеру утворює те, що можна називати інтелектуальною біографією ученого[27].

Отже, бачимо, що всі визначення за своєю суттю близькі між собою. Таким чином, відмінність інтелектуальної біографії від звичного жанру традиційної біографії полягає у тому, що життя окремої людини, формування її внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження, і як засіб пізнання історичного социуму, який твориться ними і включає їх самих. Тобто, вони використовуються для глибинного розуміння соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях. Проте, сама по собі біографія не має сенсу. Значення особливого дискурсу вона набуває лише у рамках соціальної та культурної ситуації, в яких проходить життя та діяльність особистості.

Крім того, при написанні інтелектуальної біографії необхідно розуміти

[26] Василенко В. В. Указ. соч.. – С. 22-35.

[27] Див.: Wolker D. Biography and the Study of the History of Economic Thought. The Craft of the Historian of Economic Thought. Vol. 1. Research in the History of Economic Thought and Methodology / Edited by Warren J. Samuels. – JAI Press, Greenwich, Conn., 1983. P. 41-59; Нейман А. М. Биографии в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 8. М., 2002. – С. 11-31; Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. – С. 452.

і поняття «інтелектуал». На думку І. Колесник, інтелектуалом можна назвати того, хто живе напруженим інтелектуальним життям. Коли мова йде про науковця, інтелектуалом його можна назвати не лише за роботу в архівах, бібліотеках, написання монографій. Формування власного погляду на предмет дослідження, широка ерудиція, послідовне втілення своїх переконань як в науковій сфері, так і поза нею, участь у громадських акціях, власна позиція у громадсько-політичному житті, вміння доводити свою точку зору – все це дає підстави людині називати себе не просто вченим, дослідником, а й інтелектуалом. Отже, інтелектуальна біографія є не просто звичайним відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, науковця, просто людини, яка здатна самостійно мислити, приймати усвідомлені рішення та відстоювати свої позиції[28].

Крім того, у сферу компетенції інтелектуальної історії та історії інтелектуалів, як складової її предметного поля, входять інтелектуали «другого плану», твори яких не відповідають інтелектуальним чи естетичним стандартам свого часу, яких «не почули» в силу різних причин їх сучасники. Утім, саме спадок мислителів «другого плану» може бути більш важливими ніж загальновизнані сьогодні твори великих авторів, адже усвідомити історичне місце видатних мислителів не можливо без знайомства з їх інтелектуальним оточенням, характер якого необхідно з’ясувати в процесі дослідження взаємозв’язків тих ідей, що були домінуючими у тогочасному суспільстві[29].

Біографічний підхід відіграє важливу роль в різних галузях інтелектуальної історії, що стосується не лише дослідження визначних учених та мислителів/інтелектуалів, а у протилежній перспективі – в

[28] Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 174.

[29] Див.: Репина Л. П. «Второе рождение» и новый образ интеллектуальной истории. – С. 185-186; Андрєєв В., Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. Вип. 6. Запоріжжя, 2001. – С. 265; Трапш Н. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. – С. 103-104; Савчук В. Ф. Немецкий историк Рудольф Кечке: Долгий путь к признанию. – С. 298; Андрєєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія. – С. 19; Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории. – С. 105; Репина Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история.– С. 459-460; Андрєєв В. Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства – С. 295-303; Андрєєв В., Чермошенцева Н. Саул Боровий: єврейський вектор історії України. – С. 11-15 тощо.

рамках історико-антропологічних студій, що називають «інтелектуальною історією знизу». Останні вивчають не лише «зірки першої величини», а й весь різноманітний «інтелектуальний небосхил» певного історичного періоду[30]. Таким чином, у предметне поле інтелектуальної біографії потрапляє не лише історія носіїв ідей у «чистому вигляді», а й «соціальна історія ідей», предметом якої є продукт на рівні ментальності, що виступає розумовим та емоційним підґрунтям народження ідеї як такої. Саме через ментальні структури відбувається сприйняття ідей інтелектуалів певним соціальним середовищем, сприйняття, яке їх несвідомо і безконтрольно змінює, викривляє та спрощує.

Відтак, «соціальна історія ідей» та історія ідей «в чистому вигляді» завжди знаходяться в діалектичному зв'язку. Ідеї «в чистому вигляді» продукуються інтелектуалами/«високолобими» в нових історичних умовах на основі розвитку попередніх ідей «в чистому вигляді» – це зрозуміло. Але в різних суспільствах і спільнотах як мобільних системах постійно відбувається виділення спеціалізованих сфер інтелектуальної діяльності. Це вже не є первинний та оригінальний процес, нові ідеї мусять поставати на основі «соціалізованих» ідей. Здається, що така суспільна потреба виникає там, де «інтелектуали» з якихось причин не виконують своїх функцій, або має місце різкий злам соціальних структур, а відтак і соціальної свідомості. Так, за результатами археографічних експедицій Запорізького національного університету (під керівництвом проф. А. Бойка) стали відомі непоодинокі випадки написання історії свого села селянами-переселенцями в Південну Україну XIX–XX ст. з центральних українських областей. Писалися ці «літописи/хроніки» іноді протягом кількох поколінь, і що цікаво, деякі автори намагалися вписати історію свого села в загальну українську історію спираючись на підручник М. Грушевського. Імовірно, що поява таких творів зумовлена намаганням зафіксувати і зберегти в новому поліетнічному середовищі свою національну ідентичність та суспільну єдність через усвідомлення й фіксацію власної історії.

Ще один приклад інтелектуальної творчості «неінтелектуалів». Відомо, що запорожці не мали власної історіографічної традиції. В масі своїй вони були неписемні й не залишили письмових творів, крім величезної кількості скарг, прохань з доведенням своїх прав на землі і вольності на підставі давніх прав та універсалів. Також в історичних думах не лише узагальнено життєвий досвід народу, а й втілені народні

[30] Репина Л. П. «Второе рождение» и новый образ интеллектуальной истории // Историческая наука на рубеже веков, 2001. – С. 185-186.

світогляд та ідеали, відображені його історія, філософія. Принциповим тут можна вважати висловлене І. Сапожніковим припущення про походження з Архіву Нової Січі рукописного своду XVIII ст. по історії козацтва, який нині зберігається в бібліотеці Одеського археологічного музею. Ця пам'ятка являє собою зроблену приблизно 1770 р. компіляцію з козацьких літописів, рукопису праці Мишецького та ранніх статей Міллера і не має антикозацької спрямованості. Показовим є докладне цитування з різних джерел гетьманських універсалів[31]. Якщо припущення і невірне, то цілком можливе. Тобто, запорожці відстоюючи свої вольності і передчуваючи можливі заходи імперії, акумулювали здобутки сучасної їм історіографії щодо власної легітимізації.

Отже, у предметне поле інтелектуальної історії потрапляють і казуси примітизованої інтелектуальної діяльності «неінтелектуалів» (селян-істориків, запорожців-істориків та ін.), що знаходяться «на межі» з суспільною історичною свідомістю.

Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це, спираючись лише на їх тексти, неможливо. Так, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії стало розуміння нерозривного зв'язку між життям та творчістю особистості – без біографічного виміру інтелектуального життя неможливо повне розуміння і самих ідей. Крім того, можна цілком впевнено констатувати поступово зростаючий інтерес українського наукового співтовариства до так званих мислителів/інтелектуалів другого плану[32].

Таким чином, сучасною тенденцією у розумінні історичної біографії є сконцентрованість дослідників на інтелектуальній історії, тобто інтелектуальній біографії. І я думаю, що поняття «інтелектуальна біографія» незабаром буде сприйнято й більшістю українських істориків.

---

[31] Сапожников И. В. Рукописный свод XVIII века по истории казачества и освободительной войны украинского народа // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип.4(5). Запоріжжя, 1999. – С.232-234

[32] Див.: Савчук В. С. Иван Яковлевич Акинфиев, 1851-1919. М., 1996; Савчук В. С. Немецкий историк Рудольф Кечке – С. 297-321; Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852-1908). К., 2008. – 528 с.; Михайленко Г. М. Олександр Лотоцький (1870-1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Дис. … канд. іст. наук. Київ, 2009; Андрєєв В., Чермошенцева Н. Саул Боровий: єврейський вектор історії України.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Концепти «історіографічна традиція» та «стратегії самопрезентації» в історіографічному середовищі

У колі понять

Поняття "історіографічна традиція", що винесено нами у назву статті, є однією з найуживаніших категорій в історіографії. Цей термін з високим ступенем узагальнення відсилає до певної кількості симулякрів, таких як "генеалогія вченого", "авторитет та спадщина", "історіографічна школа" та інших, які є похідними від нього.

Завдання даної статті бачу не лише у тому, щоб спробувати а) внести ясність в розуміння цієї широкої за змістом та способом побутування категорії, а й у тому, щоб б) показати, як зміни, які відбулися в дисциплінах, дотичних до теоретичної розробки поняття "традиція", можуть привести до подвижок історіографічної інтерпретації – головним чином на прикладі звичної для мене спадщини М. Грушевського.

У пострадянському просторі найбільш плідне теоретичне осмислення концепту "традиція" проводиться у межах окремої дисципліни – "традиціології". Проте, трактування "історіографічної традиції" в українській історичній науці відбувається без залучення накопиченого цією дисципліною досвіду.

Засновником традиціології вважається вірменський радянський соціолог та етнолог Едуард (Едвард) Маркарян. У 1981 р. у часопису "Советская этнография" ним було опубліковано програмну статтю "Вузлові проблеми теорії культурної традиції"[1], що окреслювала сенсовний простір нової дисципліни. Дискусія в «Советской этнографии» легалізувала

[1] Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. / Советская этнография. – 1981. – № 2.

традиціоналістику, увівши її в коло тем, якими радянський учений міг займатися офіційно. До цього вона два-три десятки років визрівала в рамках напівформальної радянської науки, неофіційних або напівофіційних семінарів.

У своїх останніх дослідженнях Е. Маркарян так визначає традиціологію: "Традиціологія розуміється як дослідження у галузі того, як "традиція" впливає на соціальну динаміку"[2] або "наука про закони формування й функціонування колективних стереотипів, що ґрунтуються на навчанні"[3]. Це визначення спирається на розуміння традиції як "будь-якого колективного (групового) паттерну діяльності, що ґрунтується на навчанні. Традиція, при цьому, пов'язана з архаїчними паттернами поведінки"[4].

У євроатлантичному просторі традиціологія все ще розглядається як молода дисципліна з не вповні окресленими рамками. Принаймні, на думку авторитетного етнолога С. Броннера, ця інтердисциплінарна галузь знань, засновки якої беруть початок у 80-х рр. XX ст., не має своєї програми: "Все ще має бути розроблена програма в дослідженнях… традиціології. Але це може бути ...у майбутньому, якщо мультидисциплінарні зусилля зберегти безперервність й теми культури будуть зростати й надалі"[5].

Проте, вже й сьогодні традиціологія має кілька стійких теоретичних надбань. Сучасна традиціологія включає у свій інтердисциплінарний простір етнографію, етнологію, історичну психологію, соціальну антропологію й соціологію і розробляється у межах культурологічної парадигми.

Можна виокремити, принаймні, три базисні пари опозицій у трактуванні "традиції", що визначають сучасний теоретичний стан цієї дисципліни:

1. Розрізнення двох типів традиції: "Великої традиції" / "локальної традиції".
2. Відхід від притаманного веберівській соціології протиставлення "традиційного" "раціональному" й осмислення того, що традиція включає в себе інноваційну компоненту.

---

[2] Markarian E. Ethics in the context of globalization. Politics, ethics and challenges to democracy in "New Independent States". Georgian Phylosophical Studies, II (Cultural heritage and contemporary change. Series IVA, Eastern and Central Europe. Washinghton, 2005. Vol. 29. P. 161.

[3] Markarian E. Sociology and Related Sciences in the Context of Global Strategic Security // Armenian Society in Transition. Yerevan, 2009.P. 63.

[4] Ibid.

[5] Bronner S.J. The Meanings of Tradition: An Introduction. West Folk. 2000. № 59. P. 87-88.

3. Усвідомлення, що традиція не лише “успадковується”, а й “конструюється” та “створюється”.

Далі ми докладно розгорнемо ці базисні пункти сучасної традиціології та у межах української історіографічної ситуації часів М. Грушевського пунктирно позначимо ті інтерпретаційні прибутки, які може отримати українська історіографія від адаптації цих теоретичних інновацій.

Велика Традиція / локальна традиція: християнство як контекст історіографічної традиції

Популяризація протиставлення “Великої Традиції” / “локальним традиціям”, як відомо, відсилає до праць визначного традиціоналіста XX ст. Рене Генона. Воно, це протиставлення, певною мірою було сприйнято також у межах глибинної психології К. Г. Юнга. Р. Генон вважав, що існувала примордіальна (первинна) Велика Традиція, в яку була інтегрована первісна людина й рисами якої були синкретичність і цілісність свідомості. З плином часу ця традиція подрібнилася на локальні (місцеві) традиції, які зберігають лише частки цієї первинної традиції. Шлях людства у різних його іпостасях – головним чином, європейців та азіатів – у поверненні до сучасних еманацій Великої Традиції. Для європейців йдеться про повернення до християнства.

Серед українських традиціологів на визначальній ролі саме цієї опозиції наголошують В.Ю та В.Н. Даренські. У знаковій статті “Традиціологія”: проблемне поле й базові категорії” вони зазначають, що локальні традиції, зазвичай, виступають у межах Великої Традиції й лише іноді конкурують з нею. У полікультурному «великому суспільстві», що прагне до стійкої інтеграції, актуалізується саме цей універсальний вимір Традиції (на відміну від безлічі локальних «традицій») і культивування відповідного йому типу людини.

Так от, усвідомлення цієї опозиції дозволяє розглядати українську історіографічну традицію і всі її похідні – наукову генеалогію, спадщину та наукові школи - як різновид локальної традиції у межах Великої християнської традиції. Зрозуміло, що з таких перспектив історіографічна традиція несе у собі уламки Великої християнської традиції. Нам вже доводилося писати, що один з симулякрів історіографічної традиції – “історична наукова школа”, що в українській історіографії здебільшого розглядається через дидактичну вісь “вчитель-учень”, як різновид локальної традиції, являє собою проекцію новозаповітної моделі Великої

традиції у простір науки, що суттєво відрізняється від буддистської та конфуціанської моделей[6].

Тут хотілося б додати ще один показовий приклад такого впливу Великої християнської традиції навіть у радянські часи. Якщо спиратися на думку проф. Я. Грицака, то в Радянському Союзі в УРСР існувала лише одна наукова школа й, відповідно, традиція – Дніпропетровська школа М. П. Ковальського. Вчений це пов'язував із тим, що Дніпропетровський університет мав більше прав і можливостей, тому що був підпорядкований московському міністерству не через київське, а безпосередньо[7]. Але показовою є реакція самого проф. М. Ковальського на спробу визначити сенс термінів "наукова школа" та "напрям" в українській історіографії, точніше, його небажання раціоналізувати це поняття: "Про систему "вчитель-учень" в науці у мене є сакраментальна теза, яку я висловив на захисті дисертації двох моїх аспірантів декілька років тому: "Вони повірили в мене, а я повірив в них". Цим сказано все… чим далі живу, тим більше позаду дисертантів, остаточно не знаю, як визначити, що таке науковий напрямок, що таке наукова школа"[8].

Як видно, єдине, до чого апелював авторитетний дніпропетровський вчений на правах засновника "школи" при визначенні як наукового напрямку, так і наукової школи й що, на його думку, забезпечувало тяглість традиції й зв'язок між поколіннями вчених, передуючи будь-якій позитивістській раціоналізації, був елемент Великої християнської традиції, до якої зараховував себе М. Ковальський: віра, довіра між учнем і вчителем.

Раціональне / традиційне: діючи всупереч веберівській соціології

До шістдесятих років XX ст. науковий погляд на поняття «традиція» визначався тим підходом, який був сформульований Максом Вебером і зводився до твердого протиставлення категорій "традиційного" / "раціонального". Традиційні інститути, звичаї й спосіб мислення розглядалися як перешкоди розвитку суспільства. Властиво, інтерес

---

[6] Див.: Ващенко В.В. Віл самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпропетровськ, 2007. – С. 117-118.

[7] Hrycak J. Ukrainian Historiography 1991-2001. Osterreichische Osthefte. Wien, 2002. Heft 1/2.

[8] Ковальський М. П. Історик і історіографія. Деякі роздуми про творчий і життєвий шлях історика і суб'єктивні власні міркування про його місце в сучасному історіографічному середовищі й історіографічних процесах // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. I. Дніпропетровськ, 1997. – С. 27.

дослідників зосереджувався на проблемах модернізації, і тому традиційні риси визначалися головним чином у негативних термінах, як опозиція модернізації.

Як зазначає все той же Е. Маркарян "традиціологія виникла, коли звична опозиція між інноваціями й традиціями була подолана. А це стало можливим після відкриття загальних наукових законів трансформації життєвого досвіду, що міститься в інноваціях й колективних стереотипах діяльності розмаїтих груп живих систем. Це має місце, коли та чи та інновація, пройшовши певний відбір, приймається групою й стереотипізується в ній… Лише у процесі створення традиціології стало можливим теоретично примирити обидва… виміри самоорганізації (репродукції та інновації)"[9].

Якщо взяти до уваги вищезазначені зміни в галузі традиціології й застосувати їх при інтерпретації наукової спадщини М. Грушевського, то власне, як сучасник М. Вебера він застосував звичне соціологічне протиставлення "традиційного / раціонального", критикуючи в "Звичайній схемі…" імперську історіографічну традицію з точки зору її, вибачте за тавтологію, традиційності й звідси – нераціональності, тобто такої, що потребує раціоналізації.

Теоретичне відокремлення Великої Традиції від локальної й погляд на історіографічну традицію як різновид останньої дає можливість несуперечливо інтерпретувати негативну оцінку М. Грушевським традиціоналізму в історії як науці (коли він спирався на веберівське протиставлення раціонального / традиційного) та позитивну – в історії як галузі дидактики та культури (де історіографічна локальна традиція як носій "морального елементу" вписана в ієрархію "Великої релігійної традиції", що забезпечує духовний зв'язок між поколіннями). Адже на відміну від засудження традиціоналізму в історіографії, в галузі культури традиція виступала для історика ключовим елементом буття: "Традиція являється підставою… людської солідарності, на якій живе і розвивається саме громадянське життя"[10]. Й далі: "сього морального елемента з історичного навчання не вдасться нічим вирвати, бо се річ глибоко людська…"[11].

[9] Markarian E. Sociology and Related Sciences in the Context of Global Strategic Security. P. 63-64.
[10] Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. – С. 180.
[11] Там само. – С. 183.

Отже, при запропонованому підході на рівні локальної (історіографічної) традиції М. Грушевського можна класифікувати як модерніста, а на рівні Великої – як традиціоналіста.

Традиція сконструйована та традиція успадкована

У збірнику тематичних статей «Винахід традиції», що побачив світ у 1983 р., його редактор – англійський історик Ерік Хобсбаум – висунув незвичайну для того часу ідею, що традиції, й зокрема національні, являють собою винайдені традиції. Власне, поява цього знакового тексту зазвичай, й розглядається як початок переходу від трактовки традиції, що успадковується, до експлікації традиції у термінах соціального конструктивізму.

Там же Е. Хобсбаум дав чітке визначення того, що ж таке «винайдена традиція», яка «означає сукупність практик..., спрямованих на прищеплення певних цінностей і норм поведінки шляхом повторення, яке автоматично має на увазі наступність із минулим»[12].

Е. Хобсбаум класифікував «винайдені традиції» по трьом групам: перші символізують і виражають соціальну близькість, ідентифікацію співтовариств і націй; другі легітимізують статус, інститути, авторитети; треті соціалізують певні цінності, норми, правила поведінки. Отже, історіографічна традиція за такою класифікацією "винайдених традицій" може бути віднесена до другої групи.

Й хоч на сьогодні не всі історики розділяють радикалізм поглядів Е. Хобсбаума, проте, вплив його ідей привів до того, що переважна більшість сучасних гуманітаріїв визнають як успадкований характер традиції, так і процес її конструювання. Наприклад, сучасний російський дослідник В.А. Ачкасов у одному з текстів (2004 р.) зазначив: "В ідеальній формі традиціоналізм може бути визначений як автоматичне, нерефлективне, підсвідоме проходження традиції, що визнається природною… а тому загальною й універсальною. Традиція, скоріше, переживається, а не усвідомлюється людьми. Процес її народження йде «знизу», стихійно, є розтягнутим у часі, у нього залучені великі маси людей"[13]. Проте, тут же зауважує, що існує й інший шлях виробництва традиції. Цей "другий шлях формування традиції починається «зверху», через механізм нав'язування,

[12] The Invention of Tradition / Eds. E. Hobsbaum, Terence R. Cambridge, 1983. P. 1-2.

[13] Ачкасов В. А. Трансформация традиций и политическая модернизация: феномен российского традиционализма // Философия и социально-политические ценности консерватизма в общественном сознании России (от истоков к современности). Сб. ст. Вып. 1. / Под ред. Ю.Н. Солонина. СПб., 2004. — С. 176.

коли традиція свідомо відбирається, «конструюється» і навіть нав'язується силою тими, хто має владу або інтелектуальний вплив"[14].

На нашу думку, історіографічна традиція майже завжди являє собою цей другий, конструктивістський шлях формування "зверху", коли той, хто "має владу та інтелектуальний вплив у науці" (за В. Ачкасовим) (додамо, кого зазвичай зараховують до батьків-засновників "шкіл", "напрямків" або їх речники), з метою "легітимації власного статусу чи інституції" (Е. Хобсбаум), "шляхом відбору та нав'язування силою" й займається конструюванням історіографічної традиції. У такому випадку "сконструйована традиція" виступає засобом самопрезентації певного авторитетного вченого у науці.

Утім, на відміну від В. Ачкасова, ми дотримуємося думки що таке конструювання історіографічної традиції відбувається не стільки шляхом "нав'язування силою" чи "відбору", скільки завдяки застосуванню відповідних наративних "стратегій та технік уникання".

Зацитуємо з цього приводу Ж. Дерріда, дозволивши собі розбити його текст на окремі стратегії (в алфавітному порядку): "Існує, наприклад, те, що називають "публікаціями":

А) можна, звичайно, й не бути знайомими з ними, це завжди можливо у даному контексті,

Б) але можна влаштуватися у певному середовищі, щоб уникнути знання про те, що вони існують; можливо також, знаючи про їх існування, уникати їх прочитання;

В) можливо читати, уникаючи "розуміння";

Г) можливо розуміючи уникати того, щоб діяти у відповідності з ними або користуватися ними;

Д) можливо також, користуючись ними, уникати посилань на них;

Є) але можливо також, посилаючись на них, закривати їх... виключати, тобто уникати краще, ніж будь-коли і т. ін"[15].

Позначимо наративні стратегії уникання, на які звернув увагу Ж. Дерріда, ввівши своєрідну їх градацію:

А) Незнання; Б) Свідоме уникання; В) Нерозуміння; Г) Прочитання без наслідків та висновків; Д) Використання без посилання; Є) Посилання без прочитання.

---

[14] Там само.

[15] Деррида Ж. Отнюдь // О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. Минск, 1999. – С. 802.

Власне, всі ці наративні стратегії та техніки уникання завжди використовувалися провідними вченими при конструюванні історіографічної традиції.

Як все вищезазначене може бути задіяно у конкретному дослідженні? Парадоксально, але той переворот, який здійснив Е. Хобсбаум щодо національної традиції, стосовно історіографічних традицій в українській історичній науці сприймається, здебільшого, як різновид єресі. Думка, що історіографічна традиція також конструюється істориками – тим більше, що саме їм належить роль конструкторів національних метанаративів, – ще й сьогодні може виглядати підозрілою для вітчизняних дослідників. Для них самозрозумілим є те, що історіографічні традиції існують самі собою й являють собою різновид спадщини.

Проте, існуючий український історіографічний матеріал дає багату поживу для проведення досліджень на основі теоретичних підходів Е. Хобсбаума та Ж. Дерріда. Прикладом конструювання традиції можуть слугувати стратегії презентації "школи В. Антоновича" Д. Багалієм та "школи О. Лазаревського" М. Грушевським. На сьогодні, якщо використати наведені визначення історіографічної традиції, то М. Грушевського слід зарахувати до школи В. Антоновича. Проте, у трьох статтях, присвячених Володимиру Боніфатійовичу[16], де обов'язок і дидактичний борг вимагав розгорнути побудову відповідної наукової генеалогії, Михайло Сергійович жодного разу не вдався до концепту "школа В. Антоновича", щоб пояснити специфіку історіографічної ситуації у Київському університеті та свого місця у відповідному інтелектуальному просторі. Більш того, він був натхненником відомого дослідження С. Томашівського, в якому останній взагалі заперечував існування такої школи[17].

Що є взагалі непередбачуваним, з огляду як на сучасний український історіографічний канон, так і на контекст 2-ої половини XIX ст. – це те, що М. Грушевський, віддаючи шану О. Лазаревському, почав вибудовувати генеалогічну лінію останнього через концепцію "школи". Крок, доволі дивний, якщо звернутися до оцінок найбільш визначних сучасних дослідників текстів та контекстів О. Лазаревського[18].

---

[16] Див.: Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. К., 1908; його ж. Пам'яті В. Антоновича // Укр. історик. – 1984. – № 1-4 (81-84); його ж. З соціально-національних концепцій В. Антоновича // ЦДІА України м. Київ. – Ф. Х., 17184 , № 36.

[17] Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на ниві історичної науки. Львів, 1906. – С. 65-66.

[18] Принаймні два відомих дослідника О. Лазаревського у ХХ ст. не наполягають на наявності "школи" (див.: Сарбей В. Г. Історині погляди О. М. Лазаревського. К., 1961;

Пропонуємо осмислити цей "генеалогічний крок" М. Грушевського, й наразі – зрозуміти суть його генеалогічних претензій: він уникає апеляції до концепту "наукова школа" у випадку з В. Антоновичем (там, де це мав би бути хіба що не автоматичний, майже обов'язковий жест, зрозумілий сучасникам й пов'язаний зі сплатою боргових зобов'язань "учня") й, навпаки, наполягає на наявності "наукової школи" там, де і сучасники й нащадки (у випадку з О. Лазаревським) могли б поставити лише великий знак запитання. Він, М. Грушевський, вибудовуючи таку генеалогію О. Лазаревського, свідомо протиставляє останнього "вчителю" – В. Антоновичу. У некролозі на О. Лазаревського, як порівняльний фон, присутні М. Костомаров та В. Антонович, але говорить М. Грушевський лише про школу О. Лазаревського.

Загальна логіка протиставлень, до якої вдається Михайло Сергійович, спирається на "методологічну складову". Власне, розпочавши з того, що об'єднувало "головних репрезентантів XIX ст." (М. Костомарова, В. Антоновича та О. Лазаревського) – "народництва", М. Грушевський звертається до відмінних "методів, манєри та спеціальних вихідних точок", яких дотримувалися ці представники українського історіографічного канону. Так, якщо М. Костомарова представлено як прихильника "наративної манєри", В. Антоновича – як майстра "зведення історичних фактів до можливо простих… схем", то О. Лазаревський виступає як "фанатик документальності, рівно неприхильного і до романтичної оправи історичних фактів, і до теоретичних конструкцій"[19].

Саме вищезазначені риси, на думку М. Грушевського, і були ознакою "школи О. Лазаревського": "…Лазаревський і його школа (її можна так назвати, хоч би й супроти чоловіка, що не мав нічого спільного з яким будь учительством)…"[20]. Як видно, сам Михайло Сергійович добре усвідомлював, наскільки його думки про "школу О. Лазаревського" йдуть всупереч О. Лазаревському. Проте – це не зупиняє автора некрологу. Хто ж на думку вченого входив до цієї школи. Ось, можливо не повний список осіб, який подає М. Грушевський, "…що не тільки провідною гадкою, а й самим методом… стоїть в найтіснійшим зв'язку з Лазаревським": Єфименко, Лучицький, Багалій, В. і М. Василенки, М'якотін й ін[21].

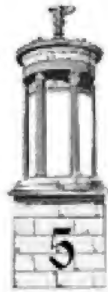
Воронов В.І. Місце О.М. Лазаревского в українському історіографічному процесі. К., 1999).

[19] Грушевський М. С. Памяти О. Лазаревського // ЗНТШ – Т. XLXVII. – С. 1-2.

[20] Там само. – С. 4.

[21] Там само.

Показово, що ця сконструйована М. Грушевським наукова генеалогія О. Лазаревського формувала відкрите поле конфлікту з вже існуючою канонічною школою В. Антоновича. Відповідь на питання, чому М. Грушевський уникав репрезентації себе як науковця через традицію, що йде від В. Антоновича, й натомість конструював історіографічну традицію (й, відповідно, вписував себе) з сучасником В. Антоновича – О. Лазаревським – на чолі, вимагає нового типу дослідження. Власне, у монографії під робочою назвою "Пам'ять історика та конструювання традицій: М. Грушевський", яка знаходиться у процесі розробки, ми й зробимо спроби відповісти на такого роду запитання. На цій інтригуючій ноті дозвольте завершити статтю.

КОНЦЕПТ ЯК ДИСЦИПЛІНА

Олександр Осіпян
Краматорськ

Ἀρχαιολόγια, antiquitates, topographia: антикварний підхід в ренесансному історіописанні та його античне коріння

Досить усталеним є уявлення про сучасну історичну науку як результат процесів, ініційованих в епоху Просвітництва та Романтизму. Справді, Просвітництво сприяло секуляризації бачення минулого, становленню історії культури та археології, запровадило нові універсальні категорії, сприяло систематизації знань. Романтизм підкреслив важливість національного минулого, відсунув античну та церковну («священну») історію на узбіччя або у сферу спеціальних досліджень, сприяв формуванню консолідуючих національних міфів, становленню етнографії та фольклористики, створенню історичних гранд-наративів, запровадженню історії у шкільне та університетське навчання. Проте, на нашу думку, це призводить до недооцінки значення Ренесансу, адже саме тоді (у XVI-XVII ст., а в Італії ще раніше – у XIV-XV ст.) було покладено початок деяким із цих явищ.

Зразками для історичних творів гуманістів слугували праці античних істориків.[1] На відміну від середньовічних хронік, універсальних історій та агіографічних творів тут в центрі уваги були не дива як вияв божественного провидіння, а діяння правителів та народів. Чималий вплив на історіописання здійснив той факт, що воно виходить за межі

[1] Weiss R. The Renaissance Discovery of Classical Antiquity. Oxford: Blackwell, 1988.

монастирів і стає справою світських осіб. Ці зміни були помітні спочатку на Півночі Італії, де існували багаті та незалежні міські комуни, деякі з них з часом навіть перетворились на територіальні держави (Флоренція, Генуя, Венеція). Тут вже у XIII ст., а ще більшою мірою у XIV-XV ст., з'являється інтерес до історії рідного міста, яке, відтепер, виступає об'єктом спеціального дослідження.[2] У XVI ст. Ренесанс поширюється у Європі на північ від Альп.

Гуманістичне історіописання значною мірою було логоцентричним– воно базувалось на писемних джерелах, особливо наративних, авторитетами вважались античні історики, тому гуманісти всіляко намагались прив'язати описувані ними народи та події до античних.[3] Важливу роль в творах гуманістів грала етимологія, дуже часто псевдо-етимологія, коли походження назви народу, міста чи якогось явища виводилось за співзвучністю з якимись словами особливо з давніх мов, перш за все латинської та грецької. Це сприяло створенню престижних та патріотичних, проте цілком фантастичних генеалогій та етногенетичних концепцій.[4] З'являються історичні твори, які

---

[2] Moyer A.E. Historians and Antiquarians in the Sixteenth-Century Florence. Journal of the History of Ideas. 2003. Vol.64. No.2. P.177-193; Moyer A.E. "Without Passion or Partisanship": Florentine Historical Writing in the Age of Cosimo I History and Nation / Ed. Julia Rudolph. Bucknell University Press, 2006. P.45-69; Ianziti G. Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories. Journal of the History of Ideas. 2008. Vol.69. No.1; Leon Battista Alberti. Descriptio Urbis Romae (1440-і роки); Ioannis Antonii Panthei Veronensis. De laudibus Veronae (1483, видана 1506 р.); Desiderii Spreti. De amplitudine, de vastatione et de instauratione urbis Ravennae (Venetiis, 1489), Leonardo Bruni. Historiarum Florentini populi libri xii (написана між 1415-1439 рр.); Machiavelli N. Istorie fiorentine (1532), Marcantonio Coccio Sabellicus. Rerum venetarum ab urbe condita libri xxxiii (Venetii, 1487), Marcantonio Coccio Sabellicus. De Venetae urbis situ (написаний у 1491-1492 рр.); Saraina Torello. De origine et amplitudine civitatis Veronae (1540); Scardeonius F. De antiquitate urbis Patavii (Basileae, 1560); Ghirardacci. Della historia di Bologna (Bologna, 1596); Villani, Giovanni. I primi 10 libri delle storie. Venezia, 1537. Ejusdem. I libri XI e XII. Firenze, 1554. Ejusdem. La storia. Venezia, 1559.

[3] Hoppenbrouwers P. Such Stuff as Peoples are Made on: Ethnogenesis and the Construction of Nationhood in Medieval Europe. The Medieval History Journal. 2006. Vol.9. No.2. P.195-242; Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. СПб., 2000.

[4] Borchardt F. L. German Antiquity in Renaissance Myth. Baltimore, London, 1971; Harper J.G. Turks as Trojans, Trojans as Turks: Visual Imagery of the Trojan War and the Politics of Cultural Identity in Fifteenth-Century Europe. Translating Cultures: Postcolonial Approaches to the Middle Ages/ ed. D. Williams and A. Kabir. Cambridge and New York. Cambridge University Press, 2005. P.151-181; Parsons A.E. The Trojan Legend in England: Some Instances of Its Application to the Politics of the Times. Modern Language Review. 1929. Vol.24. No.3.

сполучали в собі як інформацію з джерел, так і генеалогічні легенди та фальсифікації. З іншого боку, робляться перші спроби наукової інтерпретації архітектурних пам'яток та археологічних знахідок. Згодом, у середовищі гуманістів виокремився напрямок антикваріїв.

Відомий італійський історіограф Арнальдо Момільяно так охарактеризував типового антикварія, взявши за зразок життя одного з них.[5] Ніколя-Клод Фабрі де Пєреск (1580-1637) народився у Провансі неподалік від міста Окс. Він був магістратом і членом місцевого парламенту, подібно до його предків. Пєреск багато подорожував, наскільки дозволяло йому здоров'я та виконання обов'язків. Місто Окс було його любов'ю та гордістю. Тут він і помер серед своїх колекцій медалей, книжок, рослин, мінералів, наукових приладів і багато чого ще. Його смерть була оплакана сорока мовами у пам'ятній книжці *Panglossia*, виданій у Римі під патронатом кардинала Франческо Барберіні, племінника папи Урбана VIII. Сам Пєреск майже нічого не опублікував за винятком одного памфлету на другорядну антикварну тему. Проте він написав тисячі учених та дотепних листів, зокрема й багатьом видатним особам свого часу від Гуго Гроція до Рубенса. Будучи юристом він експериментував у фізіології, роблячи розтини як тварин, так і людських тіл. Найбільше він колекціонував античні монети, статуї та рукописи. У його медальному кабінеті (cabinet de médailles) було 17 тисяч експонатів. Він досліджував те, що колекціонував і багато чого ще. Секст Емпірік був одним з його наставників, як і для багатьох інших, втомлених теологічною полемікою сучасності.[6] Антикварії вважали емпіричне спостереження більш гідним довіри, ніж догматичну філософію. «Вони були переконані, що можуть досліджувати матеріальні об'єкти минулого в позитивний спосіб, й не любили упередженість істориків, які працювали зі свідченнями, отриманими від так само упереджених попередників».[7] Отже, писемні джерела суб'єктивні, відповідно суб'єктивними є й історики, що на їх підставі

P.253-264; No.4. P.394-408; Kulicka, Elżbieta. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego. Przegląd historyczny. 1980. T.71. №1. S.1-21; Dębołęcki W. Wywód jednowładnego państwa świata. Warszawa, 1633.Електронний ресурс. http://pl.wikipedia.org/wiki/Wojciech_D; http://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Dembolecki_Wojciech

[5] Momigliano A.D. The Rise of Antiquarian Research// Momigliano A.D. The Classical Foundations of Modern Historiography. Berkeley. University of California Press, 1990. P.54-55. Висловлюємо щиру вдячність проф. Карло Гінзбургу, який звернув нашу увагу на дослідження А.Д.Момільяно.

[6] Sextus Empiricus – філософ стоїк (I-II ст.н.е.), виданий в латинському перекладі 1562 р., в грецькому оригіналі – 1621 р.

[7] Momigliano A.D. The Rise of Antiquarian Research. P.57.

пишуть власні твори. Тому довіряти можна тільки матеріальним рештками минулого, перш за все монетам, які, згідно з Антоніо Августином (1587 р.), були офіційними документами, чия автентичність була гарантована самою римською владою. Антикварії були свідомі того, що старожитності можуть бути підробленими, проте вони також знали як виявити підробки. Якщо одна монета є підробкою, є сотні інших автентичних, які слугують індикатором. «Історики після Геродота були традиційно занадто сильно зацікавлені політичними та релігійними суперечками, щоб відповідати прагненню до об'єктивності, експерименту та теологічного нейтралітету, притаманних ерудитам».[8]

Ренесансні антикварії вважали себе спадкоємцями антикваріїв античних. Вже у I ст.до н.е. – II ст.н.е. було чимало дослідників старожитностей архаїчної та класичної Греції, Риму царського періоду та епохи ранньої республіки. Це Павсаній, Філострат, Пліній Старший, Авл Гелій і, звичайно ж, Публій Теренцій Варрон, від «Antiquitates humanae et divinae» якого походить й сам термін *antiquarius*.[9] Вивчення початків (origines) також було сферою їх дослідження. Так, Діонісій Галікарнаський написав «Римську археологію» (I ст. до н.е.), а іудей Йосиф Флавій – «Іудейську археологію» (I ст. н.е.).[10]

Відомий грецький історик Полібій (II ст. до н.е.) не вважав ерудитів справжніми істориками. В античному світі з часів Фукидіда (V-IV ст. до н.е.) термін ἱστορια («історія») вживався по відношенню до творів, в яких було викладено перебіг політичних подій сучасних авторові. По відношенню до праць, присвячених більш давньому минулому, вживано термін αρχαιολόγια, вперше застосований Платоном, який вклав його у вуста софіста Гіппія.[11] Предметом «археології» вважалося дослідження початків міст, порівняння варварських та грецьких законів і звичаїв, та встановлення винахідників мистецтв та ремесел, що, зрештою, вело до оцінки людської цивілізації в цілому. Якщо *історики* залишали ці проблеми поза своєю увагою, то софісти цікавилися ними і передали це зацікавлення наступним поколінням філософів та ерудитів.[12] «Звичайна історія структурована хронологічно. Весь сенс історичного наративу базується на факторі часу, на правильній послідовності подій. <…>

---

[8] Ibid.

[9] Ibid. P.58.

[10] Більш детально про римських антикваріїв дивись: Сидорович О.В. Анналисты и антиквары: римская историография конца III-I вв. до н.э. М., 2005.

[11] Momigliano A.D. Op. cit. P.60.

[12] Ibid. P.62-63.

[Антикварне дослідження] було систематичним і охоплювало об'єкт в цілому – секція за секцією. Воно було описовим у систематичній формі, а не пояснювальним у хронологічному порядку. І це не було чимось неприродним. <…> Дати багатьох політичних подій добре відомі, проте дати виникнення інституцій чи слів або невідомі, або ж їх важко відкрити».[13]

Антикваріанізм можна визначити як зацікавленість матеріальними рештками минулого, як більш широку концепцію минулого (historiae integritatem), яке включало крім політики та воєн також повсякденне життя, оскільки вивчення артефактів, разом з текстами, дозволяє зробити більш детальну та ретельну реконструкцію давніх звичаїв (культура вживання їжі та пиття, весілля та поховання тощо).[14] Антикваріанізм також включав у себе уявну реконструкцію давніх міст та їх будівель, особливо Риму. Стимулом цього було як відкриття давніх об'єктів у ґрунті, так і зацікавлення гуманістів античною літературою.[15] Вже Франческо Петрарка (1304-1374) виявляв неабиякий інтерес до античних написів та колекціонував римські монети.[16] Гуманісти вважали античність досконалим часом на противагу власному, недосконалість якого була викликана нашестям варварів у V ст. Так, наприклад, Петрарка мріяв про перенесення до античного світу та зустріч із видатними особами давнини, читання книг античних авторів дозволяло йому втекти від недосконалої сучасності, про що він писав, зокрема, у своєму листі до давньоримського історика Тіта Лівія (22 лютого 1350 р.).[17] В середні віки антична історія зазнала численних перекручень та підробок. Треба було відновити справжній образ давнини. Тому гуманісти починають пошук та видання творів античних авторів. З іншого боку, фальсифікації та перекручення зменшували довіру до текстуальних джерел і вимагали перевірки за допомогою матеріальних решток минулого (статуї, барельєфи, будівлі, і особливо написи та монети).

Поступово в середині руху гуманістів відбувалось відокремлення течії антикваріїв (antiquarius). Поджо Браччоліні (1380-1459 рр.) прочитав напис на піраміді біля Остійських воріт Риму і довів, що це не могила легендарного Рема, як прийнято було вважати раніше. Купець Кіріак

[13] Ibid. P.61.
[14] Burke P. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe. Journal of the History of Ideas. 2003. Vol.64. No.2. P.273.
[15] Ibid. P.277.
[16] Burke P. The Renaissance Sense of the Past. New York: St. Martin's Press, 1970. P.23-24.
[17] Ibid. P.21-23.

з Анкони (1381-бл.1455) під час своїх подорожей на Близький Схід копіював античні написи, та зробив до них коментарі у шести томах (згоріли у 1514 р.). Флавіо Бьондо (1388-1463) особисто оглядав руїни Риму та копіював написи. Результати своєї праці він виклав у трактаті «Відновлений Рим» (Roma instaurata), над яким працював у 1440-1446 рр. Це топографічний опис давнього Риму – його терм, храмів, воріт, обелісків тощо.[18] Трактат Бьондо започаткував (а точніше, відродив)[19] жанр *хорографії* (chorography – букв. «землеопис») – вивчення місцевої історії з особливою увагою до матеріальних залишків минулого. Свій підхід, розроблений у «Відновленому Римі» Бьондо застосував у більшому масштабі в іншій своїй праці – «Мальовничій Італії» (Italia illustrata), роботу над якою завершив 1453 р. (видана 1531 р. у Базелі).[20] Праці Бьондо стали моделлю для трактату «Мальовнича Германія» німецького гуманіста Конрада Цельтіса (Conrad Celtis, 1459-1508) та «Британії» (1586) англійця Уільяма Кемдена (1551-1623).[21] Римське право Бьондо розглянув в історичному контексті у книзі «Тріумфальний Рим» (Roma triumphans, 1459).[22] З 1540-х років, антикварні дослідження, присвячені місцевим старожитностям, все частіше з’являються в містах Італії.[23]

Найбільшої популярності здобув трактат міланського патриція Джованні Бартоломео Марліані (1488?-1566) «Опис давнього Риму» (Topographia antiquae Romae).[24] Цей твір тільки у XVI ст. витримав вісім видань.[25] «Топографію»[26] Марліані поділено на сім книг. В першій главі

---

[18] Ibid. P.24-25.

19 Досить згадати лише «Опис Еллади» в десяти книгах Павсанія (II ст.).

[20] Burke P. The Renaissance Sense of the Past. P.29.

[21] Ibid. P.31.

[22] Ibid. P.33.

[23] Weiss R. The Renaissance Discovery of Classical Antiquity. Oxford, 1988. P.130. Наприклад: Saraina Torello. De origine et amplitudine civitatis Veronae (1540); Scardeonius F. De antiquitate urbis Patavii (Basileae, 1560); Ghirardacci. Della historia di Bologna (Bologna, 1596).

[24] Topographia antiquae Romae Ioanne Bartholemaeo Marliano patritio Mediolanensi autore. Lugduni, 1534. 336 p. Нами було використане on-line видання цього трактату, розміщене на сайті Турського університету http://www.bhv.univ-tours.fr/Consult. Висловлюємо щиру вдячність проф. Карло Гінзбургу, який звернув нашу увагу на трактат Марліані.

[25] Рим, 1534 (Antiquae Romae topographia); Ліон, 1534 (Topographia antiquae Romae, виданий Франсуа Рабле); Базель, 1538 (Topographia veteris Romae); Берн, 1539 (Topographia veteris Romae); Рим, 1544 (Urbis Romae topographia); Тернії, 1548 (італійською мовою: L’antichità di Roma, «Римські старожитності»); Базель, 1550 (Urbis Romae topographia); Ліон, 1554 (скорочений варіант: De Origine urbis Romae, виданий разом з Florus Epitome Decadum XIII та Titus Livius); Венеція, 1588 (Urbis Romae topographia). Connor J. Bibliography on the Recovery of the Antique. Columbia University, 2000. http://www.columbia.edu/%7Ejc65/antique/ANTIQUE.BIB.html

[26] Topographia (від грецького τοπογραφέω). У античного географа Страбона цей термін

книги першої «Розташування міста» (De situ urbis) він розповідає про пагорби Риму. Друга глава «Про перших осадників та засновників міста» (De primis cultoribus, & conditoribus urbis) перелічує тих, хто першим оселився у цій місцевості, як легендарних, так і реальних персонажів. Спочатку це були сікули, потім вихідці з грецької Аркадії, пеласгі, Сатурн, Янус, Евандр, Геркулес, цар Латин, син Фавна, зрештою Еней із троянцями після падіння Іліона/Трої, перераховані всі його нащадки до близнюків Ромула і Рема, які вже й заснували Рим. Третя глава «Про форму та протяжність міста Ромула» (De forma, & magnitudine urbis Romuli). Четверта «Про ворота міста Ромула» (De Portis urbis Romuli). «Про розмаїті обриси та межі міста» (De uario ambitu, & mœnibus urbis). «Про приміську територію» (De Pomerio urbis). «Про стародавні ворота, яких більше немає» (De portis antiques quæ hodie non sunt). «Про стародавні ворота та стіни, які все ще існують» (De portis antiques, & mœnibus quæ nunc sunt). Книги II-VI присвячено опису римських храмів. Нарешті, книга VII розповідає про Тибр, мости (De pontibus supra Tyberim extructis) та шляхи, які розходяться з Риму. Марліані наводить тексти античних написів, зроблених за наказом правителів Риму на різних спорудах. У його власному тексті безліч посилань на античних авторів – свідчення ретельної роботи над трактатом та його власної ерудиції. Марліані описує старожитності античного Риму. В центрі його уваги місто як архітектурно-географічний об'єкт, яке існувало багато століть тому і може бути пізнаним по пам'яткам матеріальної культури та писемним джерелам. Це місто без населення, місто, яке збереглося в руїнах і рештках, в якому час назавжди зупинився. Саме тому Марліані використовує термін *urbs* (тобто *місто* як сукупність будівель), а не *civitas* (тобто *місто* як сукупність городян, як міська громада).[27]

У XVI ст. відбувається подальша спеціалізація антикваріїв за окремими напрямками досліджень, що дало підстави для влучного вислову Пітера Берка про поступову емансипацію від логоцентризму в дослідженні минулого.[28] Спеціальні трактати були присвячені античним медалям

означав опис місця окремо від його географічних характеристик. Інший античний автор – Птоломей – на початку своєї «Географії» підкреслив відмінність між географією (графічне зображення світу) та хорографією (опис складових частин світу). Отже, топографія – це знання про місцевості, позбавлене візуальних знаків та математичних підрахунків. Jacks P. The Antiquarian and the Myth of Antiquity. The Origins of Rome in Renaissance Thought. Cambridge. Cambridge University Press, 1993. P.165.

[27] Jacks P. The Antiquarian and the Myth of Antiquity. The Origins of Rome in Renaissance Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P.85-86.

[28] Burke P. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe. P.279.

(Erizzo Sebastiano. *Discorso sopra le medaglie de gli antichi*. Venetia, 1555), кораблям (Lazare de Baïf. *De re navali*, 1536), гробницям (Giraldi Lilio. *De sepulchris*, 1539), поховальним обрядам (Kirchmann Johann. *De funebris romanorum libri iv*, Lübeck, 1636), взуттю (Nigronius. *De caligula veterorum*, 1617), вживанню їжі (Chacón Pedro. *De triclinio romano*. Rome, 1588), ошийникам рабів (Pignoria Lorenzo. *De servis*. Augsburg, 1613), виставам (Panvinio Onofrio. *De ludis circensibus libri ii*. Venetia, 1600), військовій справі та машинам (Lipsius Justus. *De militia romana*. Antverpia, 1598; Lipsius Justus. *Poliorceticon*. Antverpia, 1599).

За спостереженням П.Берка, в цей період чимало лікарів, особливо тих, хто навчався у Падуанському університеті, поєднували заняття медициною із антикварними дослідженнями. Це й не дивно, адже фахова підготовка робила медиків уважними спостерігачами. Беручи до уваги цю кількісну перевагу медиків серед антикваріїв, П.Берк робить припущення, що звичка тлумачення симптомів допомагала звільненню від логоцентризму і слугувала альтернативною моделлю (щодо юридичної моделі свідчення та доказів[29]) для інтерпретації старожитностей.[30]

Поняття "antiquarius" у XV-XVI ст. визначало любителя, збирача та дослідника античних традицій та старожитностей. Антикварії поступово фрагмент за фрагментом збирали римську хронологію, топографію, законодавство та релігію, вони відкривали підземний Рим (Roma sotterranea). Згодом вони поширили свою сферу діяльності на античну Грецію та старожитності інших країн (переважно колишніх римських провінцій, Близького Сходу та Єгипту). Проте антикварії ніколи не називали себе істориками, оскільки історія, скажімо Риму, вже була написана у давні часи Лівієм, Тацитом, Светонієм, Флором і т.д., твори яких вивчали і коментували в університетах, що, власне, і вважалося вивченням античної історії. Антикварії пишуть про старожитності, а не про історію. Автори трактатів про мистецтво написання історії (*Artes Historicae*), які почали з'являтися вже у XVI ст., також не розглядали трактати антикваріїв як історичні твори. Френсіс Бекон (1561-1626) відокремлював *старожитності*, *мемуари* та *справжню історію*,

[29] Суть юридичної моделі доказів у застосуванні до історичного матеріалу дуже добре сформулював Мішель Монтень (1533-1592), що сам довгий час був членом парламенту (судової палати): «… наскільки тонка справа встановлення істини, якщо при описі якоїсь битви не можна покластися на донесення того, хто нею керував, або на оповідання солдатів про те, що відбувалось довкола них, а слід співставити – як це робиться при судовому розгляді – покази свідків та враховувати заперечення, навіть з приводу найменших подробиць в кожному випадку». Монтень М. Опыты. Эссе. – С.400-401.

[30] Burke P. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe. P.294.

вважаючи, що *старожитності* це «безлика історія або рештки історії, які випадково уникли знищення часом» (*Advancement of Learning*, 1605). Іоганн Герард Воззіус (*De Philologia Liber*, 1650) також дотримувався подібного поділу: «Світська історія охоплює старожитності, мемуари та справжню історію» (Historia civilis comprehendit antiquitates, memorias et historiam iustam).[31]

Гуманісти вважали, що історія (історіописання) потрібна з трьох причин: 1) як форма літератури високо поцінована давніми греками та римлянами, яка дає можливості для стилістичних вправ; 2) як вчителька моралі, етики та політики; 3) оскільки вона прославляє минуле та сучасне рідної землі чи держави, яким її присвячено.[32] Подібне дидактично-патріотичне спрямування тогочасного історіописання викликало критику і скептицизм. Так, один з основоположників ренесансного скептицизму– Генріх Корнелій Агріппа фон Неттесхайм (1486-1535)[33] у своїй книзі «Критична промова про невизначеність та марноту наук та мистецтв» (*De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio invectiva,* Кьольн, 1527) присвятив цілу главу марноті написання історії. Він піддав історію нищівній критиці з огляду на те, до якого ступеню в його час історики пишуть керуючись бажанням догодити патрону.[34] Не менш скептично налаштований французький гуманіст Мішель Монтень (1533-1592) закидав сучасним йому історикам корисливість та безпринципність: «Значною мірою, особливо в наш час, в якості істориків обираються люди з простолюду тільки на тій підставі, що вони добре володіють пером, так, ніби ми прагнули навчитися в них граматиці! А вони, піклуючись тільки про цей бік справи, по-своєму праві, оскільки вони продають тільки своє вміння теревенити і їм платять гроші саме за це. Тому, жонглюючи красивими словами, вони надають набір всіляких чуток, зібраних ними на

[31] Momigliano A.D. Ancient History and the Antiquarian// Momigliano A.D. Studies in Historiography. London, 1966. P.6-7.
[32] Ferguson W.K. The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2006. P.5.
[33] Агріппа фон Неттесхайм – лікар, алхімік, астролог, викладач в Дольському університеті (Франція) та університеті Павії (Італія), секретар імператора Карла V, філософ та окультист був також автором твору De occulta philosophia (1533). За захоплення окультизмом та магією засуджений церквою як єретик. Згаданий твір De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio invectiva (1527) справив значний вплив на Монтеня, Рене Декарта та Гьоте. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/9807/Heinrich-Cornelius-Agrippa-von-Nettesheim http://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Cornelius_Agrippa
[34] Burke P. The Renaissance Sense of the Past. P.75.

міських перехрестях. Справді доброякісні історичні твори були написані особами, які самі вершили ці справи, або ж були причетні до керівництва ними, або тими, на долю яких припало принаймні вести інші подібного ж роду справи. Такими були майже всі історичні твори, написані грецькими та римськими авторами».[35]

Справді, політичні та релігійні причини, особливо з початком Реформації, призвели до радикального переписування національних та місцевих історій.[36] Історики жили при дворах монархів, князів, папи та єпископів і писали в інтересах певної династії або конфесії. З огляду на це їх професія була дискредитована і зазнала критики з боку так званих *пірроністів* (Pyrrhonists)[37] які віддавали перевагу емпіричному досвіду. У XVII ст. досягла апогею дискусія щодо об'єктивності пізнання минулого істориками, відома як «Pyrrhonismus historicus». Ренесансні пірроністи (для яких найбільшим авторитетом був Секст Емпірик) піддали сумніву віру в історію (Fides historica), поставивши дуже важливе питання – яким чином можемо ми перевірити історичну інформацію? Адже добре відомо, що історія є сферою знання, в якій експеримент є неможливим.[38] В цій ситуації антикварії почувалися значно впевненіше, оскільки їх джерелами були не тексти, написані упередженими авторами минулого, а монети, статуї, будинки, написи тощо. Антикварії відчували свою приналежність до міжнародного братства безпристрасних дослідників. Їх не розділяли політичні та релігійні відмінності, хоча методи антикваріїв часто використовувались у релігійній полеміці католиків та протестантів.[39]

Антикваріанізм як вивчення матеріальних решток минулого супроводжувався паралельним процесом «винайдення», фактично фальсифікації, потрібних решток любителями старожитностей та патріотів рідного міста (попередників краєзнавців). В ренесансній Італії, коли кожне місто декларувало, що його початки губляться у самій темряві давнини,

[35] Монтень М. Опыты. Эссе. М.:, 2007. – С.400.

[36] Momigliano A.D. Ancient History and the Antiquarian. P.7.

[37] Пірроністи – назва цієї течії у філософії походить від імені грецького філософа Пірро (Pyrrho), який жив близько 360-270 рр. до н.е. Проте, справжнім засновником школи скептицизму вважається Енесідем (І ст. до н.е.). Її основні положення зафіксовані Секстом Емпіриком (ІІ ст. н.е.). Пірронізм відродився у XVI ст. Пірроністична атака на історію у XVII ст. з часом призвела до запровадження критичного аналізу історичних документів. http://en.wikipedia.org/wiki/Pyrrhonism

[38] Ibid.

[39] Momigliano A.D. The Rise of Antiquarian Research. P.72-73.

місцевими гуманістами часто робилися спроби підтвердити матеріальним свідченням легенди, передані нащадкам усною традицією чи надто довірливим хронікером. Довести, що місто завдячує своїм заснуванням напівбогу (як, наприклад, Геракл) чи троянському герою (як Антенор), стало їх важливим обов'язком.[40] В більшості випадків місцеві гуманісти в той чи той спосіб намагались пов'язати заснування рідного міста з відомою легендою про початки Риму. Так, мешканці італійської Сієни виводили назву свого міста від Aschio та Seno – гаданих нащадків Рема. Французький Реймс – від самого Рема. В інших випадках вдавалися до змагання з Римом. Так, деякі флорентійські історики у XIV ст. вважали своїх співгромадян рівними чи, навіть, вищими від римлян, оскільки етруські міста були засновані більш ранніми нащадками троянців. Багато інших міст пов'язували свій початок з Римом (Ромою), приймаючи такі епітети як *filia Romae* («дочка Роми»), *parva Roma* («маленька Рома») чи, як у випадку Павії та Венеції – *altera Roma* («інша Рома»). Міфи заснування були частиною гуманістичного дискурсу про міста. Більш того, вони були транзитивними у своїй суті, оскільки гуманісти багато мандрували та обмінювались ідеями.[41]

Початки міста, ідентифікація його засновника чи засновників, коли мало місце його заснування, ким були його найбільш визначні громадяни, це питання, які ставилися вже в середні віки і продовжували ставитися в епоху Відродження. Громадянська гордість природно стимулювала такий інтерес, і якщо місто було місцем народження одного з великих мужів античності, в такому випадку встановлювався певний пам'ятник чи, принаймні, гадана могила. Вже у XIII ст. у Мантуї було встановлено пам'ятник видатному земляку Публію Вергілію Марону. 1477 р. статую поета Публія Овідія Назона було встановлено у місті Сульмоні. У XV ст. у кафедральному соборі Парми з'являється могила Макробія (IV-V ст.), який вважався уродженцем цього міста.[42]

Проте, чи не найбільше повезло Титу Лівію, батьківщиною якого була Падуя (Patavium). Згідно хронікеру XV ст. Гільєльмо Онгареллі, падуанський юрист Ловато Ловаті (1241-1309) натрапив 1274 р. на могилу троянця Антенора, коли копав фундамент для сирітського притулку (Casa di Dio). Коли було піднято кришку кипарисової домовини, все ще можна було побачити вирізьблені слова Regis Antenoris Memoria («Пам'яті царя

[40] Weiss R. Op. cit. P.105.
[41] Jacks P. Op.cit. P.8-9.
[42]Weiss R. Op. cit. P.120-122.

Антенора»). Ловаті, за допомогою ораторського таланту свого племінника Роландіньо да Пьяццола швидко переконав міську раду (Gran Consiglio) звести стаціонарний меморіал навпроти їх родинного палаццо.[43]Арка Антенора була зведена 1283-1284 рр.[44] З першої книги «Історії Риму» Тіта Лівія було відомо, що Еней та Антенор одночасно втекли з Трої. Перший висадився в Лаціо та лише через кілька поколінь його нащадки заснували тут Рим. Антенор висадився в області венетів/енетів та заснував Падую. Отже, Роландіньо доводив, що Падуя заслуговує на те, щоб вважатися *quasi secunda Roma* («майже другим Римом»).[45] Чимало знатних падуанців, серед них видатний юрист Марсилій, вважали себе нащадками шляхетного роду Антенорідів. Громада взяла пам'ятку під охорону і використовувала пам'ять про Антенора для політичних потреб. 1334 р. щойно обраний сіньором Падуї Альберто Кангранде делла Скала наказав провести публічне дізнання. Як зазначає Гільєльмо Онгареллі: «Він пішов оглянути кістки Антенора і відчинив згадану арку з великою урочистістю – подія, на яку зібрався весь народ; і коли арку було відчинено, він стояв там з відкритим капюшоном, з пошаною до крові троянця; й у присутності всього народу він спитав їх дозволу взяти меч Антенора, що був у кипарисовій труні, що вони й дозволили в один голос».[46]

Вже згаданий Ловато зібрав три декади «Історії» Лівія, і долучив до них апокрифічну біографію історика, базуючись головно на хроніці св. Єремії. Свій пролог до лівієвих декад Ловато закінчив згадкою про нагробок Лівія у церкві св. Юстини.[47] Нагробок з ім'ям Лівія було знайдено десь між 1318 та 1324 рр. і одразу ідентифіковано як могилу видатного історика.[48] (Місцеві гуманісти не припускали, що в античні часи могло жити кілька людей на ім'я Лівій). 1350 р. на запрошення правителя Джакомо II да Каррара до Падуї прибув Петрарка, який обійняв посаду каноніка кафедрального собору. 22 лютого того ж року Петрарка написав свого першого листа Лівію, перебуваючи «у притворі діви Юстини та перед твоєю кам'яною труною". Саме такими словами він завершив свій лист, вважаючи, що перебування біля могили адресата сприятиме

[43] Jacks P. Op.cit. P.41.
[44] Weiss R. Op. cit. P.121.
[45] Jacks P. Op.cit. – P.42. Про втечу Енея та Антенора з Трої див. також: Немировский А.А. Троя после Троянской войны // Вестник МГУ (Серия 8. История). – 1995. – №5. – С.60-74.
[46] Цит. за: Jacks P. Op.cit. P.43.
[47] Ibid.
[48] Weiss R. Op. cit. P.121.

спілкуванню. 1351 р. до Падуї прибув Боккаччо, який також вшанував знамениту могилу. Оглянувши епітафію, Боккаччо висловив сумнів чи цей Лівій справді був великим істориком, чи може просто звільненим рабом (вільновідпущеники часто приймали ім'я колишнього господаря). В біографічних примітках, доданих до його рукопису третьої декади Лівія, Боккаччо критикує падуанців, «які вважали, що Лівій був похований у цьому місці, вважаючи доказом камінь, відкритий у наші дні селянином, який копав глибше, ніж зазвичай на полі поблизу міста». Втім, після того як епітафію було очищено від старого гнилого праху й відтворено літери у їх колишній красі (чи не за проханням Петрарки?), плиту було вміщено у стіну притвору св.Юстини за наказом Джакомо II да Каррара, який тоді правив містом. Сумніви Боккаччо видаються добре обґрунтованими, оскільки 1413 р. був знайдений інший нагробок під час розкопок у Chiostro Maggiore св.Юстини. Напис згадував «Тіта Лівія, сина Кая» (T.LIVIUS CAI F[ILIUS]) та його найближчу рідню. На думку падуанського канцлера Сікко Полентоне (який, власне, й відкопав рештки Лівія), ця новіша знахідка містила кістки власне Тіта Лівія, неподалік від санктуарія, де вони вперше були покладені.[49] 1428 р. ці кістки з написом і бюстом було вміщено в одну з ніш у будівлі міської ради (Salone della Ragione). Проте невдовзі, 1457 р. їх було перенесено всередину будівлі, разом зі згаданим нагробком та новим погруддям.[50] Отже, в місті тепер було дві могили Лівія.

Флавіо Бьондо у своїй «Мальовничій Італії» створив й опис Падуї, заснований на літературних та археологічних свідченнях, в якому поєднує античне з середньовічним, і політичну історію з архітектурою, згадує про місцеві старожитності. Він передає дуже реальне усвідомлення міста як людського творіння, яке розвивалося і змінювалося з часом: «Добре відомо, що це найдавніше і найславетніше місто Італії було засноване Антенором, втікачем із Трої. <…> Усі будівлі, наявні там тепер, публічні та приватні, є новими, оскільки 430 р. Аттіла, король гунів, знищив Падую огнем та мечем і залишив її неукріпленою. <…> Палац було випадково спалено. Венеціанці чудово його відновили. Вони вмістили кістки Лівія на загальний огляд у залі палацу. <…> У місті є дуже велика церква, присвячена святій діві Юстині. <…> Вважають, що цю церкву було збудовано на руїнах давньої споруди, оскільки коли б хто ні копав може знайти тут чудову черепицю. Могилу Лівія було знайдено там у наш час, так що можна вважати, що це був давній храм Юпітера, в якому були

[49] Jacks P. Op.cit. P.43-44.
[50] Weiss R. Op. cit. P.121.

розташовані (як каже сам Лівій у книзі 10) трофеї перемоги падуанців над піратом Клеоменом Спартанцем. Сьогодні церква св.Юстини містить реліквії св.Луки Євангеліста, св.Максима, св.Феліції, св.Матфея апостола (того, на якого вказав жереб) і св. Просдоцимуса, святого покровителя Падуї. <…> Є там університет, найвідоміший в Італії. <…> Навчання у Падуї дало знаменитих мужів <…> Там був Лівій, настільки велика людина, що деякі знатні люди приходили з найбільш віддалених частин Іспанії до Риму тільки для того, щоб побачити його – так пише св.Ієронім, слідуючи Плінію».[51]

Місцеві знавці вважали, що церква св.Юстини стоїть на місці античного храму Згоди (Concordia). З плином часу легенди про двох видатних земляків та їх винайдені могили все більше перепліталися між собою. Вже у XVI ст. знавець старожитностей канонік Бернардо Скардеоне самовпевнено заявляв, що не хто інший як сам Антенор освятив цей казковий храм Згоди як знак згоди між двома народами – енетами/венетами та троянцями.[52]

Не менш захопливою є історія про пошуки річки Рубікону, через яку переправився Цезар починаючи громадянську війну. Кілька міст вважали, що саме вони знаходяться на березі славетної річки, давню назву якої з плином часу було змінено на нову. Зрештою, з'явилася стела з написом (sanctio) на мосту через річку Піск'ятелло біля містечка Цезена в області Романья. Іменем сенату та римського народу напис забороняв будь-кому перетинати з військом цю річку (що, як відомо з античних творів, змусило Цезаря «кинути жереб» та «перейти Рубікон»). Проте, суперечка за право жити на березі Рубікону тривала ще у першій половині XVI ст.[53]

Згадані вище випадки підробок, які не переслідували якоїсь корисливої мети (на відміну від сучасних нам підробок антикваріату), цілком вкладаються в рамку середньовічного уявлення про минуле. Цей спосіб мислення давав можливість вигадувати міфи та підробляти документи. Пітер Берк виділяє три різновиди подібних міфів: 1) *міф як пояснення* – спроба пояснити незрозумілу назву чи зображення святого або світського героя; 2) *міф як суміш* – змішування оповідань про різних історичних осіб (цьому сприяла відсутність усвідомлення історичної перспективи, отже усі події минулого відбувались у «міфічному часі»); 3) *міф як виправдання* –

[51] Цит. за: Burke P. The Renaissance sense of the Past. P.29-31.
[52] Jacks P. Op.cit. P.130-131.
[53] Weiss R. Op. cit. P.111-112.

оповідання про минуле, яке виправдовує/легітимізує сучасний стан речей.[54] У переважно неписьменному середньовічному суспільстві побутували усні міфи про незмінне минуле. Середньовічні підробки ймовірно слід вважати результатом поширення письменності. Люди знали, що існують певні звичаї, не зафіксовані на письмі. Вони обґрунтовані традицією та пояснювальним міфом. Тепер потрібні документи. В епоху переходу від усного до писемного свідчення продукування писемного свідчення того, що було обґрунтовано усно, не видавалось таким ганебним, яким підробка здається зараз.[55] Той самий спосіб мислення стимулював й підробку/«винайдення» потрібних матеріальних об'єктів, перш за все мощей святих та реліквій.[56]

Варто зазначити, що антикварний підхід не замінив середньовічне уявлення про минуле, а співіснував з ним. Більш того, середньовічний тип історичного мислення зазнав змін під впливом гуманізму. Якщо в середні віки підроблялися дарчі грамоти церкві та монастирям, листи від царя загадкової Індії «священика Іоанна», мощі святих та інші реліквії, то з поширенням моди на античні старожитності стали підроблятися вони та створюватись нові історичні міфи. Змінилися об'єкти підробки, але не змінилася когнітивна рамка, яка стимулювала їх створення окремими ентузіастами та їх сприйняття певними прошарками суспільства. Соціальне замовлення на подібні підробки зберігалось і надалі.

Найбільшим інтелектуальним досягненням європейського Ренесансу (*історичною революцією*), на думку П.Берка, було нове усвідомлення джерела, а саме першоджерела, та здатності виявлення джерел, які не були первинними, хоча презентувалися саме як першоджерела.[57] Критичний підхід до текстуальних джерел та, особливо, антикварний підхід, з його наголосом на важливості вивчення матеріальних свідчень минулого, витворили нову когнітивну рамку пізнання минулого і забезпечили дослідника мінімальним інструментарієм для критичного аналізу. Вони дозволяли навіть більш-менш освіченій людині самостійно доходити критичних висновків щодо вигадок, яких не бракувало й у XVI ст.

---

[54] Burke P. The Renaissance sense of the Past. P.7-8.

[55] Ibid. P.19-20.

[56] За чудовий приклад може правити історія про «винайдення» 1158 р. у церкві св.Еусторгія на передмісті Мілану тіл волхвів (трьох царів), які прийшли до Віфлеєму вшанувати Христа, транспортування їх решток до Кьольну 1164 р. і їх культ у цьому місті. Hamilton B. Prester John and the Three Kings of Cologne. Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes/ Ed. Ch.F.Beckingham, B.Hamilton. Aldershot, 1996. P.171-185.

[57] Burke P. The Renaissance Sense of the Past. P.76.

Реконструйоване минуле у трактатах антикваріїв має скоріше статичний вигляд, ніж динамічний, який завжди наражає дослідника на використання літературних прийомів задля створення драматичної напруги оповідання та позбавляє, таким чином, дистанціювання від подій минулого, потрібного для їх об'єктивного дослідження.

Таким чином, критичне ставлення до писемних джерел, перевірка їх даних за допомогою даних епіграфіки та нумізматики, реконструкція минулого за допомогою вивчення цілісного комплексу писемних та матеріальних джерел, надання важливого значення структурам та інститутам, а не лише подіям та видатним особам, є внеском саме ренесансного антикваріанізму до становлення новітньої історичної науки.

Георгій Папакін
Київ

«Герменевтика джерелознавча» (архівна та археографічна): до формулювання проблеми

Герменевтика, або, за первинним визначенням – “мистецтво пояснювати й повідомляти нам те, що сказано іншими й що надійшло до нас від попередніх поколінь”[1], виглядає відносно новою наукою з більш ніж тисячолітнім емпіричним корінням, побудованим на тлумаченні міфів і Святого Письма. За два останніх століття свого існування вона суттєво піднялася над своїм первісним прагматичним предметом – забезпечення чи полегшення розуміння літературних творів здебільшого духовної тематики, здобула відповідного статусу і пройшла значний наукоформуючий шлях.

Упродовж цієї доби від її єдиного стовбура відходили все нові та нові пагони, і взагалі сфера її впливу збільшилася настільки, що вже і журналістику деякі ладні записати до герменевтики (принаймні щодо суспільних функцій), адже журналісти, на їх переконання, є тлумачами сучасних подій, “представляють їх у доступній і зрозумілій для всіх формі, надають їм відповідного насвітлення та спрямованості”[2].

Створився цілий комплекс герменевтичних наук, або, користуючись висловом видатного французького герменевтика Поля Рікера (1913–2005) – “віяловий звід герменевтик”. Сам він у праці “Конфлікт інтерпретацій” визначав приналежність будь-якої науки до герменевтики таким чином: “Я называю герменевтикой всякую дисциплину, которая берет начало в интерпретации, а слову интерпретация я придаю его подлинный смысл: выявление скрытого смысла в смысле очевидном”[3]. При цьому

---

[1] Ґадамер Г. Естетика і герменевтика // Ґадамер Г.- Ґ. Герменевтика і поетика: Вибрані твори. К., 2001. – С. 11.
[2] Квіт С. Основи герменевтики: Навчальний посібник. К., 2003. – С. 6.
[3] Рикер П. Конфликты интерпретаций (Очерки о герменевтике). М., 1995. – С. 407.

за кожною з гілок великого герменевтичного древа закріплюється власна предметизація.

Саме у формі таких інтерпретацій, за П. Рікьором, криються засади визначення специфіки різних галузей герменевтики. Він зазначав: "... форма интерпретации соотносится с теоретической структурой той или иной герменевтической системы. Так, феноменология религии исходит из дешифровки религиозного объекта в ритуале, мифе, веровании; но она делает это, опираясь на проблематику священного, которая определяет ее теоретическую структуру"[4].

Семантична герменевтика є найстаршою за віком, бере початок від тлумачення й осмислення міфів та святих текстів (екзегетики). Наш земляк і російський філософ Густав Шпет (1879–1937) відніс її до VI ст. до н.е., а християнську – до І ст. н.е. і писав: "...герменевтика как самостоятельное учение конструировалась прежде всего в качестве дисциплины, вспомогательной для богословия"[5]. З іншого боку, один з найяскравіших герменевтиків сучасності Ганс-Ґеорг Ґадамер (1900–2002) виділяв два взаємопов'язаних напрями цієї науки вже ранньомодерної доби: "...теологическая герменевтика, как показал уже Дильтей, возникла из необходимости самозащиты реформационного толкования Библии от нападок тридентских теологов, отстаивавших незыблемость традиций; филологическая герменевтика сформировалась в ходе предпринятых гуманистами попыток возрождения классической литературы"[6].

Філософська герменевтика, яка стрімко зросла у ХХ ст., трактує питання не просто виведення деяких загальних і по можливості обов'язкових правил роботи з текстом, не лише формулювання певних процедур тлумачення, але й розуміння, сенсу і тлумачення взагалі, як фундаменту найсуттєвіших процедур і правил пізнання[7]. Саме її П. Рікер вважав найголовнішою: "Она начинается экстенсивным исследованием символических форм и анализом понимания символических структур; она продолжается сопоставлением герменевтических стилей и критикой систем интерпретации, соотнося разнообразие герменевтических методов со структурой соответствующих теорий. Этим она готовится исполнить

[4] Там же.– С. 23.

[5] Шпет Г. Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст: Литературно-критические исследования 1989 г. М., 1989. – С. 233.

[6] Гадамер Х.–Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1988. – С. 222.

[7] Див.: Богданов Е. В. Философская герменевтика: история и современность. Текст лекции. СПб., 2002. – С. 3.

свое предназначение – стать подлинным арбитром в споре интерпретаций, каждая из которых претендует на истинность"[8].

Філософська герменевтика збагатила методологію історичної науки. Ґадамер з цього приводу писав: "зовсім не суб'єктивні думки, плани й досвід тих, що діють в історії людей, слід розуміти у відповідності з завданням, поставленим історією. Саме глибока сув'язь історії, на вивчення якої спрямовані тлумачні зусилля історика, вимагає, щоб її розуміли. Суб'єктивні думки тих людей, котрі живуть упродовж історичного проміжку часу, рідко, якщо взагалі коли-небудь, стають подіями, які поціновуються пізніше так само, як поціновували сучасники. Значення подій, їхній взаємозв'язок, їх наслідки – як усі вони постають в історичній ретроспективі – залишають mens auctoris позаду, так само, як і досвід твору мистецтва залишає позаду mens auctoris"[9].

Історичну герменевтику прийнято вважати наукою про з'ясування змісту понять, термінів, мовних зворотів, що випали з ужитку або набули іншого значення, визначення справжнього змісту джерел у випадках, коли цей зміст прихований, розробку методики вивчення та інтерпретації смислу текстів, науково обґрунтованих технічних прийомів відновлення початкової редакції тексту історичної пам'ятки тощо[10]. При цьому слід підкреслити, що згадана наука робить наголос на внутрішньому актові "розуміння джерела", а не на традиційному аналізові зовнішніх ознак та змісту або науковій критиці щодо достовірності пам'ятки. Але Ґадамер підкреслював, що історична герменевтика не має зосереджуватися виключно на джерелі, оскільки "тема историка – не отдельный факт, а *универсальная история*. Историка отличает стремление понять целостную взаимосвязь истории человечества. Каждый отдельный текст не является для него самоценным, а служит источником, то есть промежуточным материалом для познания исторической взаимосвязи, и в этом смысле он ничем не отличается от всех немых остатков прошлого"[11]. У зв'язку з цим німецький історіософ Йоганн Густав Дройзен (1803–1884), автор найдавнішого визначення герменевтики, говорив про історичні пам'ятки як про дві великі групи: "джерела" та "залишки". На його думку, джерела сприяють мовному успадкуванню, слугують розумінню пояснювального за допомогою мови світу. Джерелами є записи, які успадковуються з метою

[8] Рикер П. Конфликты интерпретаций.– С. 23.

[9] Ґадамер Г.- Ґ. Естетика і герменевтика. – С. 14.

[10] Див.: Квіт С. Герменевтика історична // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008. –С. 156–157.

[11] Гадамер Х.–Г. Истина и метод. – С. 245.

спогадів. Залишки, на відміну від них, є частинами минулих світів, що збереглися і, таким чином, допомагають нам духовно реконструювати той світ, залишками якого ми є. Вони виступають у вигляді споруд, монументів, матеріалів археологічних досліджень тощо.

Цим, звичайно, не вичерпується коло наук, пов’язаних з герменевтикою. Г.-Ґ. Ґадамер стверджував, що “герменевтичний аспект не може обмежуватися “герменевтичними науками” – мистецтвом, історією”. У суспільному користуванні нині активно побутують юридична, педагогічна, психологічна та інші герменевтики.

Узагалі герменевтичне завдання наявне завжди і всюди, де йдеться про необхідність домовлятися, де відбувається “пошук спільної мови” (як між сучасниками, так і між різними поколіннями). На цьому, фактично, базується думка про виключно допоміжний характер герменевтики, що висловлена у 20-х роках XX ст. Густавом Шпетом: “Герменевтика не есть самостоятельная наука, а всего только вспомогательная дисциплина в научной работе. Открыть ее место в системе знания – значит прежде всего указать тот цикл научных вопросов, по отношению к которому герменевтика выполняет свою вспомогательную роль”[12]. З іншого боку, Ґадамер проголошує, що внаслідок свого системного розвитку в XIX ст. вона перетворилася в “основу всего дела гуманитарных наук, наук о духе”, і називає її “центральною наукою” серед них.

Не вдаючись до дискусії з цього приводу, хочу поставити питання про очевидну необхідність розширення сфери традиційної герменевтики шляхом виокремлення з ній таких пагінців, «як герменевтика джерельна», насамперед архівна та археографічна, або ж доцільність і потребу у використання герменевтичних підходів у джерелознавстві, архівознавстві та археографії (публікацієзнавстві). Адже згадаємо, що Рікер наголошував на необхідності “привою” герменевтики до більшості наук, зазначаючи при тому: “привой коренным образом изменяет подвой!”

Чому варто, на наш погляд, говорити про окрему від історичної герменевтики джерельну її галузь? Вище вже йшлося про те, що історична герменевтика абсолютно обґрунтовано розглядає джерело як “проміжний матеріал”, фактично сировину для дослідження історичних процесів. Для джерельної герменевтики історична пам’ятка, її прочитання, розуміння, тлумачення виступають стрижнем наукового процесу. І в цьому полягає її докорінна відмінність від традиційної “критики джерел”, яка свого часу проголошувалася “найважливішим завданням джерелознавчого пізнання”.

[12] Шпет Г. Г. Герменевтика и ее проблемы. – С. 249.

Зрештою, всі її засоби зводяться до суто зовнішньої оцінки правдивості, автентичності, атрибуції джерела тощо[13]. Що ж до змістовної оцінки, донесення до нашого сучасника адекватного сенсу історичної пам'ятки, то традиційне джерелознавство взагалі не ставило такого питання. А про джерельну герменевтику годі шукати будь-яких відомостей. Принаймні нам вдалося знайти лише одне згадування про "герменевтику джерел" у статті львівського історика Ігоря Скочиляса[14], і те – у вигляді "окреслення проблеми і спроби".

Але це нелогічно, і, більш того, шкідливо, адже суттєво обмежує філософську складову й науковий інструментарій джерелознавчих наук. Історичне джерело, зокрема архівний документ, а також спогади, щоденники, масові джерела створені на задоволення певних потреб свого конкретного часу, вочевидь потребують спеціального герменевтичного підходу для адекватного розуміння і тлумачення: не тільки щодо їх форми та змісту, але і стосовно обставин, які їх народили, сенсу, який містився й який закладався у них, тих наслідків, що мала викликати їхня поява, і які у дійсності сталися.

Варто наголосити на потребі застосування герменевтичних інструментарію та підходів в такий специфічній науці, як археографії, особливо якщо ми підіймаємо питання про неї як про спеціальну історичну дисципліну з практичною й тим більше теоретичною складовою, а не збірник практичних порад з підготовки документальних видань. На цьому абсолютно доречно наголошує російський вчений В. Козлов, але для нього, на жаль, відповідна теорія вичерпується лише традиційними методами виявлення документів, визначенням критеріїв відбору та принципів відтворення тексту, хай і описаних у новоутворених ним самим термінах[15]. На нашу ж думку, основний зміст теорії згаданої науки має становити саме археографічна герменевтика як науковий інструмент розуміння, тлумачення і розшифрування, розкриття всіх прихованих сенсів пам'яток минулих епох у сучасному виданні й для сучасного користувача.

Герменевтичний підхід відрізняється абсолютно новим ставленням до розуміння історичного джерела, зокрема архівного документа, і тим

[13] Див.: Калакура Я. С. Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – С. 177.

[14] Див.: Скочиляс Ігор. Український нобілітет серед парафіяльного духівництва Львівської єпархії XVIII ст.: окреслення проблеми та спроба герменевтики джерел // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000. – С. 181–182.

[15] Див.: Козлов В. П. Основи теоретической и прикладной археографии. 2-е, перераб. и доп. изд. М., 2008. – С. 43–148.

навіть суперечить традиційному історизму. На думку Ґадамера, "время в самую первую очередь не пропасть, над которой надо построить мост, коль скоро она разделяет и удаляет одно от другого; это на деле основа события, в каком коренится наше сегодняшнее понимание. Поэтому нам и не надо преодолевать временную дистанцию, лишь согласно наивной предпосылке историзма люди переносятся в дух времени, мыслят понятиями и представлениями эпохи, а не своими собственными, и так приближаются к исторической объективности"[16].

Основним і суттєвим елементом, що дозволяє запровадити герменевтичний інструментарій в джерелознавство, а, вірніше, поєднує обидві дисципліни і дозволяє говорити про необхідність герменевтичного джерелознавства або джерелознавчої герменевтики, є увага до тексту історичної пам'ятки. У творах Ґадамера можна знайти безпосередні роздуми над герменевтичною проблемою інтерпретації джерела (тексту) істориком. Зокрема, в есе "Про істинність слова" він, покликаючись на Євангельські історії, наголошує на обов'язку історика, крім загальної критичної оцінки вагомості джерела, враховувати його цільову установку ("зобов'язання"): "якщо історик не інтерпретує текст з точки зору його "зобов'язувальності", він не може адекватно використати текст для такої критики. Як каже герменевтика, кожен текст має свою орієнтацію, враховуючи яку текст і слід інтерпретувати"[17].

У цьому зв'язку слід взяти до уваги думку Поля Рікера стосовно визначального обов'язку історика з герменевтичної точки зору, а саме – необхідності "запитування джерела" в історичній науці, адже без цього джерело ніколи не стане таким: "Воссоздавать, опираясь на документы, событие или, скорее, цепь событий, либо ситуацию, либо институт значит следовать объективности особого рода, впрочем, от этого не менее неопровержимой, чем любая другая: ведь такое воссоздание предполагает, что документ подвергается вопрошанию, его заставляют говорить; что историк, окрыленный тем, что сталкивается лицом к лицу с его смыслом, вырабатывает собственную рабочую гипотезу; такое исследование одновременно поднимает след до уровня документа, обладающего означивающей силой, и прошлое – до уровня исторического факта. Документ не является таковым до тех пор, пока историк не озаботится тем, чтобы задать ему вопрос и тем самым, если так можно выразиться, обосновать его предшествование, опираясь на собственное наблюдение; действуя так, он созидает

[16] Гадамер Г. Язык и понимание // Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. М., 1991.– С. 79.
[17] Ґадамер Г.- Ґ. Про істинність слова // Ґадамер Г.- Ґ. Герменевтика і поетика. – С. 34.

исторические факты"[18]. На наш погляд, саме такий підхід є визначальним для джерелознавчої герменевтики – вміти запитати історичну пам'ятку, правильно зрозуміти її відповідь, а потім – адекватно донести таку відповідь до інших.

Узагалі питання розуміння й навіть "читання" тексту (у тому числі історичного джерела, архівного документа) знаходилося під пильною увагою герменевтиків. В іншому есе Ґадамер називає справжнє "читання" суто герменевтичним процесом: "читати означає не просто називати літери і зчитувати одне за одним слова, – це передовсім означає здійснювати безупинний герменевтичний рух, який спрямовується очікуванням змісту цілого і, зрештою, реалізується у змістовному розкритті цілого через окреме. Згадаймо, як це буває, коли хтось зачитує текст, якого не розуміє. Тоді і ніхто інший до пуття не зрозуміє, що він там читає"[19].

Але те саме можна сказати й про недбалого археографа, який не зміг запитати джерело, не зрозумів його відповіді, а тому і не пояснює, не коментує/тлумачить історичні пам'ятки, що намагається оприлюднити. Ще більш неприйнятним є шлях хибного коментування історичного джерела. Така "негерменевтична" публікація не вносить нічого нового у суму історичного знання, ба більше, сприяє загальному нерозумінню, здатна розрушити той "міст у просторі, що існує між одним духом та іншим і зменшує відчуженість чужого духу"[20], який, за Ґадамером, покликана наводити герменевтика.

На наш погляд, завдання справжнього джерелознавця, археографа полягає в донесенні змісту й сенсу історичної пам'ятки до свого сучасника, для чого, насамперед, потрібно самому зрозуміти не лише текст, але й обставини його створення, завдання, що ставилися авторами пам'ятки, наслідки, що мала поява і побутування джерела тощо. Тут варто керуватися зауваженнями Поля Рікера: "... всякое чтение текста само по себе связано с quid, с вопросом о том, "с какой целью" он был написан, и всегда осуществляется внутри того или иного общества, той или иной традиции или того или иного течения живой мысли, которые имеют свои предпосылки и выдвигают собственные требования"[21].

Герменевтичний "привой" до джерелознавства, а насамперед до археографії, вочевидь, матиме позитивні наслідки, зокрема, з розширення

[18] Рикер П. Конфликты интерпретаций. – С. 38–39.
[19] Ґадамер Г.- Ґ. Актуальність прекрасного // Ґадамер Г.- Ґ. Герменевтика і поетика. – С. 75.
[20] Його ж. Естетика і герменевтика // Там саме. – С. 12.
[21] Рикер П. Конфликты интерпретаций. – С. 10.

предмету й інструментарію згаданих спеціальних наук. Адже, прагнучи не лише дослівно "прочитати" джерело, створене в епоху, досить віддалену від нас, писане тогочасною мовою і в тогочасних термінах, а сприйняти, зрозуміти, інтерпретувати його повноцінно і всебічно, у колі всіх дотичних зв'язків, ми не можемо обійтися без застосування суто герменевтичних підходів. Згадаємо слова Поля Рікера: "глубинное требование герменевтики: всякая интерпретация имеет целью преодолеть расстояние, дистанцию между минувшей культурной эпохой, которой принадлежит текст, и самим интерпретатором. Преодолевая это расстояние, становясь современником текста, интерпретатор может присвоить себе смысл: из чужого он хочет сделать его своим, собственным; расширение самопонимания он намеревается достичь через понимание другого. Таким образом, явно или неявно, всякая герменевтика выступает пониманием самого себя через понимание другого"[22].

Варто звернути увагу на такий промовистий факт. Археографія та семантична герменевтика певний період розвивалися поруч, навіть спільно. Одні з засновників наукової археографії (публікацієзнавства) та низки інших спеціальних історичних дисциплін – французькі мавристи XVII–XVIII ст. – були уважними дослідниками, критиками і публікаторами творів отців церкви (патристики). Напрацьований членами чернечої конгрегації св. Мавра (1618-1790) ордену бенедиктинців науковий інструментарій з критики джерел мав непересічне значення для історичних наук. Німецький філософ Вільгельм Дилтей (1883–1911) напряму пов'язував виникнення цих наук і герменевтику: "Способ verifier les dates относится к прекраснейшим памятникам французской учености XVIII в. Мабильон стал основателем дипломатики, а Монфокон — палеографии, Петавий — истории догм, Ашер и Пирсон — древней истории церкви; затем следует назвать Касобона, Шпанхейма, Банажа, Кордилье, Папброка, занимавшегося историей святых, и всеохватывающего Тиллемона. Деяния этих ученых теологов столь исключительны, что и в наши дни историк церкви извлекает из них все еще большую пользу, тогда как последующие работы XVIII и начала XIX в. до появления великого Кристиана Баура он обычно может с большим основанием оставить без внимания. В это же время возникла *герменевтика.* Ее задача — установить теорию и правила процесса толкования источников. Сначала герменевтика ограничивалась толкованием Священного Писания. Но и в таком виде это имело громадное значение"[23].

[22] Там же. – С. 26.

[23] Дильтей В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации // http://vf.narod.ru/classik/dilthey/ocherk2/ocherk2.htm

На жаль, потім шляхи, предмет та інструментарій цих двох наук розійшлися, хоча їхню спільну й пильну увагу до пошуків змісту тесту історичного джерела варто підкреслити. У цьому зв'язку згадаємо одне з визначень герменевтики, що подає Ґадамер: "классическая дисциплина, занимающаяся искусством понимания текстов"[24].

Поль Рікер, зокрема, наголошував на внеску своїх попередників – герменевтиків XIX ст. у формулюванні проблеми значення історичних текстів: "Шлейермахер и Дильтей в равной мере научили нас рассматривать тексты, документы, памятники как письменно зафиксированные выражения жизни; истолкование проделывает путь, обратный этой объективации жизненных сил в психических, а затем и в исторических связях; эти объективация и фиксация составляют другую форму передачи смысла"[25].

Сам він в есе "Подвійний сенс як герменевтична та семантична проблема" приділив окрему увагу "герменевтиці текстів", зазначивши, зокрема: "…текст представляет собой, помимо определенной минимальной величины, того, с чем работает лингвист, внутреннюю организацию произведения, Zusammenhang, внутреннюю связь; первым достижением современной герменевтики было принято в качестве правила движение от целого к части и деталям (например, трактовка библейской коллизии как связи, или, говоря словами Шлейермахера, как отношения между внутренней и внешней формами). Для толкователя именно текст обладает множественным смыслом; проблема множественного смысла существует для него только при условии, если мы принимаем во внимание такую совокупность, в которой соединены между собой события, персонажи, институты, природные и исторические реальности; это целое "хозяйство", значащая совокупность, готовые к переносу исторического смысла в духовную сферу"[26].

У свою чергу, Ґадамер теж звернув увагу на проблему усвідомлення тексту, що стоїть перед істориками: "Основная схема, соответствующая разрабатываемой исторической школой методике универсальной истории, действительно есть ни что иное, как схема целого и части. Она верна относительно любого текста. Составляет разницу – пытаться понять текст как литературное явление с точки зрения его замысла и композиции или пытаться использовать его как документ для познания более широкой исторической взаимосвязи, о которой текст дает поддающееся критической

[24] Гадамер Х.–Г. Истина и метод. – С. 215.
[25] Рикер П. Конфликты интерпретаций. – С. 16–17.
[26] Там же. – С. 97–98.

проверке сведения. Несмотря ни на что, оба – филологический и исторический интересы – взаимно подчинены друг другу"[27].

У рамках джерелознавчої герменевтики абсолютно закономірною нам видається розмова про прихований (неявний) або невиявлений сенс/зміст архівного документа, який вимагає поглибленого дослідження тексту як такого, а разом з тим – і всього контексту, з'ясування конкретних обставин створення, побутування, оприлюднення (або навпаки – неоприлюднення) і подальшого архівної долі історичного джерела. Адже наше традиційне оприлюднення архівних документів віддалених епох шляхом простого прочитання, звичайної наукової критики змісту і відтворення друком є, по суті, "лише відчуженим обличчям нашого істинного буття в історії" або "повідомлення померлого змісту" (за Ґадамером).

Усвідомлення, розуміння, оприлюднення історичного джерела (у вигляді архівного документа або іншому) утруднюють "бар'єри нерозуміння", про які писав ще радянський архівознавець В. М. Автократов (бар'єри неінформованості, мовний, часовий та ін.). Але герменевтики вчать нас, що розуміння вже закладено в процес засвоєння джерела, тому бар'єрів не слід лякатися; їх треба враховувати і долати, адже в самому такому бар'єрі криється потенційна можливість розуміння, до якої слід прислухатися. Ґадамер з цього приводу згадував давньогрецьку філософську категорію для позначення ситуації, коли ми наштовхуємося на будь-який з таких бар'єрів – atopon, тобто "позбавлене місця". Він стверджує: "Там, где есть какие-либо помехи на пути к пониманию, оно уже дано как предпосылка"[28].

"Збагачення і поглиблення герменевтикою" (за Рікером) має позитивно вплинути на весь цикл джерелознавчих наук. Спробуємо бодай позначити кілька напрямів такого поглиблення, на додаток до вже згаданих.

Насамперед, ідеться про "розсекречування універсуму знаків", говорячи словами Ч. Пірса щодо режиму роботи герменевтики. Поль Рікер розшифровує для нас сенс такого процесу наступним чином: "Что подразумеваем мы здесь под рассекречиванием? Оно означает, что в каждой герменевтической дисциплине интерпретация находится на стыке лингвистического и нелингвистического, языка и жизненного опыта (каким бы он ни был); специфику герменевтик как раз образует то, что победа языка над бытием и бытия над языком достигается различными способами…"[29].

[27] Гадамер Х.–Г. Истина и метод. – С. 245.
[28] Гадамер Г. Язык и понимание // Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. – С. 45.
[29] Рикер П. Конфликты интерпретаций. – С. 100.

Наступний момент – специфіка тлумачення історичних пам’яток з точки зору герменевтики, яка вибудовує спеціальну теорію розуміння. Тут варто відзначити одне з багатьох герменевтичних понять, уведених Ґадамером – “передчуття досконалості”. Він підкреслював: “Кульминация всей теории понимания – акт дивинации, когда толкователь целиком переносится в автора текста, тем самым разрешая все непонятное и озадачивающее, что содержит в себе текст. Хайдеггер, напротив, осознает, что понимание текста всегда предопределено забегающим вперед движением предпонимания. Тем самым Хайдеггер описывает как раз задачу конкретизации исторического сознания. Эта задача требует от нас удостоверяться в собственных предмнениях и предсуждениях и наполнять акт понимания исторической осознанностью, так чтобы, постигая исторически иное и применяя исторические методы, мы не просто выводили то, что сами же вложили.

Содержательный же смысл круга целого и части, лежащего в основе любого понимания, необходимо, как мне представляется, дополнить еще одной характеристикой. Мне хотелось бы назвать его предвосхищением совершенства. Тем самым сформулирована предпосылка, направляющая любое понимание. Она гласит: доступно пониманию лишь действительно совершенное единство смысла. Мы всегда подходим к тексту с такой предпосылкой. И лишь если предпосылка не подтверждается, то есть если текст не становится понятным, мы ставим ее под вопрос. Например, мы начинаем сомневаться в надежности традиции, пытаемся исправить текст и т. д.”[30].

Наступним плідним напрямком “привою” герменевтики до джерелознавства може стати адаптація засобів останньої щодо поглибленого тлумачення сенсу пам’ятки. Керуватися тут потрібно вказівками Г. Ґадамера: “Тот, кто хочет понять текст, постоянно осуществляет набрасывание смысла. Как только в тексте начинает проясняться какой-то смысл, он делает предварительным набросок смысла всего текста в целом. Но этот первый смысл проясняется в свою очередь лишь потому, что мы с самого начала читаем текст, ожидая найти в нем тот или иной определенный смысл. Понимание того, что содержится в тексте, и заключается в разработке такого предварительного наброска, который, разумеется, подвергается постоянному пересмотру при дальнейшем

[30] Гадамер Г. О круге понимания // Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. – С. 78.

углублении в смысл текста"[31].

Джерелознавству, а також археографії слід запозичити і ставлення герменевтики до слова, поняття як до певного символу й знаку, а не лише вербальної форми. Тут доцільно керуватися думкою Поля Рікера: "Я называю символом всякую структуру значения, где один смысл, – прямой, первичный, буквальный, означает одновременно и другой смысл, косвенный, вторичный, иносказательный, который может быть понят лишь через первый. Этот круг выражений с двойным смыслом составляет собственно герменевтическое поле. В связи с этим понятие интерпретации получает вполне определенное значение: я предлагаю придать ему такое же широкое толкование, что и символу; интерпретация, скажем мы, это работа мышления, которая состоит в расшифровке смысла, стоящего за очевидным смыслом, в раскрытии уровней значения, заключенных в буквальном значении; я сохраняю, таким образом, начальную ссылку на экзегезу, то есть на интерпретацию скрытых смыслов. Так символ и интерпретация становятся соотносительными понятиями: интерпретация имеет место там, где есть многосложный смысл, и именно в интерпретации обнаруживается множественность смыслов"[32].

Повністю зрозуміти, розтлумачити і адекватно передати текст історичної пам'ятки, що є основним завданням археографії, зрештою означає, з точки зору герменевтики, "сделать возможным совпадение понимания другого – а также и знаков, принадлежащих различным культурам, – с самопониманием и пониманием бытия"[33].

Нарешті, застосування у джерелознавстві потребує засадниче поняття герменевтичного кола, введеного ще німецьким романтиком Ф. Шлясрмахером (1768–1834): здійснення розуміння частини тексту з цілого, а розуміння цілого передбачає усвідомлення всіх частин, що його складають; причому це коло весь час розширюється. Очевидно, що для джерелознавства застосування такого принципу означатиме розуміння всього кола джерел як цілісної сукупності через кожен окремий документ, а кожну з пам'яток – через цілісну їхню сукупність.

Наприкінці варто навести основоположну тезу Рікера, яка, на наш погляд, визначає завдання джерелознавства у рамках історичного знання, здійснити яке можливо лише за допомогою герменевтики: "Мы ждем от истории определенной — соответствующей ей — объективности: именно из этого мы должны исходить и ни из чего другого. И чего же мы ожидаем?

[31] Гадамер Х.–Г. Истина и метод. – С. 318.
[32] Рикер П. Конфликты интерпретаций. – С. 18.
[33] Там же. – С. 80.

Объективность должна браться здесь в строго эпистемологическом смысле: объективно то, что разработано, приведено в порядок и методически осмыслено мышлением, то, что в конечном счете оно делает понятным. Это истинно для физических и биологических наук, это истинно также и для истории. Следовательно, мы ждем от истории, что она найдет доступ к прошлому человеческих обществ, обладающему таким достоинством объективности"[34].

Отже, забезпечення такого "об'єктивного доступу до минулого людських суспільств/спільнот" шляхом опрацювання, впорядкування та розуміння історичних джерел в їх сукупності та оприлюдненні, а через них – усього людського минулого: від глобальних суспільних явищ до мікроісторичних процесів, є важливим викликом сучасного суспільства, кинутим традиційному джерелознавству, архівознавству, археографії. Відповісти на нього маємо і мусимо. Але не лише і не стільки екстенсивним способом, уводячи до наукового і суспільного обігу все нові види джерел і нові публікації, але й інтенсивним шляхом, використовуючи новий інструментарій, досконалі наукові принципи, або ж розширюючи сфери застосування традиційних для інших наук методик. На нашу думку, звернення джерелознавчих наук до герменевтичних принципів має стати ефективним засобом відповіді на згаданий суспільний виклик.

[34] Рикер П.. История и истина. СПб., 2002. – С. 36.

Вадим Осин
Дніпропетровськ

Когнитивное историописание: случай «посредственного» ученого в (политической) науке

Никогда не забывая усвоенную от Роберта Хатчинса
истину, что в научном мире полно посредственности,
я всегда заботился о том, чтобы выбирать такую
работу, которая будет способствовать моей научной
карьере и не будет обучением бессмыслице.
Дж. Уотсон, нобелевский лауреат

Когнитивное историописание политической науки: пролегомены

Целью данного эссе является обоснование и необходимости, и возможности создания *когнитивного историописания политической науки*, то есть формулирование принципов понимания и упорядочивания ее дисциплинарного прошлого, отличных от ошибок всех предыдущих вариантов.

Исходным представлением при этом выступает понимание того, что структурообразующей характеристикой историописания любой науки выступает противоречие между общепризнанными нормативными положениями и реальной исследовательской практикой, между подразумеваемым пониманием того, что в прошлом дисциплины на самом деле *следует* объяснять, и тем, какие аспекты истории ученые *в действительности* эксплицируют.

Мало кем оспаривается утверждение, согласно которому суть науки, и политической в том числе, заключается в решении проблем. Однако на этом основании мало кто из профессиональных летописцев заключает,

что историописание должно отталкиваться от тем, сама связанность которых упраздняет устоявшееся разделение историй на социальные и интеллектуальные.

Другими словами, при создании историй необходимо принять во внимание, прежде всего, два релевантных обстоятельства, одно из которых во главу угла ставит *специфичность дисциплинарных проблем*. Второй важной проблемой выступает реконструкция того, *насколько успешной была та или иная научная область в создании системы рекрутирования исследователей, когнитивные и мотивационные характеристики которых в наибольшей степени комплементарны отличительным чертам соответствующих головоломок и особенностям их решения*.

Задуманное предприятие представляется тем более осуществимым, что сейчас уже можно говорить об обоснованности исходных посылок – как в теоретическом, так и в верификационном смыслах. В частности, уже мало у кого вызывает возражение представление, согласно которому (эмпирические и концептуальные) проблемы социальных и гуманитарных наук в целом и политологии, и истории в частности обладают, по мнению Дж. Дрижека, двумя характерными чертами, *в совокупности* достаточно надежно отличающими их от проблем естественных наук.

Это, во-первых, сложность и наличие телеологической компоненты, вроде желаний и мыслей, неотделимых от любой социальной ситуации. И хотя экосистемы также сложны, вследствие чего на основании этого критерия нельзя четко отделить проблемы социальных наук и естественных, все же уровень комплексности проблем в социальных науках выше.

Второе качество – это высокая степень конструированности как концептуальных, так и, особенно, эмпирических проблем, по причине чего меняется понимание рационального: «Рациональность любого выбора между конкурирующими исследовательскими традициями в политической науке должна, таким образом, быть зависимой от времени и места и определенного набора социально-политических обстоятельств» [1].

Одно из релевантных последствий такого положения дел предполагает невозможность игнорирования когнитивных измерений функционирования соответствующего социального института: *сама природа проблем социальных наук требует недюжинных умственных способностей и высокого уровня рефлексии*, позволяющих концептуализировать чрезвычайно комплексные явления, а также постигать пределы собственного участия в их становлении.

[1] Dryzek J. S. The Progress of Political Science. The Journal of Politics. 1986 (May). Vol. 48, No. 2. P. 307–308, 315.

«Недюжинных» в предыдущем предложении не означает «более высоких в сравнении с другими (несоциальными) науками». Такой вывод, очевидно, противоречил бы несомненным успехам физики и подобных ей наук, а также имеющимся результатам теста на интеллект, сколь бы условными они не были [2]. Однако пионерская работа Дж. Восса и трех его соавторов [3] демонстрирует многие из тех черт, что характеризуют решение проблем в политической науке и в любой из естественных [4].

В отличие, скажем, от физиков, которые преимущественно обучаются на нескольких решающих случаях [5] с четко определенными и не подвергающимися сомнению исходными допущениями, проблемы политической науки характеризуются тем, что они обычно плохо определены, а цели сформулированы весьма расплывчато. Потенциально это означает, что политологи вынуждены иметь дело с широким кругом *различных* проблем, что, в свою очередь, требует от них развитых навыков *различения* последних, а также построения иерархий проблем по критерию их релевантности и/или абстрактности. Наконец, это стимулирует построение «сетей», обеспечивающих связь между не всегда совместимыми понятиями и «фактами» [6].

Другими словами, изначальная неоднозначность, восприятие ситуаций все более дифференцированным и одновременно обобщенным образом, толерантность к множественности объяснений, зачастую оказывающихся несоизмеримыми, способность принять итоговую недосказанность как неотменяемый факт – все это составляет суть решения проблем в социальных и гуманитарных науках.

Соответственно, процесс написания историй (политической) науки следует изменить с тем, чтобы последние действительно говорили что-то о созидающих (политическую) науку ученых, чьи особенности мышления – в столкновении с дисциплинарными проблемами – и отвечают за то, что принято полагать прогрессом (политической) науки. То, что мыслилось в

[2] Прайс Д. Малая наука, большая наука // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. М., 1966. – С. 328.

[3] Voss J., Wolfe C. R., Lawrence J. A., Engle R. A. From Representation to Decision: An Analysis of Problem Solving in International Relations / Sternberg R. J., Frensch P. A. (Eds.) Complex Problem Solving: Principles and Mechanism. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. P. 119–158.

[4] Легко увидеть из нижеследующего описания, сколь проблемы политологические схожи с проблемами любой другой социальной и гуманитарной науки, в том числе и истории.

[5] Gilhooly K. Thinking: Directed, Undirected and Creative. Academic Press Limited, 1996. P. 84.

[6] Ibid. P. 79–104.

виде некой константы, качеством, которое абсолютно гомогенным образом распределено среди всех политологов, желательно дифференцировать, попутно обогатив наше понимание пресловутого кумулятивного накопления «фактов».

(Рост) «посредственных» политологов: новый угол зрения – новая проблема

Однако легко заметить, что в нашем случае впору говорить о практической тождественности (историков) политической науки и медиевистов. Подобно тому, как специалисты по средневековью не имеют текстов, непосредственно свидетельствующих о жизни «народа», этого, по удачному выражению А. Гуревича, безмолвствующего большинства, так и политологи по своему обыкновению весьма немногословны в отношении волнующих их проблем. Другими словами, не совсем понятно, кто и как расскажет о проблемах, волнующих исследователей, и тех, что в действительности мешают прогрессу политологии.

Если не рассматривать наличие революций в политической науке [7] как индикатор *подразумеваемого* улучшения когнитивных способностей исследователей, то одной из немногих проблем – и волнующей исследователей на протяжении долгого времени, и заставляющей их периодически высказываться – является *существование «посредственных ученых» в социальных науках вообще и политологии в частности*. Информантами в этом случае выступают те, кого можно причислить к выдающимся ученым или, продолжая сравнение с медиевистикой, «аристократам политологии», пристальное внимание к самым незначительным, казалось бы, мнениям которых обусловлено как их уникальностью, так и сравнительной доступностью.

Первый из них – М. Вебер, который в попавшей в отечественных переводах под сокращение части *Науки как призвании и профессии* «ставит вопрос, обычно оставляемый для приватных разговоров: почему университеты и исследовательские институты никогда не

[7] Общепризнано, что флагман мировой политологии, (американская) политическая наука, пережила три успешные революции (Goodin R. The State of the Discipline, the Discipline of the State. / Goodin R. (Ed.) The Oxford Handbook of Political Science. Oxford University Press, 2009. P. 13–14) или, что по сути одно и то же, в своем развитии прошла четыре этапа (Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. М., 1997. – С. 9–31). Расхождения преимущественно арифметические и терминологические, не затрагивающие фундаментальных постулатов.

отбирают лучших?» [8]. По свидетельству П. Бурдье, «отрицая попытки вменить индивидам, в данном случае “маленьким людям факультетов и министерств”, ответственность за то, что “такое большое число посредственностей несомненно оказывает влияние в университетах”, он предлагает искать основания такого состояния вещей “в самих законах согласованных действий людей”, которые при выборе папы или американского президента почти всегда приводят к выбору “кандидата номер два или три”. И он иронично заканчивает: “Поэтому удивительно не то, что в таких условиях происходят ошибки, а то, что [...] несмотря на все обстоятельства мы можем констатировать довольно значительное число справедливых назначений”» [9].

Ч. Р. Миллс, один из теоретиков элит, заметил чрезвычайный разрыв между главами научных школ, которых мало, и их последователями, которых много. Так, «беседуя с таким отцом-основателем, всегда имеешь дело с довольно сильным умом. Но с его молодым сотрудником, проработавшим в бюро три-четыре года, поговорить о проблемах изучения современного общества вам уже не удастся. Его должность и карьера, его честолюбие и самооценка базируются, главным образом, на заданной перспективе, на узкопрофессиональном жаргоне и наборе методик. Фактически он больше ничего не знает» [10]. В общем, Ч. Р. Миллс полагал, что «в исследовательские учреждения отбираются не самые блестящие студенты» [11], а уже отобранные характеризуются им далеко не с лучшей стороны.

Насколько можно судить, впоследствии мало что изменилось. Т. Лоуи, один из наиболее известных политологов прошлого столетия [12], в заключение своего «президентского паломничества» [13] высказал ту же самую мысль. В частности, было указано, что хотя современные (ему)

---

[8] Бурдье П. Дело науки. Как социальная история социальных наук может служить их прогрессу // Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики: пер. с франц. М., СПб., 2005. – С. 536.

[9] Там же.

[10] Миллс Ч. Р. Социологическое воображение : пер. с англ. М., 2001. – С. 125.

[11] Там же. – С. 124.

[12] Последний не только возглавлял Американскую (1991–1992) и Международную (1997–2000) политологическую ассоциации (Utter G. H., Lockhart Ch. (Eds.) American political scientists. A Dictionary. 2nd ed. Greenwood Press, 2002. P. 250), но и вообще является одним из наиболее часто цитируемых американских политологов 1970-х и 1980-х гг., неоднократно получавшим, и зачастую до занятия официальных должностей, самые престижные награды в области политической науки.

[13] Lowi T. J. The State in Political Science: How We Become What We Study? American Political Science Review. 1992. Vol. 86, № 1 (March). P. 1.

работы и отличаются подчеркнутым сциентизмом, во многом бесцельным, но по своей способности объяснить политику во всей ее сложности и требуемом при этом воображении, они проигрывают работам 1930-х и 1940-х гг. [14].

И в подобном волнении исследователей воедино слиты и одновременно дифференцированы настоящее и прошлое – «посредственностей» легче обнаружить среди последователей (особенно, если те приобрели свой «статус» в молодости) и раньше ведь «узколобых, скучных и просто глупых» было меньше. При всем понимании свойственной человеку склонности романтизировать прошлое все же нельзя отделаться от впечатления, что речь идет о чем-то большем, нежели о ностальгии постаревших бонз, «учителей закона».

Тем более, что эти данные подтверждаются другими доказательствами. Если от «аристократов науки» спуститься на уровень ниже, к «основной массе безмолвствующего большинства», то обстоятельный отчет А. Соммита и Дж. Таненхауза [15] и репрезентативное перечисление основных результатов релевантных исследований Л. Сигельмана [16] дают прекрасное представление об обоснованных сомнениях политологов, касающихся как своей личной компетенции, так и профессиональной пригодности всей дисциплины.

Ранее отмеченное обстоятельство - игнорирование когнитивных измерений политической науки - отчетливо проявляется в маргинальном статусе проблемы *роста посредственных политологов*, даже несмотря на авторитетные мнения и надежные измерения. Этот подлинно волнующий вопрос настолько (у/за)малчивается, что сегодня, по большому счету, нет даже мало-мальски приемлемого консенсуса в отношении подходов к его изучению. Более того, само понятие столь неопределенно, что это грозит запутать даже еще больше; вот и автору данной работы в настоящее время далеко не ясно, что именно следует понимать под «посредственностью в (политической) науке».

Комбинацию из методичности, усидчивости и догматичности, обозначающих неспособность «испытывать неподдельное интеллектуальное замешательство», как то делает Ч. Миллз [17]? Связывать ее с

---

[14] Ibid. P. 2.

[15] Sommit A., Tanenhaus J. American Political Science. A Profile of a Discipline. New York: Prentice Hall, 1964. 173 p.

[16] Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review. American Political Science Review. 2006. Vol. 100, № 4 (November).

[17] «Редко мне приходилось видеть, чтобы кто-нибудь из этих молодых людей хоть раз испытал неподдельное интеллектуальное замешательство. Я ни разу не замечал у них

конформизмом и отсутствием инакомыслия, подобно Ч. Линдблому [18]? Ссылаться на недостаток воображения и дефицит объяснительной способности, вторя тем самым Т. Лоуи? Или попытаться осуществить деление, взяв за основу креативность, как это делает генетик Дж. Уотсон [19], воспроизводя тем самым проведенное еще К. Левиным различие между двумя типами мышления, аристотелевским и галилеевским?

И, главное, как измерять все эти явно оценочные термины-квалификаторы?

Историописание политической науки: геологические пролегомены

Очевидно лишь то, что в процессе создания истории *роста посредственных политологов* необходимо отказаться от хронологического принципа летописания. Искажающее влияние «времени в виде свитка» можно понять, сравнив восприятие географов и геологов: если первые ориентируются на карты, атласы и глобусы, изображающие земную поверхность, то вторые во внимание принимают не всегда очевидное и лишь по некоторым показателям угадываемое положение тектонических плит. Поэтому там, где практически все увидят Францию, Италию, Швейцарию, Германию и Австрию, то есть страны Южной и Западной Европы, геолог укажет на подлинную границу Африки и Европы. Именно наличие альпийских гор воспринимается им в качестве несомненного доказательства столкновения (африканской и европейской) тектонических плит, дрейфующих по мантии с пленяющей воображение скоростью пять сантиметров в год.

живого любопытства к какой-нибудь серьезной проблеме, того любопытства, которое может устремить свой разум куда угодно и любой ценой, если надо, даже за счет переделки самого разума, лишь бы только совершить открытие. Молодые ученые скорее методичны, чем устремлены вперед, скорее усидчивы, чем искрометны, и сверх того, они догматики во всех исторических и теологических значениях этого слова» (Миллс Ч. Р. Указ. соч. – С. 124.).

[18] «Инакомыслие привлекает не так уж много сторонников среди представителей американской политической науки. Но многие из нас знают, что некоторые наши студенты, особенно самые способные, пробуют самостоятельно и без какого-либо руководства с нашей стороны разобраться в том, что представляет собой инакомыслие» (цит. по: Чилкот Р. Х. Теории сравнительный политологии. В поисках парадигмы : пер. с англ. М., 2001. – С. 37).

[19] «Это правда, что для успешного занятия наукой нужны способности определенного рода. В лабораториях нередко можно встретить людей, чьи исключительные таланты могут никогда не проявляться на экзаменах. Они оживают лишь тогда, когда перед ними стоит вопрос о “новом неизвестном”, а не о “старом известном”» (Уотсон Дж. Избегайте занудства. Уроки жизни, прожитой в науке: пер. с англ. М., 2010. – С. 210).

Подобно этому, временная привязка в процессе реконструкции и/или интерпретации прошлого слишком жестко фокусирует глаз на наиболее очевидных проблемах, заставляя проводить неоправданные аналогии между событиями вне и внутри политической науки. Одно неявное убеждение, *политология должна быть близкой к своему предмету*, накладывается на другое, *политическая наука должна быть эффективной*, в силу чего банальность и поверхностность предлагаемых объяснений начинают доминировать. В самом деле, в чем еще может заключаться социальный и политический смысл функционирования политической науки, как не в формулировании рекомендаций, способствующих эффективному разрешению актуальных проблем? И можно ли усомниться в том, что наилучший способ достижения адекватности советов и своевременности их появления означает культивирование тесных и непосредственных связей с политикой [20]?

У политологов нет в запасе миллионов лет, чтобы убедиться в ошибочности или правильности своих теорий, но, к счастью, политические изменения и сдвиги в исследовательской повестке дня происходят намного быстрее. И то, сколь неожиданными те оказываются для современников, сколь тяжело воспринимаются перемены, жить во времена которых издавна сродни проклятию, – все это убеждает в необходимости представления об истории политической науки, не сливающегося, а располагающегося *под* очевидностью, поверхностностью и банальностью дня сегодняшнего.

Тем более, что формулирование именно таких перспектив, топологически неопределенных и хронологически неструктурированных, и составляет суть весьма специфического прогресса политической науки. Прогресса, по условиям которого и речи нет о «серии окончательных и устойчивых рациональных выборов между “исследовательскими традициями” или “исследовательскими программами”» [21]. Зато наблюдается рост способности преодолевать непредвиденные обстоятельства в

---

[20] Достаточно обратиться к Ч. Мерриаму, получившему в благодарность от потомков титул «основателя современной бихевиоральной политической науки» (Utter G. H., Lockhart Ch. Op. cit. P. 232), заметившего, что при обосновании прогресса, настоящего и будущего, следует исходить из того, что «от нас ожидают практичности» (Merriam Ch. Progress in Political Research. American Political Science Review. 1926. Vol. XX, № 1 (February). P. 5.). Вследствие этого «нашу работу необходимо будет существенно перестроить», и в первую очередь – в плане расширения круга проблем, охваченных исследовательским вниманием с тем, «чтобы быть ближе к фактам политической жизни» (Merriam Ch. Op. cit. P. 6.).

[21] Dryzek J. S. op. cit., p. 302. Так как в политической науке, зависимой от социального контекста, «исследовательские традиции могут исчезать только для того, чтобы возродиться вновь – рационально» (Ibid).

эмпирических проблемах [22]. Горизонтальный, в терминологии Дж. Дрижека, прогресс является отличительной чертой политологии, в рамках которой исследовательские традиции находятся в постоянном круге зарождения, вырождения и возрождения. И этот вид прогресса противостоит вертикальному прогрессу естественных наук [23], где исследовательские традиции также пребывают и убывают, но – единожды [24]...

Позиционировать себя геологом и быть им на самом деле – разница примерно такая же, как между переживанием какого-то чувства и (лишь) демонстрацией его. Не дойдя до конца, нельзя быть уверенным в *истинности* своего пути, но в любом случае можно сделать его *правильным*. *Правильный* путь предполагает выработку сколь-нибудь устойчивых норм, регулирующих движение, и суть их – в приложении к политической науке перспектив, каждая из которых альтернативным образом концептуализирует некоторые обстоятельства ее истории, тем самым делая их видимыми, логически несогласованными и потому нуждающимися в объяснении.

Хорошо известно, что каждой плодотворной теории присуще свое, совершенно особое видение, полностью ответственное за появление специфического эмпирического базиса, основополагающие «факты» которого невозможно помыслить вне способов их концептуализации. Это, казалось бы, препятствует достижению *иного* понимания политической науки: ее альтернативные интерпретации неизбежно окажутся несоизмеримыми. Но вопреки распространенному мнению, я думаю, что способы видения мира хотя и не совпадают, но они имеют нечто общее, хотя бы тот же самый «мир».

Само осознание альтернативности трактовок одних и тех же событий институциональной жизни политической науки подобно «тектонической» интерпретации Альп и Гранд-Каньона, а потому случаи кажущейся несоизмеримости, эти своеобразные горные кряжи социальных наук,

[22] Ibid.

[23] Ibid. P. 316.

[24] Ibid P. 313. Другими словами, пресловутая способность политической науки справляться с непредвиденными обстоятельствами в ее эмпирических проблемах предполагает существование в ее рамках максимально возможного количества потенциально полезных исследовательских традиций. Скажем, после сталинизма казалось, что марксизму скоро придет конец, но в 1960-е и 1970-е гг. он вновь стал влиятельной исследовательской традицией (Ibid). И причина заключается в том, что ему есть «много что сказать о социальном протесте и индустриальном конфликте в развивающемся мире», тем более в условиях очевидной неспособности третьего мира развиваться вдоль «линий», проложенных западными демократиями (Dryzek J. S. Op. cit. P. 314).

должны восприниматься как благословение, как достижение более полномерного видения политической науки. Каждая теория – это не только измерение, ею насыщенное, но и объяснение, к нему прилагаемое. Так мы не только получаем эксплицированное представление о том или ином аспекте (истории) политической науки, но и соответствующее объяснение, лишенное недостатков хронологического летоисчисления.

В силу этого, тестирование политической науки при помощи множества и самых разнообразных теорий как нельзя лучше подходит целям еще не созданной геологической версии ее историописания. И это направление видится мне и богатым на неожиданные открытия, и интеллектуально захватывающим, и затрагивающим экзистенцию всех причастных к политической науке а́кторов.

«Посредственный политолог»: экспликация житейского понятия

Интересующая меня сейчас проблема, *рост посредственных политологов*, хоть и сформулированная многословно, на самом деле содержит лишь одно ключевое понятие. Однако пунктиром показанный разброс мнений относительно точного значения, сообщаемого исследователями прилагательному «посредственный», едва ли не принуждает рассматривать его не в качестве (устоявшейся) части научного дискурса, а, прежде всего, как житейское понятие. Подобно тому, как «молоко» определяется перечислением вкусовых ощущений («молоко – оно вкусное»), так и «посредственность» можно понимать как (совокупность) крайне индивидуальных впечатлений, вроде догматичности или конформизма.

В этих условиях тяжело удержаться от того, чтобы не избрать исходным пунктом прослеживание именно обыденных коннотаций; тем более обоснованный ход, что на первый взгляд наблюдается высокая степень согласованности между житейскими значениями «посредственности» и тем, что и как говорят о них (более) выдающиеся политологи.

По всей видимости, «посредственность» находится в одном семантическом поле со словами, обозначающих «то, что располагается между чем-то и чем-то» (*посредине*, *посредник*, *посредничество*). Тем не менее, определяется это существительное не указанием на различные стороны, а, как правило, через отсутствие чего-либо: «*Бесталанный, ничем не выдающийся человек*… (о ком-л. бездарном во всех отношениях)». Своеобразная система координат появляется лишь при оценке уровня исполнения какого-либо действия, «низшая положительная оценка

успеваемости в пятибалльной системе», или описании характерных черт, «невысокого качества, средний, заурядный» [25].

И насколько можно судить, семантическое поле понятия «посредственность» в английском и русском языках языке имеют ряд общих черт. В частности, английское «mediocrity» также связано с «посредником» (*mediator*, *intermediary*). В то же время, определение «посредственного» в английском языке характеризуется не ссылкой на отсутствие какого-либо таланта или их совокупности, а указанием на то, что всему «посредственному» присуще некое общее качество и состояние, несколько тавтологично именуемое «посредственным» (*the state or quality of being mediocre*). Наконец, «низшая положительная оценка успеваемости в пятибалльной системе» в английском языке обозначается понятием «satisfactory», никаким образом не связанным с «mediocre/mediocrity».

Однако более пристальное внимание легко может засвидетельствовать непригодность житейского по существу понимания явления «посредственного» для целей данной работы. Другими словами, несмотря на то, что на житейском уровне «посредственность» определяется как дефицит или даже отсутствие таланта, все же подавляющее большинство исследователей редко говорят об интеллекте [26], о, так сказать, политологическом уме.

Частично это объясняется тем, что «в действительности наши способности строить умозаключения намного ниже, чем способности понимать проблемы и видеть их решения» [27]. Тем более, что для англосаксонской культуры подобное заявление выглядит более чем естественным. А. А. Ставцева и Л. Ревенко, изучив «Фразеологические средства оценки интеллектуальных способностей человека в русском и английском языках», выявили ряд релевантных отличий. В частности, и англичане, и русские одинаково высоко ценят быстроту соображения, но «для англичан также важна и эффективность, успешность этой деятельности». Обязательность связи между умом и действием проявляется и при оценке

[25] Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб., 2000.– С. 936.

[26] Одним из немногих известных мне исключений представляет собой всегда острый на язык Дж. Уотсон, прямо заявивший: «В науке нельзя добиться успеха, не усвоив, что ученые вопреки повсеместному убеждению, которое поддерживает их любящие мамочки и газеты, нередко бывают не только узколобыми и скучными, но и просто глупыми» (Уотсон Дж. Двойная спираль. Воспоминания об открытии структуры ДНК: пер. с англ.– М., 1969. – С. 19).

[27] Норт Д. Понимание процесса экономических изменений: пер. с англ. М., 2010. – С. 47.

благоразумия. Так, «если в русском языке благоразумие, здравый ум связывается не только со здоровьем человека, адекватной умственной деятельностью, но и с трезвостью, в английском языке благоразумный человек – это, прежде всего, человек практичный» [28].

Но более значимым мне кажется то обстоятельство, что при всем недовольстве выдающихся ученых способностями основной массы политологов, все же они отдают себе отчет, что в целом они выше, нежели в генеральной совокупности. В этом также убеждают результаты «теста на интеллектуальность для бакалавров» [29], демонстрирующих, что бакалавры, далеко не ученые [30], набирают в среднем от 123,3 баллов (в сфере образования) до 140,3 (в физике). В свою очередь, эти данные означают, что «стать ученым хотя бы минимальной квалификации в лучшем случае может лишь от 6 до 8 % населения»[31].

Таким образом, говоря о росте посредственных политологов редко, насколько можно судить, имеют в виду интеллект per se. Как показывают соответствующие исследования, «в лучшем случае требуется какой-то средний, довольно высокий минимум (интеллекта – О. В.), но если эта высота пройдена, то вероятность стать большим ученым выглядит почти случаем» [32]. Можно предположить, что речь при этом идет (не важно, в какой степени высказывающиеся сами осознают это) только о неспособности неких исследователей решать проблемы политической науки, весьма отличные от проблем других наук.

По этой причине обсуждение как-то само собой перемещается в другую плоскость, а именно: *почему политологи в значительной своей части оказываются неспособными справиться с решением своих дисциплинарных проблем, хотя их более чем вероятный общий высокий уровень интеллекта на это позволяет надеяться*?

Это, в свою очередь, предполагает стиль рассуждений, подобный тому, что применяется для объяснения причин нереализованности потенциала физически одаренных спортсменов. Как в одном, так и в другом случа-

[28] Ставцева А. А., Ревенко Л. П. Фразеологические средства оценки интеллектуальных способностей человека в русском и английском языках // Лингвистические и методические стратегии обучения иностранцев русскому языку как средству межкультурной коммуникации. Иркутск, 2006. – С. 131.

[29] Прайс Д. Указ. соч. – С. 328.

[30] «…некоторые бакалавры никогда не опубликуют даже собственных тезисов, а многие авторы не имеют степени» (Прайс Д. Указ. соч. – С. 328).

[31] Там же. – С. 329.

[32] Там же. – С. 377.

ях следует ссылаться на особенности темперамента, некомплементарность мотивации, интеллекта, характера политических проблем и формы психического отражения мира (воображение).

В конце концов, комплексное постижение предполагает, прежде всего, необычайно сильное и ярко выраженное желание это сделать. Точнее, речь следовало бы вести о неком императиве, обусловленном невозможностью примирения с однобоким и одномерным восприятием «(политической) реальности». Как убедить себя в существовании только черного или белого, если в принципе воспринимаемы все цвета? Однако, как представляется, одного стремления все охватить для решения политических и политологических проблем мало: последнее также должно быть дополнено качеством, что неотделимо от рефлексивного элемента. А именно: готовность, по сути, перманентно отказываться от своего «я», то есть систематически уничтожать значительную часть тех предубеждений и сложившихся образцов поведения и мышления, столь милых сердцу каждого человека.

Соответственно этому, выбор теорий, используемых для как можно более полномерной концептуализации феномена роста посредственных политологов, должен быть обусловлен, прежде всего, их способностью различать релевантный комплекс причинных факторов, допускающих (эмпирическую) верификацию. Кроме того, указываемые причины должны отсылать к дифференцированному представлению о (политической) науке, которое позволяет понять причины систематических неудач при отсутствии к тому весомых формальных оснований.

Поэтому в следующих параграфах пунктирным образом выявляются четыре альтернативных контекста видения «политической науки» – в зависимости от применения той или иной теории: *политическая наука как игра* (Й. Хёйзинга); *политическая наука как большая наука* (Д. Прайс); *политическая наука как нормальная наука* (Т. Кун). Название четвертого контекста говорит само за себя: *политическая наука как социально ангажированная наука*. Каждая из этих перспектив дает возможность *иначе* взглянуть на проблему (роста) посредственных политологов.

«Посредственный политолог»: игра

Наличие игрового элемента в (политической) науке можно проследить, воспользовавшись хотя бы следующим наблюдением Й. Хёйзинга: наука может «“играть” внутри ограниченного ее методом круга…. со всякой склонностью к последовательной систематике почти нерасторжимо связана тяга к игровому». И когда наука еще не была опытной, она

«имела обыкновение углубляться в безбрежное систематизирование всех мыслимых качеств и понятий», и сейчас, когда есть наблюдение и расчет, «термины однажды разработанного специального метода все еще могут легко использоваться как игровые фигуры» [33].

Обратимся к проблеме определения причин возникновения политологии. Что по этому поводу было сказано нового после того, как А. де Токвилль в своей *Демократии в Америке* явил свой известный тезис: «Совершенно новому миру необходима новая политическая наука» [34]?! Ведь в дальнейшем ученые его лишь схоластически повторяли. С. Хантингтон вместо повелительного наклонения использовал настоящее время, оставив без изменения денотат: «Не существует *американской* науки о политике – существует *демократическая* наука о политике, которая впервые и наиболее полно была разработана в Соединенных Штатах, поскольку Соединенные Штаты были первой и достигшей наивысшей точки демократией современного мира» [35]. Политологи вообще «инстинктивно связывают политическую науку со свободой и демократией, даже если их тексты представляют дисциплину в качестве объективной науки» [36]. Подобная установка также свойственна и профессиональным историкам. Так, для Р. Зидельмана очевидно, что фактором, обеспечившим политологов «сильной, хотя и несколько тревожащей идентичностью», выступила взаимосвязь (американской) политологии «с ее политическим сиблингом, американским либеральным реформизмом» [37]. Дж. Фарр отмечает, что демократизация политики и сциентизация знания выступают силами, которые особенно полезными оказываются при понимании политической науки [38].

---

[33] Хёйзинга Й. Homo ludens. Опыт определения игрового элемента культуры // Хёйзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. Москва, 1992. – С. 229.

[34] Farr J. Political Science / Porter T. M., Ross D. (Eds.). The Cambridge History of Science. Vol. 7. The Modern Social Sciences. New York: Cambridge University Press, 2003. P. 306. В русском переводе, правда, эти слова звучат иначе: «Совершенно новому миру необходимы новые политические знания».

[35] Berndtson E. The Development of Political Science. Methodological Problems of Comparative Research. Easton D., Gunnell J. G., Graziano L. (Eds). The Development of Political Science. A Comparative Survey. London, New York : Routledge, 1996. P. 39

[36] Oren I. Our Enemies and US: America’s rivalries and the Making of Political Science. Ithaca: Cornell University Press, 2003. P. 1.

[37] Seidelman R. Political scientists, disenchanted realists and disappearing democrats / Farr J., Seidelman R. (Eds.). Discipline and History: Political Science in the United States. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. P. 311.

[38] Farr J. Op. cit. P. 306.

Так насколько искренни и серьезны историки политической науки в своих работах, если ранее они же признавались в том, что говорить о политологии можно только в связи с (американской) демократией? Представляете ли вы американскую традицию или, скажем, европейскую, работаете ли вы в русле интеллектуального написания истории или социального, но общим для всех будет поиск истоков, как можно более дальних. Только мотивация у этих лагерей разная: одни ищут как можно более универсальные/античные корни политологии [39], тем самым пытаясь провести знак равенства между (американской) демократией и западной цивилизацией в целом. В то же время их противники стремятся обнаружить как можно более аутентичные корни политической науки [40], пытаясь обосновать значительность (национального) вклада, пусть даже и виртуального, ссылкой на полифоничность, по условиям которой голос каждой исследовательской традиции незаменим.

Для одних такого рода исследования фундированы ощущением силы, вполне допускающей наличие неких послаблений, если те не затрагивают принципов; и в этом отношении подобную практику можно сравнить с феминистской трактовкой рыцарской любви [41]. Для другой группы исследователей эти поиски обусловлены чувством второсортности, побуждающим восстановить ощущение коллективной самости. Но в том или ином случае все это не слишком-то серьезно: каким бы ни был далеким или аутентичным исток, он все равно мало что значит в свете актуализации политической науки в США в конце XIX – начале XX вв.

Заинтересованные стороны знают, что в основе всех этих дискуссий лежит не бескорыстный поиск истины и даже не привлекательная в своем безумии попытка выявить прошлое, как оно есть, а гораздо более эгоистичное стремление добиться легитимации. Ведь «для профессионального самосознания историка всегда важен акцент на том, что *прошлое* имеет особое значение для современности, что оно не преодолевается современностью, более того, современность такова, каким ее “сделало” прошлое». Ведь при признании того, что «современность…

[39] Ibid. P. 306; Freeman D. M. The Making of a Discipline / Crotty W (Ed.). Political Science. Looking to the Future. Vol. 1. The Theory and Practice of Political Science. Evanston: Nothwestern University Press, 1991. P.16–17.

[40] Шюттемейер С. Современное состояние политической науки в Германии // Политическая наука в Западной Европе : пер. с англ. М., 2009. – С. 180; Anckar D. Political Science in the Nordic Countries / Easton D., Gunnell J. G., Graziano L. (Eds). The Development of Political Science. A Comparative Survey. London, New York: Routledge, 1996. P. 187.

[41] Мілет К. Сексуальна політика. К., 1998. – С. 70.

новое качество, в основе своей преодолевшее прошлое», сразу же обнаруживается, «как ценность прошлого начинает резко падать» – соответственно, «меняется и социальная ценность профессионального исследования прошлого» [42].

Сложно сказать, что в данном случае является причиной, а что следствием, однако следующая интерпретация представляется более, чем возможной: несмотря на ожесточенные дискуссии и поиск более изощренных аргументов, и участники, и наблюдатели прекрасно отдают себе отчет в условности происходящего, в том, что эта традиция объединяет лишь тех, кто ее поддерживает. Но условностью редко кого обманешь, а игрой вряд ли кого привлечешь надолго. Ни политологов, которым до этих споров нет никакого дела до такой степени, что лишь 46 % докторских политологических программ 57 ведущих американских университетов в качестве обязательных курсов предполагают прослушивание «истории политической науки» [43]. Ни политикам, среди которых «преобладают люди, не желающие знать ни о какой истории и нисколько не уязвленные своим невежеством» [44]…

Все знают, что происходит на самом деле, пусть и редко свое мнение и высказывают. Потому с точки зрения психологической такого рода эзотеричность «истории политической науки» является игрой в подлинном смысле этого слова, ибо к ней оказываются приложимы многие из эмпирически зафиксированных характеристик этого парадоксального поведения: «Исследования уже известного, тренировки в уже освоенном, дружеская агрессивность…» [45].

Проведя параллель между (политической) наукой и игрой (play), следует перейти к прослеживанию некоторых последствий. Например: *обладая значительной мерой независимости от исследуемой ею «реальности», политология оказывается «способной» к содержанию исследователей, чьи интересы и способности отнюдь не совпадают с потребностями соответствующего (социального) института*.

---

[42] Кравцов В. Трансформация оснований профессионализма исторического знания в современном историографическом процессе // Образы историографии. Москва, 2000. – С. 178.

[43] Laitin D. The Political Science Discipline / Mansfield E. D., Sisson R. (Eds.). The Evolution of Political Knowledge: Democracy, Autonomy, and Conflict in Comparative and International Politics. The Ohio State University, 2004. P. 13.

[44] Нойштадт Р., Мэй Э. Современные размышления. О пользе истории для тех, кто принимает решения: пер. с англ. М., 1999. – С. 10.

[45] Миллер С. Психология игры: пер. с англ. Санкт-Петербург, 1999. – С. 291.

Этот вывод также подтверждается некоторыми наукометрическими данными. Так, свыше 80 % политологов шестидесятых поддержали суждение, согласно которому значительная часть их коллег на самом деле думают о себе, как об ученых лишь в широком и метафорическом смысле. Мало что изменилось и в последующие годы. Так, в середине 1980-х гг. Фонд Карнеги опросил около 3 тысяч сотрудников научно-исследовательских заведений США на предмет выяснения того, «происходят ли [в настоящее время какие-либо] увлекательные события» или же «новые разработки в [их] области не очень интересны». Среди 32 охваченных интервьюерами дисциплин и междисциплинарных исследовательских областей, политологи были «абсолютно последними» в энтузиазме, выражаемом ими в отношении современных достижений политической науки и собственной увлеченности ее проблемами [46].

Если рассуждать в терминах, близких (социально-)психологическим, то очевидно, что в данном случае и речи нет о политической науке как о *Beruf*, неразрывном, по мнению М. Вебера, симбиозе профессии и призвания. С точки зрения институциональной, факт такой организации науки, где ученый является не личностью, а «импресарио того дела, которому он должен был бы посвятить себя» [47], свидетельствует об отсутствии связи между политологами и потребностями соответствующего социального института (политической науки).

Эти рассуждения имплицируют еще одно следствие, прямо вытекающее из принятой перспективы, а именно: *будучи игрой, политическая наука в какой-то мере бесцельна – подобно любому состязанию*: «Иначе говоря, оно протекает внутри самого себя, и его исход не составляет части необходимого жизненного процесса группы… иными словами, финальный элемент игрового действия, его целеполагание в первую очередь заключается в самом процессе игры, без прямого отношения к тому, что за этим последует. Результат игры как объективный факт сам по себе несущественен и безразличен» [48].

То есть, несмотря на важность функций, выполняемых политической наукой, и невзирая на сложность формулирования политического знания per se, для огромного числа современных политологов их профессия не представляется сколь-нибудь серьезным занятием, из числа тех, что полностью захватывают все естество и структурируют строй мысли и

---

[46] Sommit A., Tanenhaus J. Op. cit. P. 15; Sigelman L. Op. cit. P. 474.

[47] Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. М., 1990. – С. 711.

[48] Хёйзинга Й. Указ. соч. – С. 64–65.

поведения, тем самым упраздняя устоявшееся разделение сферы частного и профессионального, интимного и публичного.

Отсюда, политология во многом оказывается бессмысленной, т. к. лишена, говоря словами Д. Хапаевой, своего «экзистенциального и социального смысла» [49]. И это следствие не просто отсылает к разрыву между индивидуальным благом политологов и благом института политической науки, но и предполагает неизбежность сохранения последнего до тех пор, пока игра принимается в качестве явления, предшествующего культуре в целом и науке в частности. Поскольку человеческая натура «постоянно стремится ввысь, неважно, будет ли эта высь земной славой и превосходством или победой над всем земным» [50], и эта установка вряд ли поддается коррекции, то в ближайшем будущем не стоит ожидать (еще) более рациональной организации политологии.

Подобная интерпретация позволяет *дифференцировать «посредственных политологов» путем указания на преобладание в их мотивации игрового начала*. Вычленяемые коннотации таковы. Я не чувствую экзистенциальной потребности заниматься научным изучением политики; я не считаю себя профессионалом, занимающимся научным изучением политики; я не являюсь членом уважаемого научного сообщества, и объединяемого общими представлениями и достижениями, и постоянно улучшающего свою квалификацию. Свое «я» в итоге воспринимается *несерьезно*, а профессиональные занятия – как *другая* реальность

Вычленяемые тем самым коннотации весьма важны. Я не чувствую экзистенциальной потребности заниматься научным изучением политики; я не считаю себя профессионалом, занимающимся научным изучением политики; я не являюсь членом уважаемого (научного) сообщества, не только объединяемого общими представлениями и достижениями, но и в силу этого постоянно улучшающего свою квалификацию. Свое «я» воспринимается *несерьезно*, а свои занятия осознаются в качестве *другой* реальности.

«Посредственный политолог»: большая наука

Пониманию явления посредственных исследователей может способствовать интерпретация политологии как большой науки, что подчиняется экспоненциальному росту. Последний, прослеживаемый по росту литературы, кадров, разнообразных научных обществ и т. п.,

[49] Хапаева Д. Герцоги республики в эпоху переводов: Гуманитарные науки и революция понятий. Москва, 2000. – С. 152.
[50] Хёйзинга Й. Указ. соч. – С. 92.

«характеризуется либо периодом удвоения, либо периодом десятикратного увеличения». Удвоение происходит раз в 10, 15 и 20 лет, в зависимости от строгости избираемых критериев научности[51].

Одним из следствий вовлеченности политологии в контекст функционирования большой науки является продуцирование *большего числа посредственных ученых, нежели выдающихся:* «Речь идет лишь о том, что попытки получить больше ученых увеличивают численность в более низких рангах быстрее, чем в более высоких. Таким образом, хотя число ученых крупного калибра всегда можно увеличить, такое увеличение идет за счет снижения общего стандарта науки» [52]. В свою очередь, это предполагает наличие неких дисфункций в *распределении одаренных индивидуумов*. Если ранее ученые более-менее равномерно распределялись по своим естественным склонностям, то в эпоху большой науки они концентрируются в наиболее престижных областях.

Наукометрические измерения политической науки *скорее всего* подтверждают вывод Д. Прайса о росте неукорененных индивидов, чьи способности не подходят именно к этой научной области и чьи отдача и удовлетворенность, соответственно, не могут быть высокими. Так, в период «шестидесятых» почти 55 % членов *Американской ассоциации политологов* не были счастливы от современного им состояния политологии. Более того, полагавших тогда сходящее за науку в (американской) политологии поверхностным и тривиальным, оказалось уже на 10 % больше [53].

И подобное состояние скепсиса распространялось буквально на все этапы, характеризующие процесс научного производства знаний, начиная от публикации, по сути, отчетов о проделанной работе, и заканчивая возникновением устойчивой (профессиональной) самооценки. Скажем, при оценке уровня (политологических) статей более чем двукратный перевес был на стороне тех, кто уверенно указывал на более высокое качество сегодняшних статей по сравнению с предыдущими периодами (38,5 % vs. 16,1 %), но при этом 45 % исследователей затруднились дать однозначный ответ. Кроме того, 30,6 % опрошенных согласились с тем, что подготовка докторских диссертаций интеллектуально не есть интеллектуально удовлетворительным опытом, в то время, как 19,5 % затруднились с ответом [54], что дает незначительный, но все же перевес скептической партии.

---

[51] Прайс Д. Указ. соч. – С. 288–289.
[52] Там же. – С. 316.
[53] Sommit A., Tanenhaus J. Op. cit. P. 13–14.
[54] Ibid. P. 14.

И когда в середине 1980-х гг. American Council of Learned Societies попросил представителей 7 гуманитарных и социальных наук ответить на вопрос, редко ли они встречают интересные статьи в главном журнале их дисциплины, политологи вновь оказались «впереди», что было обеспечено 43 % исследователей. Это более чем вдвое превышает аналогичный процент лингвистов (19 %) и почти вдвое – антиковедов и философов (23 %), занявших последние три места [55].

Помимо данных измерения всегда изменчивых мнений, существуют также и более надежные показатели. Те в совокупности объединяемы *проверкой* известной гипотезы Х. Ортеги-и-Гассета, в соответствии с которой «современная наука находит место для интеллектуально-нормального человека и позволяет ему успешно работать в ней… Большинство ученых содействует общему продвижению науки, подобно пчелам в сотах».

Братья Коулы, «используя данные о цитировании научных статей… показали, что крупные исследовательские результаты не только достигнуты представителями научной элиты, но и опираются на их собственные предыдущие работы. Масса же “рядовых” ученых существенно не содействует научному прогрессу и потому может быть сокращена без ущерба для развития науки» [56]. Идя от обратного, можно утверждать, что верификация гипотезы показала, *насколько узок круг тех, кто проводит исследования, (действительно) заслуживающие внимания*.

Релевантность «гипотезы Гассета» в моем случае определяется, прежде всего, индексом цитирования политологических статей. Этот показатель для политологии, которая, по недавнему признанию Р. Гудина, является «дисциплиной, основанной на статьях» [57], представляется особо значимым. Имеющиеся данные показывают, что в плане цитирования работ своих коллег политологи мало чем отличаются от других ученых. Соответствующие подсчеты на материале одного из последних синтезирующих трудов показал, что из 1063 упомянутых в нем авторов на 65,2 % ссылались лишь один раз [58]. Недавнее изучение 1860 статей, написанных 480 авторами, показало, что «на каждую статью в среднем ссылаются 3,3 раза» [59]. Но при этом, если отталкиваться от индекса

[55] Sigelman L. Op. cit. P. 474.

[56] Игнатьев А. А. Еще раз о «гипотезе Ортеги» (сводный реферат) // Проблемы эффективности научных исследований: Реф. сборник. Москва, 1991. – С. 70.

[57] Goodin R. Op. cit. P. 16.

[58] Гудин Р. И., Клингеманн Х.-Д. Политическая наука как дисциплина // Политическая наука: новые направления: пер. с англ. М., 1999. – С. 53.

[59] Montpetit É., Blais A., Foucault M. What Does it Take for a Canadian Political Scientists to

цитирования двадцати статей [60], легко высчитать, что на последние приходится свыше 15 % всех ссылок, хотя удельный вес этих статей составляет чуть больше 1 %.

Относительно более медленного роста качественных показателей научного, можно сослаться на цифры, приводимые С. Шюттемейер. Последняя, обращаясь к истории развития политической науки в Германии, отмечает две тенденции, вполне понятные в свете концепции большой науки. С одной стороны, значительно возросла численность молодых преподавателей («с 427 в 1992 г. до 626 в 2004 г.», то есть на 46,6 %), «многие из которых работают над диссертациями», что, конечно же, «можно рассматривать как позитивную тенденцию подготовки нового поколения политологов». Вместе с тем, «рост наиболее квалифицированных преподавателей впечатляет существенно меньше, за тот же период он составил 12 % (309 в 1992 г., 347 в 2004), и, что вызывает особое беспокойство, число докторов колебалось вокруг 130, не увеличиваясь вообще (132 в 1992 г., 126 в 2004 г.)» [61].

Таким образом, в результате приложения к (истории) политической науки концепции большой науки понятие «посредственный политолог» приобретает новые оттенки. Новое по отношению к игровой интерпретации политической науки заключается в изменении восприятия изначально присущего и во многом априорного «начала». В отличие от концепции Й. Хейзинги, где имманентный человеку и культуре игровой элемент понимался как признак несерьезности, а, стало быть, мотивации, провоцирующей ничем не примечательные достижения, теория большой науки придает внутренней склонности самодовлеющее значение.

Оставляя в стороне вопрос о зависимости этого представления от понимания справедливости как состояния, при котором каждый должен заниматься *своим* делом, отмечу появление иных акцентов. В частности, речь идет о негативной оценке роли непосредственного окружения ученых, т. н. политологического сообщества. Последнее теперь оказывается несовместимым с реализацией того, что приобрело статус первичности, а именно: *дара (отщепленности)*, неукоснительное следование прихотям которого и обеспечивает рождение выдающегося политолога. Вместо гомогенных в плане единства естественных склонностей индивидов, присущих (политической) науке прошлого, современные политологи вынуждены взаимодействовать со все более гетерогенными

be Cited? Social Science Quarterly. 2008. Vol. 89, No. 3. P. 806.
[60] Montpetit É., Blais A., Foucault M. Op. cit. P. 808–810.
[61] Шюттемейер С. Указ. соч. – С. 188.

«коллегами».

Теперь можно говорить и о росте интеллектуально посредственных ученых, и об увеличении числа политологов, чья мотивация не является комплементарной проблемой именно политической науки. По этой причине, все более привлекаемые и все меньше призываемые политологи не стремятся или даже не совсем способны к комплексному постижению политической реальности, а также не ощущают потребности осознавать пределы собственного участия в ее становлении.

«Посредственный политолог»: нормальная наука

То, что для *описания* политической науки применимы ключевые термины концепции Т. Куна , сегодня не ставится под сомнение. Тестирование политической науки показывает, что по всем имеющимся индикаторам она парадигмальна и «нормальна», начиная от появления эзотерических работ и совершенствования методов и заканчивая специализацией научных областей и ухудшением коммуникации.

Издержки подобного положения дел известны – это вызывавший сожаление еще у К. Поппера «нормальный ученый», суть мотивации которого заключается в следующем: «Ученые концентрируют внимание на проблемах, решению которых им может помешать только недостаток собственной изобретательности». Поэтому фундаментальным мотивом нормального ученого следует признать «уверенность в том, что если он будет достаточно изобретателен, то ему удастся решить головоломку, которую до него не решал никто или в решении которой никто не добился убедительного успеха... В большинстве случаев любая частная область специализации, кроме этих головоломок, не предлагает ничего такого, на чем можно было бы попробовать свои силы, но именно этот факт таит в себе… своеобразное искушение» [62].

Таким образом, «нормальный политолог» фактически представляет собой синоним выражения «посредственный политолог», который *на практике едва ли полностью зависим от парадигмы*. Не активная установка в отношении познания, а пассивная, стремление довольствоваться малым, подверженность влиянию авторитетов, благожелательное восприятие ограничений, несклонность *все* упорядочивать и структурировать, в общем, не субъект, но объект, – разве мало оснований для отождествления двух этих понятий?!

---

[62] Кун Т. Структура научных революций М., 2001. – С. 66.

Однако есть ряд данных, могущих быть истолкованными как подтверждение высказанной Т. Куном точки зрения. Примем в качестве гипотезы положение, согласно которому посредственные ученые – это лица с высокими показателями мотива достижения, обыденное определение которого звучит, как «справляться с чем-то трудным». Этот тезис оправдывается тем, что именно «лица с высокими показателями лучше справляются с задачами, подобными анаграммам и зашифрованным словам, с арифметическими задачами, а также сложными теоретическими задачами на сообразительность». Кроме того, как бы в обоснование необходимости иметь *определенный* уровень интеллекта, лица с высоким уровнем мотива достижения «со слишком простыми или стандартными задачами… не всегда справляются лучше, как и с задачами запредельной сложности» [63].

В частности, «было доказано, что лица с выраженной потребностью в достижении предпочитают работать над умеренно трудными задачами, вероятность успешного выполнения которых составляет 30–50 %» [64]. Психологическое объяснение того, почему нормальные ученые (отождествляемые с лицами с ярко выраженным мотивом достижения) находят удовлетворение в решении отнюдь не самых сложных головоломок, а лишь тех, что априорно разрешимы, весьма похоже на объяснение Т. Куна, только сформулированное в терминах теории мотивации. Так, «лица с выраженной потребностью в достижении предпочитают умеренно трудные задания, поскольку они позволяют получить более информативную обратную связь» [65]. Скажем, «если задание легкое, они не узнают, явился ли успех результатом их усилий, поскольку любой может выполнить это задание, а если задание трудное, они также не смогут сказать, каков оказался эффект их усилий, поскольку они его не выполнят». То есть «они предпочитают эти задания не потому, что получают больше удовольствия от работы… а потому, что эти задания позволяют узнать, объясняется ли их успех собственными усилиями» [66].

В то же время, акцент на чистой любознательности может быть справедлив для выдающихся ученых, да и то с оговорками и дополнениями. Было обнаружено, что «высокопродуктивных ученых характеризует высокая степень ориентации» [67]. При этом, «выявились более сильные

[63] Макклеланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург, 2007. – С. 262.
[64] Там же. – С. 266.
[65] Там же. – С. 272.
[66] Там же. – С. 277.
[67] Пельц Д., Эндрюс Ф. Ученые в организациях. Об оптимальных условиях для исследований и разработок. Москва, 1973. – С. 159–160.

компоненты мотивации, в частности вера в свои собственные идеи как источник стимуляции и стремление скорее к широте, чем к узкой специализации». То есть мотивация в этом случае больше характеризуется «потребностью ученых в “самоопределении”, чем их стремлением “внести вклад в науку”». Правда, количество такого рода ученых находится на уровне от 5 до 12 человек на миллион населения…

Формулировать объяснение одной перспективы при помощи другой возможно, но преимущественно метафорически. Привлекая в этих целях осуществленное Л. С. Выготским разграничение уровня актуального развития и зоны ближайшего развития (детей) [68], можно сказать, что посредственный политолог представляет собой тип *ученого*, озабоченного, говоря словами Л. С. Выготского, получением профессиональной квалификации, но не тем, чтобы подняться на высшую ступень. Это политолог, систематически совершаемые выборы которого имплицируют неуклонное сужение зоны его ближайшего развития, в силу чего та стремится слиться с актуальным уровнем его развития, и сделать это в способ, по условиям которого говорить о «развитии» можно лишь в экстенсивном, но не в интенсивном смысле.

«Посредственный политолог»: социально ангажированная наука

На укорененность политологии в политическом указал еще А. де Токвилль, цитировавшийся ранее. Это влечет за собой необходимость проверки/экспликации гипотезы, согласно которой *посредственные политологи положительно связаны с политической или, в более общем*

[68] Он выделил «уровень актуального развития ребенка, т. е. то, что уже на сегодня созрело, и… зону ближайшего его развития, т. е. такие процессы, в дальнейшем развитии этих же функций, которые, не являясь зрелыми на сегодняшний день… уже завтра перейдут в уровень актуального развития» (Выготский Л. С. О педологическом анализе педагогического процесса // Выготский Л. С. Психология развития ребенка. М. , 2004. – С. 485). Соответственно этому, «обучение должно приноравливаться не к уровню актуального развития, а к зоне ближайшего развития» (Там же), что с точки зрения практической означает лишь одно: «Обучение только тогда становится подлинным обучением, когда оно забегает вперед развития» (Выготский Л. С. Указ. соч. – С. 505.). Разницу между обучением, отталкивающимся от актуального уровня развития и тем, что ориентируется на зону ближайшего развития, Л. С. Выготский проиллюстрировал на следующем примере: «Уясним себе разницу между обучением на пишущей машинке и обучением письму ребенка. Разница между ними в том, что если я начинаю писать на машинке, то я не поднимусь на высшую ступень, хотя я и могу получить профессиональную квалификацию. Ребенок же не только приобретает умения, а весь строй его отношений и речи меняется, из неосознанной она становится осознанной, из умения в себе она становится умением для себя» (Там же).

смысле, социальной конъюнктурой, при которой не столько научная компетентность, сколько соответствующий тип ангажированности оказывается достаточным условием для всегда властного суждения о квалификации исследователя. Это предположение следует лишить его описательной направленности: гипотеза должна быть изложена в форме, допускающей ее верификацию.

Я предпочитаю отталкиваться от формулировки Э. Ледда и С. Липсета, согласно которой «дисциплины избирательно рекрутируют индивидов с подходящими интересами и ценностями» [69]. Отсюда, в качестве первоочередного шага необходимо (на некоторое время) забыть о мотивации ученых и вместо этого сосредоточиться на политических взглядах индивидов, предположительно побуждающих их в качестве профессии выбрать именно политологию.

Два обследования членов *Американской ассоциации политической науки*, проведенные при участии Г. Тернера в 1959 и 1970 гг. показывают, что 3 из каждых четырех респондентов идентифицировали себя с Демократической партией, в то время, как доля республиканцев упала с чуть более 16 % до почти 12 % [70]. Иногда время мало что меняет, если судить по исследованию В. Руге, уже в XXI столетии опросившей 49 политологов на предмет того, как те себя определяют (как либералов, умеренных либералов, консерваторов, умеренных консерваторов или иначе). Либералами себя назвали 30 % опрошенных, еще 22 % определили себя как умеренных либералов, а скорее консерваторами согласились быть лишь 10 % [71].

Подобная (политическая) активность невозможна без ее обусловливающих установок, и попытка их выявления была предпринята К. Леддом и С. Липсетом примерно в те же сроки, в которые проводилось и исследование Г. Тернера и К. Хетрика. Несравнимо более масштабный опрос предусматривал построение шкалы мнений американских политологов по самому широкому спектру проблем, начиная с вопросов о степени поддержки движения негров и заканчивая позицией политологов в отношении войны во Вьетнаме и легализации марихуаны.

В целом же, авторы полагают, что к политической науке неприменим эпитет «консервативная»: политология более консервативна в сравнении

[69] Ladd E., Lipset S. M. The Politics of American Political Scientists . PS: Political Science. 1971. Vol. 4, No. 2 (Spring). P. 136.

[70] Turner H., Hetrick C. C. Political Activities and Party Affiliations of American Political Scientists. Political Research Quarterly. 1972. No. 25. P. 362–363.

[71] Ruget V. Scientific Capital in American Political Science: Who Possesses What, When and How? New Political Science. 2002. Vol. 24, No. 3. P. 474.

с социологией, почти столь же, в рамках 1–3 %, либеральна, как психология и антропология, и более чем либеральна, если смотреть на естественные науки, биологию и медицину [72]. Более того, «либерализм» политической науки распространяется на все возможные его измерения, как общенациональные, вроде определения причин восстания негров, так и тех, что касаются активной роли студентов в управлении кампусом [73].

Эти установки невозможны без наличия их поддерживающей мотивации. Так, Ст. Коул приводит данные исследования, свидетельствующие о том, что на протяжении всей истории институционализации социологии, наиболее либеральной дисциплины по шкале Ледда-Липсета, она привлекала индивидуумов, мотивированных не стремлением решать теоретические проблемы, а желанием реформировать социальный мир [74]. Можно ожидать, что политическая наука также будет привлекать исследователей со схожей мотивацией.

Г. Тернер и К. Хетрик объясняют приверженность политологов Демократической партии тем, что в последние годы последняя «в большей степени, чем Республиканская, выступала в защиту реформ» [75]. В наличии мотивации реформировать существующую политику, фундирующую общий либерализм политологов, также убеждает их вовлеченность в столь обязывающие формы политического участия, как жертвование денег (87 % демократов vs 77,8 % республиканцев), распространение петиций (39,5 % демократов vs 19,4 % республиканцев) и участие в демонстрациях (31,8 % демократов vs 13,9 % республиканцев) [76].

Подобную мотивацию в каком-то смысле вполне можно полагать первичной и определяющей; именно на ее основании и осуществляется рекрутирование новых членов соответствующим социальным институтом (политической науки). Определив ее как «желание усовершенствовать существующую политику», легко понять, что при подобной мотивации исследователи пытаются не только часто обсуждать друг с другом актуальные политические вопросы, но и более активно участвовать в политической жизни, включая сюда стремление занять те или иные должности [77]. С точки зрения традиционной, связывающей получение

---

[72] Ladd E., Lipset S. M. Op. cit. P. 138–139.
[73] Ibid. P. 144.
[74] Cole St. Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. Sociological Forum. 1994. Vol. 9, No. 2. P. 152.
[75] Turner H., Hetrick C. C. Op. cit. P. 374.
[76] Ibid. P. 368–369.
[77] Ibid. P. 369–370.

знания с эмоционально нейтральным дискурсивным познанием, *столь пристрастная позиция может рассматриваться в качестве сильнейшей угрозы адекватности и специфичности – исчезает интуитивно несомненное различие между ученым и обывателем*.

Неудивительно, что политическая наука неоднократно обвинялась в (излишней) ангажированности. С этой точки зрения, изначальное и дальнейшее вовлечение политической науки в становлении и укрепление определенного политического режима вполне может рассматриваться в качестве индикатора роста численности посредственных политологов. Явно определяемые партийное членство и идеологические предпочтения намекают на искаженное восприятие политической реальности и, соответственно, скорее симулятивное ее воспроизводство. В силу этого о политологическом знании становится невозможно говорить в терминах (его) самодостаточности и самотождественности. Как сказал С. Фуллер, «социологическая литература часто оставляет впечатление, что знание действительно только в том случае, если обслуживает интересы тех, кто претендует на владение этим знанием» [78].

И чем больше становится столь истово мотивированных исследователей, тем ближе политическая наука приближается к китайскому стилю жизни и мышления, по условиям которого исторические аргументы обладали несомненным преимуществом перед логическими. Современные политологи своей теоретической и практической приверженностью вполне историческим, насколько можно судить, идеалам (демократии) на самом деле воспроизводят, в несколько измененной форме, алгоритм, бесчисленное число раз апробированный (древними) китайцами. Последние систематически отвергали любые, даже самые привлекательные альтернативы, если только те в обязательном порядке не предусматривают ссылку на исторический прецедент, пусть даже тот, как в случае с самой первой легендарной династией *Ся*, носит преимущественно воображаемый характер…

Посредственный ученый в политической науке: собирательный образ

Релевантный образ политической науки, вырисовывающийся в результате приложения к ней разнообразных перспектив, таков. В значительной части своей деятельности политология напоминают игру, что означает несерьезное и никакими экзистенциальными обязательствами не отягощенное отношение исследователей к собственным занятиям;

[78] Фуллер С. Социальная эпистемология университета // Касавин И. Т. (ред.) Социальная эпистемология: идеи, методы, программы. М., 2010. – С. 418.

последние, к тому же, бесцельны, поскольку имеют значение только для участвующих в игре и не предполагают соотнесения с т. н. «объективной действительностью».

Кроме того, функционирование политической науки не представляет собой образец эффективного механизма рекрутирования индивидов – они, скорее, привлекаются, нежели призываются. Во многом благодаря этому значительная часть соответствующей научной работы ориентирована на выяснение отношений с гетерогенными коллегами, а не на исследование политической реальности.

Помимо этого, нормальную политологию отличают проблемы с чрезвычайно, как для вероятностного постижения неизведанного, высокой степенью разрешимости. Практика предпочтения едва ли не априорно посильных задач означает, что политологи более озабочены получением профессиональной квалификации, а не тем, чтобы добиться адекватного понимания политики.

Наконец, политическая наука столь тесно укоренена в политическом, что на повестке дня все чаще стоит вопрос о возможности выделения какого-либо универсального, не зависящего от культуры субстрата. Изначальное и дальнейшее вовлечение политической науки в становление (демократического) политического режима вполне может рассматриваться в качестве индикатора роста численности посредственных политологов. Явно определяемые партийное членство и идеологические предпочтения намекают на искаженное восприятие политической реальности и, соответственно, скорее симулятивное ее воспроизводство. В силу этого о политологическом знании становится невозможно говорить в терминах (его) самодостаточности и самотождественности.

Общепринятый, насколько можно судить, алгоритм в нашем случае заключался бы в нахождении точек соприкосновения, тем более, что занятие это, судя по невольно роняемым в процессе разворачивания данного текста замечаниям, не сулит особых сложностей. Взглянем в качестве примера на данные Г. Тернера и К. Хетрика, согласно которым 11 % респондентов(-политологов) заявили о том, что вообще не опубликовали ни одной статьи, а еще 19 % сказали, что на протяжении своей карьеры не издали ни одной книги [79].

В принципе, эти цифры могут быть истолкованы в любом из ранее определенных четырех ключей. Индивидов, ориентированных на рефор-мы, меньше привлекают теоретические вопросы, с большей вероятностью обсуждаемые в статьях. Учитывая, что политологи,

[79] Turner H., Hetrick C. C. Op. cit. P. 371.

идентифицирующие себя с Демократической партией, характеризуются как более продуктивные, нежели «республиканцы» [80], в приведенных цифрах можно видеть и возможность количественной оценки последних, и процент социально и экзистенциально неукорененных индивидов, и доказательство нарушений в естественном распределении способностей, и обоснование – от обратного – того, что вероятность решения умеренно трудных проблем составляет примерно 30–50 %.

Единственная трудность, возникающая при такого рода попытках обнаружения общей области пересечения кругов Эйлера – это невозможность понять, в чем ее смысл. Представим себе, что мы смотрим на один и то же предмет, допустим, стол, с разных точек зрения. Вид стола сверху и снизу – что общего между ними? Кто рискнет на этом основании провозгласить несоизмеримость этих двух *пред*-ставлений, понимая под тем обязательность их классификации как принадлежащих различным предметам? И, что сейчас более важно, что есть стол, как не совокупность того, как и чем он нам является?

А потому более оправданным в этой ситуации действием выступает акцентирование внимания на различиях, а не на сходстве; наличие нескольких (альтернативных) точек зрения по одному и тому же поводу как бы само собой намекает на их принципиальную комплементарность.

Посредственный ученый в политической науке: различия

Легко, в самом деле, увидеть несоизмеримость высказанных точек зрения. Т. Кун, описывая нормального исследователя, далек от того, чтобы увидеть в нем нечто несерьезное; напротив, в его рассуждениях, касающихся мотивации ученых, последние одаряются (только) страстью, желанием избежать не поддающихся согласованию теорий, стремлением к успеху.

Однако все вышеперечисленное может рассматриваться прямо противоположным образом, как доминирование игрового «начала» у многих политологов. По крайней мере, Й. Хёйзинга, заявляя о потере современной наукой своих игровых элементов, в числе немногих сохранившихся называет как раз те черты, в которых без труда угадывается повседневная исследовательская практика нормальных ученых. И то, что есть у Т. Куна, у Й. Хёйзинги как раз отсутствует: нет страсти, захватывающей всю экзистенцию, но есть восприятие науки в качестве «иного», менее значимого бытия.

[80] Ibid.

Исследовательское пространство оказывается слишком тесным для двух перспектив, что уж тут говорить об еще нескольких, казалось бы неизбежно аннигилирующих друг друга. Так, концепция большой науки Д. Прайса вообще не имеет никаких «разъемов», позволяющих надеяться на установление плодотворного обмена информацией со всеми остальными подходами. Отсылка к сбоям в более-менее естественном распределении «людей по различным дисциплинам в соответствии с их склонностями, капризами судьбы и настроениями» [81], это, по сути, исчерпывающий и замкнутый в себе язык. Теперь нормальный политолог и несерьезный одинаково несовместимы перед лицом нового объяснения, предполагающего их замену мотивацией, в основе которой лежат псевдоэкономические механизмы, «как если бы ничего другого на этих научных полях уже не оставалось, кроме рыночной ситуации постоянного по объему предложения и все растущего спроса» [82].

Наконец, социальные интерпретации также прибегают к языку, несовместимому с предыдущими. Представляет ли собой рост посредственных политологов обстоятельство, производное от консервативной практики, озабоченной сохранением (политического) статус-кво или же он есть одной из форм «патриархатного доминирования» – вот далеко не полный перечень имплицируемых проблем. И нет здесь места ни игривости (поскольку ангажированность отрицает несерьезность отношения), ни нарушения в распределении способностей (так как имплицитно постулируется изначальная подверженность политологии социальным веяниям, не позволяющим говорить о чем-то естественном).

Подобная альтернативность подходов к политической науке представляет собой едва ли не самый ценный ресурс, находящийся в распоряжении последней и могущий быть конвертированным в продвижение понимания политологами контекста собственного существования. Кому-то это может показаться обременительным, в то время, как трудность согласования следовало бы воспринимать в качестве вызова, должного стимулировать напряженный режим работы мозга.

И ниже я предлагаю не более чем набросок схемы, объединяющей, казалось бы, несовместимые перспективы политической науки, вернее, некоторые следствия из последних. Возможность их органичного и/или логически непротиворечивого объединения будет означать экспликацию

[81] Прайс Д. Указ. соч. – С. 374.
[82] Там же.

как можно большего количества коннотаций понятия «посредственного политолога», а также, вероятно, его актуализации в соответствующем дискурсе.

Игра, размер, нормальность, социальность и посредственность: триангуляция перспектив

Политическая наука неотделима от своего социального контекста, одной из характеристик которого является различная степень престижности, присущая тем или иным дисциплинам, определяемая, в свою очередь, мерой вовлеченности науки в становление режима [83]. Изначально связываемая с гражданским воспитанием, которое требовалось для укрепления демократии в США [84], политическая наука во многом оправдывала возлагавшиеся на нее надежды. При этом настолько, что в процессе работы т. н. чикагской школы Х. Лассуэлл всерьез заговорил о построении научно обоснованной демократии [85]. Более того, последовавшая за этим т. н. бихевиоральная революция, а также заслуживающая отдельного упоминания революция рационального выбора еще более укрепила статус политической науки, превратив ее в одну из наиболее престижных дисциплин.

Падение заинтересованности учеными проблемами своей же науки, снижение субъективно воспринимаемого качества статей и достижений в целом, – все эти и целый ряд ранее рассмотренных явлений начинают повсеместно наблюдаться как раз в момент превращения политической науки в одну из наиболее бурно развивающихся областей. Это свидетельствует о серьезном изменении расстановки сил в том, что традиционно составляет сердцевину любой научной работы – постановке (дисциплинарных) проблем и (способов) их решения.

Проблемам, с которыми имеют дело профессиональные политологи, присуща телеологичность и высокая степень социального конструирования, что, в свою очередь, требует весьма специфических навыков.

---

[83] Своеобразным теоретическим показателем меры подверженности политической науки социальному влиянию можно рассматривать построение Дж. Дрижеком соответствующей шкалы различных дисциплин. На полюсе иммунитета расположатся физиологическая психология и археологическая антропология, а политическая наука, вместе с социальной психологией, социальной и экономической антропологией, экономикой и социологией, оккупируют противоположный конец этой шкалы (Dryzek J. S. Op. cit. P. 311.).

[84] Leonard S. The Pedagogical Purposes of a Political Science // Farr J., Dryzek J., Leonard S. (Eds.) Political Science in History. Research Programs and Political Traditions. Cambridge University Press, 1995.

[85] Farr J., Hacker J. S., Kazee N. The Policy Scientists of Democracy: The Discipline of Harold D. Lasswell. American Political Science Review. 2006. Vol. 100, № 4 (November).

Последние, в частности, предполагают способность комплексного постижения (политической) реальности, умение видеть в той не какой-то застывший образ, а перманентно трансформирующуюся субстанцию, а также склонность размышлять над вопросами, связанными с определением доли личного участия в становлении политического.

Уже этот крайне непритязательный в своей краткости список требуемых качеств показывает высокий удельный вес не столько интеллектуальной одаренности, сколько мотивации, понуждающей ученых на постоянную перестройку самого своего естества. И хотя, как показывают результаты наукометрических исследований, «стать ученым хотя бы минимальной квалификации в лучшем случае может лишь от 6 до 8 % населения» [86] , не все из них будут подходить для решения политических и политологических проблем, и вот почему.

Исследователей давно привлекало то, что М. Чикментмихали было названо феноменом *аутотелической деятельности* [87] , то есть тех занятий, что сами по себе приносят нам удовольствие и воспринимаются как нечто самоценное. Автор вышеприведенного понятия отмечает его поразительность: «Удивительно, но в мире, который на первый взгляд управляется борьбой за деньги, власть, престиж и удовольствия, существуют люди, по неизвестным причинам жертвующие всеми этими целями: люди, рискующие жизнью ради восхождения к вершинам гор, посвящающие себя искусству или самозабвенно занимающиеся шахматами» [88].

Несмотря на распространенность подобной деятельности – достаточно сказать, что к ней принято относить совершенствование речи ребенка – психологи смогли только доказать ее существование, но никак не прояснить ее природу. Правота сказанного, однако, не распространяется на понимание взаимосвязи, существующей между занятиями, приносящими внутреннее удовлетворение, и внешним по отношению к ним контекстом. Так, собрано «большое количество данных, свидетельствующих о том, что стремление к внутренне значимой деятельности часто ослабевало в тех случаях, когда за нее предлагаются внешние вознаграждения, такие как пища или деньги»[89].

В частности, был проведен эксперимент, «в ходе которого испытуемые пытались решить различные задачи, играя с головоломкой типа кубика Рубика. Испытуемые получали удовольствие от этой деятельности

[86] Прайс Д. Указ. соч. – С. 329.
[87] Макклеланд Д. Указ. соч. – С. 145.
[88] Цит. по: Макклеланд Д. Указ. соч. – С. 145.
[89] Макклеланд Д. Указ. соч. – С. 144.

и посвящали ей даже свое свободное время. Однако когда Деци (экспериментатор – ***О. В.***) начинал платить им доллар за каждую правильно решенную задачу, то испытуемые не возвращались к головоломке по собственной инициативе, если им не платили за сделанное» [90].

Если аппроксимировать эти данные, памятуя все-таки об условности отождествления решения головоломки типа кубик Рубика и различных научных проблем, то можно понять, что происходит с мотивацией исследователей в эпоху большой науки, той мотивацией, что в случае с политологией оказывается более важным качеством, нежели сугубо интеллектуальная одаренность.

Можно предположить, что в начальный период развития политологами становились индивиды, склонные заниматься систематическим интеллектуально, психологически и эмоционально весьма затратным изучением политики. Теперь же их естественные склонности подвергаются внешнему воздействию. Если ранее «им не приходило в голову добиваться восхищения от человека с улицы или искать официального положения в обществе», то теперь, «нравится им это или нет, но сейчас ученые имеют такое официальное положение в обществе и все растущий уровень благосостояния, они вошли в сферу гражданского опыта» [91].

Влияние «сферы гражданского опыта» заключается, помимо всего прочего, в смещении интереса исследователей с деятельности, к которой они принуждаемы своим внутренним естеством, к той, что социально одобряема и, что более важно, поощряема. То, что в экспериментах психологов фиксировалось как различие между самоценной деятельностью, захватывающей все свободное время, и социально вознаграждаемой, имеющей место только при наличии некоего стимула, может быть описано и в другой способ.

Будучи социально мотивированными заниматься тем, что в противном случае приносило бы ни от чего не зависящее внутреннее удовлетворение, (современные) политологи выбирают только посильные им задачи, не требующие внимания на протяжении *всего* их времени. Тем самым, вольно или нет, но ориентируются они не на зону ближайшего развития, а на собственный актуальный уровень (когнитивного и/или эмоционального) развития. Политическая наука в целом приобретает все более профессиональных исследователей, но все дальше отстоящих – в качестве отдельных индивидов – от адекватного и целостного постижения политики.

---

[90] Там же.

[91] Прайс Д. Указ. соч. – С. 382.

Нарушение естественного распределения способностей (ученых), свойственное эпохе большой науки, является причиной и одновременно усиливает отмеченную выше тенденцию благодаря еще одному обстоятельству. Социальная привлекательность политологии, возрастающая параллельно происходящим в ней революциям, имплицирующим появление устоявшейся и зрелой дисциплины, обеспечивает рекрутирование максимально возможного количества индивидов. Но не только: предполагается также наличие таких новичков, гетерогенность которых по мере роста престижности данной дисциплины лишь возрастает.

Гетерогенность в данном случае означает, с одной стороны, увеличение количества или, точнее, удельного веса политологов, чьи даже сугубо интеллектуальные данные располагаются все ближе к нижнему из всех возможных пределов. Наблюдается «сравнительное уменьшение чис-ла первоклассных ученых», в то время как «более определенной и сильной будет становиться тенденция… готовить ученых из людей, все ближе подходящих к средним способностям» [92].

С другой стороны, возрастание меры укорененности политической науки в политическом предполагает перекос процессов рекрутирования в сторону индивидов, доминирующей мотивацией которых выступает не столько дискурсивное постижение, сколько желание реформировать или оптимизировать «базовые характеристики» существующего политического режима. Излишняя политизированность политической науки приводит к тому, что, будучи изначально одной из наиболее либеральных дисциплин, критическая направленность которой определяется «интеллектуальностью» ее членов, в социальном плане она демонстрирует все большую консервативность, то есть вовлеченность в сохранение *принципиального* статус-кво.

Таким образом, социальная и/или политическая ангажированность политологов большой науки не только выступает еще одним синонимом «посредственного политолога», но и провоцирует фрагментацию политической науки [93], а также ухудшение коммуникации между отдельными ее департаментами. Объединение в достаточно автономные

---

[92] Там же. – С. 373.

[93] Э. Швицгебель и Дж. Раст, пытаясь объяснить более высокий процент голосующих политологов, попутно высказали предположение, согласно которому высокий уровень личной заинтересованности в политике «может быть или причиной, или последствием специализации в политической науке» (Schwitzgebel E., Rust J. Do Ethicists and Political Philosophers Vote More Often Than Other Professors? // Review of Philosophical Psycholo-gy. 2010. N 1. P. 198).

сети, интенсивное взаимодействие в рамках которых лишь способствует появлению новых со-бытийных «качеств», лишний раз демонстрирует возрастание количества исследователей, чьи экзистенциальные потребности не связаны с потребностями соответствующей дисциплины.

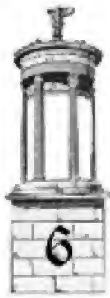
«Нормальная наука» и «наука как игра» – это две стороны одного явления, организационная и содержательная, два названия двух различных аспектов того, что в политической науке присутствует огромное число индивидов, для которых за их работой не стоит никакого «экзистенциального и социального смысла». То, что тебе не интересно и не захватывает все твое естество, то ты и будешь неизбежно воспринимать, как нечто несерьезное, менее значимое, даже при условии, что более значимое тебе неведомо. Твоя отдача с неизбежностью будет низкой, а твоим доминирующим стремлением выступит требование снижения издержек – энергетических, психологических и т. п.

Как никогда кстати здесь появление эзотерической науки, представляющей, по сути, способ организации незаинтересованных индивидов. Сама по себе специализация, часто ассоциируемая с нормальной наукой, уже давно рассматривается в качестве средства снижения неопределенности [94], особо остро переживаемой в ситуации, когда отсутствие укорененности, находящее свое выражение в расщеплении веберовского Beruf, увеличивает число возможных альтернатив во много раз. И одной из важнейших предпосылок при этом выступает возможность эксплуатировать то, что недавно [95] получило название puzzle instinct: инстинкт решать головоломки. Тот инстинкт, что практически, а подчас и теоретически, неотличим от желания играть; и в этом плане утверждение Б. Грофмана, «решение головоломок может приносить удовольствие» [96], указывает скорее на желаемое, нежели действительное положение дел в политической науке…

Чтобы не оказаться просто еще одним способом ничего-к-сказанному-не-добавить, вышеприведенные рассуждения должны быть дополнены правдоподобным описанием того, как научные области из поколения в поколение осуществляют несбалансированное – в смысле сродности

[94] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики : пер. с англ. М., 1998. – С. 53–54.
[95] Danesi M. The Puzzle Instinct. The Meaning of Puzzles in Human Life. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
[96] Grofman B. Introduction: The Joy of Puzzle Solving // Grofman B. (Ed.) Political Science as Puzzle Solving. University of Michigan Press, 2001. P. 8.

интересов, способностей и мотиваций – рекрутирование политологов. Другими словами, наиболее важными вопросами, естественным образом формулирующимися после ознакомления с (гипотетической) историей роста посредственных исследователей, является следующие: насколько устойчива и/или эффективна политическая наука как система? Дальнейшее воплощение принципов когнитивного историописания предлагает разрешение именно этих проблем…

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПОНЯТТЯ

Костянтин Колесников
Дніпропетровськ

Слова та визначення: “елевтерія” Херсонеса та “автономія” Тіри

Терминология даже сама по себе далеко не всегда является нейтральной. Подчас она навязывает исследователю субъективную интерпретацию данных с соответствующими выводами.
А. М. Хазанов Очерки военного дела сарматов.

З’ясування змістовного наповнення будь-якого слова, особливо, якщо це науковий термін, украй важливе для всіх без винятку наук, для практичної життєдіяльності соціумів, для буденного порозуміння між людьми. Запропонована тема цікава тим, що з двох слів – “елевтерія” й “автономія”, які в давньогрецькій мові означали *вільність* як внутрішній стан соціально-політичного життя та зовнішній (“міжнародно-правовий”) статус певної громади, перше, на відміну від другого, не увійшло в сучасні європейські наукові словники. Слово “автономія” використовується нині як термін у багатьох дисциплінах, зокрема в історичній науці, політології, соціології, юриспруденції, психології тощо. По відношенню до Тіри і Херсонесу варто очікувати, що обидва терміни мають зустрічатися переважно в епіграфічних пам’ятках, меншою мірою в наративах. Звідти вони перенесені були на шпальта сучасних наукових видань, у яких використовуються, як правило, без спеціальних пояснень. Тільки в працях Н. О. Сон і В. М. Зубаря ми зустрічаємо спробу дати термінологічний екскурс та пояснити етимологію

цих понять у зв'язку зі специфікою античного Північного Причорномор'я. Нашим завданням, отже, буде співвіднесення давньогрецького змістовного ряду, що пов'язувався з цими поняттями, із контекстами наукових праць наших сучасників, які застосовують ці давні терміни. На ґрунті такого зіставлення ми спробуємо визначити деякі риси, притаманні сучасним історіографічним інтерпретаціям соціально-економічних і політичних відносин античності, продемонструвати окремі механізми формування дослідницьких висновків у антикознавчих працях з історії Північного Причорномор'я.

У давньогрецькій мові слово "*αυ□τονομία*" означало самоврядування, політичну самостійність, "*αυ□τό-νομος*" – життя за власними законами, самостійне управління, незалежність[1]. Ці слова мали не індивідуальну, а колективну конотацію. Слово "*ε□λευθερία*" значило свободу, незалежність, похідні від нього поняття характеризували якості людини вільної – відверті, вільні слова і міркування, щедрість, шляхетність, або – звільнення, відпущення на волю[2]. Тобто поряд із загальними, колективними масштабами, припускалося застосування слова переважно щодо індивідуальних об'єктів.

У діалозі "Держава" Платон доволі широко використовує поняття "елевтерія", проте всі контексти його застосування пов'язані з індивідуально-психологічними смислами (III, 395 c; VIII, 557 b, 562, d; 564 a). У "Визначеннях" – "свобода" – це влада над життям; незалежність у всьому; можливість жити по-своєму; щедрість у використанні майна і володінні ним; "вільне" – те, що керує собою (412 d, 415 a). У "Політиці" Арістотель застосовує поняття "свобода" щодо індивіда (1280 a 5, 25; 1283 a 5; 1291 b 35), як характеристику державного ладу, демократії (1294 a 10, 20; 1310 a 30; 1316 b 25; 1317 a 40; 1318 a 10), як одну з якостей держави (1296 b 15; 1330 a 30). Після Арістотеля поняття "свобода" у філософії зводилося до свободи волі. У "Нікомаховій етиці" Арістотель визнавав учинок вільним, якщо його спонукальний мотив знаходився в самій діючій особі (III, 5).

Слід зазначити, що для класичного періоду "елевтерія" й "автономія" були поняттями спільного синонімічного ряду. Для Арістотеля ці поняття разом із "автаркією" – самодостатністю, самозабезпечуваністю – можуть бути охоплені сучасним терміном "суверенітет". Для Платона "суверені-

[1] Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Изд. 5-е. СПб., 1899. – С. 224; A Greek-English Lexicon / Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. With a revised supplement 1996. Oxford: Clarendon Press; New York, 1996. P. 281.

[2] Там само. – С. 412–413; Ibid. P. 532.

тет", що належить самій громаді, є нормою для кожного полісу, адже поліс – це і є громада, а не держава як надбудова. Тиранія, а подекуди олігархія і демократія – це відхилення від норми, оскільки правління здійснюється всупереч інтересам загалу і всупереч законам.

У V–IV ст. до н. е. з виникненням у Елладі надполісних об'єднань – Пелопоннеської і Делоської сіммахій помічається певне розходження в смислах, що наповнюють обидва слова: елевтерію ("свободу") починають ставити вище за автономію ("самозаконня"). Автономні поліси, зберігаючи переважно внутрішній суверенітет, обмежуються в "зовнішніх" сферах: військово-політичній – обов'язком координувати міжнародну політику і надсилати власні збройні контингенти за рішенням союзних органів – та фінансово-податковій – обов'язком сплачувати податок – форос. Такі обмеження стають особливо явними в умовах узурпації домінуючими в союзі полісами загальносоюзних владних повноважень. Так, Делоський союз фактично перетворюється на Афінську архе – морську державу, символічним виразом чого стає перенесення афінянами спільної казни із центру поклоніння Аполлону на о. Делос – номінальної "столиці" союзу – в своє місто. Спарта – безперечний лідер Пелопоннеського союзу – після перемоги над Афінами, з якими воювала під гаслами звільнення греків від афінської тиранії, виявляє нічим не приховані гегемоністські наміри в межах усієї Еллади.

Обидва терміни входять у елліністичну і римську епохи як майже синонімічні визначення свободи. Так, у "Оксфордському класичному словнику" зазначається: "Автономія головним чином пов'язувалася, але не чітко відрізнялася від ідеї свободи (елевтерії)" [3]. Проте, очевидним є те, що "елевтерія" – значно ширше за своїм обсягом поняття, ніж "автономія": воно включає в себе останнє як конкретний випадок, віднесений переважно до соціально-політичної сфери. Наприкінці IV – у III ст. до н. е. в умовах обмеження полісного суверенітету новими територіальними державами – елліністичними монархіями – був зроблений маленький крок від погляду на "свободу" і "автономію" як на різні за обсягом і масштабами сфер застосування поняття до погляду на них як на терміни для позначення різних зовнішньополітичних станів. Згодом вони вже означали різні ступені обмеження полісного суверенітету: елевтерія – "незалежність", все більш і більш формальна, автономія – внутрішнє самоврядування під чиїмось верховним сюзеренітетом. У тому ж "Оксфордському

[3] The Oxford Classical Dictionary / Edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard. Second edition. Oxford: Clarendon Press; Oxford University press, 1970. P. 155.

класичному словнику" йдеться: "Під елліністичними царями автономія грецьких держав часто була дуже ненадійною, подекуди не виключаючи розташування царських гарнізонів, примусового оподаткування або й справжнього нагляду з боку царських уповноважених осіб" [4].

Після перемоги Тіта Квінкція Фламініна над Філіппом V у битві при Кіноскефалах 197 р. до н. е. у Грецію з Риму прибули десять виборних осіб для облаштування еллінських справ, вони привезли з собою рішення сенату щодо миру з македонським царем. Перша стаття проекту мирного договору проголошувала елевтерію: "Загалом усім еллінам, як азіатським, так і європейським, бути вільними і користуватися власними законами" (Полібій, XVIII, 44). Улітку наступного року на Істмійських іграх Т. Квінкцій урочисто проголошує свободу Еллади від Македонії: "Римський сенат і полководець із консульською владою Тіт Квінкцій, перемігши у війні Філіппа і македонян, дарують свободу корінфянам, фокідянам, локрам, евбейцям, ахеянам фтіотідським, магнетам, фессалійцям, перребам, надаючи їм право не утримувати у себе гарнізонів, не платити данини та жити за батьківськими законами" (Полібій, XVIII, 46). Усупереч грандіозним оплескам і хвилям екстазу, багатьом уже тоді було зрозуміло, що один протекторат поступився іншому. Видатний дослідник історії Риму С. І. Ковальов так характеризує "звільнення" Греції, яке було "якщо не комедією в повному смислі слова, то, в будь-якому разі, спритним політичним кроком. Найближчі події це підтвердили. Перш за все, "свободу" грецьких полісів римський уряд розумів тільки як свободу від податей, іноземних гарнізонів і нав'язаних із зовні законів. Але він зберіг вищий контроль над політичним життям Греції. Комісія десяти на чолі з Фламініном почала перекроювати політичну карту Балканського півострова на користь. І свободу від римських гарнізонів греки отримали не відразу. Спочатку римляни зайняли своїми загонами найважливіші стратегічні центри – своїх союзників, не враховуючи бажання тих, кого насильно приєднували до ахейського чи етолійського союзів або підкоряли династам Греції і Малої Азії Корінф, Халкіду, Еретрію та ін. Тільки влітку 194 р. вони були очищені від римських гарнізонів..."[5]. Як бачимо, самі римляни в II ст. до н. е. та грекомовний історик Полібій, який писав їх історію, вже не розуміли під "елевтерією" збереження справжнього суверенітету держав Еллади.

[4] Ibid.

[5] Ковалев С. И. История Рима / Под ред. Э. Д. Фролова. СПб., 2003. – С. 317.

У римський час поняття "елевтерія" й "автономія" залишаються чітко не визначеними, але в літературі та офіційних документах через них намагаються передавати категорії римського публічного права, права народів (*jus gentium*). Так, для визначення союзних общин, племен і царств (*civitas, gens et regnum*) римляни використовують поняття "спільник, союзник", "друг, прихильник", "спільник, супутник" (*socius, amicus, foederatus*). Приміром, побутували такі поняття: *arma socia* – військовий союз, *socius* – супутник, союзник, *socii populi Romani* – союзники римського народу, *foederatus populus* – союзний народ тощо. Причому, слова *socius* і *foederatus* мають низку значень, пов'язаних із шлюбним союзом, а слово *amicus* зі зв'язками кохання [6]. Колективи, що зберегли власне самоврядування на основі місцевого права, яке було визнане Римом й увійшло до *jus gentium*, називалися перегринськими общинами. Так, *civitas peregrina* ("іноземні громади", міські общини перегринського статусу) поділялись на *civitates foederatae* (союзні громади), *civitates liberae* (незалежні громади) і *civitates stipendiariae* (громади, обкладені даниною). Подекуди розрізняють т. зв. соціїв (*socii*) та федератів (*foederati*). Перші – це підкорені Римом племена, що виділяли для підсилення легіонів допоміжні війська (*auxilia*), якими командували союзницькі префекти (*praefecti sociorum*). Другі – племена з-поза меж Римської держави, з якими в пізню імператорську епоху укладалися союзницькі договори (*foedus*), та які не набували прав римських громадян, зберігали свій колишній статус самостійного народу та наділялися землями в прикордонних районах, перебираючи на себе охорону кордонів у обмін, як правило, на щорічну винагороду продовольством [7].

Ще задовго до своєї появи у Північному Причорномор'ї, римляни будували відносини зі своїми союзниками так, що ті насправді ніколи не були рівноправними з "Вічним містом". Перше, що спадає на гадку, т. зв. Союзницька війна (*bellum sociale*), яку Риму довелося вести у 90–88 рр. до н. е. проти своїх італійських союзників, що прагнули й у кінцевому підсумку добилися надання повноти римських громадянських

[6] Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. 3-е изд., испр. М., 1986. – С. 332, 714; Oxford Latin Dictionary. – Oxford: At the Clarendon Press, 1968. P. 117, 718, 1778–1779; A Latin Dictionary founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary Revised, Enlarged, and in Great Part, Rewritten by Clarendon T. Lewis, Ph. D. and Charles Short, LLD, Professor of Latin in Columbia Colleg, New York. Oxford: At the Clarendon Press, 1897 (first edition), 1958. P. 106, 764–765.

[7] The Oxford Classical Dictionary / Edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard. Second edition. Oxford: Clarendon Press; Oxford University press, 1970. P. 997; Словарь античности: Пер. с нем. / Сост. Й. Ирмшер, Р. Йоне. М., 1989. – С. 541, 600.

прав. Не менш показовим є приклад Родосу – певний час надійного римського союзника у Східному Середземномор'ї. Міць острова та його промакедонська позиція під час III Македонської війни викликали жорстку реакцію римлян, які швидко забули про дружні стосунки. Спочатку острів утратив свої материкові володіння. Але набагато жорстокішим ударом було оголошення Делоса в 166 р. до н. е. вільним портом, що на Родосі відбилося зниженням суми митних зборів з 1 млн. до 150 тис. драхм. Родос правильно зрозумів зміну ролей у двосторонніх стосунках та повернувся до союзницьких відносин з Римом, проте претензій на самостійну позицію ніколи вже не виявляв. У нагороду за це Родос зберіг у імператорську епоху видимість політичної самостійності – елевтерію та відносно високий рівень добробуту.

Диференційованість у римському праві народів змісту союзницьких відносин, точніше – ступенів союзницької залежності, змушувало, отже, при перекладі його категорій грецькою мовою застосовувати традиційні поняття "автономія" й "елевтерія" в дещо модифікованому вигляді. Різні форми союзу з Римом позначаються в грецьких текстах терміном "автономія", зазвичай вужчим за своїм обсягом і сферою застосування, ніж поняття "свобода". Але ж виявлялося, що і т. зв. полиси на правах "елевтерії" (свободи) перебували у тій чи тій формі союзницької залежності від Риму. Не тільки зовнішні союзники, але навіть і у межах імперських провінцій окремі громади отримують свободу-елевтерію. Це, наприклад, той самий Родос, повільно оточений римськими володіннями, або Троя - легендарна римська прабатьківщина, втрачена вітчизна римського першогероя Енея, що закріпила свій привілейований статус за Августа, або ж центр мистецтв і витонченої еллінської культури – Афіни, облагоджені провідником філеллінської політики імператором Нероном. Таким чином, у багатьох грецьких текстах, і в наративах, і в написах, "автономія" й "елевтерія" фігурують як поняття з дещо відмінним, але до кінця не визначеним змістом.

Спробуємо ж зараз звернутися до смислового наповнення цих термінів у працях наших сучасних авторів. Як зазначалося на початку статті, вітчизняні фахівці застосовують дані терміни, не вдаючись у спеціальні пояснення, переважно вбачаючи в "автономії" менший за обсягом і нижчий за статусом, набір елементів суверенітету. Це обумовлене специфікою російсько- й україномовного середовища. Історично склалося так, що різноманітні національні культурницькі і самостійницькі рухи в Російській імперії XIX – початку XX ст., виступаючи за право націй на самовизначення, переважно не ризикували вимагати незалежності

від імперської метрополії. Формулюючи свої вимоги в прийнятній для пересічного загалу формі, вони використовували давньогрецький термін “автономія”, який тоді вже набув поширення в спеціальній юридичній, політичній і соціологічній літературі. Проте, в умовах цензурованого інтелектуального середовища імперії, яка цілком природно вберігалася від руйнівних впливів цих же рухів, заявити про прагнення цілковитого суверенітету було неможливим, у тому числі з огляду на “внутрішніх цензорів”, що сиділи всередині наших національних діячів. Саме тому у вітчизняному словарному обігу, на відміну від англомовної політологічної традиції [8], під “автономією” від межі XIX–XX ст. починають розуміти якийсь неповноцінний суверенітет, що передбачає обмежену самоврядність усередині країни при збереженні верховного суверенітету метрополії.

Саме ця термінологічна традиція вплинула на означення міжнародно-правового статусу Тіри, більш залежної від Риму, ніж Херсонес, як “автономії”.

В історіографії останніх десятиліть існувало принаймні два основних підходи до питання еволюції протягом I–III ст. н. е. політико-правового статусу Тіраської громадянської общини – одного з найбільших полісів Північно-Західного Причорномор’я. Відповідно до першого підходу, підґрунтя якого були закладені ще науковцями XIX – початку XX ст., Тіра потрапила під контроль римської Мезії. Під запитанням залишався лише час включення полісу до складу імперії [9]. Прибічники другого підходу, що кристалізувався на початку 1990-х рр. як свого роду внутрішня опозиція до першого підходу, стверджують, що Тіра, отримавши особливий статус, залишалася за межами офіційних кордонів імперії. Найбільш проблемним для них також залишалося питання часу надання подібного статусу [10].

У питанні про міжнародно-правовий статус Херсонесу Таврійського у проміжку між I ст. до н. е. та II ст. н. е. визначеності було не набагато більше: більшість фахівців визнавали його фактичну підконтрольність боспорським царям на тлі непохитного прагнення до незалежності під

[8] Див.: Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. за ред. Наталії Лисюк. К., 2000. – С. 15.

[9] Див.: Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. К., 1985. – С. 90-93, 114.

[10] Сон Н. А. Тира римского времени. К.: Наукова думка, 1993. – 156 с.; Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития // МАИЭТ. Supplementum. Вып. 3. Симферополь, 2007.

опікою Риму, яке нарешті остаточно було задоволено Антоніном Пієм (138–161 рр.) [11].

Як бачимо, в науковій літературі визнавалося існування певної розбіжності між фактичним та юридичним станом справи. Визнання цього факту породило низку історіографічних концепцій, завданням яких було зображення міжнародно-правових реалій двохтисячолітньої давнини в давньогрецьких політико-правових категоріях “елевтерія” й “автономія”, але з позицій теперішньої джерельної бази.

Рис. 1. Одна з херсонеських монет т. зв. “елевторальної” серії, II ст. н. е. На аверсі міститься бюст “Херсонас”, на реверсі зображено фігуру Діви у повний зріст, завжди з оленем. Написи “ХЕР” та “ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ” розташовані відповідно на лицьовій і зворотній сторонах (*Зограф А. Н.* Указ. пр. – Табл. XXXVII, 20).

Із вітчизняних авторів, які взяли на себе труд дефініювати ці античні терміни, слід назвати В. М. Зубаря та Н. О. Сон. У своїх роботах вони зазначають, що правове становище міст Сходу Римської імперії, які перебували на перегринському праві, визначалося на підставі правових категорій “елевтерія” й “автономія” [12]. Автори твердять, що правове положення цих міст протягом перших століть нашої ери було різним та регулювалось на основі законодавчих актів, які приймалися сенатом або правлячим імператором. Загальний зміст термінів “елевтерія” й

[11] Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. К., 1994.

[12] Детальніше: Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. // Археологія. – 1987. – Вип. 59. – С. 12–17.

"автономія", визначений ще на межі V–IV ст. до н. е. [13], в імператорську епоху, зазначають наші фахівці, істотно модифікувався: "свобода" віднині означала не суверенітет, а самоврядування під римським контролем, існування власного законодавства, збереження громадянства певного міста і дозвіл порядкувати земельним фондом поліса; "автономія" передбачала перебування під щільнішим контролем намісника провінції в питаннях зміни чинного законодавства, земельних справах та при наданні громадянства [14]. Більше того, "свобода" грецьких міст тепер залежала від милості імператора, який міг відібрати надані привілеї.

Рис. 2. Плита з текстом херсонеської урочистої постанови на честь Арістона, сина Аттіни, зі згадкою про невдалу шестирічну місію до римського імператора з приводу клопотання про свободу (IOSPE, I^2, 423, p. 389).

До категорії вільних міст (*civitas liberae*) належали також міські общини, які підлягали Риму, але розташовувалися за межами римських провінцій. Правове положення таких міст та податки, які вони повинні були сплачувати, визначалися міським законом (*lex civitatis*) у кожному конкретному випадку в залежності від умов і політичної ситуації. Це можна цілком віднести на рахунок Херсонесу Таврійського та, в певному сенсі, сказати й щодо Тіри, враховуючи суперечливість у питаннях часу

[13] Див.: Gruen E.S. The Hellenistic World and the Comins of Rome. Berkley, Los Angeles. London, 1984. P. 156–157.

[14] Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри… – С. 12–17.

та навіть неоднозначність у визнанні самого факту включення міста до складу римської провінції Нижня Мезія [15]. У ряді випадків прикордонні міста звільнялися від податків для того, щоб ці кошти використати для зміцнення їх обороноздатності, як зазначали Й. Марквардт, Ф. Еббот та А. Джонсон [16].

Рис. 3. Прорисовка двомовного греко-латинського напису щодо проституційної податі. Херсонес, кінець II ст. н. е. (IOSPE, I [2], 404, p. 367).

Згадки в херсонеських епіграфічних пам’ятках елевтерії (IOSPE, I [2], 423, 1) та випуск серії монет із написом *Χερσονήσου Ἐλευθέρας* (інколи в скороченні *Χερ. Ἐλευ.*) [17] дозволяють однозначно стверджувати, що поліс

[15] Колесников К. Н. Интерпретация источников в дискуссии о статусе Тирасской гражданской общины в I–III вв. // Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: Материалы XXII Междунар. науч. конф. Москва 28–30 янв. 2010 г. / Редкол.: М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. М., 2010. – С. 254–257.

[16] Див.: Marquardt J. Römische Staatsverwaltung. Leipzig, 1881. Bd. 1. S. 84; Abott F.F., Johnson A.C. Municipal Administration in the Roman Empire. Princeton: Princeton University Press, 1926. P. 53; Сон Н.А. Тира римского времени. К., 1993. – С. 25.

[17] Зограф А.Н. Античные монеты. М.; Л., 1951. (МИА, № 16).– С. 158 і далі; табл.

мав статус "вільного міста" принаймні від 140-х рр. н. е., наданий йому імператором Антоніном Пієм.

Утім, не дивлячись на свою "свободу" та перебування поза межами імперії, Херсонес утримував римський гарнізон на чолі з центуріоном, який підпорядковувався командиру Таврійської вексиляції в чині військового трибуна із резиденцією в тому ж таки Херсонесі. Легіонери цієї вексиляції стягували на свою користь частину місцевих податків і зборів, зокрема т. зв. проституційну подать – *capitulo lenocinii* або *vectigali, περὶ τοῦ τέλος τοῦ πορνικοῦ* (IOSPE, I [2], 404). Чи мав Херсонес якісь митно-податкові пільги в торгівлі з римськими провінціями, залишається лише припускати по аналогії з даром імператора Константина I Великого, який на початку IV ст. надав місту, а точніше підтвердив, свободу і безмитність ("елевтерію й ателію") та низку інших привілеїв (DAI, 53, 124–161).

Щодо Тіри, то так само безспірним залишається факт дислокації в місті римського гарнізону, але, на відміну від випадку з херсонеською елевтерією, ми не знаходимо жодного джерела, в якому тіраський статус прямо називався б автономією. У офіційному листуванні рубежу II–III ст. н. е. використовується тільки термін *immunitas* – митний імунітет тіраських громадян у торгівлі певними групами товарів із західними провінціями імперії, віднесеними до митно-податкового округу Іллірик (IOSPE, I [2], 4). Виходить, що "незалежний" Херсонес, так би мовити, мав менші дивіденди від свого статусу, ніж "напівзалежна" (автономна) Тіра? Втім, це, безперечно, не так. Підтвердження близько 201 р. н. е. імператором Септімієм Севером (193–211 рр.) імунітету тірійців супроводжувалося обмеженням юрисдикції міської громади в такому делікатному питанні, як надання третім особам тірійського громадянства, що є невід'ємною ознакою суверенітету. Останній, згідно з актом 201 р., обмежувався легатом провінції Нижня Мезія, який заховував право погоджувати кандидатури нових громадян, раз уже місто готово було ділитися з ними власним імунітетом. Херсонес, натомість, вільно і без обмежень роздавав заслуженим іноземцям проксенічні привілеї, що передбачали надання міського громадянства. Тому не дивно, що від римської доби абсолютна більшість проксенічних псефісм з Північного Причорномор'я були за походженням херсонеськими: 1 (Ольвія) : 21 (Херсонес). Жодного проксенічного акту, відповідно до теперішніх даних, не видали ані Тіра, ані Боспор [18].

XXXVIII. 20.

[18] Колесников К. М. Митні відносини на півночі римського Понту: історіографічно-джерелознавчий аналіз проксеній // Древности 2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. Х., 2009. – С. 122, табл. 1. 2.

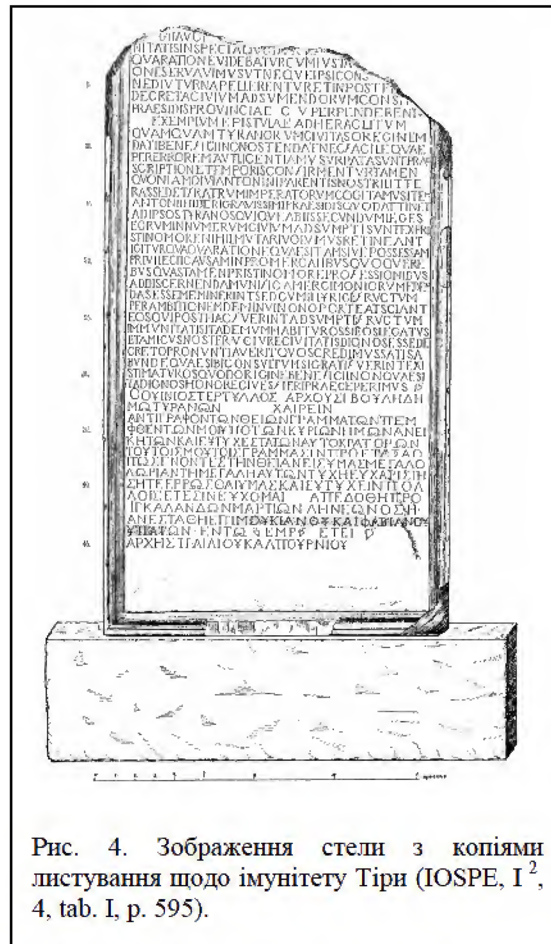

Рис. 4. Зображення стели з копіями листування щодо імунітету Тіри (IOSPE, I^{2}, 4, tab. I, p. 595).

Варто співвіднести дефініції, які даються поняттями "елевтерія" й "ателія" в працях Н. О. Сон і В. М. Зубаря, з тими, які можна виділити, по-перше, з постанови римського сенату і рішення консула Фламініна, по-друге, з епіграфічних пам'яток Північного Понту, по-третє, з сучасних визначень понять "свобода, незалежність" й "автономія". З одного боку, звертає на себе увагу, що в порівнянні із розумінням "звільнення" Еллади Т. Квінкцієм Фламініном на початку II ст. до н. е. зміст понять "свобода" й "автономія" в I–III ст. н. е. відрізняється хіба що в аспекті розміщення іноземних гарнізонів. Так, у перших століттях нашої ери легіони дислокуються і в "автономних", у "вільних" містах, причому, з огляду на реальну варварську загрозу античним центрам на північно-східних кордонах ойкумени, – це не заперечується, а вітається місцевим еллінським населенням. З другого боку, складається враження, що наші теперішні уявлення про інші ознаки й

відмінності “автономії” й “елевтерії” випливають виключно зі змісту двох найповніших північнопричорноморських епіграфічних пам’яток епохи: херсонеського листування щодо проституційної податі кінця II ст. н. е. та тірійського листування щодо імунітету рубежу II–III ст. н. е. Ці відмінності (не самі по собі, а власне щодо досліджуваних термінів) мають скоріш не якісний, а кількісний характер та випливають не із загальних міжнародно-правових реалій доби Римської імперії, а із специфіки східнослов’янського словарного обігу й термінології кінця XIX–XX ст., яка досі тяжіє над нашими сучасними фахівцями.

Отже, поняття “елевтерія” й “автономія” не набули в античності чіткого визначення і розмежування в сфері публічного і міжнародного права. В підсумку вони були наповнені нашими дослідниками, певним чином ураховуючи зміст фрагментарних епіграфічних джерел Північного Причорномор’я, сучасним смислом, властивим до того ж східнослов’янському мовному середовищу, сформованому в позаминулому і минулому століттях.

Список скорочень

DAI — Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. М., 1989.

IOSPE, I 2 — Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyschev. Ed. II. Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. Vol. I.

Наталья Коновалова
Омск

«Наивный монархизм»: научная судьба одного историографического термина*

Исторический термин стал самостоятельным объектом исследования благодаря такому направлению, как «история идей»[1] и затем изучался в рамках «истории понятий. Райнхарт Козеллек, как теоретик этого направления, считал, что исследование исторических понятий – это кратчайший путь к постижению истории. Современные историографы считают, что термин (понятие), средой обитания которого является научный текст – это призма, через которую можно увидеть движение научной мысли в проблемном поле и выявить стратегии изучения объекта. Перенос внимания историографа с научной концепции на отдельный её кирпичик – термин – возможен благодаря свойству терминосистемности. Это свойство заключается в том, что термин как бы «вырезает» себе фрагмент из общего смыслового единства системы, выступая «сгустком смысла», кодирующим целую концепцию.

---

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Федерального агентства по науке и инновациям в рамках федеральной целевой программы «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России на 2009-2013 гг.», государственный контракт № 02.740.11.0350

[1] Свои истоки «история идей» берет еще в XIX веке, когда она связывалась главным образом с историей философии. Американский философ и историк Артур Лавджой (1873-1962), автор книги «Великая цепь бытия: История одной идеи» (1936), ставшей классикой «истории идей», изменив подход к исследовательскому материалу, положил начало оформлению самостоятельного исторического направления. Суть подхода состояла в изолировании и изучении странствующих универсальных «идей-блоков», которые последовательно использовались как составные части в самых разных учениях и теориях.

У каждого понятия, как и у каждой идеи, а идеи, как известно, летают в воздухе, есть свой автор – тот, кто поймал эту идею. Отдавая должное автору, не стоит преувеличивать личностную составляющую в процессе возникновения, существования и смерти того или иного понятия. Куда большее значение имеет тот гносеологический контекст, в котором понятие зарождается, преломляясь в авторском тексте.

Авторство термина и идейный контекст

Авторство термина «наивный монархизм», коим долгое время в исторической науке обозначали монархические представления русского крестьянства, приписывается в одном случае, В.И. Ленину[2], в другом, «собирательному» автору – «советским исследователям» [3]. В последнем случае, ссылка на коллективное авторство вполне допустима, если брать в расчет безликость и коллективность советской науки, как основополагающие её признаки. В то же время, по сути, это опять же отсылка к авторству В.И. Ленина – научного авторитета советского периода не только для исторического знания.

Можно согласится с исследователями, приписывающими авторство термина «наивный монархизм» Ленину. Однако стоит оговориться, что концепция «наивного монархизма» не только часть политического дискурса Ленина и большевиков, но и часть идейного контекста, такой себе идеал научности того времени, которые могли породить этот термин, кон. XIX –

[2] Раскин Д.И. Ленинская характеристика наивного монархизма. Наивный монархизм крестьян в истории феодальной России // Тезисы докладов и сообщений XII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (Рига - Сигулда, октябрь 1970). М., 1970. – С. 307-316; Kirianov Iu.I. The mentalality of the workers of Russia at the turn of the Twentieth centure. Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections. Vol. 101, 1999. P.89-90; Егоров А.К. Крестьянские волнения в России в первой половине XIX века в контексте социально-политических и религиозных представлений русского крестьянства. Автореф. дис. … канд. ист. наук. Петрозаводск. 2006.; Гордон А.В. Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность. М., 1989. – С.37.; Федоров В.А. К вопросу об идеологии крепостного крестьянства // Вопросы аграрной истории Центра и Северо-Запада РСФСР. Смоленск, 1972. – С. 140-151.

[3] Perrie M. The Muscovite monarchy in the Sixteenth century: «national», «popular» or «democratic»? Електорнний ресурс. monderusse.revues.org/docannexe5172.html; Field D. Rebels in the name of the Tsar. Boston, 1976. См. реферат книги: Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1996. – №4. – С.130.

нач. XX вв. Для подтверждения этого рассмотрим тексты второй половины XIX в., авторы которых представляли иное политическое мировоззрение.

Социалист утопического толка М.В. Петрашевский считал что «…разумение народа русского ещё не пробуждалось, русский народ при его темноте, вере в Бога и царя не готов ещё к революции»[4]. Западник В.Г. Белинский, отмечая прогресс во взглядах крестьянства, указывал, что и русский (*как и западный* – Н.К.) мужик избавляется от главного своего недостатка – косности, невежества, тянется к знаниям, к просвещению»[5]. Народник В.Г. Короленко определял политические представления русского крестьянства как *фантастическую самодержавную легенду (курсив здесь и далее мой – Н.К.)*, которая «только и держалась на мысли о сверхчеловеческом могуществе всякого монарха»[6]. «Мир действительных отношений, – по мнению В.Г. Короленко, – был крестьянам совершенно не понятен, и поэтому враждебен. Против этого непонятного мира они и выдвигали фантастическую идею «великого государя. «Великий государь» этой *сказки* – прежде всего враг наличного государства, враг бар и чиновничества, и находится с ними в постоянной борьбе… Это таинственная безличная сила, которая может быть приведена в движение и тогда непременно заступится за мужиков…»[7]. Встречалось в текстах В.Г. Короленко обозначение политических представлений русского крестьянства как наивных: «разрушая таким образом *наивную сказку* о царской милости, самодержавие само подрубало сук, на котором оно держалось, благодаря народному невежеству и легковерию[8].

На всех этих авторов, в том числе и на В.И. Ленина, оказали влияние идеи Просвещения, что видно по ряду понятий в их текстах, с помощью которых они характеризуют политические представления современного им русского крестьянства (конца XIX – начала XX вв.): «детство», «просвещение», противопоставление «свет-тьма», отмечая при этом, что такими же крестьяне были и в более ранние периоды русской истории.

Сконцентрировав эти идеи в термине «наивный монархизм», В.И. Ленин тем не менее не давал ему четкой формулировки. К тому же он упоминал просто о наивности крестьянских представлений относительно власти. Из текстов следует, что термином «наивный монархизм» Ленин

---

[4] Цит по: Мирошниченко П.Я. Народные истоки утопического социализма в России // История общественной мысли. Современные проблемы. М., 1972. – С. 495.

[5] Белинский Б.Г. Полное собрание сочинений. Т. 8. – С.258-259.

[6] Короленко В.Г. Земли! Земли!: Мысли. Воспоминания, картины. М., 1991. – С.115.

[7] Там же. – С.19.

[8] Там же. – С.32.

стремился подчеркнуть «неправильность» крестьянских политических представлений, их несоответствие революционным идеям, а также отсталость от рабочих, до недавнего времени бывших крестьян. Рано или поздно «наивный монархизм» будет разрушен, а вместо него у крестьянства должно появиться классовое сознание[9]. «Монархизм мужика есть отмирающая наивность»[10], – писал В.И. Ленин в начале первой русской революции.

Такая абсолютизация революционного сознания стала одной из причин определения крестьянского монархизма как наивного или, по Ленину, основанного не на научных воззрениях, а на неведении русского крестьянства, непонимании того, что «царь, чиновники и попы держат их во тьме и невежестве, не дают им просвещения, чтобы не сознавали они, кто враг, кто причина их несчастий»[11].

Термин «наивный монархизм» использовался Лениным с целью показать чуждость политических воззрений русского крестьянства для них же самих, а также низкую продуктивность крестьянских выступлений в революции 1905 года.

Долгое использование понятия «наивный монархизм» не могло не отразиться на его содержании, которое варьировалось в работах советских исследователей в той степени, в какой это позволяла делать классическая научная рациональность и марксистская картина мира.

«Наивный монархизм»: версия советских историков

Советскую стратегию использования термина «наивный монархизм» можно проанализировать на основе интертекстуальности, сопоставления текстов, касающихся политических представлений русского крестьянства, с их источником – текстами В.И. Ленина. Это подтверждается многочисленным цитированием в исследованиях и наличием подстрочных отсылок к Ленину, а также единым методологическим подходом (можно сказать шире – общей картиной мира, задающей свой идеал научности).

Советские историки отмечали, что некое подобие «наивного монархизма» было свойственно земледельческому слою каждого

---

[9] Ингерфлом К. Между мифом и логосом: действие. Рождение политической репрезентации власти в России // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. В 2-х кн. Кн. 2. М., 2003. – С. 68.

[10] Ленин В.И. Новая аграрная политика // Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.16. – С.425 - 426.

[11] Ленин В.И. Листовка Московского комитета РСДРП к рабочим, отъезжающим в деревню, с призывом к организации крестьянства на борьбу против самодержавия // Там же. – С. 46.

государства, прошедшего или находящегося на стадии феодализма[12]. Вслед за Лениным, они находили внешние причины складывания «наивного монархизма» у русского крестьянства: «наивный монархизм» или «внушили» / «вбили», или он является следствием того, что реальное положение дел от крестьянства «скрыли»[13].

По мнению Л.Т. Сенчаковой, «наивный монархизм» обозначал непонимание крестьянами надклассовой или классовой сущности самодержавия (того факта, что самодержавие представляет интересы дворянства)[14]. Н.М.Дружинин, В.А. Федоров также отмечали, что «ущность «наивного монархизма» крестьян «заключалась в непонимании ими классовой природы самодержавия. Наивный монархизм– это создание в воображении народных масс идеального царя и вера в такого царя. Черты идеального царя приписывали и царю «реальному», царствующему, который в глазах крестьян представлялся воплощением высшей правды и справедливости, «божьим помазанником», организую-щим «по божьему велению» народную жизнь, защитником народа. Поэтому у крестьян складывалось представление о возможности вольной жизни без помещиков под властью «доброго» царя»[15]. В.С. Шульгин несколько по-другому видел проявление сущности наивного монархизма: «при столкновении населения с местными властями царская власть иногда карала наиболее ретивых лихоимцев и притеснителей. Такие факты запоминались надолго и создавали представление о «справедливости» царской власти, о *её нелицеприятном отношении ко всем слоям общества.* Поддерживались эти иллюзии и официальной идеологией, выдвигавшей и обосновавшей тезис о надклассовой сущности самодержавия»[16].

Часто термин «наивный монархизм» подменял собой описание ситуации перекладывания ответственности за негативный опыт

---

[12] Янель З.К. Феномен стихийности и повстанческая организация массовых движений феодального крестьянства России // История СССР. – 1982. – №5. – С.93.; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. М., 1989. – С.223.; Клибанов А.И. Народная социальная утопия в России. XIX в. М., 1978. – С.5.

[13] См. Егоров В.Г. Ленинская концепция первой русской революции в советской историографии 20-х – нач. 30-х годов // Актуальные проблемы современной историографии первой русской революции. Сб. ст. М., 1978. – С. 39; Дружинин Н.М., Федоров В.А. Крестьянское движение в России в XIX веке // История СССР. – 1977. – №4. – С.113; Сенчакова Л.Т. Указ. соч. – С.223.

[14] Сенчакова Л.Т. Указ.соч. – С.223.

[15] Дружинин Н.М., Федоров В.А. Указ. соч. – С.113.

[16] Шульгин В.С. Общественная мысль // Очерки русской культуры XVII в. В 2 ч. Ч.2. Духовная культура / Под ред. А.В. Арциховского. М., 1979. – С.38.

взаимодействия с властью с царя на госаппарат. Этот термин стал для историков эквивалентом целого сценария, который уточнялся от автора к автору, обрастая новыми подробностями. Возьмем описание этого «властного» сценария у Н.М. Дружинина и В.А.Федорова: «царь был где-то далеко, поэтому у крестьян развивалось чувство ненависти к помещикам, полиции, чиновникам, но не к царю. Более того, крестьянство в своем разобщенном движении стремилось опереться на авторитет царя, в котором оно видело единое, организующее государственное начало. В связи с этим мы видим две характерные особенности в крестьянской антикрепостнической идеологии, порожденные патриархальностью, темнотой и забитостью крепостного крестьянства: с одной стороны, острая ненависть к помещичьему классу, а также чиновничеству, стремление смести до конца феодально-крепостнические порядки, с другой – вера в добрые намерения царя и отсутствие ясной программы действий»[17]. Клибанов назвал это явление феноменом «благохотящего царя». Л.В. Черепнин уточняя этот сценарий, отмечал, что «мысль о том, что с устранением «боярского царя» и с воцарением «крестьянского» будет исправлена несправедливость общественного строя, являлась плодом наивного монархизма» [18].

Описанный сценарий, стоящий за термином «наивный монархизм», актуализировал феномен самозванчества. Так Е.И.Индова, А.А.Преображенский, Ю.А. Тихонов говорят о том, что «проявление монархических иллюзий имело место и в крестьянской войне 1773-1775, когда её предводитель под именем Петра III был открыто противопоставлен дворянской императрице»[19]. Н.М.Дружинин и В.А. Федоров также отмечают, что «с монархическими иллюзиями крестьянства было связано и самозванство, порожденное верой в «доброго» царя»[20].

Советские исследователи, смонтировав механизмы сценария «благохотящего» царя, расширили первоначальное смысловое содержание термина. Политическая же публицистика В.И. Ленина была реакцией на «злобу дня» с апелляцией к историческому прошлому в той степени, в какой это отражало интересы автора.

---

[17] Дружинин Н.М., Федоров В.А. Указ.соч. – С.113.

[18] Черепнин Л.В. Об изучении крестьянских войн в России XVII-XVIII вв. (К теории проблемы) // Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974. – С.10-11.

[19] Индова Е.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А. Лозунги и требования участников крестьянской войны в России XVII –XVIII // Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков… – С.267.

[20] Дружинин Н.М., Федоров В.А. Указ.соч. – С.113.

Наивный монархизм: постсоветская версия термина

Кризис советской системы, онтологическая и гносеологическая составляющие новой научной картины мира определили смену исследовательской стратегии в изучении крестьянского монархизма. Это потребовало иной источниковой базы, ориентированной на информацию качественного, а не количественного плана (статистику), отвечающую на вопросы «как?» и «почему?», а не «сколько было участников, выступлений и лозунгов?». «Антропологический поворот» привел к тем источникам, в которых можно услышать самого крестьянина, несмотря на «молчаливость» крестьянской культуры. Вместо статистических подсчетов размаха крестьянского бунта исследователи все чаще обращаются к фольклору [21] (духовные стихи, пословицы, поговорки, исторические песни). Крестьянин заговорил или точнее: его, наконец, услышали.

Некоторые современные исследователи считают, что в измененном виде, но при сохранении своих базовых особенностей, наивный монархизм продолжает существовать и по сей день: «…при всех формах правления и политических режимов России наблюдается весьма схожая организация властных отношений. Например, «помазанник божий» при монархии, «генеральный секретарь» при социализме и «президент» при демократии являют собой много тождественного, а отношение к власти управляемых во все времена основывается на иррациональных мотивациях»[22]. Находя в политической культуре россиян черты «наивного монархизма», исследователи прибегают к использованию политологических понятий. В результате «наивный монархизм» проявляет себя как «комплекс коллективного бессознательного, определяющий восприятие царя как покровителя»[23], обладающего адаптивной функцией. Эта функция заключается в адаптации российской реальности к идеальным представлениям крестьянства.

Политическая культура русского крестьянства, ранее обозначавшаяся как «наивный монархизм», все чаще определяется как «традиционная политическая культура» (ТПК) или «харизматический тип власти», или

[21] См., например: Пушкарев Л.Н. Духовный мир русского крестьянина по пословицам XVII – XVIII веков. М.,1994.; Воронина Т.В. Образ политического лидера в русском фольклоре // Актуальные проблемы политологии: Сб. науч. работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов. / Отв. ред.: д.ф.н., проф. В.Д. Зотов. М., 2001. – С. 17–22.

[22] Антропология власти… – С.32.

[23] Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны. М., 2004. – С.82-84.

«тотемный» тип власти[24]. Новые идеи черпаются из истории ментальности, например, концепция «двух тел короля» (М.Блок «Короли-чудотворцы»).

Так В. В. Бочаров писал: «Можно выделить два типа смены власти ТПК, зафиксированный этнографией. Первый связан со сменой лидера другим представителем того же, т.е. правящего, клана. Второй связан с десакрализацией в сознании управляемых всего правящего клана. Традицию «самозванства» на Руси можно квалифицировать как вариант революционности первого типа. Причиной появления самозванцев было недовольство конкретным правителем. События XX века, по-видимому, окончательно подорвали доверие народа к магической власти царя и его рода.» Октябрьская революция была ничем иным, как насильственной сменой власти в рамках ТПК (второй путь). Доказательством тому служит полное восстановление и развитие системы властных отношений, основанных на тех же принципах, хотя и с другими идеологическими символами»[25].

Иные исследователи связывают политические представления крестьянства с категорией «Правда». Это ещё один термин, который пришёл на смену «наивному монархизму». По мнению А.К. Егорова, «идеал Правды народное сознание пронесло от истоков в Древней Руси до грани XIX-XX веков. Идеал этот представлял предвосхищение совершенного состояния рода человеческого на земле. Правда в народном сознании означает, с одной стороны, переход всей земли в руки тех, кто её обрабатывает, с другой – организацию жизни на началах «примитивного демократизма». «Политической» формой Правды оказывается «мужицкий царь», защищающий народные интересы [26]. Г.В. Лобачева также оперируя категорией «Правда» и тождественной ей категорией «справедливость», пишет: «массовое сознание в образе царя объективировало абстрактное понятие о справедливости. Царь считался не только главой государства, но и носителем традиционного идеала «правды» и «справедливости».

---

[24] См. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. В 2 Т. Т.2. Новосибирск, 1998. – С.505-506. О тотемности государственной власти в России см: Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: картина мира и власть. СПб, 2001.; Лобачева Г.В. Монархическая идея в массовом сознании россиян. Автореф. … докт. ист. наук. Саратов, 1999. – С.23-24.

[25] Бочаров В.В. Иррациональность и власть в политической культуре России // Антропология власти. Т.2.: Политическая культура и политические процессы. СПб., 2007. – С. 235.

[26] Егоров А.К. Крестьянские волнения в России в первой половине XIX века в контексте социально-политических и религиозных представлений русского крестьянства // Автореф. … канд. ист. наук. Петрозаводск, 2006. – С.14.

В духе архаических представлений «справедливость» трактовалась как «праведность», моральная категория, неотделимая от совести»[27].

***

Термин живет своей жизнью: рождается в сознании одного, пребывает в текстах многих и уходит, уступая своё место новым, более жизнеспособным терминам. Интерес к термину отнюдь не праздный, в условиях интертекстуальности именно этот мобильный элемент позволяет отслеживать перемены в изучении той или иной проблемы.

Именно так получилось с термином «наивный монархизм», пришедшим в текст исторического исследования из жанра политической публицистики. Попав в научное поле крестьянской проблематики, термин «наивный монархизм», с одной стороны, стал заложником ленинского понимания крестьянского монархизма, с другой, сделал уже своими заложниками исследователей, его использующих.

Каждая эпоха создает приемлемую для себя идеальную сетку понятий, как способ освоения мира. Смена понятийной сетки ведет к появлению одних и исчезновению других понятий, ротация смыслов которых даёт им «вторую жизнь».

[27] Лобачева Г.В. Монархическая идея в массовом сознании россиян. Автореф. ... докт. ист. наук. – С.25.

Луняк Євген
Ніжин

«Голос України» як категорія релігійного містицизму кирилометодіївців

Vox populi, vox dei!
Голос народу, голос божий!
(Старовинне латинське прислів'я)

Діяльність київського гуртка молодих українських патріотів-інтелектуалів 1845-1847 pp., що увійшов до кожного підручника з історії України під назвою Кирило-Мефодіївського товариства, розглядається як важливий феномен українського національного руху. Важливість цього товариства пояснюється в першу чергу його персональним складом. Серед його членів бачимо Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського, Миколу Гулака, Опанаса Марковича та ін. Ці люди належать до плеяди найвидатніших діячів української культури, а постать Шевченка ще за його життя набула ознак національного пророка. Іншою безперечною заслугою кирило-мефодіївців було те, що вони першими проголосили існування такої держави як Україна і окреслили її місце на політичній мапі. Нечисленний гурток молодих людей, об'єднаних любов'ю до України, прагнув визволення свого народу з кріпацької неволі, розповсюдження просвіти і євангельського віровчення, скасування станової нерівності та привілеїв тощо.

Одне з чільних місць в ідеології кирило-мефодіївців займала доля України у колі сусідніх держав. Майбутнє України для просякнутих панславістичними ідеями братчиків уявлялося у тісному союзі з іншими слов'янськими державами. Це мав бути союз незалежних слов'янських республік. Серед народів, які кирило-мефодіївці виділяли у цьому союзі, згадувалися південноруси (українці), північноруси (росіяни) з білорусами,

поляки, чехи зі словенцями (словаками), лужичани, іллріосерби з хорутанами (хорватами) та болгари[1].

Серед членів Кирило-Мефодіївського товариства найбільшим виразником ідеології гуртківців можна безумовно визнати Костомарова, який був автором або співавтором майже всіх програмних документів товариства.

Костомаров був великим містиком і вірив у потойбічні сили. Про його захоплення магнетизмом або месмеризмом свідчили люди, які добре його знали: Катерина Юнге[2], Віра Мордовцева[3]. Олександра Куліш згадувала, з якою цікавістю Костомаров у сутінках при палахкотливому світлі смолоскипів ходив у супроводі мовчазного польського ченця-капуцина під склепіннями катакомб святокризького костьолу, оглядаючи тіла давнопомерлих. Сама Олександра Михайлівна та її племінниця, які погодилися скласти Миколі Івановичу компанію у цій екскурсії, були надзвичайно налякані побаченим і після апокаліптичного жарту капуцина «umarly wstaje» у категоричній формі наказали припинити сутінкову подорож і вивести їх на світ Божий. Проте наступного дня Костомаров прийшов до підземелля сам й оглянув те, що його найбільше цікавило[4]. Віра Мордовцева згадувала: «…Миколі Івановичу, не вважаючи на його великий розум, дуже подобалось все таємниче, незрозуміле, і він дуже любив слухати «страшні» оповідання про примари, передчуття і т.п.»[5]. Отримавши звістку про вбивство Олександра II народовольцями, Костомаров у надзвичайному душевному хвилюванні кричав, що мав звістку про цей замах раніше, коли практикував сеанси магнетизму[6].

Адам Міцкевич, ідейний вплив якого на кирило-мефодіївців був надзвичайно сильним, теж був схильний до релігійного містицизму. На початку 1840-х рр. він навіть потрапив під великий вплив Анджея Товянського – релігійного філософа-містика, одного з найзавзятіших проповідників польської месіяністичної ідеї. Міцкевич став активним діячем релігійного товариства «Коло справи Божої» («*Koło Sprawy Bożej*»), заснованого Товянським у 1842 р. в Парижі. Саме за пропаганду

[1] Статут Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т.І. – С.150 -151.

[2] Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нарси з дод. Спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005. – С.18.

[3] Там само. – С.86-88.

[4] Там само. – С.76-77.

[5] Там само. – С.90.

[6] Там само. – С.112-113.

ідей товянізму французький уряд відсторонив у 1845 р. Міцкевича від викладання у Колеж де Франс. Відгомін містичних ідей можна побачити в багатьох творах. Однак найбільше духом містицизму просякнуті «Книги народу польського» та «Книги пілігримства польського».

Загалом, захоплення надприродними потойбічними силами, гуртування навколо «носіїв таємних знань» було типовим і навіть модним явищем наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. серед освіченого суспільства. Згадаймо, яку популярність в цей час мали масонські ложі. Окремі елементи масонської символіки, ідеології та обрядовості можемо побачити і в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (персні з емблемою святих Кирила та Мефодія, печатка з висловом святого Іоанна «І пізнаєте істину, і істина визволить вас», таємна присяга, яку складали проте не всі, як і не всі мали персні, ідеї про рівність і братство, згадки про «зіждущих» - тобто будівельників у «Книзі буття», згадаймо, що масон – це каменяр тощо). Хоча називати кирило-мефодіївців масонами підстав немає. Мабуть найкращу думку тут висловив Геннадій Дудченко, який бачив в наслідуванні масонських ритуалів і символіки молодими київськими українофілами саме ігровий аспект[7]. Це було цікаво молодим людям, вік яких коливався від 18 до 37 років, більшість з яких були у віці від 20-ти до 30-ти. Найзагадковішу постать тут складає Микола Гулак, який приніс, за визначенням Костомарова, дух корпоративізму з Дерптського університету. Очевидно, у Дерпті Гулак мав досвід діяльності таємних студентських братств, аналогічні яким діяли в університетах Європи. Та й Дерптський університет був просякнутий німецьким духом, і викладання та спілкування були переважно німецькою мовою. Після приїзду до Києва Гулак навіть зі своєю собачкою говорив німецькою.

Демократичні ідеї «Книги буття» просякнуті філософією християнського соціалізму в дусі Ламене. Наслідуючи цього французького богослова, Костомаров виступає проти егоїзму.

У «Книзі буття» читаємо: «Бог… кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди і віровали в його, і любили його, і були б усі счастливі… Хоча французи були хрещені, одначе менше шановали Христа, ніж честь національну, і такого ідола їм зроблено… Серце християнина с Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникові – з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх Богом черево. І вимислили

[7] Дудченко Г.М. Роль ігрового фактору у створенні та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статтей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. К., 2001. Вип. 39. – С.3-11.

одщепенці нового Бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французьки егоїзм або інтерес. І філософи почали кричати, що то кепство вірувати в сина Божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялися егоїзмові або інтересові…»[8].

Таким чином, коли люди відвернулися від Бога, він покарав їх неволею. Станова нерівність, цар над людьми – це все від диявола. Тому що від сотворення всі люди є рівними, а єдиний цар над ними – Бог на небі. Тож той, хто узурпував земну владу над людьми, прикриваючись іменем Бога, насправді суперечить Божій волі. Це пояснює негативне ставлення до самодержавних монархів у творі: «Німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого» - так про бабусю тогочасного імператора[9].

Сам вседержавний цар Микола І отримує негативну характеристику: «І панує деспот-кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить»[10].

Народне правління найбільше відповідає Божій благодаті. Це пояснює прославлення у «Книзі буття» грецької демократії, як більш відповідної християнським заповідям, хоча й відзначається, що греки-язичники, тож не могли повної мірою осягнути Божої благодаті. У своїх спогадах в якості взірця для наслідування у державотворенні Костомаров наводив Сполучені Штати Америки[11].

Проте Україна здавна жила в умовах рівності. Вічовий лад на Русі, січове товариство на Запоріжжі, обрання влади у Гетьманщині – все це реальне відтворення Божої благодаті. Але месіанізм України проявлявся саме в євангельському дусі: «кому більше дано, з того більше й зищеться, хто принижений, той возвишений буде»[12]. Занедбавши рівність між людьми, народ втрачав і Боже благословення. За те, що слов'яни від німців прийняли станову нерівність, покарав їх Господь, віддавши їх у неволю.

Хоча вислів «голос народу» не зустрічається в «Книзі буття», вислів «голос України» означає саме прояв народного духу як Божого одкровення. В Україні найкраще збереглася Божа благодать, бо саме українці найдовше

[8] Список "Книги буття українського народу" М.І. Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1990. Т.І. – С.153-154, 161.
[9] Там само. – С.167.
[10] Там само. – С.169.
[11] Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очер¬ка В. А. Замлинский. К., 1989. – С.474.
[12] Список "Книги буття українського народу" М.І. Костомарова. – С.163.

зберігали традиції рівності та братерства і втратили їх через намагання прищепити ці почуття своїм найближчим братам – полякам і росіянам.

Ідея Божественної трійці рефреном проходить через весь головний програмний документ кирило-мефодіївців. Три слов'янський країни Україна, Польща та Росія повинні поєднатися між собою як «сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські поміж собою». Богообраність українців, росіян і поляків пояснюється тим, що вони найдовше зберігали вірність Христовим заповідям: «По многих літах стало в Слав'янщині три непідлеглих царства: Польща, Литва і Московщина»[13].

Оскільки автор твору відносить Литву до Слов'янщини, це означає, що під неї він розуміє землі України та Білорусі. Отже, три зазначені держави довгий час зберігали народне правління. У Польщі існувала Річ Посполита. У Московщині – Новгородська республіка (у тексті також названа Річчю Посполитою). Проте і поляки, і москалі завели панство і відвернулися від Бога, втративши Божу благодать.

Лише Україна не любила «ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істеє братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невільником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому… І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі… І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях…»[14].

Вірна заповідям Спасителя, Україна намагалася навернути на шлях Божий спочатку Польщу, потім Московщину. Для цього добровільно поєднувалася то з однією, то з іншою. Пасаж «нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські поміж собою» повторюється у тексті чотири рази. Перший раз, як українсько-польський союз, другий – як українсько-московський, третій у якості головної ідеї: Україна… «любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім

[13] Там само. – С.163.
[14] Там само. – С.164-165.

союзі нерозділимо і незмісимо, по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимой, як колись поєднаються між собою усі народи слов'янські», четвертий – як заклик голосу України.

Але Польща і Московщина не прислухалися до голосу України й роздерли її. «І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти в історії»[15]. Звернімо увагу на те, що півстоліття війни України за волю акурат завершується на початку XVIII ст., тобто припадає на час Мазепи та Полуботка. Якщо віднести цих гетьманів до провідників «найсвятішої та славнішої війни за свободу, яка тільки є в історії», то можна визнати, що при уважному вивченні цього твору у III відділенні, його автор ризикував викликати щодо себе найсуворіший гнів російського монарха.

Позитивне ставлення до Мазепи та Полуботка, навіть не називаючи їх конкретно, може бути наслідком палкого тогочасного захоплення кирило-мефодіївців «Історією русів».

Але боротьба за волю Україною була програна: «І пропала Україна. Але так здається. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'товати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею… Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському»[16].

Отже, «голос України» закликає всі братні слов'янські народи до свободи та братерства. Якщо додати сюди ще й рівність, отримаємо повну тріаду французької революції. Україна, хоч і лежить в могилі, але не вмерла, прийде час і вона воскресне й озветься до своїх братів. В цьому ми можемо побачити подібність поглядів кирило-мефодіївців, як представників панславістичного руху, до ідей національного відродження західнослов'янських, переважно чеських і словацьких будителів, польських месіаністів, що вірили у Божественну місію саме своїх країн у справі всеслов'янського відродження.

Як представники своєї країни, кирило-мефодіївці вірили у богообраність України. Серед трійці найбільших слов'янських держав,

---

[15] Там само. – С.167.
[16] Там само. – С.167-168.

саме вона, на їх думку, мала найпочеснішу та найвідповідальнішу місію пробудити братів від багатовічного сну. «Голос України» пролунав у Польщі в 1791 р., коли там було прийнято демократичну конституцію, але царі та пани роздерли та знищили Польську Річ Посполиту, що дослухалася до «голосу» своєї сестри: «І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як преждє розірвали Україну. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятує зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними»[17]. Аналогічна ситуація відбулася в Московщині в 1825 р., де чесні люди спробували повалити самодержавство, але їх було придушено та покарано. Таким чином, Польща та Росія відгукнулися на «голос України», але були придушені. Щоб врятувати сестер, сама Україна має відіграти містичну роль у їх визволенні. Описом цього Божественного акту і завершується «Книга буття»: «…Голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина…»[18].

Отже, демократичні ідеї кирило-мефодіївців, висвітлені в головному програмному документі товариства «Книзі буття», є надзвичайно просякнутими християнським релігійним містицизмом. «Голос України», який постійно згадується у тексті твору, це голос народу України, простого люду, що є відображенням Божої волі, адже саме Христос заповідав всім людям жити у рівності. Ідеалізуючи минулі часи, автор твору визнає загальну рівність і демократичні засади Стародавньої Русі та козацтва. Слов'янські народи найкраще прийняли Божу благодать, бо найдовше жили в рівності. Найпідступнішим ворогом слов'янства стали німці, які привнесли в їх життя майнове та соціальне розшарування. Найбільш віддаленими від німців були три східнослов'янських народи – українці, росіяни та поляки. Саме ця трійця найдовше опиралася німецькому згубному впливу, зберігаючи вірність Христовим заповіддям рівності та братерства. Проте Польща, а згодом Росія підпорядкувалися згодом духу користі та егоїзму. В цих державах було запроваджено монархії та титуловане панство. Лише Україна одна зберігала рівність між людьми, як заповідав Господь. Спроби повернути своїх сестер до Божої благодаті для України зазнали фіаско. Вона була роздерта й пригнічена. Але Україна має відродитися, і її «голос» пробудить до нового світлого духовного життя всю Слов'янщину, яка повстане й утворить вільний союз рівних демократичних держав, де повністю пануватиме євангельський дух рівності, злагоди, миру та братерства.

[17] Там само. – С.168.
[18] Там само. – С.169.

Сергій Світленко
Дніпропетровськ

Поняття «соборність» в інтелектуальній спадщині Михайла Грушевського

Інтелектуальна спадщина видатного українського історика М. Грушевського надзвичайно багата на понятійно-категоріальний апарат, який став стрижнем його концептуального мислення, наукових поглядів і справив величезний вплив на подальший поступ української історичної науки. Одним із його складових є поняття «соборність», яке набуло у творчості вченого характер усталеного концепту і становить інтерес у контексті його історичних, історіософських та суспільно-політичних поглядів.

Місце зазначеного поняття в інтелектуальній спадщині М. Грушевського вже визначалося в історіографії. Так, відомий дослідник Л. Винар підкреслював: «*Концепція території або ідея єдності українських земель є черговою провідною ідеєю історичної і публіцистичної творчості Грушевського*». До того ж діаспорний вчений зафіксував зв'язок «концепції єдності і соборності українських земель» з «ідеєю українського народу» як інтегральної частини постулату «державної суверенності української нації» у творчості М. Грушевського[1].

З цими твердженнями, які відтіняють важливість категорії соборності для усвідомлення етнонаціональної історії українства, не можна не погодитись. Їх важливість полягає в тому, що в них фокусується те найбільш суттєве, найголовніше, що дає пізнання цього поняття. Проте в них визначається лише загальний напрям дослідницького пошуку. Як свідчить аналіз праць М. Грушевського, ідея єдності або соборності в його

---

[1] Винар Любомир. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 41.

інтелектуальній спадщині пов’язувалася далеко не тільки з «територією». Тому, гадаю, дослідницький інтерес становитимуть питання генезису цієї категорії, її змістового наповнення та еволюції, які детально не розглядалися в історіографії.

Ідея єдності або ж соборності руського народу в національному й культурному вимірах присутня вже у «Вступному викладі з давньої історії Русі» (1894) і застосована М. Грушевським щодо періоду Давньої Русі[2]. е свідчить, що вчений вже на ранній стадії своєї творчості користувався цим поняттям, розглядав його широко і в тривалій історичній ретроспекції. Окрім цього важливо, що в тій же праці вчений-історик використав це змістове поняття (в тексті – «сполучення окремих періодів») для концептуального усвідомлення особливостей українського історичного процесу як цілісного, безперервного, який об’єднується такою категорією, як «народ», «маса народна»[3].

З погляду на ґенезу категорії «соборність» важливим є теза М. Грушевського у статті «Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу» (1898), де він показав значення українсько-руського народу, який на історичній арені став організатором однієї з найбільших у Європі «просторої держави»[4].

У праці «Листи з-над Полтви. Лист третій» (1899) М. Грушевський застосував термін «ціла Україна-Русь», окреслюючи її терени «від Сяну до Кубані»[5]. А в іншій роботі – «На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді)» (1901) – накреслив загальну картину мовно-культурних розподілів українських земель, які потерпали під гнобленням культурно й політично домінуючих націй. Так, історик писав: «Гетьман-0щина й взагалі Подніпров’я йшло швидким кроком до зросійщення; в Галичині, на Волині і Поділлі в повнім розвою був процес полонізації; Закарпатська Русь мадяризувалася [6].

В історіософських статтях М. Грушевського, опублікованих 1904 р., міститься теза, яка складала сутнісне підґрунтя категорії «українська соборність». Так, у роботі «Звичайна схема «русскої» історії й справа

[2] Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори 1894 – 1907». Л., 2002. – С. 70.

[3] Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі…. – С. 73.

[4] Грушевський М. С. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Там само. – С. 112.

[5] Грушевський М. С. Листи з-над Полтви. Лист третій // Там само. – С. 175.

[6] Грушевський М. С. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) // Там само. – С. 209.

раціонального укладу історії східного слов'янства» констатується відсутність «общерусской» історії, як і «общерусской» народності[7], а в праці «Спірні питання старорусской етнографії» йшлося про наявність уже в сивій давнині трьох східнослов'янських народностей – українсько-руської, білоруської та великоруської[8]. Відтак на концептуальному рівні, підтвердженому величезним фактичним матеріалом фундаментальної синтетичної праці «Історія України-Руси», закладалася думка, що українська єдність або соборність має давній історичний ґрунт і є цілком природною.

Для усвідомлення поняття української єдності є важливою стаття М. Грушевського «Галичина і Україна» (1906), в якій він використав сам термін «соборність», кажучи про «цілу соборну Україну», розглядаючи її в контексті єдиної духовності та культури. Важливо, що у згаданій праці названі чинники, які негативно впливали на українську єдність. Це, зокрема, впливи чужих народів, культур, урядових систем, відмінні економічні та суспільно-політичні обставини, які спричиняли слабкість українського національного життя, національної культури. М. Грушевський звернув увагу на загрозливі дезінтеграційні тенденції, що відокремлювали Угорську Русь, Холмщину, Підляшшя, Буковину від Галичини, від решти українських земель[9].

Український вчений дійшов висновку, що підросійська Україна ще більшою мірою, ніж Галичина, «не становить вповні однорідного комплексу». Він відмітив «досить значні відміни в житті, мові, в усяких відносинах між правобічною й лівобічною Україною, між хліборобською Херсонщиною й фабричною Катеринославщиною або козацькою Кубанщиною». Констатуючи таке становище, М. Грушевський вказав на шкідливість підміни поняття «одноцільної української території й її автономії» поняттями «краю», «області», «обласної автономії». Суттєво важливо, що дослідник акцентував на «концентрації національних сил», на розвитку *«почуття єдності, солідарності, близькості»* (виділ. авт.), а не на роздмухуванні відмінностей. В останній тезі чітко простежується визначення соборності як психоемоційного почуття з певними особливими прикметами. За текстом М. Грушевського можна простежити основні критерії, зокрема релігійні, політичні, культурні, за якими окремі укра-

---

[7] Грушевський М .С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Там само. – С.81.
[8] Грушевський М. С. Спірні питання староруської етнографії // Там само. – С. 85.
[9] Грушевський М. С. Галичина і Україна // Там само. – С. 376, 378, 379.

їнські регіони різнилися, або сходилися в єдину цілісність[10].

У статті «Наші вимоги» (1906) М. Грушевський продовжив обґрунтування категорії української соборності. При цьому він відмітив такі об'єднуючі чинники, як наявність 25 мільйонного українського народу, який проживає на суцільній території з чіткими етнографічними межами, має психофізичні ознаки, особливий приватний і громадський побут, економічні відносини, культурні й суспільні традиції. Усе це, на його думку, обумовило «цілком визначену етнографічну й національну цілість»[11].

До цієї ж теми М. Грушевський знов звернувся у статті «Українська історіографія і Микола Костомаров» (1910), в якій виділив такі об'єднуючі прикмети українства, як одноцільність території, спільна історична пам'ять, спільний психофізичний тип економічні та суспільні відносини. Всі ці фактори перемагали роз'єднувальні, деструктивні чинники політичного, церковного, релігійного, культурного характеру. Поряд із цим він відмітив той факт, що ідея єдності українського народу виступала «зовсім ясно і свідомо» в проектах української держави за часів гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка. Проте М. Грушевський помітив тенденцію до звуження поняття одностайності українського народу і української території внаслідок впливу ідей «козакоруського народу». В результаті з'явилося поняття «малороссийское отечество», яке все менше виходило за офіційні кордони Гетьманської України. Соборна ж Україна, що охоплювала б і західноукраїнські землі, визнавалася хіба-що теоретично. Ця тенденція посилилася у XVIII ст. і супроводжувалася занепадом культурного й інтелектуального українського життя[12].

Вже у ранньомодерний період наступ на ідею української соборності виявлявся і в навіюванні ідеї «единого русского народа», яка повністю відповідала імперському світобаченню. Не випадково М. Грушевський виступив з критикою цієї концепції у низці своїх праць. Так, у статті «Єдність чи розпад [Росії]?» (1906) дослідник піддав критиці принцип загальноімперської єдності – «єдиної неділимої Росії». Він показав, що Російська імперія стала результатом взаємодії кількох різнорідних факторів – географічного, етнографічного, економічного, колонізаційного, династичного і політичного. Відтак ця імперська єдність не є природною[13].
Критика ідеї «единого русского народа», «единства русского народа»

[10] Там само. – С. 379, 380.
[11] Грушевський М. С. Наші вимоги // Там само. – С. 426.
[12] Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Грушевський М.С. Твори: у 50 т. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». Л., 2005. – С. 398-399.
[13] Грушевський М. С. Єдність чи розпад [Росії]? // Там само. – С. 379-380.

містилася в суспільно-політичних статтях «Вороги «руського народа»[14], «Праве українство» (1907)[15], «Українська справа в її історичному розвитку» (1914)[16].

Дослідницький інтерес становить публіцистична стаття М. Грушевського «На українські теми. Крячуть ворони…» (1907), в якій слід виділити два аспекти. По-перше, висновки про необхідність «тіснішого зближення Галичини до України», про посилення спільності цих двох українських регіонів, що стане запорукою позбавлення Галичини від «польсько-шляхетського ярма», від польсько-німецьких культурних впливів. По-друге, неприйнятність для українства ідей чужорідної соборності, зокрема ідеї відновлення історичної Польщі та ідеї «единства русского народа». Суттєво, що він розглянув ті історичні причини, які негативно позначалися на єдності українських земель, зумовлювали зазіхання (у М. Грушевського – «канібальські апетити») на українську народність її сусідів. Це довготривалий занепад, вічні усобиці, брак солідарності, які створили для українців репутацію народності «пасивної і слабкої, здатної на те, щоб служити матеріалом для інших, більш агресивних, більш сконцентрованих, більш солідарних народностей»[17].

У 1907 р. об'єктом міркувань М. Грушевського знову стала проблема різнорідності українських регіонів, розв'язання якої інтелектуал вбачав у контексті формування почуття «національно-культурної одноцільності», яке було виявом модерного націотворення. «Треба, – писав М. Грушевський у праці «До наших читачів в Росії» (1907), – щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях ріжних частин України бачили своїх одноземців, членів однієї нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять…». Не можна не погодитися з М. Грушевським, який вбачав у регіональній різнорідності фактор багатства, сили і колоритності українського національного життя[18].

[14] Грушевський М. С. Вороги «русского народа» // Грушевський М. С. Твори. Т. 3. – С. 8.
[15] Грушевський М. С. Праве українство // Там само. – С. 44.
[16] Грушевський М. С. Українська справа в її історичному розвитку // Грушевський М. С. Твори. Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906 – 1916)». Л., 2007. – С. 331.
[17] Грушевський М. С. На українські теми. Крячуть ворони…// Грушевський М.С. Твори. Т. 2. – С. 10, 11, 16, 18.
[18] Грушевський М. С. До наших читачів в Росії // Там само. – С. 330.

У праці «До наших читачів» (1908) український діяч акцентував на необхідності єднати через спільну і планомірну роботу дві частини України – підросійську та підавстрійську. Перша важлива з погляду на її велику територію та перспективи, а друга – своїм національним життям[19].

Розробляючи поняття української соборності, М. Грушевський розглянув слов'янофільську візію соборності. В статті «Українство і всеслов'янство» (1908) автор піддав критиці слов'янофільську ідею єднання всіх слов'янських народів. Критичний погляд на слов'янофільське бачення соборності спричинявся усвідомленням дослідника, що воно неминуче веде до компромісів з реакційними, «правими» частинами слов'янських суспільств. «Як можна говорити про якусь слов'янську солідарність, – зазначав М. Грушевський, – поки один із найбільших слов'янських народів не може добитися скільки-небудь справедливого трактування від двох інших найбільших слов'янських народів?»[20].

У статті «В слов'янських обіймах» (1911) М. Грушевський виявив відмінність сучасного йому неослов'янства, яке продукувало культ великодержавної, імперіалістичної Росії майже серед усіх західних і південних слов'ян, за винятком польського народу, від старого слов'янофільського романтизму першої половини XIX ст. Він звернув увагу на те, що неослов'янофільство вважало за можливе не рахуватися з українством. Натомість воно прагнуло об'єднатися з панрусизмом [21].

Розвінчуючи зміст неослов'янофільства, М. Грушевський не припиняв критику ідеї відродження «історичної Польщі», яка була чужою для українській соборності. У статті «Українці» (1910) український мислитель показав, що спадком «історичної Польщі» є «економічна і культурна відсталість» українського народу. В цій же розвідці автор відмітив, що українці Галичини перебувають під сильним впливом польської культури, українці Угорщини – угорської, українці Буковини – румунської та німецької. Ці впливи культурно і політично домінуючих націй не сприяли досягненню української соборності, породжує відмінності психофізич-ного, етнографічного, культурного, економічного й політичного характеру[22]. Критика ідей польської соборності, які втілювалися в гаслі відродження Польщі «від моря і до моря», простежується в статтях

[19] Грушевський М. С. До наших читачів // Там само. - С. 376.
[20] Грушевський М. С. Українство і всеслов'янство // Там само. – С. 70 - 71.
[21] Грушевський М. С. В слов'янських обіймах // Там само. – С. 190 - 192.
[22] Грушевський М. С. Українці // Грушевський М. С. Твори. Т.3. – С. 102, 88, 110.

«Українці» (1910) [23], «Похорони унії» (1910) [24], «Відлучення Холмщини» (1912) [25].

У статті «Україна і українство» (1912) М. Грушевський загострив увагу на таких об'єднуючих факторах українства, як величезна цілісна етнографічна територія і людність, своєрідна і яскрава оригінальна народна культура. Поряд із тим він відмітив, що політичні, релігійні та культурні чинники розривали «раз у раз по живому тілу українську етнографічну масу, зв'язували її частини з іншими сусідніми народностями». За наявності цих вкрай несприятливих історичних умов для утвердження національної єдності українців негативне значення мала і втрата національного імені [26].

У статті «З новорічних думок» (1910) М. Грушевський розкрив кілька чинників, які можуть забезпечити утвердження ідеї української соборності. Це, зокрема, «національна одноцільність України», «суцільність її літературної мови», «суцільність її письменства і науки»[27]. У цій же розвід-ці вчений вказав на важливість взаємного доповнення українсько-галицького культурного й національного життя і українського життя Росії та застосував поняття «всеукраїнство, або український універсалізм», яке, на наш погляд, є тотожнім поняттю української соборності, сутність якого полягала в «тісному єднанні всіх часток української землі» і підпорядкуванні всіх регіональних відмінностей спільній і єдиній меті, якою є «національний розвій»[28].

У статті «З нашого культурного життя» (1911) М. Грушевський піддав критиці сучасний стан національного життя тридцятимільйонної України, в якій переважала «інертна, культурно полу- мертва маса», і протиставив його «потенціальній енергії соборної України», пов'язуючи з нею позитивну історичну перспективу [29].

Важливого значення в процесі утвердження ідеї української соборності М. Грушевський надавав національно об'єднуючій постаті великого поета Т. Г. Шевченка, який став символом української модерної нації. Ім'я Кобзаря тісно пов'язано з ідеєю соборності всіх українських етнічних земель, що особливо чітко простежується у творі «Шевченків

[23] Грушевський М. С. Те ж саме // Там само. – С. 126.
[24] Грушевський М. С. Похорони унії // Грушевський М.С. Твори. Т.2. – С. 142-143, 145.
[25] Грушевський М. С. Відлучення Холмщини // Там само. – С. 213.
[26] Грушевський М. С. Україна і українство // Грушевський М.С. Твори. Т.3. – С. 139-140.
[27] Грушевський М. С. З новорічних думок // Грушевський М.С. Твори. Т. 2. – С. 122.
[28] Там само. – С. 122, 123, 126.
[29] Грушевський М. С. З нашого культурного життя // Там само. – С. 309.

день» (1907) [30].

У статті «В сорок восьмі роковини Шевченка» (1909) М. Грушевський констатував, що «з року в рік зростає слава і велич Шевченка, його культ серед нашого народу і созвучних груп чужородних». Блискуче розкриваючи роль і значення Тараса Шевченка, український мислитель зазначав, що «він [є] святим прапором нашої національної одності, одноцільності України й українського життя – одноцільного, незважаючи на державні, церковні і всякі інші межі. Він [є] віщуном ліпших часів, коли, поборовши тяжкі препони на шляху свого розвою, «встане Україна», вільна і могутня, повна сил і певності себе, і вільні руки подасть недавнім противникам для спільної дружньої праці на добро народів»[31].

У цій же праці М. Грушевський визначив постать Т. Г. Шевченка як ключовий символ українського національно-культурного відродження, символ української національної консолідації. «Ні одне ім'я в нашій довговіковій, повній багатого змісту традиції не панує так абсолютно, – писав він про Кобзаря, – так нероздільно і повно над нашими симпатіями, не тішиться такою безмежною любов'ю, свобідною від усяких застережень і обмежень, як се благородне ім'я великого співця великого горя українського люду і його великих надій. Ні одне ім'я не в'яже нас в одну національну цілість, як воно»[32].

У процесі розгортання української національно-демократичної революції М. Грушевський розглядав поняття української соборності не тільки в теоретичній, а і в практичній площині державотворення. Вже у статті «З старого і нового», опублікованій 28 березня 1917 р., він невипадково акцентував на положенні «Книг буття українського народу» Кирило-Мефодіївського товариства про історичну традицію боротьби за єдину України, що було вельми актуальним за умов початку української революції[33].

Вже за кілька днів, у статті «Від слова до діла!», що побачила світ 31 березня 1917 р., М. Грушевський висунув найважливіше політичне гасло тодішнього часу: «Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською Республікою». Українськими етнографічними землями вважалися ті, де українці переважали серед місцевого населення. Такі етнографічні межі забезпечували об'єднання в майбутній автономній українській

[30] Грушевський М. С. Шевченків день // Грушевський М. С. Твори. Т. 3. – С. 16.
[31] Грушевський М. С. В сорок восьмі роковини Шевченка // Грушевський М. С. Твори. Т. 2. – С. 382.
[32] Там само. – С. 383.
[33] Грушевський М. С. З старого і нового // Грушевський М. С. Твори. Т. 4 (І). – С. 9.

державі більшості українства, а відтак і реалізацію принципу української соборності[34]. Вищезазначене гасло було повторене

М. Грушевським у розвідці «Народностям України» від 2 квітня 1917 р.[35] Про «цілу Україну» йдеться й у статті М. Грушевського «Чи Україна тільки для українців?», що вийшла в світ 15 квітня 1917 р.[36]

У ряді інформаційних статей, промов періоду Української Центральної Ради, зокрема таких, як «Кінець старому лукавству», «Тимчасовий український уряд» (травень 1917 р.), у промові на І Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня) 1917 р., «Велике діло» (червень 1917 р.), М. Грушевський розкрив механізм досягнення автономістсько-федералістської програми, наполегливо наголошуючи на необхідності соціального й політичного об'єднання в українському суспільстві [37].

Розвій української національно-демократичної революції неминуче ставив на порядок денний творення української модерної державності, фундаментальною основою якої була цілком певна територія. У «Проекті української Конституції» (листопад 1917) М. Грушевський сформулював принципове положення про територію Української Республіки, що охоплювала «землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську, за виключенням частин неукраїнських (як Крим), а з прилученням сусідніх українських територій (з інших губерній)[38].

Протистояння українського й російського революційного процесів, яке загострилося наприкінці 1917 – на початку 1918 р., спричинило розробку М. Грушевським такого сюжету, як трансформація колишнього московського централізму, що за нових умов виступав «під маскою більшовизму». Про цю метаморфозу він писав у праці «Очищення вогнем» (лютий 1918) [39].

За цих обставин актуалізувалося питання утвердження ідеї

---

[34] Грушевський М. С. Від слова до діла! / Там само. – С. 15.
[35] Грушевський М. С. Народностям України // Там само. – С. 18.
[36] Грушевський М. С. Чи Україна тільки для українців? // Там само. – С. 24.
[37] Грушевський М.С. Кінець старому лукавству // Там само. – С. 29; Він же. Тимчасовий український уряд // Там само. – С. 30 – 32; Він же. Промова на І Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня) 1917 // Там само. – С. 33; Він же. Велике діло // Там само. – С. 35, 36.
[38] Грушевський М. С. Проект української Конституції // Там само. – С. 69 – 70.
[39] Грушевський М. С. Очищення вогнем // Там само. – С. 90.

української соборності, яку необхідно було провести у новій українській державній символіці. Цей аспект порушувався М. Грушевським у розвідках, присвячених Українському гербу (1917 – 1918 рр.). Зміст нового державного символу України яскраво свідчив про його визначальне соборне значення і цілком відповідав завданню «об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя…» [40].

Четвертий універсал Української Центральної Ради, ухвалений у січні 1918 р., докорінно змінив мету Української Народної Республіки, яка відтепер виявлялась у формулі: «Самостійність і незалежність»[41]. Однак зміна статусу УНР не змінила ставлення до принципу української соборності, який залишався актуальним. Статті М. Грушевського «За Холмщину»,«В огні й бурі» (1918), його ж «Промова в Центральній Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору» свідчать, що ідея української соборності, що віддзеркалювалась у вимогах приєднання Холмщини й Підляшшя до УНР, загалом у боротьбі «за зібрання українських земель», була наріжним принципом політики Української Центральної Ради періоду незалежності [42].

Поняття соборності присутнє у статтях М. Грушевського періоду української національно-демократичної революції. Так, у статті «Якої ми хочемо автономії і федерації» (1917) він, як політичний діяч, окреслив чіткі територіальні межі української національно-територіальної автономії, куди «мусять ввійти губернії в цілості або в переважній часті українські– Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська». До цих територій, на думку автора, треба було прилучити українські повіти сусідніх губерній, зокрема Хотинський та Акерманський Бессарабської, східні частини Холмської, південні окраїни Гродненської, Мінської, Курської, західні частини Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Принцип української соборності мав органічно поєднуватися з широким демократичним громадським самоврядуванням. Національно-територіальна автономія мала поширюватися на сферу економічну, культурну, політичну, військову, транспортну, фінансову,

---

[40] Грушевський М. С. Український герб // Там само. С. 92-94.

[41] Грушевський М. С. Українська самостійність й її історична необхідність // Там само.– С. 97.

[42] Грушевський М. С. За Холмщину // Там само. – С. 108; Він же. В огні й бурі // Там само. – С. 110; Він же. Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору // Там само. – С. 116-120.

земельну, законодавчу, адміністративну і судову [43].

У працях «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде» (1917) М. Грушевський показав давню українську територію «від Карпатів до Дону», етнічну цілісність українства та їхні вимоги широкої автономії [44]. У праці «На порозі нової України: Гадки і мрії» (1918) акцентовано на кінці московської орієнтації, розкрито суть західної і чорноморської орієнтацій і перспективи великої України, яка «може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім соціалістичних елементів України без ріжниці національності»[45].

До націотворчої ідеї нової соборної України М. Грушевський повертався навіть після поразки національно-визвольних змагань, за умов перебування в радянській Україні. «Над всякими різницями – правописними й язиковими, політичними й соціальними, – конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, – писав М. Грушевський у спогадах про І. Франка 1926 р., – належало перекинути новий культурний і політичний міст, викуваний в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності Української Нації» [46].

Таким чином, в інтелектуальній спадщині М. Грушевського, зокрема в його історіософських, суспільно-політичних, публіцистичних, культурологічних творах достатньо детально розроблено поняття соборності, насамперед, як єдність, солідарність, одноцілісність модерного українства, яке має давні історичні традиції і знаходить вияв у територіальних, етнонаціональних, психо-фізичних, суспільно-політичних, економічних та духовно-культурних чинниках. У дореволюційний період значне місце в творчості мислителя посіла критика ідей московсько-російського, польського централізму та слов'янофільського єднання. У період української революції ідея соборності була ним перенесена у площину практичного українського державотворення і розглядалася спочатку з погляду широкої національно-територіальної автономії, а згодом державної незалежності. Показово,що розглянутий аспект інтелектуальної спадщини М. Грушевського не втрачає своєї актуальності і на початку XXI ст.

[43] Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації // Там само. – С. 141-142.
[44] Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Там само. – С. 152-164; Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Там само. – С. 166-179.
[45] Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії // Там само. – С. 266.
[46] Грушевський Михайло. Апостолові праці // Спогади про І. Франка. Л., 1997. – С. 218.

єЙДОС
5'2010

Magdalena Nowak
Ґданськ

Główne kategorie społeczne w listach pasterskich metropolity Andrzeja Szeptyckiego

Kategoryzacja pozostaje zazwyczaj przedmiotem rozważań psychologów, filozofów a ostatnio też językoznawców. Bardzo często pojęcia kategoria i koncept używane są zamiennie, z tym że to drugie zdaje się dominować w angielskojęzycznej i niemieckojęzycznej strefie językowej[1]. W klasycznym Słowniku języka polskiego pod red M. Szymczaka kategoria i klasa zostały zdefiniowane wzajemnie przez siebie na zasadzie błędnego koła. Próba sprecyzowania tych terminów prowadzi do stwierdzenia, iż kategoryzacja jest określeniem pojemniejszym i oznacza otwarty zbiór pojęć, które mogą się zazębiać i być dowolnie profilowane. Używana jest ona zazwyczaj do potocznego porządkowania świata. Natomiast klasa i klasyfikacja mają charakter zamknięty i związane są ściśle z porządkowaniem wiedzy w nauce[2].

Znaczenie kategorii wywodzi się od jednego z dzieł Arystotelesa i we współczesnej nauce przybrało dwie formy. Pierwsza z nich, klasyczna-arystotelesowska, mówi o tym, że zakres danej nazwy wyznaczany jest przez cechy konieczne i wystarczające oraz że granice jej są ostre. Druga, kogniwistyczna, głoszona przez językoznawców-kognitywistów[3], zakłada że definicje oparte są

---

[1] The Handbook of Contemporary Semantic Theory, ed. by Shalom Lappin. Oxford, 1997. S.548-550; Czyni tak także: Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1998. S.294-296; Fleischer M. Koncepty-elementy sterujące komunikacji. Wrocław, 2008. S.7-11.

[2] Habrajska G. Kategoryzacja a klasyfikacja – potoczne i naukowe widzenie świata (analiza badań ankietowych dotyczących kategoryzacji nazw roślin), [w:] Językowa kategoryzacja świata, pod red. R. Grzegorczykowej i A. Pajdzińsiej. Lublin, 1996. S.221-223, 231.

[3] Do tzw. filozofów języka zalicza się George Lakoff, Charles Fillmore, Ronald Langacker, John R. Taylor i Mark Johnson: Grzegorczykowa R. Filozoficzne aspekty kategoryzacji, [w:] Językowa kategoryzacja świata... S.12-16. Rozważania na temat teorii kategorii były wcześniej

na prototypie, a granice między poszczególnymi kategoriami są płynne. Podział ten pokrywa się z fundamentalnym sporem ontologicznym między realistami i antyrealistami oraz z wynikającym z niego stanowiskiem poznawczym – obiektywizmem lub subiektywizmem. Jeśli założymy że świat istnieje realnie to i „kategorie myśli (poznania) odzwierciedlają kategorie rzeczywistości, relacje między kategoriami poznawczymi odpowiadają relacjom w świecie”[4], niezależnie od podmiotu poznającego[5]. Jeśli natomiast „rzeczywistość zależna jest od języka, systemu konceptualnego, teorii” to świat kryjący się za słowami jest reprezentacją „pojęć, treści mentalnych”, istnieje tylko w naszych głowach[6]. Trafną wydaje się konstatacja Zbysława Muszyńskiego na temat konsekwencji antyrealizmu, iż „w szczególnym wypadku jest to świat subiektywnych stanów mentalnych, nawet jeśli jest to świat przekonań powszechnie podzielanych w danej społeczności kulturowej i językowej. W takim wypadku [antyrealizmu – M.N.] porządek świata konstruowanego zależny jest od interpretatora tworzącego świat odniesień słów w związku z rodzajem *zasad* porządkujących […]”[7]. Niektórzy współcześni autorzy opowiadają się za stanowiskiem pośrednim, zaproponowanym przez Georga Lakoffa, zwanym realizmem bazowym, który zakłada istnienie świata realnego i związek języka z rzeczywistością, jednocześnie głosząc prawo do interpretacji tej rzeczywistości poprzez język, oraz do tworzenia nieostrych kategorii[8].

W badaniach naukowych semantyka stara się określić sposób w jaki ludzie umieszczają poszczególne przedmioty-pojęcia w kategoriach i z kolei jak te są konstruowane w umyśle. Badania językoznawcze podążają także w kierunku analizy występowania poszczególnych kategorii w języku. Wskazuje się więc na wagę i znaczenie poszczególnych kategorii-konceptów w danym dyskursie, na związki frazeologiczne, w których znajduje on zastosowanie. Przy okazji badań nad nimi wskazuje się także na stopień ich mitologizacji[9].

tematem esejów niemieckiego filozofa i psychologa z przełomu wieków XIX i XX Franza Brentano, który wskazywał na trudności w definiowaniu tego zjawiska wynikające z przyjętej teorii poznania: Brentano F. The Theory of Categories. The Hague Boston-London, 1981. S.188-189.

[4] Grzegorczykowa R. Filozoficzne aspekty kategoryzacji... S.18.

[5] Muszyński Z. Światy za słowami. Ich natura i porządek, [w:] Językowa kategoryzacja świata... S.35.

[6] Ibidem. S.34-35.

[7] Ibidem. S.36.

[8] Grzegorczykowa R. Filozoficzne aspekty kategoryzacji... S.18, 24.

[9] Kudlińska H. Kategorie „siły” we współczesnych polskich i rosyjskich tekstach reklamowych, [w:] Kategorie semantyczne w tekście, pod red P. Czerwińskiego i T. Strasia. Katowice, 2007. S.200-207.

Historyka interesuje bardziej płaszczyzna poznawcza a mniej ontologiczna kategorii, gdyż siłą rzeczy obraca się on w obrębie „rezultatów poznawczych danego momentu historycznego”[10]. Badacz dziejów ma zawsze do czynienia z bardziej lub mniej udaną próbą porządkowania rzeczywistości dokonaną przez człowieka a jego szanse na dotarcie do obiektywnej rzeczywistości (kategoryzacji), jeśli przyjęlibyśmy nawet stanowisko realistów, są nikłe. Z tego powodu definicja kognitywistyczna kategorii zdaje się bardziej przystawać do charakteru badania historycznego. Podejmując się analizy kategorii-konceptów wytworzonych w danej epoce przez określony podmiot należy je definiować w oparciu o ówczesną wiedzę o świecie, kulturę. Kategorie prototypowe (kognitywistyczne) pozwalają także na większą elastyczność w tworzeniu powiązań pomiędzy pojęciami, obserwacje kategorii-konceptów zachodzących na siebie i zjawisk granicznych. Te ostatnie nastręczają szczególne trudności, gdyż są umieszczane na płaszczyźnie przechodzenia jednej kategorii w drugą. W efekcie ta sama rzecz może być niekiedy zaliczona do różnych kategorii[11].

Miejsce badań nad kategoriami w polskiej historiografii odzwierciedla stopień w jakim badacze dokonywali analizy poszczególnych idei. Wśród dzieł historyków tylko niektóre używały pojęcia kategorii, większość wolała odwoływać się do bardziej potocznej „idei”. Zazwyczaj takie prace nie analizowały teoretycznych zagadnień związanych z tym pojęciem, czy tymi pojęciami, zadowalając się oddaniem treści idei. Do nich można zaliczyć także artykuły rozważające wagę poszczególnych pojęć w myśli jakiegoś prądu ideowego[12]. Pracą zbliżającą się do analizy kategorii, a nawet podejmująca próbę odtworzenia ich systemu, była monografia *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej* Waldemara Parucha[13] poświęcona myśli obozu piłsudczykowskiego. Autor jako cel swego badania wskazał „poszukiwanie paradygmatu ideologii

[10] Muszyński Z. Op. cit. S.42.

[11] The Handbook of Contemporary Semantic Theory... S.548-550.

[12] Dla przykładu: Matusik P. Polska i Europa w polskiej myśli katolicko-konserwatywnej w latach 1845-1865 (ze szczególnym uwzględnieniem poglądów poznańskich ultramontanów), [w:] Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. Studia historyczne, pod red J. Topolskiego, W. Molika i K. Makowskiego. Poznań, 1991. S.279-288; Nowak M. Między narodem a mniejszością. Narodowa Demokracja wobec problemu ukraińskiego (1923-1939), [w:] Gdańsk-Gdnia-Europa-Stany Zjednoczone w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesor Annie Cienciale, pod red M. Andrzejewskiego. Gdańsk, 2000. S.265-278. W swoim tekście Matusik nie definiuje pojęcia kategorii, choć się nim posługuje i przedstawia nawet schemat kategoryzacji świata przez poznańskich ultramontanów. W artykule Nowak nie posługuje się kategorią zastępując ją ideą lub pojęciem, ukazuje jednak wzajemne przenikanie się i hierarchizację kategorii w myśli Narodowej Demokracji.

[13] Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939). Lublin, 1997.

piłsudczykowskiej", „porządkowanie poglądów" i „wyznaczanie modeli" oraz „wyjaśnianie koncepcji' wraz z ich uszeregowaniem. W praktyce zmagał się on w swojej pracy z problemem kategoryzacji, nie nazywając go jednak po imieniu.

Osobnym nurtem w historiografii były próby podjęcia badań wokół jednej *de facto* kategorii. Jako przykład może posłużyć opracowanie pokonferencyjne pod redakcją Zbigniewa Opackiego i Dagmary Płaza-Opackiej pt. *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w*[14]. Zakres podjętych badań został tu zakreślony bardzo szeroko. „Pojęcie domu jako instytucji społecznej – pisano we Wstępie – jest nadzwyczaj pojemne i odnosi się zarówno do konkretnego miejsca w przestrzeni, jak i materialnego jej wymiaru wyrażonego w określonym typie budynku [...]. Zawiera ono desygnaty związane z jego mieszkańcami, społecznością go zamieszkującą"[15]. Autorzy słowa wstępnego wskazali na interdyscyplinarny charakter badania oraz jego zmienność kulturową, pisząc: „temat domu jako zjawiska społecznego mieści się w zainteresowaniach historyków, socjologów, etnologów, antropologów kultury, demografów, pedagogów, lecz także architektów, urbanistów itd. Ostatecznie instytucja ta związana jest z człowiekiem od zarania jego istnienia po dzień dzisiejszy, podlegając ewolucji w takim samym stopniu jak jego mieszkaniec i twórca zarazem"[16]. Pojęcie *domu* będące tematem opracowanie nie zostało nazwane kategorią, jednak *de facto* autorzy wielu tekstów składających się na tom podjęli zmagania z problemem kategorii w odniesieniu do różnych okresów historycznych i w oparciu o analizę adekwatnych źródeł[17].

Jednym z dzieł podejmujących próbę zmagania się ze zjawiskiem kategorii w kontekście historycznym była praca doktorska z dziedziny socjologii Jarosława Kiliasa pt. *Naród a idea narodowa. Nacjonalizm T.G. Masaryka*[18]. Autor nie określił swojego stanowiska wobec kategorii, stosując zamiennie takie formy jak kategoria, pojęcie, termin jednak sposób w jaki prowadził swoje rozważania wskazywał na związki z kognitywizmem. Rozważając przydatność kategorii nacjonalizmu i patriotyzmu dla swojego badania Kilias zaznaczył: „W istocie,

---

[14] Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w./ zbiór studiów pod red. Z. Opackiego i D. Płaza-Opackiej. Gdańsk, 2008.

[15] Ibidem. S.11.

16 **Ibidem.**

[17] Opacki Z. Wobec modernizacji życia ziemiańskiego. Janina z Puttkamerów Żółtowska o ziemiaństwie wielkopolskim w dwudziestoleciu międzywojennym. [w:] Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej... S.209-217; Caban W. Dom syberyjski polskich zesłańców politycznych w latach czterdziestych-siedemdziesiątych XIX w. [w:] Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej... S.107-119; Nowak M. Metropolita Andrzej Szeptycki w domu i o domu. [w:] Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej... S.120-135.

[18] Kilias J. Naród a idea narodowa. Nacjonalizm T.G. Masaryka. Warszawa, 1998.

przy takim rozumieniu [zły, ksenofobiczny-nacjonalizm, dobry-patriotyzm – *M.N.*], kategorie owe są trudne czy wręcz niemożliwe do oddzielenia, co wprawia w zakłopotanie autorów pragnących posługiwać się wyodrębnioną kategorią *patriotyzm* […]”[19]. Dalej autor rozważał różne znaczenia przypisywane takim kategoriom-konceptom jak nacjonalizm, naród czy ideologia, odwołując się do wyników poszczególnych badaczy, nie wchodząc jednak w głąb sposobu funkcjonowania tychże w języku ani w zagadnienia filozoficzne[20]. Cała praca analizowała na bogatym materiale źródłowym nacjonalizm Masaryka w układzie tematycznym, wyróżniając liczne składowe tego pojęcia i pokazując ich wzajemne powiązania.

Niezwykle cenne, z punktu widzenia badacza dziejów Ukrainy, prace nad kategorią narodu w historii Ukrainy prowadziła Mirosława Papierzyńska-Turek. Opublikowała ona kilka ciekawych artykułów na ten temat. Autorka prześledziła rozwój pojęcia narodu w XIX i XX w., wskazując na jego możliwe znaczenia oraz trudności interpretacyjne. Swoje badania oparła na wnikliwej analizie ukraińskich tekstów literackich i naukowych. Jej tezy zostaną szerzej przedstawione w dalszej części tego tekstu[21].

Kategorie zdają się zajmować historyków poza granicami Polski. Podejście kulturocentryczne do zagadnienia kategorii-konceptów reprezentowało opracowanie rosyjskiego mediewisty i historyka kultury Arona Guriewicza pt. *Kategorie kultury średniowiecznej*[22]. Jego refleksja podążyła podobnym torem co prace polskich historyków Jerzego Topolskiego czy Wojciecha Wrzoska, kiedy pisał: „Poznanie historyczne jest ostatecznie zawsze tylko samopoznaniem: badając historię innego okresu historycznego nie można nie konfrontować go z własną epoką” [23]. Guriewicz postrzegał, choć tego nie werbalizował wprost, kategorie jako „mierniki wartości” przypisane do danej kultury, bez których nie możemy jej zrozumieć. „Dawną kulturę– pisał – można zrozumieć tylko pod warunkiem ściśle historycznego traktowania jej, stosowania odpowiednich do niej mierników wartości”[24]. Przygotowując listę takich „mierników” posługiwał się jednak rosyjski historyk pojęciem kategorii w jej potocznym rozumieniu.

Na znaczenie kategorii w pisarstwie historycznym wskazywał w swoich

[19] Ibidem. S.10.

[20] Przywołuje takich autorów jak Antonina Kłoskowska, Benedict Anderson, Ernest Geller, Anthony D. Smith.

[21] Papierzyńska-Turek M. Spuścizna ideowa XIX wieku w koncepcjach narodu w ukraińskiej myśli politycznej wieku XX// „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”. Z.8-9, 1999. S.235-249; Eadem. Religia i Kościół w kształtowaniu się nowoczesnego nardu ukraińskiego na polsko-ukraińskim pograniczu// „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”. Z.2, 1994. S.64-68.

[22] Guriewicz A. Kategorie kultury średniowiecznej. Warszawa, 1976.

[23] Ibidem. S.6-7.

[24] Ibidem. S.7.

pracach Jerzy Topolski. Jego refleksja koncentrowała się wokół kategorii-konceptów jako narzędzi metodologicznych i zjawisk historiograficznych. Nie badał on kategorii jako przedmiotów osobnego badania historycznego, tylko obserwował je jako elementy porządkujące stworzone przez dziejopisarzy narracje[25]. Wskazał przy tym na konieczność bardziej systematycznych rozważań nad metodologią badań dzieł literackich[26]. Taka refleksja, sięgając do tematyki dotychczas zarezerwowanej dla literaturoznawców, powinna więcej uwagi poświęcić zagadnieniu kategoryzacji. Zaznaczył on, wyraźnie odwołując się do kognitywizmu, iż „kategorie mogą tworzyć otwarte, niepełne zbiory pojęć; niekoniecznie przy tym jest dbanie o rozłączność (zbiory mogą się zatem zawierać w sobie czy krzyżować). […] Kategoryzacja w tym ujęciu jest procesem konstruowania obrazu świata przez opisywanie go przy użyciu odpowiedniej siatki pojęć, których nazwy odnieść można do określonego zbioru elementów mających te same cechy” [27]. Topolski powiązał kategorie-koncepty z używanymi przez poszczególnych historyków metaforami i mitami. Wskazał on na zmienność kategorii i ich powiązań w czasie. Jedne kategorie-koncepty mogą być porzucane na rzecz innych w zależności od zmian w warstwie ideologicznej autora. Analizując kategorię „upadku” w historiografii wskazał on na jej ścisłe powiązanie z fundamentalnym mitem postępu lub ewolucji oraz z zastosowaniem przez historyków metafor biologicznych, porównujących społeczeństwa do żywych organizmów. Kategorie są więc ściśle powiązane z szeroko rozumianą kulturą, również z ideologią, w której zanurzony jest podmiot nimi się posługujący[28].

Na zasadność podchodzenia do kategorii jako elementów myślenia podmiotu raczej niż obiektywnie istniejących zjawisk wskazuje refleksja nad myśleniem historycznym. Na fundamentalną rolę kultury jako jedynego medium pozwalającego na dotarcie do przeszłej rzeczywistości w badaniach historycznych wskazywał poznański metodolog Wojciech Wrzosek, kiedy pisał: „wszystko, czego dowiadywaliśmy się o przeszłości, wiemy z kulturalizującej nas kultury”[29]. Myśl swoją dalej rozszerzał wskazując na autorefleksyjny charakter historiografii: „sposób postrzegania nauki, w tym historiografii,

[25] W swoim podstawowym dziele pt. Metodologia historii Topolski pisał o pojęciach tworzonych przez historyków takich jak feudalizm, renesans itp. Zob. Topolski J. Metodologia historii. Warszawa, 1984. S.512.

[26] Idem. Nowe idee współczesnej historiografii. O roli teorii w badaniach historycznych. Poznań, 1980. S.114.

[27] Idem. Wprowadzenie do historii. Poznań, 2006. S.62.

[28] Idem. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1998. S.294-310.

[29] Wrzosek W. O myśleniu historycznym. Bydgoszcz, 2009. S.9.

przez współczesną refleksję naukoznawczą na tyle silnie uwzględnia kontekst kulturowy, który ma wpływ na tożsamość i rozwój, że zasadnie przyjąć można, iż kultura, a w jej imieniu nauka historyczna poprzez „oddelegowanie" do tego swych profesjonalnych reprezentantów, tj. historyków, bada swą przeszłość. [...] W rezultacie powiedzieć można, że kultura bada siebie samą [...], poznanie historyczne jest autorefleksją kultury, jest jej samoświadomością".

Problematyka kategorii i kategoryzacji, być może z racji pozostawania na styku kilku dyscyplin, pozostawała często na marginesie badań historycznych a niewątpliwie zasługuje na głębszą refleksję historiograficzną. Może ona częstokroć rzucić zupełnie nowe światło na dotychczas badane zagadnienia. Tak też jest w przypadku myśli Andrzeja Szeptyckiego. Analizę oparto przede wszystkim na listach pasterskich metropolity, które z racji swojego publicznego charakteru, znaczenia oraz nośności stanowiły cenne źródło do problemu kategoryzacji. Badając to zagadnienie należy wziąć pod uwagę fakt, że kategorie są językowym odbiciem obrazu świata, że zawierają strukturę pojęciową i interpretację rzeczywistości charakterystyczną dla danego czasu i miejsca[30], tu przetworzoną przez umysł wybitnej jednostki – metropolity Kościoła greckokatolickiego. Nie będą więc one prostym odbiciem stanu umysłu Szeptyckiego, ale raczej wyrazem różnorodnych procesów kulturowych, których źródeł nie zawsze potrafimy się doszukać. Wybierając listy pasterskie jako główny materiał źródłowy, brano pod uwagę fakt, iż naznaczone były one piętnem subiektywności autora oraz nakierowane na odbiorcę – zazwyczaj członka społeczności ukraińskiej. Pełny obraz samych choćby kategorii społecznych stosowanych przez Szeptyckiego wymaga jednak dalszych prac na poszerzonym materiale źródłowym.

Zagadnieniu kategoryzacji w poglądach Andrzeja Szeptyckiego poświęcił swoją rozprawę pt. *Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraińskiego narodu, państwa i cerkwi*[31]. ks. Adam Kubasik. W tym wypadku autor nazwał przedmiot swoich rozważań „wizjami". Zasadnicza ich analiza odbywała się jednak tylko w ramach części rozdziału I pracy, obejmując 28 stron[32]. Na podstawie przede wszystkim opublikowanych pism Szeptyckiego Kubasik odtworzył w sposób idiograficzny treść jego poglądów na naród, państwo i cerkiew. Największą uwagę zwrócił Kubasik na pojęcie Cerkwi, wiele miejsca poświęcając działalności kościelno-organizacyjnej i unijnej Metropolity. Kubasik bezkrytycznie powtarzał oceny wyrażane w źródłach zarówno przez samego

[30] Sojka-Masztalerz H. Rusini czy Ukraińcy? Językowy obraz nacji ukraińskiej w prasie polskiej (1918-1939). Wrocław, 2004. S.14-15.
[31] Kubasik A. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraińskiego narodu, państwa i cerkwi. Lwów-Kraków, 1999.
[32] Ibidem. S.30-58.

Szeptyckiego, innych dostojników kościelnych jak i urzędników polskiego MSZ. Podobnie traktował on opracowania, powołując się na ustalenia takich autorów jak Jędrzej Giertych, Edward Prus czy T. Jagmin[33]. Autor przytaczał twierdzenia Szeptyckiego nie poddając ich żadnej analizie, nie komentując i nie poszukując źródeł tych twierdzeń ani nie tworząc z nich systemu. W nauczaniu Szeptyckiego elementy religijne w sposób naturalny były powiązane z analizą polityczną, gdyż przykazania wiary rządziły jego wyobrażeniem o świecie. Zjawisko to zostało przez autora przypisane jego celom politycznym: odróżnieniu Ukraińców od Polaków i Rosjan[34], a miało prawdopodobnie swoje korzenie w konserwatywno-ultramontańskiej myśli krakowskiej[35]. Wszystkie twierdzenia Szeptyckiego zostały przez Kubasika potraktowane jako odnoszące się do narodu ukraińskiego, w ten sposób zawęził on horyzonty myślowe Metropolity, mimo że w jego nauczaniu i życiorysie tkwią przesłanki dla szerszej interpretacji. Reszta pracy, poza wspomnianą częścią poświęconą idei narodu ,państwa i Cerkwi, przedstawia wybrane etapy z życia Szeptyckiego, nie ukazując jednak procesu przekształcania się zawartych w tytule wizji. Synkretyczny i idiograficzny charakter pracy, pozostawia szerokie pole dla badaczy chcących podjąć się analizy kategorii, którymi posługiwał się metropolita.

Podstawą do badania używanych przez Szeptyckiego kategorii stanowiły jego listy pasterskie mające, z racji swojego publicznego charakteru, rangę nadrzędną nad innymi wystąpieniami. Ich uzupełnienie stanowiły dokumenty, korespondencja oraz inne materiały, które dostarczały materiału porównawczego. Analizie poddano listy z okresu sprawowania przez Szeptyckiego godności biskupa stanisławowskiego a następnie metropolity lwowskiego, od 1899 do 1942 r. Ostatnim zbadanym tekstem było słynne wystąpienie Szeptyckiego *Ідеалом нашого національного життя* znane pod nazwą *Як будувати рідну хату*[36] opublikowane jako dekret soboru arcydiecezjalnego w 1942 r. Obszerny materiał poddany został poważnej selekcji i pogrupowany według kategorii. W trakcie badania poszukiwano takich wystąpień, które najtrafniej ukazywały zmienność kategorii i wskazywały na momenty przełomowe. W efekcie nastąpiło niekiedy sztuczne rozdzielenie treści pomiędzy kategorie, mimo że w rzeczywistości były one ze sobą powiązane. Bez takiej operacji jednak wszelka analiza okazałaby się niemożliwa. Przeprowadzone badanie nie pretenduje do wyczerpania tematu i jest jedynie próbą podjęcia zagadnienia, które niewątpliwie zasługuje na osobną

[33] Ibidem. S.44-47.
[34] Ibidem. S.44.
[35] Matusik P. Polska i Europa w polskiej myśli katolicko-konserwatywnej w latach 1845-1865. S.283-288.
[36] Por. Шептицький А. Як будувати рідну хату. Львів, 1999.

monografię.

Zagadnienie zmiany pojęcia *narodu* w dziejach Ukrainy stanowi jeden z najtrudniejszych i do dziś podlegających przekształceniom problemów. Wiąże się on z nierównomiernością przebiegu procesu narodowotwórczego na poszczególnych ziemiach ukraińskich, w którego trakcie dochodziło do nakładania się na siebie poszczególnych jego etapów. W ten sposób nawet na jednym obszarze Galicji Wschodniej część zamieszkującej tam ludności uważała się w okresie dwudziestolecia międzywojennego za Rusinów, część za Ukraińców a część za tutejszych[37]. Złożoność rozwoju pojęcia narodu w dziejach Ukrainy koresponduje z trudnościami jakie mieli i mają badacze z rozumieniem tego terminu[38]. Za Antonina Kłoskowską przyjmuję, że naród stanowi wspólnotę połączoną kulturą i rozwijającą się w czasie, a więc mającą charakter historyczny. Chociaż można wskazać na czynniki sprzyjające tworzeniu takiej wspólnoty jak język, religia, tradycja historyczna to jednak za podstawowy wyznacznik przynależności do narodu należy uznać wolę jednostki[39]. Wyjaśnieniu fenomenu połączenia takich jednostkowych decyzji w jedną wspólnotę, zwaną wspólnotą wyobrażoną, poświęcił swoje badania Benedict Anderson. Zlokalizował on nie tylko źródła trudności badaczy w ujęciu „narodu" ale i wskazał na wiek XVIII jako na początek tworzenia się nowoczesnych narodów. Anderson pisał: „Tak więc proponuję następującą antropologiczną definicję narodu: jest to wyobrażona wspólnota polityczna, wyobrażona jako nieuchronnie ograniczona i suwerenna"[40]. Była to więc wspólnota traktowana „zawsze jako głęboki, poziomy układ solidarności"[41], ograniczona poprzez fakt istnienia obok innych podobnych, połączona dążeniem do wolności realizowanej na określonym terytorium.

Złożoność zjawiska jako takiego jak i specyfika ukraińskiego procesu

[37] Zob. sprawozdania inspektorów szkolnych: Центральний Державний Історичний Архів України, Львів, [dalej: ЦДІАЛ], 179/1/514; Dziękuję prof. M. Papierzyńskiej-Turek za zgodę na zapoznanie się i powołanie się w tym artykule na maszynopis jej pracy: Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej. S.5-7 (maszynopis wykorzystany za zgoda autorki); Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939. Gdańsk, 2007. S.237; Eadem. Prasa Narodowej Demokracji wobec szkolnictwa ukraińskiego w II Rzeczypospolitej, [w:] Prasa Narodowej Demokracji 1886-1939, pod red. A. Dawidowicz, E. Maj. Lublin, 2010. S.402.
[38] Więcej o problemach związanych z definiowaniem pojęcia naród: Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Kraków, 2004. S.24-25.
[39] Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni. Warszawa, 1996. S.21-22, 183-203.
[40] Anderson B. Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu. Kraków, 1997. S.17-19.
41 **Ibidem.** S.21.

narodotwórczego rzutowały także na rozwój samego terminu narodu. M. Papierzyńska-Turek wskazała na współistnienie terminów „народ-нарід", i powolne pojawianie się określenia „нація" dla określenia wspólnoty narodowej o wysokim poziomie świadomości narodowej i państwowej. „W wieku XIX – pisała – w powszechnym użyciu były terminy „narod" – „narid", które oznaczały „lud" w sensie etnicznym, jak też i socjalnym, czyli warstwę bezpośrednio produkcyjną"[42]. Na szczególną uwagę zasługuje tu wskazana wieloznaczność pojęć, które częstokroć nie dają się jednoznacznie zinterpretować. M. Papierzyńska-Turek tak ujmuje to zjawisko: „Ale sytuację komplikuje fakt, że tak naprawdę, termin „nacija" nigdy nie wyrugował całkowicie określenia „narid" – „narod", oznaczającego lud, co wiąże się nie tylko z faktem, że ukraiński proces narodotwórczy jest długotrwały i niezwykle skomplikowany, że rozwój świadomości narodowej był powolny, ale i też z tym, że po prostu język pozostaje w tym przypadku w tle za zmianami społecznymi. [...] Często wręcz nasuwają się wątpliwości, czy w danym wypadku właśnie chodzi o naród w sensie „nacji", [...] czy o lud jako ogół ludności danego wyznania lub terytorium– całość określonej grupy etnicznej, czy wreszcie po prostu o lud w sensie socjalnym, niższą warstwę w hierarchicznej strukturze społeczeństwa"[43].

Problematyka ta znalazła też odbicie w dociekaniach językoznawców. Badając językowy obraz Rusina i Ukraińca w języku polskim dwudziestolecia międzywojennego Helena Sojka-Masztalerz wskazała na specyfikę rozpoznawania znaczenia poszczególnych pojęć w języku. Przy takim badaniu należy brać pod uwagę nie tylko znaczenie samych wyrazów ale i to co one implikują, związki wyrazów i ich konotacje. Wszystko to pokazuje, że przy rozpoznawaniu i definiowaniu kategorii pozostaje badacz praktycznie sam na sam ze słowami. Chcąc zaś uniknąć przepisywania całych tekstów, musi dokonać wyboru najodpowiedniejszych fragmentów ilustrujących daną tezę. Taka egzemplifikacja musi, siłą rzeczy, bazować na interpretacji całości tekstu. Interpretator pozbawiony jest też często definicji danego pojęcia, gdyż autor tekstu źródłowego takowej nie pozostawił[44]. Zmuszony więc jest wtedy bazować na ustaleniach innych badaczy i przy ich pomocy objaśniać tekst.

Andrzej Szeptycki jako biskup stanisławowski w swoich listach pasterskich, często odwoływał się do narodu – „нарід"[45]. Już w pierwszym liście

[42] Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości... S.15.
[43] Ibidem. S.16.
[44] Sojka-Masztalerz H. Op. cit. S.13-16.
[45] Przedstawienie poglądów Szeptyckiego na problematykę narodową, z perspektywy ukraińskiego ruchu narodowego można znaleźć w artykułach: Himka J-P. Sheptyts'kyi and

apostolskim z 1899 r. pt. *Перше слово Пастира* pisał Szeptycki powołując się na Biblię, iż więź biskupa z powierzonymi mu wiernymi, „barankami", ma charakter święty: „від сеї хвили зав´язалася межи мною а Вами, дорогі браття, св´язь найсильнішаб яка лиш може бути, бо зв´язана рукою Христа" [46]. Dalej określał Szeptycki swoją rolę jako ojca posłanego dla pracy wśród ludu, związanego z nim ojcowską, lub jak pisał w innym liście – matczyną miłością[47]. Swój związek z podległym mu ludem definiował dwojako. Po pierwsze, na płaszczyźnie wiary i Kościoła była to „вітцівська любов пастира до вірних" [48]. Odwołania do takiego rozumienia słowa „нарід" – odnajdujemy w wielu wczesnych listach pasterskich Szeptyckiego. Ich centralnym punktem była zawsze troska biskupa o zbawienie ludu: „Щоб стадо, повірене мені Христом, вспів я повести єдино дорогою спасення" [49]. W kolejnym liście pasterskim „O Церкві", wydanym po nominacji na metropolitę, zadeklarował Szeptycki swoją postawę otwartości wobec swoich wiernych. „Цілим серцем бажаю бути для Вас добрим пастирем і буду над тим працювати […]. Тож усе буду якнайбільше до Вас зблжатисяб яакнайчастіше з Вами говорити, якнайліпше пізнавати всі обставини Вашого життя"[50]. A w liście do Polaków-grekokatolików wyjaśnił, że kieruje się zasadą św. Pawła, że „musi sługa Chrystusowy wszystkim stawać się dla wszystkich, by wszystkich pozyskać" [51]. W liście pasterskim *До рускої інтелігенції* z 1901 r. Szeptycki odwoływał się do pojęcia narodu, tym razem opatrując go przymiotnikiem „руський", pisząc: „Такою християнською суспільностію єсть руський нарід. Зложений із самих христсян, уважає віру за своє спільне і найвисше добро,

---

the Ukrainian National Movement before 1914, [w:] Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi, ed. by P. R. Magocsi. Edmonton, 1989. S.29-46; Budurowicz B. Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement after 1914, [w:] Morality and Reality… S.47-74.

[46] Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станиславівської єпархії Перше слово Пастира, 1 серпня 1899, Станіславів // Митрополит Андрей Шептицький. Том I, Пастирські послання 1899-1914. Львів, 2007. – С.3.

[47] Пастирський лист Митрополита Андрея до вірних Львівської та Кам´янецкої єпархій, О Церкві, 27 січня 1901, Крехів // Там само. – С.145.

[48] Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станиславівської єпархії Перше слово Пастира, 1 серпня 1899, Станиславів // Там само. – С.3.

[49] Пастирське послання Єпископа Андрея до духовенства Наша Програма, 1 серпня 1899, Станиславів // Там само. – С.26.

[50] Пастирський лист Митрополита Андрея до вірних Львівської та Кам´янецкої єпархій, О Церкві, 27 січня 1901, Крехів // Там само. – С.144.

[51] List pasterski Metropolity Andrzeja Szeptyckiego do Polaków obrządku greckokatolickiego, Żółkiew, 1904, [w:] Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane/ wyboru dokonali i przygotowali do druku M. H. Szeptycka, o. M. Skórka OSBM. Kraków, 2000. S.93.

за свій спільний найвисший закон"[52]. Dalej metropolita objaśniał, że za naród uważał tych, którzy przyznawali się do przynależności do Kościoła katolickiego (greckokatolickiego), tych którzy mieszkali w „naszym" kraju.

W przytoczonych listach paserskich Szeptycki nie wskazał jednoznacznie jakie rozumienie kategorii narodu miał na myśli. Jej znaczenie w języku ukraińskim ulegało przemianie od językowo-etnicznej wspólnoty, często postrzeganej jako część narodu polskiego, do zbiorowości o charakterze politycznym. Zmiana ta, jak wskazała w swojej analizie M. Papierzyńska-Turek, nastąpiła w wieku XIX, jednak się w nim nie zakończyła, nabierając nowego przyspieszenia w czasie I wojny światowej[53]. Pierwsza, językowa faza jak ją nazywa autorka, procesu narodotwórczego w Galicji rozpoczęła się w połowie XIX w.[54] Wtedy zaczęły pojawiać się żądania praw dla języka „ruskiego". Kościół greckokatolicki, choć był nośnikiem idei upowszechniania języka i tradycji to jednocześnie z oporami przyjmował nowe idee, w tym ideę narodową[55]. Z kontekstu samych wystąpień Szeptyckiego oraz z przebiegu procesu upowszechniania idei narodowej w Galicji możemy jedynie wnioskować, że prawdopodobnie na przełomie XIX i XX w. nadal używał on kategorii „нарід" w odniesieniu do ogółu ludności wyznania greckokatolickiego – swoich wiernych, a także być może do ludu jako warstwy niższej, reprezentującej etnos[56]. Jedynie fakt skierowania wystąpień do grekokatolików archidiecezji lwowskiej mógł wskazywać na ograniczenie tej kategorii do obszaru Galicji.

Dodatkowych wskazówek interpretacyjnych dostarczyła analiza pochodzącej z początku XX w. korespondencji Szeptyckiego z prawosławnym biskupem Antonim Chrapowickim. W jednym z listów Szeptycki zauważył wprawdzie, że nadchodzi epoka narodowych ruchów – „эпоха национальных движений". Używał jednak do opisania tego zjawiska przymiotnika, związanego silniej z

[52] Пастирське послання Митрополита Андрея До рускої інтелігенції, 9 лютого 1901, Відень // Митрополит Андрей Шептицький. Т.І. – С.196.

[53] Papierzyńska-Turek M. Spuścizna ideowa XIX wieku… S.235, 244, 246.

[54] Papierzyńska-Turek dzieli proces narodowotwórczy na 2 fazy: językową i ideologiczną. Inni autorzy wskazują na 3 fazy: przebudzenia, akademicką i polityczną. Por. Yekelchyk S. Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu. Kraków, 2009. S.46; por. Papierzyńska-Turek M. Religia i Kościół w kształtowaniu… S.65.

[55] Ibidem. S.65, 67.

[56] M. Papierzyńska-Turek tak przedstawiła rozwój i znaczenie pojęcia „нарід": „W dziewiętnastowiecznym piśmiennictwie ukraińskim utrwaliło się pojęcie narodu w rozumieniu przyjmowanym przez narodników, którzy kategorię tę traktowali jako daną w podstawowym doświadczeniu, i dlatego nie wymagającą wyjaśniania. W licznych swoich publikacjach pojęciem narod, a z czasem i nacija, posługiwali się w znaczeniu: lud, a ściślej mówiąc chłopstwo, wspólnota etniczna, odrębna jednostka etniczno-kulturowa o rozwiniętej samoświadomości […]" zob. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości… S.52.

narodowością i nowoczesnym poczuciem narodowym, nie „народний" lecz „национальный"[57]. Z przekonania, że problem narodowy nabierał szczególnego znaczenia w polityce światowej, wyciągał jednak Szeptycki wniosek, iż ruchy narodowe nie będą utrudniały dzieła zjednoczenia Kościołów ani używały religii jako narzędzia walki[58]. Zachowywał on więc charakterystyczny dla stanu duchownego dystans do zagadnień ideologii narodowej, nie dostrzegając jeszcze, jak to czynił w czasie II wojny światowej, perspektywy połączenia jednego narodu w procesie zjednoczenia Kościołów[59]. Wydaje się więc, że kategoria narodu u Szeptyckiego była na początku XX w. powiązana z Kościołem i jego wiernymi, z ludowością oraz w dużej mierze była zawężona do Galicji[60].

Szeptycki w okresie kiedy obejmował funkcję biskupią i arcybiskupią sam siebie określał jako Rusina. Wspominając o obawach przed popadnięciem w konflikt z duchowieństwem świeckim, przy obejmowaniu biskupstwa stanisławowskiego, Szeptycki podkreślał, że jego obawy nie wynikały z przyczyn kościelnych czy z troski o lud: „Не в ділянці церковній чи народній. Бо я русин з діда-прадіда. А Церкву нашу та й святий обряд полюбмв я цілим серцем, присвятивши для Божої справи ціле своє життє"[61]. Także w liście pasterskim do Polaków-grekokatolików arcybiskup stwierdził, że niesłusznie podejrzewaliby „swego biskupa, Rusina […] o brak życzliwości i miłości dla polskiego narodu"[62]. Szeptycki użył więc określeń „русин" i „народній", odnoszących się do ludu a nie nowoczesnego narodu.

Ma to znaczenie w kontekście powiązania określenia Rusin z bardzo tradycyjnym, etnicznym, plemiennym lub rodowym rozumieniem narodu-narodowości. Tak byli postrzegani Rusini przez Polaków w końcu XIX i na

[57] O znaczeniu pojęcia nacja i wieloznaczności określeń narodu w języku ukraińskim i rosyjskim pisała: Papierzyńska-Turek M. Spuścizna ideowa XIX wieku … S.239.
[58] Док. № 21, 1903 р., листопада 2, б/м – Лист митр. Шептицького до єп. Антонія Храповицького в справах віри і обряду, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Житя і Діяльность. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали 1899-1944, Том I/ за ред. Андрія Кравчука. Львів, 1995. – С.92; Por. List Metropolity Andrzeja do biskupa Antoniego 2 listopada 1903 r., [w:] Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane… S.125.
[59] Zob. Papierzyńska-Turek M. Religia i Kościół w kształtowaniu… S.67.
[60] Więcej o złożoności procesów narodowotwórczych, o postulatywnym charakterze projektu narodu i etnosu proponowanym przez Szeptyckiego: Snyder T. Etnos i racja stanu, [w:] Kościół, naród, państwo. Działalność i dziedzictwo metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1965-1944), pod red. A.R. Szeptyckiego. Wrocław-Warszawa, 2011. S.199-200.
[61] Пастирське послання Єпископа Андрея до духовенства Наша Програма, 1 серпня 1899, Станіславів // Митрополит Андрей Шептицький. Т.I. – С.20.
[62] List pasterski Metropolity Andrzeja Szeptyckiego do Polaków obrządku greckokatolickiego, Żółkiew, 1904, [w:] Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane… S.93.

początku XX wieku[63]. W II Rzeczypospolitej określenie Rusin było zawsze związane w języku polskim z ludem a nigdy z narodem, na co wskazują badania Heleny Sojki-Masztalerz[64]. Także autorzy „Енциклопедія Українознавства" podkreślają, że termin ten oznaczał osobę „руського роду" a używany był na obszarze zaboru austriackiego do pierwszej wojny światowej[65]. Użycie przez Szeptyckiego pojęcia Rusin dobrze korespondowałoby więc z kategorią „нарід"-lud. Osobną kwestią pozostaje przypisanie Szeptyckich do grupy *Gente Rutheni, natonie Poloni*. Trudno jest na podstawie zachowanych deklaracji, mimo wiedzy na temat wychowania Szeptyckiego w sferze kultury polskiej i tradycji ziemiańskiej[66], stwierdzić, czy przystawałoby do niego to określenie. Badający to zagadnienie historyk krakowski Andrzej A. Zięba zaliczył do tej grupy także duchowieństwo greckokatolickie i ziemiaństwo „ruskie", w tym także rodzinę Szeptyckich. Należała ona, jego zdaniem, do tych rodów ziemiańskich, chronionych przez barierę stanową przed rutenizacją, ale mających korzenie „ruskie". Jako jedyna spośród nich miała ona przyjąć w ostateczności narodowość ukraińską, choć takiego wyboru, co ważne, dokonało tylko jej dwóch członków[67].

Zarówno usytuowanie Szeptyckiego w środowisku galicyjskim jak i specyfika rozwoju ukraińskiej identyfikacji narodowej w Galicji wskazują, że pisząc o kształtowaniu inteligencji w duchu wiary katolickiej i konieczności wspierania rozwoju ekonomicznego narodu, miał metropolita na początku XX w. na myśli kategorię „narodu" w jego wymiarze etniczno-ludowym a nie w wymiarze polityczno-ideologicznym.

Pamiętając o dynamice przemian narodowościowych w ramach ukraińskiego narodu i jednocześnie analizując życiorys Szeptyckiego, można zauważyć

---

[63] Zob. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu. Gdańsk, 2006. S.131-134.

[64] Sojka-Masztalerz H. Op. cit. S.59, 69, 113, 177, 183; o upowszechnianiu idei słowianofilskiej w okresie międzywojennym w kontekście terminów Rusin i Ukrainiec: Grudzień S. Rusini czy Ukraińcy? Stanowisko „Ruchu Słowiańskiego"// „Dzieje Najnowsze". Z.3, 2007. S.27-41.

[65] Енциклопедія Українознавства / ред. В. Кубійович. Т.7. Львів, 1998. – С.2644.

[66] Więcej na ten temat zob. Nowak M. Lata szkolne Romana Aleksandra Szeptyckiego w Gimnazjum św. Anny w Krakowie (1879-1883), [w:] Polska i sąsiedzi. Studia z dziejów kultury, gospodarki i myśli politycznej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Marianowi Mroczce w 70. rocznicę urodzin, pod red. Macieja Hejgera i Wojciecha Skóry, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański Słupsk. 2010. S.403-417.

[67] Zięba A. A. Gente Rutheni, natonie Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji// „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej". T.II/ pod red. R. Łużnego i A.A. Zięby. Kraków, 1995. S.68-72.

korelację wewnętrznego procesu kształtowania się świadomości ukraińskiej u metropolity z przekształcaniem się świadomości narodowej powierzonego mu ludu. Ważnym momentem w obu tych perspektywach była I wojna światowa. Dotychczasowa analiza dokumentów osobistych wskazuje, że pierwsze utożsamienie się Szeptyckiego z żywotnymi interesami narodu ukraińskiego mogło nastąpić w tym czasie. Na szczególna uwagę zasługuje tu pojawienie się od roku 1916 rachunków za książki z księgarni ukraińskiej w Wiedniu, wśród których większość poświęcona była narodowej sprawie ukraińskiej[68]. Wcześniej rachunki nie obejmowały prac o tej tematyce, a raczej dzieła religijne, teologiczne w różnych językach europejskich[69]. I chociaż zachował on po 1918 r. więzi z kulturą polską i warstwą ziemiańską, to jednak coraz bardziej utożsamiał się z aspiracjami narodu ukraińskiego. Rozpad Austro-Węgier i pojawienie się realnych szans na zrealizowanie polskich i ukraińskich aspiracji państwowych kończyły czasy wielokulturowej „quasi-stanowej" wspólnoty opartej na autorytecie cesarza i dynastii Habsburgów. W latach 1918-1939 w publicystyce ukraińskiej nadal posługiwano się kategorią narodu w jej potocznym, okrojonym znaczeniu, bez doprecyzowania. Równolegle jednak pojawiło się „nierozerwalne powiązanie pojęć narodu i państwa" oraz podkreślanie roli „samoidentyfikacji" jako kryterium przynależności narodowej[70]. Zjawisko współwystępowania różnych znaczeń kategorii narodu odzwierciedlało złożoność i nierównomierność zachodzących ukraińskich procesów narodowotwórczych.

W listach pasterskich metropolity z okresu międzywojennego początkowo trudno dostrzec zmianę zakresu znaczeniowego kategorii narodu. W dokumentach opublikowanych w latach dwudziestych zachowuje Szeptycki nadal duży dystans do zagadnień narodowych i unika bezpośredniego odwoływania się do ukraińskości. Jako przykład może posłużyć list pasterski z 11 maja 1926 r. w sprawie pracy nad podźwignięciem narodu z wojennego upadku – „двигнення нашого народу з того упадку"[71]. Szeptycki wzywał w nim duchowieństwo

[68] Wśród nich znajdowały się wybitne dzieła Hruszewskiego. ЦДІАЛ, 358/1/99, Грошові повідомлення, рахунки, векслі, чеквi книжки та ін. Фінансові документи Шептицького Андрея 1902-1923, k.170-233.

[69] Zastanawia również fakt wystawienia Szeptyckiemu przez kolej austriacką legitymacji kolejowej z podaną narodowością ukraińską. ЦДІАЛ, 358/1/2, Дипломатичні паспорти, члнсі книжки, проїзні квитки та інші особисті документи Шептицького Андрея, k.120, bilet kolejowy Wiedeń – Zürch z 11 XII 1920 r. z adnotacją „nationalität – Ukrain."

[70] Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości… S.65.

[71] Док. № 43, 1926 р., травня 11, Львів – Пастирське послння митроп. Андрея Шептицького до духовенства про важливість праці духовенства для піднесення народу з наслідків воєнного лихоліття, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспилне питания. Документи і Матеріали 1899-1944, Т. II. Кн.1, Пастирське вчення та

do wspólnej pracy nad podniesieniem poziomu życia religijnego poprzez misje a szczególnie do wytężonej nauki religii w szkołach. Tak jak zauważyła M. Papierzyńska-Turek, kategoria „народ" użyta tu została bez dodatkowego określenia, pozwalającego na jej precyzyjne zdefiniowanie, a więc w jej niedefiniowalnej formie[72].

W 1930 r. metropolita po raz pierwszy użył określenia „Ukraina" i „Ukrainiec", co ma znaczenie, jak wskazują na to badania M. Papiezyńskiej-Turek, przy analizie kategorii narodu. Należy podkreślić ścisłe powiązanie tych terminów z rozwojem tożsamości narodowej oraz jej językowej emanacji – kategorii narodu[73]. Od końca XIX w. nazwa Ukraina i Ukrainiec upowszechniła się na obszarze imperium rosyjskiego, a także na obszarze Austro-Węgier, gdzie jej użycie miało podkreślać pokrewieństwo etniczno-narodowe z Ukrainą Naddnieprzańską. W Galicji wiązało się to z popularnością prac Iwana Franki i Michała Hruszewskiego[74]. „Chociaż obrona nazwy *Ukraina* – pisała M. Papierzyńska – Turek – nie oznaczała rezygnacji z nazwy *Ruś*, ale związany z rozwojem poczucia odrębności etniczno-narodowej i ruchu narodowego nowy etnonim przyjmował się coraz bardziej, mimo zdecydowanej walki z nim ze strony moskalofilów [...] oraz wyraźnie wrogiego do nowej nazwy stosunku Polaków[...]"[75].

W listach pasterskich metropolity, mimo że wspomniany wyże proces trwał już od kilku dziesięcioleci, wyraźna zmiana używanej terminologii (określenia „Ukrainiec", „Ukraina") pojawiła się dopiero w czasie akcji sabotażowej zorganizowanej przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów w trzech województwach Galicji Wschodniej. Podpalenia i ataki trwały od lipca do listopada 1930 r. Stały się one bezpośrednią przyczyną przeprowadzenia od 16 września do 30 listopada 1930 r. przez władze polskie tzw. akcji pacyfikacyjnej. W jej trakcie zastosowano zasadę zbiorowej odpowiedzialności. Środowiska ukraińskie potępiły akcję za najścia na ukraińskie wsie i instytucje kulturalne,

діяльність / за ред. Андрія Кравчука. Львів, 1998. – С.455.

[72] Kategoria narodu, zazwyczaj niedefiniowana „w rozumieniu przyjmowanym przez narodników": Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości... S.52.

[73] Pojawienie się określeń „Ukrainiec", „ukraiński" w prasie polskiej lat trzydziestych: Fantastyczny memoriał o ugodzie emigracji rosyjskiej z „Ukraińcami", „Kurier Lwowski", nr 163, 13.VI 1932, s.4; Stroński S. Ruś a Ukraina, „Myśl Narodowa", nr 5, 3 II 1929, s.65; Rojek M. Rusini czy Ukraińcy, „Warszawski Dziennik Narodowy", nr 206, 31 VII 1936, s.3; por. Sojka-Masztalerz H. Op. cit. S.59, 69, 113, 177, 183.

[74] Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości... S.43, 45.

[75] Ibidem. S.43, 45. „Енциклопедія Українознавства" stwierdza, że nazwy Ukraina i naród ukraiński ostatecznie weszły do użytku jako nazwa państwa i narodu już w 1918 r. Por. Енциклопедія Українознавства/ ред. В. Кубійович. Т.9. Львів, 2000. – С.3326.

pobicia, rewizje i konfiskaty[76]. Brak jednak przesłanek, oprócz korelacji czasowej, do powiązania zmiany w użyciu kategorii z pacyfikacją. Faktem jest jednak, iż od tych wydarzeń metropolita używał kategorii naród ukraiński – „Український Народ”[77].

W apelu wydanym 18 września 1930 r. do ludności Galicji w sprawie likwidacji cerkwi na Ukrainie i Białorusi Radzieckiej użył Szeptycki określenia Ukrainiec oraz Wielka Ukraina – „Велика Україна” lub Radziecka Ukraina– „Радянська Україна”, odróżniając ten obszar od Galicji – „Галичина”. Przede wszystkim opisywał Szeptycki akcję prowadzoną przez radzieckie władze przeciw religii, w szczególności zwracając uwagę na wysoką liczbę zamykanych cerkwi prawosławnych na Ukrainie Radzieckiej. Jednak wskazał też na komunistyczne zagrożenie w Galicji, gdy pisał: „Однак, радянська влада усім тим ще не вдоволена і тому силується всіми можливими способами нищити добро й життя людей, де їй така робота може лише удатися. Так нищить і нас Українців і по сей бік границі, у нас в Галичині”[78]. W dalszych słowach przypisał inspirację akcji podpaleń komunistom, o czym świadczyć miał fakt, iż było to „організоване діланє протиприватного добра невинних людей”[79]. Wskazał też na to, że takie działanie miało na celu „роздмухувати і підюджувати взаємну ненависть Украіців і Поляків” i mogło przynieść tylko szkody krajowi[80]. Szepycki nakazał duchownym napiętnowanie uczestnictwa w podpaleniach i przedstawienie ich sprawców jako wrogów a nawet zdrajców narodu (mając tu na myśli komunistów). Podobnie ostre wystąpienie potępiające podpalenia, nawet jeśli dopuściłby się ich ukraiński nacjonalista, zawierał wspólny list pasterski wszystkich biskupów do narodu z października 1930 r.[81] Użycie przez metropolitę określeń „Ukraina”, „ukraiński naród” było symptomatyczne, w kontekście znaczenia tych terminów dla procesu kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej. Chociaż Szeptycki występował we wspomnianych

[76] Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy… S.140-146.

[77] Por. Док. № 121, 1938 р., серпня 2, Підлюте – Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і церковна єдність… С.305.

[78] Док. № 116, 1930 р., вересня 18, Львів – Звернення митр. Шептицького до населення Галичини у зв´язку з закриттям церков на Радянській Україні, Білорусії та РСФСР, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і церковна єдність… С.296.

[79] Там само. С.296.

[80] Там само. С.296.

[81] Док. № 46, 1930 р., жовтня 13, Львів – Спільне Пастирське послння митроп. Андрея Шептицького та ін. Єпископів з приводу т.зв. „пацифікації” українського народу польскими цивільними властями, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспільне питання… – С.466.

dokumentach w obronie religii, to jednak odwoływał się do kategorii narodu w znaczeniu narodu politycznego, co wynika nie tylko z użytych terminów ale i z treści listów w ogóle.

Kolejna zmiana w sposobie posługiwania się kategorią narodu dała się zauważyć po ogłoszeniu powstania państwa ukraińskiego w 1941 r. W liście pasterskim wydanym z okazji proklamowania państwa ukraińskiego Szeptycki wyraźnie poparł rząd Jarosława Stećki[82]. W samym określeniu użytym przez Metropolitę dla powstałego organizmu państwowego – Державної Соборної Самостійної України – kryło się pojęcie państwa jednoczącego Ukraińców. W tym kontekście nowego znaczenia nabrało pojęcie narodu, zbliżając się do wspomnianego przez M. Papierzyńską-Turek określenia „нація", używanego dla narodu politycznego o aspiracjach państwowych[83]. Udzielając swego poparcia rządowi organizowanemu przez grupę OUN-b Szeptycki wskazywał na to, iż osiągnięcie celu – własnego państwa – nie było oczywiste. Wymieniał więc na cechy, jakimi powinien odznaczać się dojrzały naród, pisząc: „Українськиий Нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європиб в якім би міг розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю і солідарністю, совісним сповненням обов´язків докажіт,що Ви дозріли до Державного Життя"[84]. Było to więc jednoznaczne odwołanie się do państwa jako emanacji ukraińskiego narodu.

Temat narodu w najpełniejszy sposób został objaśniony w liście pasterskim Szeptyckiego *Ідеалом нашого національного життя* z grudnia 1941 r. Metropolita zdefiniował w min naród, pisząc: „Великий нарід – це цілість дуже зложена злукою прерізнних природних угруповань людей. [...] Одним словом, є цілістю, зложеною з найрізнородніших спільнот, спертих на різні сторінки людської природи і суспільного життя"[85]. Za cechę konieczną narodu uznawał Szeptycki jedność, mającą stanowić podstawę państwa. „На чому ж опреться єдість хати? – pytał metropolita i zaraz odpowiadał –

[82] Hrycak J. Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin, 2000. S.228.
[83] Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości… S.15.
[84] Док. № 58, 1941 р., липня 1, Львів – Пастирське послання митр. Андрея Шептицького з нагоди проголошення Української Держави, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспільне питання… – С.517.
[85] Док. № 60, 1941 р., грудень, Львів – з Архиєпархіяльного Собору 1942 р.: Із декрету до духовенства п.з. Ідеалом нашого національного життя, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспільне питання… – С.523.

На національній єдности. Український нарід є одним народом, дехто схоче навіть сказати – одним організмом, тому й належиться йому стати і суспільним національним твором”[86].

Szeptycki podkreślał te cechy, które konstytuowały naród: język oraz wolę zjednoczenia w jednym organizmie, co było odwołaniem się do dziewiętnastowiecznych ukraińskich wyobrażeń o obiektywnych wyznacznikach narodu (terytorium, język, kultura i religia)[87] oraz do konserwatywnej wizji społeczeństwa jako organizmu. Poczucie wspólnoty było ważne ze względu na rozbicie ukraińskiego narodu na części, spowodowane historyczną przynależnością do różnych organizmów państwowych a także różnicami w przynależności kościelnej. Analiza listu wskazuje, że Szeptycki zaliczał do narodu zarówno Ukraińców z Galicji, których uważał za bardziej świadomych, jak i Ukraińców z tzw. Wielkiej Ukrainy, którzy nie byli jego zdaniem gotowi na tworzenie państwowości. Dysproporcja w rozwoju była, zdaniem metropolity, spowodowany dwudziestoletnim panowaniem komunizmu na obszarze Ukrainy Zadnieprzańskiej[88]. Konstatacja Szeptyckiego dotycząca wyższego poziomu rozwoju ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji została także potwierdzona przez historyków[89].

Pojmowanie przez Szeptyckiego kategorii narodu ewoluowało od ludu w jego religijnym i etnicznym wymiarze, poprzez poczucie związku z „ruskością” i Galicją, aż do narodu jako wspólnoty o aspiracjach państwowych, obejmujących ziemie ukraińskie. Dynamika poszerzania i przekształcania się kategorii następowała w ważnych dla życia społeczności ukraińskiej momentach – 1930 r. i 1941 r. Wraz ze zmianą sposobu posługiwania się kategorią narodu , zmieniał się też język, którym ją opisywano. W miejsce określeń „Rusin”, „naród” i „kraj” pojawiły się „Ukrainiec”, „Ukraina” i „ojczyzna”.

Z pojęciem narodu powiązana była ściśle kategoria patriotyzmu. Już w czasach kształtowania się formacji intelektualnej i duchowej Szeptyckiego, w latach nauki, studiów i nowicjatu, przebywał on w środowisku o jasnych wyobrażeniach na ten temat, wśród galicyjskich jezuitów. Jego przewodnik duchowy jezuita Henryk Jackowski, z którym konsultował nawet najdrobniejsze

[86] Там само. – S.531.
[87] Zob. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości… S.65.
[88] Док. № 60, 1941 р., грудень, Львів – з Архиєпархіяльного Собору 1942 р.: Із декрету до духовенства п.з. Ідеалом нашого національного життя, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспільне питання… – С.530-532. Do dziś takie dysproporcje istnieją na Ukrainie. Zob. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości… S.5-9.
[89] Magocsi P.R. A History of Ukraine. Toronto–Buffalo-London, 1996. P.436.

życiowe decyzje[90], w swojej pracy pt. *W sprawie ruskiej*[91] pochwalał umiłowanie kraju, jednak na pierwszym miejscu stawiał Boga. Odrzucał wykorzystywanie wiary i Kościoła do celów doczesnych, np. „odzyskania wolności dla miłej ojczyzny"[92]. Miłość ojczyzny i rozumna praca dla niej były dla jezuity ważnymi cnotami, które jednak musiały ustąpić przed zasadami miłości chrześcijańskiej. „Jezuici […] – pisał w 1883 r. Jackowski – miłość ojczyzny cenią jako cnotę prawdziwą i poczuwają się do obowiązku, aby sumiennie pełnić wszystko, czego ta cnota od nich wymaga, ale wiedzą też, że prawdziwa chrześcijańska miłość ojczyzny żadną miarą nie może się pogodzić z nienawiścią, uciskiem lub krzywdzeniem jakichkolwiek innych narodowości"[93]. Zamiast działalności politycznej zalecał Jackowski duchownym obu obrządków pracę u podstaw nad rozwojem instytucji narodowych. Granice patriotyzmu wyznaczała więc miłość chrześcijańska a „egoizm narodowy" zwany też „patriotyzmem przesadzonym" był w mniemaniu Jackowskiego zawsze „wrogiem prawdziwej miłości chrześcijańskiej"[94]. W rozumieniu jezuity miłość ojczyzny nie powinna wymagać pogwałcenia przykazań: „Kochajmy szczerze, całem sercem kochajmy ojczyzną i wszystko co jest ojczyste, ale kochajmy je po Bożemu, bo nie rozumiem aby można było być prawym synem Kościoła nie będąc dobrym synem ojczyzny"[95]. W swoim tekście przedstawił także Jackowski przykład hipotetycznego biskupa, który błędnie rozumie swój patriotyczny obowiązek. „Narodowi wszystko służyć powinno – pisał Jackowski na 16 lat przed nominacją arcybiskupią Szeptyckiego – więc mniejsza o to, co czyni dla chwały Bożej i zbawienia dusz, ale to dopiero dzielny władyka, coby rozumiał na się przyjąć rolę jakby udzielnego

[90] Szeptycka z Fredrów Z. Młodość i powołanie ojca Romana Andrzeja Szeptyckiego zakonu św. Bazylego Wielkiego opowiedziane przez Matkę jego 1865-1892/ opracował B. Zakrzewski. Wrocław, 1993. S.59, 62, 46,101, 103, 104-105, 115, 121, 122, 150, 173, 177; Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995/ opracował Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. Kraków, 1996. S.234. Henryk Jackowski pełnił w latach nauki i studiów Szeptyckiego w Krakowie funkcję rektora Kolegium Jezuickiego (1880-81) a następnie prowincjała galicyjskiego (1881-1887). W 1882 r., jako galicyjski prowincjał Towarzystwa Jezusowego, otrzymał od papieża Leona XIII polecenie przeprowadzenia reformy zakonu bazylianów. Rodzinę Szeptyckich znał od 1880 r., od czasu swojego powrotu z misji wśród unitów na Podlasiu. Stał się spowiednikiem i przewodnikiem duchowym Zofii Szeptyckiej i jej synów.

[91] Jackowski H. W sprawie ruskiej uwag kilka do kapłanów dobrej woli. Lwów, 1883.

[92] Ibidem. S.6.

[93] Ibidem. S.13-14.

[94] Ibidem. S.22.

[95] Ibidem. S.45.

księcia Rusi, i mniejsza o to czy gorliwy i sumienny, ale ten tylko porządny jest ksiądz, który głośnym o ile możliwości jest patriotą"[96].

Szeptycki nie odrzucił w swoim arcybiskupim nauczaniu tych wartości, którym hołdował jego nauczyciel-jezuita. Wprzągł on patriotyzm rozumiany jako pracę u podstaw do systemu głoszonych przez siebie wartości. Swój obowiązek wobec narodu wywodził od zobowiązania jakie podjął przy wstępowaniu do bazylianów. „Ті обов'язки накладає на мене не лиш моє становисько Митрополита – pisał metropolita w liście *Do ruskiej inteligencji* – але і торжественна присяга, зложенав день вступлення в манастир, що буду відповідно до моїх сил працювати для добра рускої суспільности, а найбільше – власне пересвідченнє, що ставляє мене в ряді горожан-патріотів, з котрих хотів би я бути найліпшим"[97]. Zaraz jednak w kolejnych zdaniach Szeptycki wyjaśnił, jakie elementy i w jakim porządku składały się na drogę pracy na rzecz ojczyzny: „Дорога та – се дорога Закону Божого, Христової любови, церковної праці, християнської організації, застосованої до потреб нашого народу й часу"[98]. Wartości chrześcijańskie, podobnie jak to głosił ks. Jackowski, traktował Szeptycki priorytetowo, i one wyznaczały sposób działania na rzecz podległej mu społeczności. Ich przestrzeganie było tym ważniejsze, że, jak napisał Szeptycki w liście *До рускої інтелігенції*, patriotyzm ludu-narodu „ruskiego" był „молодечий і силний", a więc skłonny do radykalnych działań[99].

Zaletą, w rozumieniu Szeptyckiego, odwoływania się w życiu społecznym do patriotyzmu opartego na zasadach chrześcijańskich, był fakt, że nauka Chrestusa „лагодить борбу ріжних народностей і стереже людей від братньої війни й від ненависти", chroni przed wpływani „партійного шовінізму". Zamiast tego różnice „в поняттях і принципах, чи то народних, чи політичних" będą prowadzić do korzystnej dla rozwoju rywalizacji a nie walki[100]. Chciał więc uchronić społeczeństwo od gwałtownych konfliktów[101].

W swoich pismach nie odnosił się Szeptycki jedynie do wąsko rozumianego patriotyzmu „ruskiego" ale i nadawał tej kategorii uniwersalne znaczenie. Zwracając się w 1904 r. do Polaków-grekokatolików podkreślał, iż daleki

[96] Jackowski H. Reforma dobromilska. Kraków, 1884. S.20.
[97] Пастирське послання Митрополита Андрея До рускої інтелігенції, 9 лютого 1901, Відень// Митрополит Андрей Шептицький. Т.І. – С.175.
[98] Там само. С.176.
[99] Там само. С.177.
[100] Там само. С.198.
[101] Na temat rozumienia przez Szeptyckiego patriotyzmu i odrzucenia szowinizmu: Гуркіна С. Патріотизм – історична пам'ять-молодь, [w:] Kościół, naród, państwo. … S.166-168.

był „od myśli, narzucenia Wam [Polakom – *M.N.*] patriotyzmu ruskiego". W dalszej części listu pasterskiego metropolita dał ogólnochrześcijańską wykładnię patriotyzmu: „W Waszych przekonaniach patriotycznych mogę Was [Polaków – *M.N.*] tylko utwierdzić, o ile ten patriotyzm jest chrześcijańską miłością ojczyzny i z miłości Boga i bliźniego pochodzi. Chrześcijanin bowiem obowiązany jest miłować ojczyzną i dbać o dobro swego narodu. Jednego mu tylko nie wolno, nie wolno mu nawet pod przykrywką patriotyzmu nienawidzić, a jeszcze bardziej nie wolno krzywdzić"[102]. Szeptycki wyrażał też nadzieję, mając tu na uwadze Polaków i Ukraińców, że jedność wiary „zbliża i łączy zwaśnione narody"[103].

Problem patriotyzmu powrócił w pismach Szeptyckiego ze zdwojoną siłą w czasie II wojny światowej w liście pasterskim *Ідеалом нашого національного життя.* Zaprezentował w nim Szeptycki kategorię patriotyzmu widzianą z perspektywy nowoczesnej ukraińskiej świadomości narodowej. Centralnym zagadnieniem listu był problem budowania jednego państwa ukraińskiego. Wspominając o licznych podziałach istniejących wśród Ukraińców podkreślał Szepycki, że „нас усіх, себто всі різні віроісповідання, ділять […] не різні поняття про патріоттизм чи державу"[104]. Patriotę charakteryzował jako człowieka, który był przekonany, że wszyscy Ukraińcy tak samo podzielali jego miłość do ojczyzny. Dostrzegał on jednak przewagę Ukrainy Zachodniej w uczuciach patriotycznych, jej większą świadomość narodową, kiedy pisał, że „Боже Провидіння так зарядило, що поміж Українцями, бажаючих здійснення нашого національного ідеалу соборноі, самостійноі своєі Хати є всі Українці західних українських областей" i że, „вони в патріотичних почуваннях є не остатнніми, а навіт бажали б бути першими в жертвах"[105]. Szeptycki dostrzegał pracę inteligencji nad rozszerzeniem świadomości narodowej, patriotyzmu na wszystkich członków narodu: „Свідомість української національности повстає під впливом праці патріотів так летко і скоро, що треба б думати, що вона є виявом чогось, що глибоко лежить у психіці народу"[106].

---

[102] List pasterski Metropolity Andrzeja Szeptyckiego do Polaków obrządku greckokatolickiego, Żółkiew, 1904, [w:] Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane… S.94.

[103] Ibidem. S.102.

[104] Док. № 148, 1942 р., б.д. , Львів – Із декрету Архиєпархіяльного Собору 4.3.: про релігійну єдність народу [jest to III część listu Ідеалом нашого національного життя], [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і церковна єдність… – С.373.

[105] Там само. – С.381.

[106] Док. № 60, 1941 р., грудень, Львів – з Архиєпархіяльного Собору 1942 р.: Із декрету до духовенства п.з. Ідеалом нашого національного життя, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльность. Церква і суспільне питання. … – С.531-532.

Kategoria patriotyzmu w nauczaniu Szeptyckiego przez dłuższy czas pozostawała na poziomie ogólnego nauczania o miłości do ojczyzny. W prezentowanych przez Metropolitę treściach z nią związanych pobrzmiewały silnie poglądy jego nauczyciela – Henryka Jackowskiego. W zbadanym materiale z okresu międzywojennego bezpośrednie odwołania do tej kategorii prawie się nie pojawiały. Dopiero w okresie drugiej wojny światowej Szeptycki przyjął narodową optykę ukraińską w prezentowaniu i rozumieniu patriotyzmu. Nadal ważne miejsce w jego nauczaniu zajmowały wartości chrześcijańskie, jednak patriotyzm został praktycznie z nimi zrównany.

Kategoria ojczyzny uzupełniała znaczenie pojęć narodu i patriotyzmu. Dla jej wyrażenia posługiwał się Szeptycki początkowo terminem „вітчина". Następnie pod koniec lat 30 i w latach 40 XX w. zastąpiło je w pismach Szeptyckiego słowo „батьківщина". Słowa te są definiowane w słowniku języka ukraińskiego przez siebie nawzajem: „вітчина" jako „вітчизна", „вітчизна" jako „батьківщина" a „батьківщина" jako „вітчизна", i oznaczają kraj rodzinny, kraj urodzenia[107]. Wizja ojczyzny odegrała ważną rolę w procesie narodowotwórczym i państwowotwórczym na Ukrainie a dla jej określenia używano w przeszłość m.in. pojęć „ridnoho kraju", „historycznej ziemi"[108]. Kategorią tą posługiwał się metropolita bez nadawania jej znaczenia terytorialnego. Określenie „вітчина" pojawiało się w pismach Szeptyckiego od początku posługi biskupiej aż do lat trzydziestych. Szeptycki nie definiował go bliżej jednak stosunkowo często się do niego odwoływał. Życzył tak rozumianej ojczyźnie, pokoju chrystusowego, zgody, jedności i miłości. Na początku swej posługi Szeptycki wyraźnie używał tej kategorii w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego przodków, do ziemi na której zamieszkiwali jego wierni[109]. Powiązane to było z ówczesnym rozumieniem pojęcia narodu jako ludu zamieszkującego Galicję. W latach trzydziestych, kiedy w pismach metropolity pojawiły się terminy Ukrainiec, ukraiński oraz Ukraina, zakres znaczeniowy „вітчини" powiązany został, wraz ze zmianą tych kategorii, z pojęciem narodu politycznego o aspiracjach państwowych z patriotyzmem. W sposób bardzo wyraźny uwidoczniło się to w listach pasterskich pisanych w 1930 r., nawiązujących do akcji podpaleń w Galicji Wschodniej oraz akcji pacyfikacyjnej. Zwracając się do młodzieży ukraińskiej biskupi greckokatoliccy na czele z Metropolitą apelowali: „У Вас могутне почування любові до Вітчини; вона домагається. діл, до діл взиває.

[107] Словник української мови / ред. І.К. Білодід. Т.1. Київ, 1970. – С.112, 690.

[108] M. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości... S.92.

[109] Пастирський лист Митрополита Андрея до вірних Львівської та Кам´янецької єпархій, О Церкві, 27 січня 1901, Крехів, Митрополит Андрей Шептицький. Т.І. – С.159.

Витрвайте у службі цеї любові й не жалуйте жертв, але жертв таких, яких вимагає народна справа у теперішній хвилі – жертв, згідних з наукою Христа, з добром Народу"[110]. Realizację miłości do ojczyzny widzieli biskupi jednak nie w radykalnych akcjach a w „щоденної тихої, муравливої, будуючої та продуктивної праци на всіх ділянках життя". Ojczyzna potrzebowała „господарської, суспільної, культурно-просвітньої" pracy i „католицької організації". Natomiast na temat przydatności ruchów radykalnych dla pracy na rzecz „Вітчини" tak pisano: „Злочину на Вас і на Вітчині допускається той, що відводить Вас від позитивної праці, а наклонює до конспірації"[111].

Kategoria ojczyzny znalazła swój ostateczny wymiar w liście pasterskim pt. *Ідеалом нашого національного життя* będącym efektem pracy zorganizowanego w 1941 r. drugiego w czasie wojny Soboru archidiecezjalnego. Jej kształt został ujęty w formę metafory domu – ojczyzny. Pierwsze słowa listu brzmiały: „Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна Хата – Батківщина"[112]. Taka ojczyzna miała być „подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутришньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом"[113]. Była to już bardzo konkretna wizja państwa ukraińskiego jako „національного моноліту", jako państwa narodowego, opartego na chrześcijańskich zasadach, w którym „провідна влада обов´язала сповняти хистиянські обов´язки влади супроти Всевишнього Бога, тому мусить у житті пристосовувати принцип Божого Об´явлення і помагати всім громадянам у виконуванні Божого культу, якого домагається Боже Об´явлення"[114]. Szeptycki widział więc silne powiązanie państwa z Kościołem, najlepiej reprezentujący już jedno wyznanie, i pragnął, podobnie jak kiedyś ultramontanie, podporządkowania prawodawstwa w państwie chrześcijańskim zasadom religijnym. Metropolita zalecał zapewnienie innym wyznaniom, nazwanym przez niego „неправдивими", swobody kultu. Organizację państwa zalecał oprzeć na zasadach demokracji i wolności, gdyż uważał je za najbezpieczniejsze, najmniej podatne na wynaturzenia. Przestrzegał

[110] Док. № 46, 1930 р., жовтня 13, Львів – Спільне Пастирське послння митроп. Андрея Шептицького та ін. Єпископів з приводу т.зв. „пацифікації" українського народу польськими цивільними властями, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Житя і Діяльность. Церква і суспилне питания… – С.467.

[111] Там само. – С.467.

[112] Док. № 60, 1941 р., грудень, Львів – з Архиєпархіяльного Собору 1942 р.: Із декрету до духовенства п.з. Ідеалом нашого національного життя, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Житя і Діяльность. Церква і суспільне питання… – С.519.

[113] Там само. – С.519.

[114] Там само. – С.522.

jednak Szeptycki przed „фальшивими гаслами революції чи соціялізму”, które oznaczałyby panowanie anarchii[115]. W mniemaniu Szeptyckiego rzeczą podstawową stawało się szerzenie cnót chrześcijańskich w ludzie i przez to przygotowywanie jak najszerszych rzesz społeczeństwa do udziału we władzy i do demokracji. Na tym miała polegać rola Kościoła w budowaniu domu-ojczyzny. „З того всього, що сказане, виходить ясно – pisał metropolita – яка це велика роля Церкви і Духовенства для загального ладу. Від виховної сили Церкви в якомусь краю чи народі, від напруженрсти виховної праці духовенства над молоддю та в проповіданні Євангелія і поясновaнні християнських чеснот у великій мірі залежить могутність батьківщини”[116].

Nie do końca jasny jest zakres znaczeniowy pojęcia „kraj” w pismach Szeptyckiego. Wydaje się, że przez wiele lat miało ono bardziej potoczne, szersze i mnie sprecyzowane znaczenie. W latach trzydziestych użył Szeptycki określenia kraj w odniesieniu do II Rzeczpospolitej lub też Galicji. Najpierw we wrześniu 1930 r. pisząc o motywach podpalaczy wskazał na chęć poróżnienia Polaków i Ukraińców, co może „цилий наш нещасливий край допровадити до цілковитої руїни”[117]. Następnie zaś w protestując przeciw akcji pacyfikacyjnej, wyrażał wraz z innymi biskupami nadzieję, „що наше слово причиниться до цего,щоб вернули нормальні відносини в нашому краю”[118]. Użycie tej kategorii uległo zmianie w listach pasterskich Szeptyckiego w czasie II wojny światowej. W 1941 r. pisząc o warunkach jakie powinien rząd Stecki zapewnić obywatelom nowoutworzonego państwa ukraińskiego Szeptycki miał już raczej na myśli kraj jako obszar tego państwa. „Від уряду, очікуємо мудрого, справедливого проводу громадян, які узглядняли би потреби і добро всіх, замешкуючих Наш Край громадян, без огляду на це, до якого віроісповідання, народності і сус пільної верстви населення”[119]. Szeptycki pragnął widzieć Ukrainę jako nowoczesny kraj, gdzie przestrzegane są prawa obywatelskie.

---

[115] Там само. – С.521-522.

[116] Там само. – С.526.

[117] Док. № 116, 1930 р., вересня 18, Львів – Звернення митр. Шептицького до населення Галичини у зв´язку з закриттям церков на Радянській Україні, Білорусії та РСФСР, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Жития і Діяльность. Церква і церковна єдність… – С.296.

[118] Док. № 46, 1930 р., жовтня 13, Львів – Спільне Пастирське послання митроп. Андрея Шептицького та ін. Єпископів з приводу т.зв. „пацифікації” українського народу польськими цивільними властями, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Жития і Діяльность. Церква і суспилне питания… – С.466.

[119] Док. № 58, 1941 р., липня 1, Львів – Пастирське послання митр. Андрея Шептицького з нагоди проголошення Української Держави, [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Жития і Діяльность. Церква і суспилне питания… – С.517.

Kategoria ojczyzny-kraju uległa poważnym przekształceniom na przestrzeni czterdziestu lat. Zmianie uległo samo słowo z nią powiązane a także jego zakres znaczeniowy. Pierwsze oznaki tej przemiany miały miejsce w latach trzydziestych, a dokonała się ona ostatecznie w czasie II wojny światowej. Ojczyzna-kraj miała początkowo konotacje regionalne aby ostatecznie stać się synonimem zjednoczonego państwa ukraińskiego.

Do podstawowych kategorii społecznych, którymi posługiwał się Szeptycki należały: naród, ojczyzna-kraj, patriotyzm. Trudność w ich interpretacji polegała przede wszystkim na ich zmienności w czasie i na wzajemnym ich przenikaniu się. Kategorie podlegały przemianom wraz z rozwojem języka i życia społeczno politycznego. Ich granice niejednokrotnie rozmywały się, co stanowiło problem przy próbie ujęcia ich w ramy narracji. Niektóre wątki nauczania Szeptyckiego, szczególnie z początku XX wieku, odpowiadały poglądom głoszonym przez jego mistrza Henryka Jackowskiego: pojmowanie patriotyzmu jako uwarunkowanego moralnością chrześcijańską, odrzucanie rewolucji i socjalizmu Wszystkie te kategorie społeczne w nauczaniu Szeptyckiego uległy przekształceniu pod wpływem procesu kształtowania się ukraińskiej tożsamości narodowej, choć ślad ich pierwotnej – z końca XIX w. – formy pozostał nawet w jego wystąpieniach z II wojny światowej.

Pojęcia te, jako powiązane z bieżącą polityką i przemianami społeczno-politycznymi i tożsamościowymi, wykazywały wyjątkową dynamikę. Kategoria narodu pojawia się jeszcze w dziewiętnastowiecznej formie utożsamianej z ludem, ludem bożym lub wspólnotą etniczną aby pod koniec lat trzydziestych nabrać znaczenia nowoczesnej ukraińskiej wspólnoty narodowej. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż u Szeptyckiego nastąpiło to omal dwa dziesięciolecia po 1914 r., tradycyjnie uznawanym w historiografii za cezurę upowszechnienia ukraińskiej świadomości narodowej i związanych z niż pojęć „Ukraina" i Ukrainiec. Wzmocnienie utożsamienia mieszkańców Galicji i Wielkiej Ukrainy z narodem ukraińskim w listach Szeptyckiego pojawiło się w okresie II wojny światowej. Kategoria patriotyzmu także uległa przekształceniu. Początkowo patriota i patriotyzm powiązane były także z polskością i nie miały ściśle ukraińskiej konotacji. W czasie II wojny światowej pisał już jednak Szeptycki o patriotyzmie z perspektywy Ukraińca. Podobnie pojęcie ojczyzny przeszło gwałtowną przemianę od niesprecyzowanego obszaru, być może ograniczającego się do Galicji, na początku wieku aż do domu-ojczyzny jako metafory państwa ukraińskiego w latach czterdziestych.

Dynamikę zmienności kategorii w nauczaniu Szeptyckiego można powiązać z jego własną przemianą tożsamościową. Początkowo jego poglądy były konsekwencją wychowania w ziemiańskim domu, w elitarnym Gimnazjum św. Anny w Krakowie oraz przemożnego wpływu jego przewodnika duchowego Henryka Jackowskiego. W świetle tych pierwotnych zapatrywań, tylko przestrzeganie zasad moralnych i wierność Kościołowi mogły doprowadzić do zbudowania wspólnoty narodowej i jej emanacji – państwa. Stopniowo przyjmował Szeptycki optykę coraz bliższą tożsamości ukraińskiej. Z analizy kategorii narodu wynika, że proces ten trwał aż do II wojny światowej. Pierwsze użycie pojęcia „Ukrainiec" pojawiło się pod koniec lat trzydziestych a pełne utożsamienie z ukraińską ideą narodową można dostrzec dopiero w liście *Ідеалом нашого національного життя* z czasów II wojny światowej.

Centralnym punktem odniesienia nauczania Szeptyckiego pozostał zawsze Kościół i religia, nawet jeśli pisał on o problemach społeczno-politycznych. W swoim nauczaniu odszedł on od tradycyjnego postrzegania prawosławia jako siły wrogiej, choć do końca podkreślał istnienie w nim elementów heretyckich. Podjął on próbę przerzucenia mostu ponad polityczno-kościelnym podziałami, która miała doprowadzić do zbudowania państwa ukraińskiego opartego na unii kościołów greckokatolickiego i prawosławnego i na podwalinach moralności chrześcijańskiej. Warunkiem jednak takiej unii uczynił, zgodnie z poglądami Henryka Jackowskiego, powrót do jedności z Rzymem. Powiązanie Kościoła z kategoriami społeczno politycznymi najlepiej oddaje ostatnie zdanie ze słynnego listu *Ідеалом нашого національного життя z 1941 r.* "Із будови одної, святої, вселенської, апостольскої Церкви будемо могти учитися і досвідчати, яка повинна бути суверенна провідна могутня єдність українського народу"[120].

[120] Док. № 148, 1942 р., б.д. , Львів – Із декрету Архиєпархіяльного Собору 4.3.: про релігійну єдність народу [jest to III część listu Ідеалом нашого національного життя], [w:] Митрополит Андрей Шептицький: Житя і Діяльность. Церква і церковна єдність… S.382.

ХРОНІКА

Conceptual History: Concepts, Metaphors and Discourses. The 13th Annual Conference on the History of Concepts. RSHU, Moscow, 16-18 September 2010 / Історія понять: концепти, метафори, дискурси. Тринадцята конференція з історії понять. РДГУ, Москва, 16-18 вересня 2010

16-18 вересня 2010 р. у Москві відбулася чергова Тринадцята щорічна міжнародна конференція «Історія понять: концепти, метафори, дискурси», яка була організована Групою по вивченню історії політичних і соціальних понять / History of Political and Social Concepts Group (HPSCG) разом з Російським державним Гуманітарним університетом (РДГУ), Європейським університетом у Санкт-Петербурзі та Німецьким історичним інститутом у Москві. Традиційно предметом щорічних міжнародних конференцій HPSCG з історії понять є визначення засадничих соціально-політичних понять та категоріальних конструкцій у різних історичних і лінгвістичних контекстах, питання трансферу понять у певних культурах і регіонах, а також новий методологічний інструментарій семантичних досліджень. Метою чергової 13-ої Міжнародної конференції став аналіз таких ключових політичних і соціальних понять, як «цивілізація», «демократія», «держава», «нація» у різних мовах й їх використання в політичних практиках. У фокусі уваги учасників конференції знаходились проблеми взаємодії німецької, англосаксонської, французької та інших традицій у вивченні історії понять. Предметом спеціального розгляду були практики російських дослідників у

сфері історії понять, зокрема специфіка трансферів та перекладу західних понять у різноманітних російських соціокультурних контекстах.

Відкрив роботу 13-ої Міжнародної конференції з історії понять 16 вересня 2010 р. виконавчий секретар Групи з історії понять (HPSCG) Мартін Берк (Martin Burke). На пленарному засіданні виступив Ганс Еріх Бьодекер (Hans Erich Boedeker) з Інституту історії науки Макса Планка (Берлін) з доповіддю «Контекстуалізм в історичній семантиці». На його думку, традиційна історія понять застаріла і потребувала якісного оновлення завдяки контекстуалізації текстів, що вивчались. Різниця між англо-американською, німецькою та французькою семантикою лише свідчить про недоліки у взаємодії академічних світів. У Німеччині історична семантика представлена у вигляді історії понять. У базових поняттях криється уся політична і соціальна історія разом з історичним досвідом, тобто для німецької традиції притаманна «історіографічна історія понять», як наголошує Г.Е.Бьодекер. Доповідь Хельге Йордхайм (Helge Jordheim) з університету Осло була присвячена проблемі взаємодії історії понять з теорією історичного часу.

Робота панельних сесій була зосереджена навколо таких засадничих понятійних конструкцій, як: «Суспільство», «Парламентаризм», «Лібералізм». Отже, тон у роботі панельної сесії «Поняття Суспільства» задавали представники Європейського університету у Санкт-Перербурзі та університету Ювяскюля, зокрема К.Федорова виступила з доповіддю «’Суспільство’ між усім і нічим», О.Хархордін – «Історія поняття Соціального в Росії», Д.Калугін «Що є ‘Спільним’ у ‘Суспільстві‘?», Є.Рощін «Societas et Amicitia в мові міжнародної політики Ранньомодерного часу», В.Каплун «’Суспільство’ і ‘Громадянське суспільство’ у російському Просвітництві (кінець XVIII – початок XIX ст.». У роботі панелі «Поняття Парламентаризм» взяли участь представники університету Ювяскюля (Фінляндія) К.Палонен (Kari Palonen), А.Кронлунд (Anna Kronlund), Т.Вааракаллііо (Tuula Vaarakallio), Г.К. де Мігуєль (Gonzalo Capellan de Miguel), університет Кантабріії, Х.М.Розалес (Jose Maria Rosales), університет Малагі. Панельна сесія «Поняття Лібералізм» представлена виступами А.Антощенко «Про еволюцію руського лібералізму: Павєл Виноградов» (Петразаводсткий університет), Ю Жердевої «Семантика ‘свободи’ в понятті ‘Лібералізм’ в Росії» (Самарський держуніверситет), М.Калашнікова «Поняття ‘Лібералізм’ в російській громадській свідомості у першій половині та середині XIX ст.» (Саратовський держуніверситет), Н.Ростіславлєвої «Поняття Лібералізму в ракурсі регіональних особливостей Німеччини XIX ст.» (РДГУ) тощо.

Наступні три панелі були присвячені соціальним поняттям та трансферу ключових західних понять: «Історія – Пам'ять – Історична Пам'ять», «Поняття Держави» та «Трансфери і Трансформація основних політичних, соціальних і міжнародних понять у Кореї». Робота панелі з історії та історичної пам'яті розпочалась виступом Л.Репіної «Історія, пам'ять, Історична уява: парадокси концептуалізації» (ІВІ РАН), далі продовжили М.Неклюдова «Семантичні поля 'Пам'яті' у французькій культурі Ранньомодерного часу» (РДГУ), Є.Робустова «Історична теорія як 'система понять і категорій': рецепція дослідницьких ініціатив наративістської історіографії Німеччини», І.Колесник «Історіографія як історія понять». Панельна сесія «Поняття Держави» була представлена доповідями М.Юнезі (Mostafa Younesie), Тегеран, «Топос як евристична компаративна категорія для розуміння», Н.Басабі (Nere Basabe), Більбао, про ідіоми французького Просвітництва – поняття «Революція» та метафору «Політичне тіло», Ю.Дементавичюса, (університет Вільно) про державний устрій по-литовськи та поняття «valstybe» (держава), І.І Лопес (Inaki Iriarte Lopez), університет країни Басків, Більбао, «Поняття Держави в Іспанії, 1770-1876», В.Еріксен (Vibeke Erichsen (університет Бергена) «Негромадянин». Привертає увагу одна з секцій, що була сформована виключно з представників однієї країни, зокрема професорів національного університету Сеула, у полі зору яких перебували проблеми трансферу та адаптації західних понять у Кореї. Йшлося про "Поняття Уніфікація в процесі державного будівництва в Кореї" Ч.Чун (Chaesung Chun); «Глобальний концепт 'Поширення міжнародної співпраці' у 1920-ті : Велика Британія, Японія і Корея» Юнг-сун Ха (Young-sun Ha); «Регіональні концепції в Кореї: Азія, Північно-Східна Азія, Східна Азія» Ю.Сон (Yul Sohn) тощо.

Наступного дня 17 вересня 2010 р. на пленарному засіданні були виголошені дві доповіді: Ніколая Копосова «Колективні сінгуляри: реінтерпретація» (Гельсінкі, Санкт-Петербург) та Віктора Ньюмена «Особливості трансляції та адаптації концепту 'Нація'у Центральній та Південно-Східній Європі» (Західний університет Тімішоари). Протягом дня працювали три панельні сесії. Робота сесії «Російські політичні поняття» була зосереджена довкола таких понять, як «Держава» (К.С. Інгерфлом/Claudio Sergio nun Ingerflom, Буенос-Айрес, А Каравашкін, РДГУ; А.Юрганов, РДГУ; Є.Марасінова ІРІ РАН); лексикон російської еліти XVII-XVIII ст. (К.Бугров, С.Соколов, С.Кисельов, Уральський держуніверситет); поняття «Бояре» (А.Толстіков, Петразаводський держуніверситет); поняття «Монархія» (С.Польской, Самарський

держуніверситет); адаптації поняття «Конституція» в Росії XIX ст. (Д.Тимофєєв, Челябінський держуніверситет); поняття «Вітчизна» і Росія (І.Ширле/Ingrid Schierle, Німецький історичний інститут у Москві); поняття «Клас» в російській мислі XIX – поч. XX ст. (О.Леонова, Самарський держуніверситет); поняття «Держава» в історичних працях євразійців (Ф.Тараторкін, РДГУ); В.Дубіна (РДГУ) говорила про перспективи «Історії понять» в Росії.

Наступна панельна сесія другого дня роботи форуму була присвячена «Інтердисциплінарним поняттям». Обговорювались поняття «Покоління» (Ст. Віллер/Stefan Willer, Берлін); концепт «Мутація» (Й.Т.Ріхтер/Jörg Thomas Richter, Берлін), проблеми перекладу – «Muselmann» – «Мусульманін – «Доходяга» (Ф.Тун-Гогенштайн/Franziska Thun-Hohenstein, Берлін); концепт «громадянське суспільство» у розумінні Токвіля і Маркса (П.Залескі/Pawel Zaleski, Варшава); а також поняття «Автентичність» (А.Соловьова, Поморський держуніверситет, Архангельськ); концепт «Рівність» (О.Ігнаткін, РДГУ); поняття AION от Гомера до Аристотеля (А.Плешков, Вища школа економіки, Москва).

Певний інтерес становить третя панельна сесія «Концептуальна історія і споріднені методи», робота якої була сфокусована на проблемах методології історії понять, механізмах взаємодії з іншими напрямами та спільних технологіях. Головуючий на ранковому засіданні панелі Ніл Фокслі (Neil Foxlee), професор Університету Центрального Ланкашира, зробив доповідь «Зближення відмінностей: коло Бахтіна, Begriffsgeschichte і Кембриджська школа». Н.Фокслі відмітив подібність у трактуванні тексту/слів/понять представниками означених течій. М.Бахтін як філософ, на його думку, випередив чимало ідей у царині філософії лінгвістики. У.Якобсен/Uffe Jakobsen (університет Гренландії) заторкнув методологічне питання щодо співвідношення історії понять та такого найновішого напряму, як корпусна лінгвістика на прикладі практик використання концепту «Демократія». У доповіді С.Русінек/Sinai Rusinek (університет Єрусалима) йшлося про накопичення методологічного інструментарію для потреб історії понять з таких суміжних сфер, як соціологія знання, дискурс-аналіз, семантика, критицизм, Cognitive studies, структуралізм та корпусна лінгвістика. У виступі Я.Мар'янен/Jani Marjanen (університет Гельсінкі) йшлося про передісторію концептуальної історії у Фінляндії в 1960-ті рр.; Є. Смирнова (ЄУ Санкт-Петербурга) говорила про семантичну реконструкцію терміна «Досвід». У виступі С.Серебряного (РДГУ) Begriffsgeschichte проаналізоване з точки зору філолога; Б. Маслов

(університет Чикаго) зупинився на механізмах дослідження поняття «Чеснота» в історії російської мови; С.Козлов (РДГУ) розглянув ситуацію неможливості перекладу французького наукового дискурсу російською на прикладі поняття enjeu; В.Осін (Українська Академія митної служби, Дніпропетровськ) проаналізував чотири контексти поняття «політична наука».

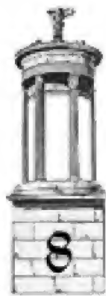
Останній день роботи 13-ої Міжнародної конференції з концептуальної історії розпочався пленарними доповідями І.Ерман/Irene Herrmann (університет Женеви), що була присвячена співставленню «магнетичних» концептів у Швейцарії та Росії та роздумами В. В.Штайнмеца/Willibald Steinmetz (університет Білефельда) щодо історії політичних і соціальних понять у «короткому двадцятому столітті» на прикладі Німеччини в порівняльній перспективі.

Робота конференції була продовжена у наступних компактних секціях: «Історія понять та історія емоцій», «Концепти в дискурсі», «Поняття Демократії у Північно-Західній Європі 20 століття», «Поняття цивілізації у Східній Європі», «Поняття та Метафори», «Європейські поняття планування».

За підсумками роботи конференції можна констатувати тенденцію поширення практик історії понять у сучасному середовищі гуманітаріїв. Щоправда, у центрі уваги, як і раніше, залишається переважно історія політичних і соціальних понять, як-то «держава», «суспільство», «демократія», «лібералізм», «парламентаризм». З новітніх трендів варто відмітити історію Метафор, історію Емоцій, корпусну лінгвістику, Cognitive studies, а також простір полідисциплінарних понять. Помітний інтерес до методологічних проблем концептуальної історії, її витоків, інтелектуального родоводу та взаємовпливів різних шкіл і національних традицій. На конференції були представлені провідні школи концептуальної історії, старіші – Begriffsgeschichte, англосаксонська, голландська; нові – фінська; історики понять Кореї, російська. Для російської школи історії понять характерно розширення предметного поля від традиційного дослідження політичних і соціальних понять до вивчення категорій моралі, економіки, історії. Як позитивний сигнал можна сприймати появу на мапі досліджень концептуальної історії й України, представники якої взяли участь у роботі 13-ої Міжнародної конференції з історії понять (В.Осін, І.Колесник). В українському інтелектуальному просторі інтерес до історії понять весь час збільшується і локалізується у царині вивчення саме

понять історії, рефлексивних та міждисциплінарних понять. У кінцевому розрахунку Конференція дає уявлення про історію понять як окрему галузь дослідження, провідні центри, напрями та тенденції її розвитку. Ця загальна сцена концептуальної історії може стати основою для визначення специфіки і перспектив розвитку історико-понятійних досліджень в Україні.

Ірина Колесник

РЕВ'Ю

Олена Богдашина, Андрій Острянко
Харків, Чернігів

Довідник зі спеціальних історичних дисциплін як дидактичний проект українських гуманітаріїв. (Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко [та ін.]. К.: Либідь, 2008. 520 с.)

Вихід у світ довідника-посібника зі спеціальних історичних дисциплін не буденна подія у вітчизняній історичній науці. Останнім часом побачили світ чимало підручників та навчальних посібників з окремих спеціальних історичних дисциплін та галузей історичної науки, втім під однією обкладинкою ці знання досі зібрані не були. Його появи наукова громадськість очікувала досить довго, і потреба у ньому перезріла. Цей фоліант, з одного боку, являє собою достатньо повний компендіум зі спеціальних галузей історичної науки та історичних дисциплін, а з іншого – концентрований зріз рівня сучасних уявлень про цей складний та, водночас, значущий сегмент історичної науки. Це видання відрізняється від підручників зі спеціальних історичних дисциплін[1], оскільки вміщує

[1] Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. Г.А. Леонтьевой. М., 2003; Белецкий С.В., Воронцова И.В., Дмитриева З.В. и др. Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие. / Сост. М. М. Кром. СПб., 2003; Мельцин М.О. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие. СПб., 2006; Абрамова Н.Г., Круглова Т.А. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М., 2008.

інформацію про більшу, ніж у підручниках, кількість спецдисциплін. Вдячний читач, студент та науковець, до яких апелюють упорядники, знайдуть у цій книзі достатньо цікавої та корисної інформації, а також приводів для того, аби замислитися над сучасними історіографічними реаліями.

Посібник підготовлений колективом професіоналів – академічних вчених, викладачів вищих навчальних закладів, працівників бібліотек, музеїв та архівів, які з позицій власного дослідницького досвіду представили в узагальненому вигляді свої здобутки. Переважна більшість авторів – провідні фахівці у своїх галузях на теренах України, авторитет яких здобутий наполегливою дослідницькою, викладацькою та громадською діяльністю, і визнаний у широких колах науковців. Рецензований довідник вкотре доводить необхідність колективних зусиль у справі реалізації подібних проектів, що є запорукою високої якості кінцевого продукту. Необхідно відзначити й роль керівника авторського колективу у чіткому дотриманні концепції підготовки посібника та застереженні авторського начала у підготовці окремих нарисів. На окреме схвалення заслуговує поліграфічне оформлення посібника, яке робить його зручним у користуванні.

Дидактична цінність посібника, у першу чергу, полягає у системному, чітко структурованому викладі відомостей про спеціальні історичні дисципліни та галузі наукових історичних знань. Логічною виглядає структура нарисів, де передусім зосереджено увагу на визначенні предмету кожної спецдисципліни, вказано на дискусійність та багатозначність підходів до його формулювання. Важливим для розуміння місця і ролі тієї чи іншої дисципліни є наявність у кожному нарисі історичної довідки про витоки спеціальних історичних знань та їх місію у процесі студіювання історії. Окремо наголошується на міждисциплінарних зв’язках, що дають змогу сформулювати уявлення про структуру історичної науки. До кожної статті дібрано перелік рекомендованої літератури, яка здатна розширити уявлення про дану галузь знань чи дисципліну – це є необхідним і важливим елементом довідника-посібника, який, згідно з жанровими особливостями, не може і не повинен охоплювати усієї сукупності відомостей з дисципліни. Натомість, вміщуючи базові відомості з кожної дисципліни, довідник-посібник повинен слугувати дороговказом для примноження знань. Водночас, пропоновані бібліографічні добірки засвідчують той факт, що деякі нариси є своєрідними проривами у осягненні сутності та основних завдань тієї чи іншої галузі.

Зважаючи на структуру посібника, яка розкладає спеціальні історичні дисципліни на окремі складові, цілісний образ цієї галузі знань сформульовано керівником авторського колективу І.Н.Войцехівською у передмові. Зокрема, справедливо зазначено, що спеціальні історичні дисципліни – це джерелознавчі галузі знань, що вивчають окремі типи (види) історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження[2]. Важливою позитивною ознакою цього підходу є виділення теоретичної складової. Ствердження джерелознавчого характеру спеціальних історичних дисциплін не змінює їхнього дисциплінарного статусу і не применшує їхньої ролі в системі історичних досліджень, а навпаки уточнює характер дослідницьких процедур, коло завдань, очікувані результати та місце в історичному пізнанні. Водночас, цей підхід є адекватною реакцією на ті методологічні зміни, які дозволяють з нових позицій оцінити інформаційні можливості специфічних за своєю природою комплексів джерел.

Спираючись на наведене визначення спеціальних історичних дисциплін, його структура представлена двома групами дисциплін. До першої віднесено дисципліни, що вивчають окремі типи (види) джерел, а до другої – дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами і вивчають окремі риси та особливості, притаманні джерелу незалежно від його видової належності[3]. Як вказує автор передмови, такий підхід є широко вживаним у сучасній історіографії і знаходить своє підтвердження дослідницьким досвідом. Аналізуючи під цим кутом зору довідник-посібник, знаходимо підтвердження цієї думки. Втім, не сповна відповідають означеним критеріям групування антропологія, історіографія, семіотика, ба навіть історичне джерелознавство за таких обставин потребує уточнення своєї дисциплінарної місії у бік конкретизації свого методологічного статусу по відношенню до спеціальних історичних дисциплін. Бракує у цьому переліку й методології історії, яка як спеціальна галузь наукових історичних знань не знайшла свого відображення у посібнику, проте однаково близька, як і джерелознавство, до усіх галузей історичної науки. Здебільшого методологічні властивості у роботі з джерелами виявляють герменевтика історична, історична географія, історична текстологія, історична хронологія, метрологія. Явний міждисциплінарний характер мають геортологія, документознавство, етикетознавство, генеалогія, ономастика тощо. Особливе місце посідають

[2] Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко [та ін.]. К., 2008. – С. 9.
[3] Там само.

пам'яткознавство, музеєзнавство, архівознавство, бібліографія, які, згідно зі своїми завданнями, знаходяться на вододілі між джерелознавчою теорією та практикою. Демографія, етнографія, етнологія вирішують цілком конкретні дослідницькі завдання, формують власну джерельну базу і забезпечують її опрацювання належним теоретичним підґрунтям. Це зайвий раз підтверджує, констатовану І.Н.Войцехівською, умовність групування спецдисциплін і, попри те, що зроблено[4], залишає відкритим питання про структуру спеціальних історичних дисциплін.

На нашу думку, було б доцільним, зважаючи на розширення предметного поля, яке обслуговують спеціальні історичні дисципліни, окрім пропонованих двох груп, виділити принаймні ще одну, яка має увібрати в себе ті галузі знань, які обґрунтовують методологічні основи пізнання джерел. Виділення такого блоку галузей, які здійснюють методологічне обслуговування спеціальних історичних дисциплін, виглядає доречним ще й через те, що вони не мають відношення до певного типу (виду) джерел, а також безпосередньо не пов'язані з методикою їх опрацювання. Натомість, їхні методологічні настанови присутні на кожному етапі роботи з джерелами, їхнє смислове поле пронизує теоретичною ниткою усі інші спецдисципліни, надаючи сенсу інформації джерел та її інтерпретації. Методологічно визначальні галузі знань – сполучний самодостатній елемент у структурі спецдисциплін.

Відкритим залишається питання про кількість спеціальних історичних дисциплін. Авторський колектив створив 62 нариси, які охоплюють, як зазначено у передмові, спеціальні галузі та основні дисципліни історичної науки[5]. Звичайно, динамічний розвиток історичної науки зумовив появу нових спецдисциплін, частина з яких знайшла своє відображення у довіднику-посібнику, зокрема, геортологія, етикетознавство, маргіналістика, просопографія тощо. Доречність виділення цих напрямків досліджень у окремі дисципліни визначить практика. Натомість, вже зараз дискусійним видається віднесення до спеціальної дисципліни діловодства, яке визначається як "вид практичної діяльності, що охоплює процеси документування службової інформації та організації роботи із службовими документами. У сполученні з архівною справою

[4] Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. К., 2001. Вип. 3. – С. 255-270; Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2004. – Вип. 11(1). – С. 37-52.

[5] Спеціальні історичні дисципліни: довідник… – С. 10.

діловодство вважається єдиною документно-інформаційною сферою"[6]. З визначення предмету діловодства не чітко уявляється його предмет як осередця дослідницьких зусиль. Більш доречно у цьому випадку говорити про діловодну документацію, яка входить до предметного поля документознавства, а не є частиною об'єкту окремої науки. Цілком правильно кінофотофоновідеодокументознавство визначено як аудіовізуальне документознавство[7].

Практично в усіх нарисах наголошується на складності формулювання предмету дисципліни чи спеціальної галузі історичних знань. Проявом цього є існування дуже близьких та споріднених за завданнями і предметом спецдисциплін, зокрема, біографістика та просопографія, завданням яких є дослідження біографії як життєпису людини у різних вимірах – індивідуальному і соціальному. Атрибутика, вексилологія, геральдика, емблематика та символіка вивчають різні символи, що мають обіг у різних сферах життєдіяльності людей і суспільства. Водночас, поява семіотики – генералізуючої концепції знаків і знакових систем – вимагає уточнення завдань кожної з названих дисциплін. Подібна ситуація має місце у співіснуванні герменевтики і текстології, а також історичної географії, історичної картографії та історичного топографії. У зв'язку з цим, постає питання про доцільність подальшого дроблення спецдисциплін. Новаторською і доволі серйозною виглядає аргументація на користь виділення бібліопегістики зі складу кодикології[8]. У статті, присвяченій національній бібліографії, спостерігається відхід від вузької трактовки поняття "україніка". До "української книги" віднесено твори за трьома ознаками: україномовні, незалежно від місця видання; видані різними мовами на території сучасної України; іншомовні твори про Україну та її народ, надруковані у всьому світі. Заслуговують схвальної оцінки спроби авторів вживати поряд з грецькомовними та латиномовними термінами їхні українські відповідники ("генеалогія"– "родознавство"[9], "геральдика" – "гербознавство"[10], "вексилологія" – "прапорознавство"[11]). Водночас, зовсім нелогічною, на нашу думку, після твердження про те, що "джерелознавство історії України виступає *як розділ загального історичного джерелознавства* (виділено нами – О.Б,

[6] Там само. – С. 192.
[7] Там само. – С. 201.
[8] Там само. – С. 80-81.
[9] Там само. – С. 123.
[10] Там само. – С. 146.
[11] Там само. – С. 114.

А.О.) і як компонент чи спеціальна галузь знань з української історії, яка вивчає відповідні джерела"[12], виглядає пропозиція про застосування терміна *"українське історичне джерелознавство"* (виділено нами – О.Б, А.О.), "під яким розуміють той розділ історичного джерелознавства, що його опрацювали українські джерелознавці і який безпосередньо стосується дослідження загальних проблем та джерел з історії України"[13].

У посібнику історичне краєзнавство називається "одним із напрямів загального краєзнавства і являє собою комплекс різних за своїм світоглядно-методичним підґрунтям наукових, навчально-виховних та культурно-просвітницьких ініціатив, спрямованих на вивчення, пізнання й популяризацію історичного минулого певної території"[14]. При цьому розділено науково-методичну та громадсько-патріотичну форми історичного краєзнавства. Крім того, слушно наголошено на важливості історичного краєзнавства, яке "розкриває свої потенції як *громадський рух* – особливий інструмент духовної консолідації локального співтовариства і один із засобів його ідентифікації"[15].

Натомість у довіднику-посібнику відсутні нариси про дисципліни, які вже здобули своє визнання, зокрема, неологію (неографію)[16], графологію[17] та філігранознавство[18]. Крім того, корисним здається внесення до складу довідника-посібника статей з історичної лінгвістики та історичної психології.

Найбільш дискусійним є виділення як спеціальної історичної дисципліни історичної фемінології - напряму історичного знання, предметом дослідження якого є жінки в історії, їхні функціональні ролі, місце у суспільному житті[19]. Подібне трактування історичної фемінології позбавляє цю дисципліну джерелознавчої складової. Якщо навіть прийняти таку точку зору, то наскільки доречним є віднесення лише фемінології до спецдисциплін, коли гендерна проблематика розглядається не лише з

---

[12] Там само. – С. 173.
[13] Там само.
[14] Там само. – С. 326.
[15] Там само. – С. 326-327.
[16] Попова Т.В. Русская неология и неография. Екатеринбург, 2005; Рейсер С.А. Русская палеография нового времени (Неография): Уч. пособие. М., 1982.
[17] Графология: характер по почерку: уч.-метод. пособие. СПб., 2006.
[18] Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков: В 3-х частях. Спб., 1899; Есипова В.А., Белов В.В. и др. Филигрань в эпоху современных технологий // Природа. – 1999. – № 12. – С. 12-16 та ін.
[19] Спеціальні історичні дисципліни: довідник… – С. 495.

позицій вивчення ”жіночої історії”, але й маскулінності, проблеми статі в цілому в історичному аспекті[20].

Чи варто виділяти геортологію, що вивчає свята як складову культури, або в принципі вивчати виключно свята, ігноруючи інші форми виявів традиційних форм поведінки, віддаючи решту ”на відкуп” етикетознавству, етнографії та ін. Надмірно звуженими виглядають можливості уніформології, яка має усі підстави досліджувати не лише військове обмундирування та спорядження, як це зазначено у статті, а й цивільний костюм та супутні йому атрибути[21].

Недостатньо аргументованим є виокремлення історичної, музичної та національної бібліографії. Аналіз предметів цих дисциплін не дає можливості напевно стверджувати про наявність в них істотних відмінностей, за винятком уточнення сегменту загальної бібліографії, що безпосередньо вивчається. Штучність такого поділу виявляє себе у поділі музичної літератури ”відповідно до класифікації музикознавства”[22], що аж ніяк не відповідає підходам до структурування літератури в рамках історичної науки.

Можливо, розмірковування над цими проблемами сприятиме впорядкуванню структури спеціальних галузей та дисциплін історичної науки шляхом спрощення або подальшого ускладнення. Зрештою, в такий спосіб стабілізуються й суто кількісні показники спецдисциплін, які від самого початку коливаються, й сягнули за різними обрахунками від 60 до 80 найменувань[23]. В умовах різкого збільшення кількості історичних дисциплін, зокрема й за рахунок активного виділення одних історичних дисциплін з інших, настав час для широкого обговорення питань дисциплінарного статусу окремих історичних наук. Потребу в цьому засвідчив і рецензований посібник.

[20] Бурдье П. Мужское господство / Пер. с фр. Марковой Ю.В. // Социальное пространство: поля и практики. М., СПб., 2005. – С. 286-364; Кон И.С. Маскулинность как история // Гендерные проблемы в общественных науках / Отв. ред. И.М. Семашко. М., 2001. – С. 9-38; Теория и история феминизма / Под ред. И.Жеребкиной. Х., 1996 та ін.

[21] Див.: Бойко В.М. Українські народні традиції в сучасному одязі. К., 1970; Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. К., 1996; Ніколаєва Т.О. Український костюм. Надія на ренесанс. К., 2005; Прилипко Я.П. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 5 та ін.

[22] Спеціальні історичні дисципліни: довідник… – С. 66-67.

[23] Історичне джерелознавство / Я.С.Калакура (кер. авт. кол.). К., 2002. – С. 60; Спеціальні історичні дисципліни: довідник… – С. 10; Абрамова Н.Г., Круглова Т.А. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М., 2008.– С. 3.

В цілому, довідник-посібник цілком відповідає вимогам навчальної програми зі спеціальних історичних дисциплін, за якою ведеться викладання у вищих навчальних закладах для студентів напрямку підготовки "Історія". Він дає можливість усвідомити, що спеціальні історичні дисципліни – складний комплекс наукових напрямків, що склався і продовжує динамічно розвиватись, обслуговуючи потреби джерелознавства та історичної науки в цілому. Попри те, що ці дисципліни розвивались нерівномірно, що визначило сучасний їхній стан і статус, вони об'єднуються навколо вивчення історичного минулого, в якому кожна зі спеціальних галузей та дисциплін формулює й опрацьовує власний предмет дослідження. Порушені у посібнику проблеми висвітлені у авторській інтерпретації, а висловлені з цього приводу думки – намагання привернути увагу до деяких важливих, насамперед, методологічних проблем, а також реалій розвитку вітчизняної історичної науки, які потребують подальшого осмислення. Вочевидь, використання даного посібника для підготовки істориків визначить його переваги і вкаже подальші шляхи його вдосконалення, адже оновлення навчально-методичного забезпечення підготовки фахових істориків повинно здійснюватись систематично і відображати стан вітчизняної історичної науки з її здобутками і прорахунками. Залишається сподіватись, що Міністерство освіти і науки України, яке рекомендувало його для використання як методичний посібник, докладе зусиль щодо забезпечення ним бібліотек усіх вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка істориків.

Дмитро Вирський
Київ

Історик VS джерела: між класичною історіографією та новими методологічними підходами (Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne/ praca zbiorowa pod redakcją Jolanty Kolbuszewskiej i Rafala Stobieckiego. Łódź: Ibidem, 2010. 225 s.)

Нова збірка статтей «*Історик щодо джерел*. Класична історіографія та нові методологічні пропозиції», за редакцією відомих польських історіографів Йоланти Колбушевської та Рафала Стобецького, об'єднана темою з розряду «вічних» – відносини між істориком і джерелом. У спільній передмові редактори відразу (за Р.Дж.Колінгвудом) нагадали про вічну дилему істориків – коли джерел мало, бажали б мати більше, коли багато – менше, бо мета їх – виразна оповідь.

Спеціалізація редакторів на проблематиці історіографії доби модерності позначилася на «рамках задуму», адже збірка торкається питань еволюції джерелознавства від XIX до XXI ст., причому і щодо проблем та явищ саме цього періоду (отже знавцям домодерну ця праця цікава хіба що «обріями» дослідницьких полів). Особливу увагу автори збірки приділяють «новим» типам джерел і способам їх переказу, породженим у відносно недавню епоху (зокрема і за сучасної доби комерціалізації-товаризації історії). Мова йде власне про джерела усні, медіа, інтернет, кіно, комп'ютерні ігри, комікси тощо. Редактори зауважують, що з часів XIX ст. до сьогодення простежуються поважні втрати у статусі архівних джерел (від практично монополії – до становища одного з елементів джерельної бази).

Редактори також акцентували на змінах у ставленні до джерел, в яких наразі все більше шукають не фактів (які були б однозначні), а інтерпретацій (які можуть бути різними). Вони також обґрунтували поділ

цілого підготовленого тому на дві частини – 1) «У колі теорії» і 2) «У колі практики історіописання».

Відкриває першу частину збірки стаття Йоланти Колбушевської (Лодзький ун-т) «*Проблема джерела в класичній історіографії XIX ст.*», що є ґрунтовним оглядом загальноєвропейської та власне польської традиції джерелознавства. Дослідниця доводить, що попри невисоку зацікавленість польських істориків теорією, серед них знаходилися вчені, які виходили за рамки, звичайні для класичної історіографії XIX ст. Особливе зацікавлення тут викликає доробок Тадеуша Корзона та Станіслава Смолки, інтуїції яких знайшли відбиток-резонанс в історіографії вже XX ст.

Розлогий текст (журнальний варіант книжкового розділу?) під назвою «*Історичне джерело як реалістичне алібі історика*» подав Войцех Вжосек (ун-т А.Міцкевича, Познань). Назва нав'язує до титулу розділу про роль базових інформацій та вихідних думок у конструюванні історичної нарації («Інформації базові як реалістичне алібі нарації») у класичній праці Єжі Топольського «Як пишеться і розуміється історія. Таємниці історичної нарації» (Варшава, 1996). Автор докладно аналізує тези Топольського та Марцелія Гандельсмана, а в заключних параграфах «Історичне джерело як вираз суму за минулим» та «Реалізм, який уявляють історики» формулює власні підходи до проблеми. У підсумку Вжосек зазначає:

«Нічого не є історичним джерелом *ex natura* […]. З власної історичної/культурної природи оті т.зв. джерела – це сліди, залишки по людях, культурні об'єкти. Є ними, між іншим, хроніки, літописи, історії, дипломатичні документи, приватні акти, інвентарі, літературні твори, твори мистецтва, житлові споруди, людські рештки, залишки по будь-якій активності людини. Чи стануть вони для нас провокацією для спонтанного досвіду минулого, а чи надихнуть на систематичну її обробку шляхом історіографічних операцій залишається питанням вибору дискурсу. То прийнятий нами дискурс вирішує, які елементи інтелектуальної спадщини послужать нам за утвердження в вірі, що маємо справу з дійсністю як такою, незважаючи на то, що її нема».

Наступна також вельми об'ємна стаття «*Історія психологічна і проблематика джерел*», за авторства Томаша Охіновського (ун-т Варшавський) та Томаша Павельця (ун-т Шльонський, Катовіци), присвячена специфічним стосункам з джерелами прихильників а) історії просякнутої психологією (себто традиційних для класичної історіографії зацікавлень особистими спонуками історичних героїв); б) психоісторії (=психоаналітичної психоісторії); в) історичної психології (різноманітним

пропозиціям для історії з боку академічної психології). Причому найрозробленішою наразі автори вважають саме другу ділянку – з неї вони і воліють почати, а все інше об'єднують під гаслом «Непсихоаналітичні альтернативи».

Невелика стаття Марека Возняка (ун-т М.Кюрі-Склодовської, Люблін) має назву «*Коли пам'ять стає історичним джерелом. Історики щодо усної традиції*». У ній автор розмірковує над питаннями співвідношення історії та пам'яті (опирається жорсткому протиставленню цих понять та, за П.Рікером, воліє бачити в історії власне «верифіковану пам'ять») та звертає увагу на різні аспекти «користі» від усних джерел (зайвий раз закликаючи не забувати про них заради лише джерел письмових).

Пйотр Вітек (ун-т М.Кюрі-Склодовської, Люблін) свою статтю «*"Розбиті дзеркала історії. Розмиті сліди історії". Методологічні проблеми аудивізуальної концепції історичного джерела*» також присвятив не класичній (продукованій усно та письмово), а новітній групі джерел – що передають безпосередньо «звук» і «зображення» минулого (причому мова не про ноти чи малюнки/фотографії, але про передачу рухомих образів – кіно, телебачення і т.д.). Автор провіщує надходження, слідом за технологізацією культури, *техно-історії* з істориками-медіазнавцями.

Мацей Бугаєвський (ун-т А.Міцкевича, Познань) у невеличкій статті «*Свідоцтво історіографії*» звертається до аналізу метафор сприйняття минулого – «*борг* перед минулим», «*спадщина* минулого». Автор згадує про образ Мішеля де Серто історіографії як домовини-саркофагу минулого, нагадує про неуникне суб'єктивне акцентування (а отже і деформацію) істориком конструйованої ним картини минулого, її фокусуванні на трагічному (що дарує катарсис власне досвіду), а також на проявах історіографії як заміни/корегування реального досвіду минулого задля потреб досвіду сучасного.

Остання стаття «теоретичного» блоку збірки зветься «*Перспективи історичних досліджень в Польщі щодо змін у сучасній гуманістиці*». Її авторкою є Ева Доманьська (ун-т А.Міцкевича, Познань). Текст є «першим начерком» для майбутнього монографічного опрацювання. Авторку хвилюють питання – чи не втрачає/втратить історія своїх позицій у дискурсі «гуманістичного авангарду» (постколоніалізм, дослідження меншин, навколишнього середовища, міст, тварин, речей і т.д.) і що треба робити, аби вона не перетворилася на суто допоміжну дисципліну «успішніших» гуманітарних наук. Зарадити тут може постійне оновлення тематики історичних досліджень та увага до творення «практичної методології»,

адже теорія «мусить функціонувати» та постачати готові для вжитку аналітичні та інтерпретаційні інструменти. Схема дослідницької поведінки, за Доманьською, має такий вигляд:

формулювання дослідницької проблеми, вибір випадку, який буде підданий докладному опису і аналізу за допомогою обраних дослідницьких методик та інтерпретаційних стратегій. З опису і аналізів будуть виведені ключові поняття для даного випадку, далі проводяться порівняльні дослідження з іншим вибраним випадком і як інтерпретація результатів цих порівнянь представляється теорія малого радіусу дії разом з дефініцією понять. Гуманістиці (історії) потрібна *нині* нова метамова, яка не може бути створена без рефлексій як на тему реабілітації понять, що існували в традиції, так і щодо вміння генерування нових понять. Тому таки творення – на підставі досліджень певних випадків – нових понять уважаю за особливо важливу наразі мету дослідження минулого. Згадаймо ж бо банальну по суті заувагу, що нові поняття і теорії є потрібні, коли емпірія (явища, які виступають у оточуючій нас дійсності) виходить поза можливості існуючих понять і теорій. Відтак гадаю, що у нинішній ситуації це власне порівняльна перспектива з одного боку та творення нових понять – з іншого, можуть вивести теорію історії з застою (від якого потерпає, зрештою, більшість теорій гуманітарних дисциплін). У сприянні такому підходу йдеться про поновне наведення мосту між теорією (історії) і дослідницькою практикою. Такий підхід пропонує спосіб дослідницької поведінки, який можна окреслити як вертикально-горизонтальний, тобто такий, що поєднує ерудиційне, розлоге знання, потрібне для дослідження порівнянь (горизонталь), з глибиною досліджень випадків (вертикаль). Через порівняльні перспективи такий підхід захищає дослідження випадків від закидів щодо редукціонізму, у свою чергу глибокий аналіз *case studies* захищає порівняльні перспективи від закидів щодо безпідставної генералізації і поверховості.

Другий «практично-прикладний» блок збірки має порівняно менший інтерес для українського читача, отже наведемо тут самі лише титули вміщених у ньому статей: Анджей Вєжбіцький (Польська Академія Наук, Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля) «*А коли джерел забракне? Сторінки з історії історіографії ПНР*»; Божена Плонка-Сирока (ун-т Вроцлавський та Академія Медична у Вроцлаві) «*Джерела в дослідженнях з історії медицини*»; Анджей Пачковський (Ін-т Студій Політичних ПАН, а також Collegium Civitas) «*Про особливості досліджень з новітньої історії*»; Лідія Міхалська-Браха (Гуманітарно-природничій ун-т ім. Я.Кохановського

в Кельцах) «*Історик щодо пам'яток минулого – в контексті досліджень з Січневого повстання*»; Марцін Кула (Варшавський ун-т, а також Академія Леона Козмінського) «*Найщиріше з щирих? Рефлексії про джерельну цінність текстів приватних (на прикладі власних листів про власну школу)*»; Анна Зєнбіньська-Вітек (ун-т М.Склодовської-Кюрі в Любліні) «*Між текстом і спектаклем, або історія в музеях*»; Кшиштоф Заморський (Краків) «*Питання семантики кількості в історичних дослідженнях. Приклад демографічно-історичних аналізів*».

Олена Боряк
Київ

Бруд і сморід: нові студії з культурної антропології у Гданському університеті (Studia Historica Gedanensia / Instytut Historii. Wydział Historyczny Uniwersytetu Gdanskiego. Komitet Redakcyjny: Grzegorz Berendt, Beata Mozejko, Tadeusz Stegner. T. I: Brud i Smród. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2010. 252 s.).

Дане видання є першим в Історичній серії, започаткованій Інститутом історії Ґданського університету. Назва збірника промовиста – темою першого числа збірника редакційною колегією було обрано широке поняття БРУДУ і СМОРІДУ, що засвідчує бажання істориків вийти за межі своєї науки і вийти на рівень міждисциплінарних досліджень. Варто сказати, постановка питання не є новою для історичних галузей знань, насамперед для наук культурно-антропологічного профілю, до яких ми зараховуємо етнологію. Принагідно згадаю лише про працю відомого фахівця у галузі фольклористики, американської дослідниці Марі Дуглас, яка розглядала тіло як об'єкт ритуального забруднення і, відповідно, очищення[1]. Ця традиція має давню історію[2].

На пострадянському просторі ця тематика потрапила в поле зору етнологів. Дослідники на загальнослов'янському матеріалі звертаються

[1] Douglas M. Purity and danger: an analysis of the concepts of pollution and taboo. London: Routledge and Kegan Paul, 1966. Переклад російською: Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу / пер. с англ. Р. Г. Громова; С. П. Баньковская (вступ. ст., коммент.). М., 2000. – 286 с. (Малая серия "CONDITIO HUMANA" в серии "Публикации Центра Фундаментальной Социологии").
[2] Див., напр.: Беньковский Ив. Народный взгляд на «нечистую» женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128-131.

до питання антропології жіночого тіла та окремо аналізують «нечистість» жінки, зокрема, під час місячних, а також пологів (родильна кров, плацента)[3].

В Україні ця тематика також представлена[4], окремо розглядається «бруд» жінок в контексті родильної обрядовості[5]. Тому поява збірника польських колег, присвяченого темі бруду (й, відповідно, очищення) в історичному дискурсі є надзвичайно цікавою та актуальною. Публікації тому згруповано у чотирьох розділах: *"Статті", "Джерела і матеріали", "Рецензії і дискусії", "Наукова хроніка"*.

Нижче подається короткий огляд змісту першого тому нової видавничої серії.

Люсина Костуш. Сморід на еллінському полі битви. Давньогрецькі автори про проблему.

Вже у першій статті Люсина Костуш звертається до праць давньогрецьких авторів як чи не до найданіших джерел зазначеної тематики. Автор звернула увагу на відсутність в описах численних батальних сцен, кривавої бійні, військових таборів тощо, мотиву бруду та сморіду. Самі описи позбавлені натуральності, це швидше драматичні вистави, в яких військові баталії не позбавлені чудесних характеристик, адже військовим подіям патронують самі боги, які, в свою чергу, випромінюють лише божествені аромати. Власне йдеться про концепцію «привабливої смерті», яка асоціювалася зі світлом, блиском, перемогою. Грецькі автори умисно уникали згадки про сморід, оскільки він викликав асоціацію з брудом, темрявою. Відтак відтворювалася картина ідеальної бійні, зображеної в дусі «агону», але природа її була особливою, адже завдяки описам вона виблискувала яскравими барвами божественності, а її природня потвор-

[3] Див., напр.: Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции. М., 2001. – 334 с.; Агапкина Т.А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. А. Топорков. М., 1996. – С.103-150; Листова Т.А. «Нечистота» женщины (родильная и месячная) в обычаях и представлениях русского народа // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. А.Л. Топорков. М., 1996. – С.151-174.

[4] Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. К., 2010. Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – С. 5-19.

[5] Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К., 2009. – 339 с.

ність (безпосередньо через потворний запах) маскувалася.

Вероніка Конкол. Бруд і сморід у світлі польських середньовічних агіографічних джерел – до аналізу проблематики.

Мотив бруду і сморіду розглядається в історичному контексті, а саме – на основі компаративного аналізу давніх апокрифів та історичних хронік. Авторка дійшла висновку, що в давнину ставлення до бруду було неоднозначним. Так, уже фіксуються численні випадки того, що люди з відразою ставилися до «нечистості». Проте існував прошарок людей, переважно ті, хто «приписувався» до стану «святих» (насамперед, із королівських династій, зокрема принцеси Ядвіга, Анна), які не страшилися ані запаху гнилі, ані самого бруду. Це слугувало доказом їхньої смиренності, а також сили духу, адже було одним із способів випробування свого тіла. Відтак демонструвалася їхня святість, «окремішність», а отже – здатності протистояти натовпу. До статті додається список лексем, якими у середньовічних джерелах передавалися поняття бруду та сморіду.

Рафаль Кубіцкі. Проблема утримання середньовічних міст у чистоті – функції та значення публічної лазні (на прикладі Ельблонґу).

На основі середньовічних джерел, а також даних археології автор встановив, що публічна лазня в містечку Ельблонґу згадується 1297 р.; 1385 р. у старій частині міста їх було вже дві. На той час функції лазні не зводилися до забезпечення суто гігієнічних потреб населення міста. Між тим вони виконували також і роль соціальної інституції, відомої під назвою *Seelbäder*, а отже, подібно до площі ринок та постоялих дворів, слугували місцем зібрання громади. Більше того, як свідчать тестаменти, деякі з громадян заради спасіння своїх душ заповідали лазням певні грошові суми, з метою уможливити відвідання лазні бідними. Це вказує на те, що загалом ці установи не були доступними для всіх прошарків населення, і зокрема ця обставина могла обумовлювати високий ступінь смертності серед найбіднішої частини. Автор наводить документальні свідчення того, що церква, засуджуючи деяких громадян за аморальність поведінки при відвіданні лазні, проповідувала корисність процедур, особливо для тих, хто був за межею бідності й позбавлений елементарних санітарних умов життєдіяльності.

Габріела Маєвська. Чистота та бруд у житті шведських селян та робітників у XVIII та XIX ст.

Автор наводить документальні свідчення того, що впродовж XVIII і XIX ст. санітарні умови життя шведських селян, а згодом і робітників відзначалися надзвичайно низькими стандартами. Як правило, родина мешкала в одній кімнаті, що одночасно слугувала і кухнею, їдальнею, місцем виконання дрібних домашніх робіт, а також спання. Наприкінці XVIII ст., а подеколи ще на межі XIX та XX ст. фіксувалися свідчення непоодиноких випадків, коли селяни ночували разом із домашньою худобою в стайні або хліві. Оселі прибиралися несистематично, традиційно – двічі на рік (на Різдво та Іванов день, – останній припадав на 24 червня). Люди милися оказіонально, зазвичай раз на тиждень, в суботу або неділю, і то переважно відкриті частини тіла – обличчя, руки, шию та вуха. Одяг міняли раз на тиждень. Ванну приймали дуже рідко, наприклад, перед великими святами. Такі ж санітарні умови спостерігалися серед робітників – їх оселі були темними, брудними, вологими й холодними, без необхідного гігієнічного обладнання. Ситуація почала поступово змінюватися на краще у другій половині XIX ст. Це сталося завдяки запровадженню земельної реформи, початку промислового розвитку. Наприкінці XIX ст. стало можливим всупереч існуючій традиції вимагати від селян та робітників будувати окремі квартири із спальнею, кімнатою для гігієни.

Аркадіуш Яніцкі. Бруд і злиденність серед латвійських селян: до вивчення матеріального стану селянства в XIX – на початку XX ст. у прибалтійських губерніях (на матеріалх Курляндської губернії).

Та сама тенденція до поліпшення санітарного стану сільських будинків в Латвії (передусім у Курляндській губернії) наприкінці XIX – на початку XX ст. простежується в статті Аркадіуша Яніцкого.

Міхал Мариняк. Брудне тіло і душа. Образ «чорної» людини на «чорному» континенті на сторінках польської преси (1911–1914).

Автор обрав об’єктом вивчення образ «чужого», а саме – «чорну» людину з Африканського континенту – таким, яким він склався в публікаціях місцевих кореспондентів на сторінках польської преси за короткий період початку XX ст. (1911–1914). Аналіз періодики засвідчив, що в умовах, коли про африканський континент пересічному громадянину було мало що відомо, образ вихідця з нього було легко змалювати саме через поняття «бруду», відповідно, заторкнувши питання гігієни «чорної» людини. Тому на сторінках газет містилося доволі тематичної інформації

про повсякденне життя населення континенту, зокрема щодо одягу, житла, їжі, а також звичаїв та обрядів (зокрема поховальних). Проте окреме місце було відведене розгляду питань стосовно персональної гігієни африканців. Автор констатує, що стереотип «чужого», який склався в польському суспільстві зокрема завдяки і таким публікаціям, певною мірою зберігся дотепер.

Марцін Шерле. Між черевним тіфом та трипером – проблема гігієни у міжвоєнній Ґдині.

Зміни, які відбувалися у життєдіяльності міст і містечок на початку ХХ ст. розглянуто автором на прикладі молодого польського міста Ґдиня. Імпульсом для його бурхливого економічного, адміністративного та політичного розвитку стало рішення 1923 р. про будівництво тут, на місці маленького рибацького поселення, нового морського порту. Проте ця обставина мала й негативні наслідки – йдеться про різке зростання кількості безробітних і безхатченків, і як наслідок – погіршення санітарно-гігієнічних умов проживання в місті. Будівництво порту – своєрідного «вікна у світ» означало пожвавлення зв'язків з іншими країнами, активний притік емігрантів. Відтак у місті почала стихійно формуватися специфічна інфраструктура, насамперед, – цілі квартали примітивних будинків, без будь-якого опалення, електрифікації, а також водного постачання. Серед повсякденних проблем – бороться із зростанням кількості бездомних тварин, примітивні способи транспортування продуктів харчування, незаконна торгівля, зростання забрудненності оточуючого середовища і перенасення окраїн. Внаслідок цього в місті почали швидко поширюватися різного роду інфекційні захворювання. Автор розкриває комплекс дій, зокрема пов'язаних із розвитком муніципальних структур Польщі у міжвоєнний період з метою покращення ситуації у польській «Рів'єрі».

Ґжегож Лабуда. Боротьба за план – боротьба за чистоту. Проблема бруду на залізниці під час Шестирічного плану в світлі публікацій газети «Dziennik Bałtycki».

Автор статті звернувся ще до однієї сторінки, яка засвідчила наслідки промислового розвитку Польщі, а саме – запровадження у 1950–1955 роках електропотягів, які почали курсувати між Ґданьськом і Гдинею. Ця подія широко висвітлювалася на сторінках місцевої преси, насамперед – «Балтійської газети». Серед інших питань, які жваво обговорювалися на її шпальтах як пасажирами, так і робітниками залізниці, була проблема чистоти на залізничних станціях. Дописувачі зображували у

своїх кореспонденціях жахливий стан справ – гори невивезеного сміття, сезонну багнюку на дорогах, поламані туалети, залізничні вагони, які кишіли клопами, безлюдні привокзальні бари і кафе. У публікаціях, що розглядаються, лише висловлювалася надія на покращення справ у майбутнґому.

Пьотр Перковскі. Брудна «меліна» та соціальне життя у ПНР.

Автор звертається до поняття «меліна» – узагальненого терміну, яким у міжвоєнний період називали схованки у містах і передмістях (підвалах, покинутих будинках, на руїнах тощо), що використовувалися під постійне помешкання особами із девіантною поведінкою, насамперед крадіями. Під час Другої світової війни «меліною» називали місця (в містах і селах), де переховувалися від нацистів польські партизани (комуністи і не-комуністи) в пошуках їжі та іншої допомоги від місцевого населення. У повоєнний період (40–50-ті роки) цей термін трансформувався: ним уже позначали схованку для учасників антикомуністичного руху, яких зазвичай називали «звичайним криміналітетом». Згодом він втратив політичне забарвлення, і «меліною» почали називати місця, де збиралася молодь, люди без визначенного місця проживання і батьків, яких узагальнено називали «хуліганами». З часом, по мірі формування молодіжних субкультур, ці місця зайняли «хіппі». Під час і після так званої «польської відлиги» (1956–1957) польська преса називала «меліни» як простір, де незаконно розповсюджується горілка. На прикладі «меліни» автор показує, наскільки різниться оцінка таких місць в залежності від соціального устрою. За комуністичного режиму у ПНР подібні місця, які є традиційними для багатьох європейських міст, характеризувалися виключно як доказ моральної деградації, фізичного та морального бруду молоді.

Влодзімєж Кароль Пессел. Народження сучасної суспільної гігієни у світлі культурних студій.

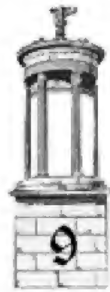
Автор розглядає зв'язок між походженням поняття «нечистості» та розвитком міст як соціального феномену. Він також звертається до культурних та онтологічних аспектів походження сучасної гігієни, особливу увагу звертаючи на існування відмінності між історією розвитку міської інфраструктури та еволюцією людських знань. Окремо зупиняється на понятті «сморід» як засобі ідентифікації бруду у громадських місцях, на тенденціях контролю посадовими особами за гігієною, зауважуючи, що сучасні зміни в санітарній культурі є передумовами для подальшого

виживання міст та збереження їх культури.

У розділі *“Джерела і матеріали”* **Івона Яніцка** публікує протокол засідання Віленської губернської санітарно-виконавчої комісії від 21 серпня 1892 р. з фондів Литовського державного історичного архіву (мовою оригіналу та в перекладі польською).

Розділ *“Рецензії та дискусії”* містить шість критичних оглядів дотичних полоністичних студій.

У *“Науковій хроніці”* **Томаш Мацьковскі** подав основні результати наукової діяльності Інституту історії Гданського університету за 2008–2010 рр.

АГОН

Владислав Грибовський
Дніпропетровськ

Хитрість географічного розуму

Якось я був заскочений зауваженням редактора одного російського збірника на подану мною статтю з дуже дрібної теми щодо Південної України кінця XVIII ст. Він писав близько до того: "В досліджуваний Вами період не існувало Південної України; Ви проектуєте в минуле сьогодення Вашої країни, котра в зазначений у Вашій статті час існувала в інших територіальних межах". І є чималеньке питання, чи існувала взагалі як країна чи якась інша стала структура, пов'язана певною традицією з сучасною Україною, – іронізуючи, додав я подумки, доводячи міркування опонента до не зовсім оригінального закінчення.

Звісно, викладена у зауваженні думка не нова, хоч і не позбавлена підстав для обговорення. Як не позбавлене підстав провокативне запитання Емануеля Валерстайна: "Чи існує Індія?", що відкрило велику дискусію. Тільки мені здавалося, що навряд чи оце обговорення доречне, коли йдеться про використання у поміщицьких господарствах Півден-ної України ногайців, взятих у полон під час штурму Анапи 1791 року. Будучи представником наукового середовища, в якому поняття "Південна Україна" вже давно устійнилося, я вважав його "технічним", тобто таким, що служить *простим означенням* території, котре "в інтересах дослідження" не вимагає надмірної деталізації. Це так само, як ідучи в ліс по гриби, я цікавлюся саме грибами, а не "гілками", за якими "лісу не видно", не

умовністю дефініції того, що зветься лісом, з усією складністю й розмаїттям його геобіоценозів, а відтак і таксонімічною нескінченністю, котра має їх означувати. То ж цілком достатньо назвати ліс лісом, коли тривіальне заняття не потребує на́дміру дистинкцій. Це "просте означення" саме по собі не заперечує пізнавальної цінності рефлексії з приводу нескінченності "лісу" чи "існування Індії", тільки передбачає для того зовсім інші потреби та ситуації.

Звинувачення у педантизмі запалило мого російського колегу, котрий став знаходити все нові теоретичні горизонти у моїй свідомо позбавленій узагальнень, суто емпіричній статті (як не як ішлося про першу публікацію в малознайомому науковому середовищі). Викриття "позитивізму", "прімордіалізму", "нацнаративу" тощо збудило в мене бажання спрямувати шановного пана редактора якнайдалі в нескінченість індійських хащів. Утім, чуття такту, виявлене з обох сторін, переважило бажання припинити спілкування; стаття була надрукована, "Південна Україна" повернулася до заголовку[1]. І я вдячний російському колезі, котрий у такий спосіб просигналізував мені, що поняття, які вважаються "нейтральними" в одному науковому середовищі, зовсім не здаються такими в іншому. Однак, чи тільки в тому проблема, що один і той же текст по-різному прочитується в різних культурних контекстах? Тексти не тільки читаються по-різному, але й неоднаково впливають на гетерогенні контексти. І хоч спілкування з російським колегою продовжилося і навіть переросло у написання спільних праць, проте виявилося, що "Орієнталізм" Едварда В. Саїда і "Винайдення Східної Європи" Ларі Вульфа ми все ж вичитали і використовуємо по-різному. І ця різність тягнула кожного до свого, не тільки наукового, середовища.

Постколоніальна теорія відкрила можливість дослідження того, що вважалося самоочевидним і нейтральним щодо відносин панування-підпорядкування. Позірна самоочевидність Сходу і Заходу розсипалася після саїдівського визначення "орієнталізму", як "корпусу теорій та практик", "знакової системи, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом" і не є "правдивим дискурсом про Схід"[2]. Деколонізація спричинилася до "масштабного інтелектуального, морального і образного перегляду й деконструкції західної репрезентації незахідного

[1] Грибовский В. В. «Анапские ногайцы» в помещичьем хозяйстве Южной Украины в конце XVIII – начале XIX в. // Фелицынские чтения (IX). Материалы региональной научно-практической конференции. Краснодар, 2007. – С. 12–18.

[2] Саїд Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. К., 2001. – С. 17.

світу".[3] Здійснюючи такий перегляд, Е. В. Саїд простежив зв'язок між західноєвропейською культурою та імперіалізмом, виявивши, що перша була легітимізатором колоніальної експансії другого. Оприявнені у високохудожніх текстах погляди західних авторів "не просто легітимізують «наш світ». Вони прагнуть знецінити інші світи, а також не перешкоджають, не забороняють і не опираються напрочуд потворним імперіялістичним практикам".[4] Ларі Вульф простежив у літературі західноєвропейського Просвітництва орієнталістське знецінення ще одного "іншого світу" – Східної Європи. Воно, будучи спонукою "цивілізації" до панування над "варварами", досягалося через винайдення і трансляцію óбразу регіону, атрибутованого як напів-Європа, що має своєю другою половиною Азію, з її "варварством" та "деспотизмом". Це "винайдення" визначено Вульфом як розумовий конструкт, "проект філософсько-географічного синтезу", здійснений інтелектуалами доби Просвітництва.[5] Вульфова деконструкція просвітницького наративу увиразнила відсутність тотожності між уявленням і уявлюваним, географічним знанням і його предметом: "Винайдення ідеї Східної Европи нерозривно перепліталося з розвитком дискурсу орієнталізму, позаяк у той час як філософська географія постійно вилучала Східну Европу з Европи, імпліцитно відсовуючи її до Азії, наукова картографія суперечила таким химерним конструкціям".[6]

Спостереження над складним мереживом зв'язків між уявленням і уявлюваним відкривало нові, неосвоєні деконструкціями простори. Розгляд націй як уявлених спільнот (за Бенедиктом Андерсоном), географії як тексту, в якому той чи інший локус уявляється так само, як і нації (передусім як "національна територія", що конструюються як проект певної спільноти задля ідентифікуючої маніфестації себе та дистинктуючої репрезентації інших) можна вважати за результат поєднання постструктуралістских дослідницьких технік з постколоніальною теорією. Відтак, географія постала як текст, наповнений образами свого об'єкту, а не дескрипція земної поверхні, що даремно претендує на наукову точність. Уявна географія (mental mapping), тяжіючи до того, щоб стати синтетичним напрямком посткласичної науки, власне цей текст, а не об'єктність, з приводу якої сам текст писався, визначає за предмет свого розгляду. Або, за визначенням російського історика Олексія Міллера,

[3] Саїд Едвард. Культура й імперіялізм. К., 2007. – С. 23.
[4] Там само. – С. 137.
[5] Вульф Ларі. Винайдення Східної Европи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Біленький та Т. Цимбал. К., 2009. – С. 495.
[6] Там само. – С. 31

уявна географія (“воображаемая география”) є суб’єктивним внутрішнім уявленням людини про частину оточуючого простору; її предметом є дискурсивні практики щодо формування різноманітних схем географічного простору і надання його частинам певних характеристик.[7]

Вказане є наче іншим виміром географії, нескінченно далеким від визначення картографії як науки, що, будучи “дитям астрономії і математики”[8], прагнуло їхньої точності й мірою свого зростання рухалося від уявлення (з його випадковою точністю) до знання (основаного на науковій, доступній для перевірки точності). З ентузіазмом описуючи історію цього руху, Ллойд Арнольд Браун вважав, що на заваді йому можуть стояти або опір забобон, або страх з приводу завоювання: “Карти – синонім стратегії, а стратегія виграє війни... Поки не настане такий час, коли людина зможе без обмежень і страху підійти з моря до сусідського берега.., в картографії завжди будуть зв’язані руки”.[9] Проте і цей уповні модерний автор помітив, як до наукової точності крадькома входить людське упередження. Видавець карт, приміром, “завжди міг віддячити якого-небудь герцога за щедрість – він міг присвятити карту або атлас його превелебності, зобразити на ній його герб або, можливо, мініатюрні контури його володінь”.[10] Тож “кожна стара карта, – стверджує Л.А. Браун, – сама по собі історія; часто вона включає в себе … трохи фольклору і філософії, трохи мистецтва, хорошого і поганого, і трішечки наукових фактів”.[11] Після Ларі Вульфа зазначене можна сміливо адресувати не тільки старим, але й новим картам, обриси яких хоч і наближаються до точності супутникових знімків, проте все ще розфарбовуються за смаком замовника, маркуючи простір “наший” і “не наший”.

Аналіз створеного наукою міфу, розгляд географії як тексту, а географічних понять як конструктів, що його наповнюють і, всупереч потугам сцієнтизації, вбирають в себе позанаукові óбрази, здається сприяє виробленню краще заточених інструментів, придатних до більш тонкої аналітики, порівняно із засобами класичної науки, котра не вловлювала собою створену міфологію. Проте спостереження за використанням посткласичного інструментарію час від часу знаходить підстави

---

[7] Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2008. – С. 16–17.

[8] Браун Ллойд Арнольд. История географических карт / Пер. с англ. Н.И. Лисовой. М., 2006. – С.322.

[9] Там же. – С.478.

[10] Там же. – С.266–267.

[11] Там же. – С.21.

сумніватися в його стерильності. Передусім – від ледь помітного ідеологічного "бруду", який – попри вправне маніпулювання інструментом – спричиняє "інфікування" аналізованого. У нашому випадку – і уявлень (з їхньою історичною "пропискою"), і уявлюваного географічного простору (що пошрамовується володільницькими межами). Тотальне зведення фактів до конструктів (образів і уявлень) та їхня суцільна деконструкція позбавляє дослідження надійного підмурку об'єктивності, себто того, що перебуває поза суб'єктом і з приводу чого здійснюється пізнавальна дія суб'єкту, внаслідок якої "відкривається" та чи інша частина об'єкту. Якщо останнє трактується як фікція сцієнтизму, то що ж оте потрактування пропонує натомість? Можна підозрювати, що довільну гру уявлень дослідника з приводу історичних уявлень. Коли ж далі посилювати підозрілість, виявиться, що ця гра не є довільною, оскільки гравці зазвичай грають за правилами, прийнятими в їхньому середовищі, тобто перебувають у певному культурному контексті, що пропонує сталий набір можливостей для різних варіацій. "Я не вірю в те, що ідеологія, економічна історія чи належність до певного класу автоматично визначають творчість письменника, – писав Е.В. Саїд, – але припускаю, що він глибоко занурений в історію свого суспільства, формуючи її та будучи в різних пропорціях сформованим нею і своїм соціяльним досвідом".[12]

Цей нарис зосереджений на міркуванні з приводу можливості перетворення *дослідження*, що оперує інструментарієм постклясичної історії та географії, на *публіцистику*, котра апологізує і легітимізує інтереси своєї спільноти з приводу тієї чи іншої території. Йдеться про ситуацію, подібну тому, що Іммануїл Кант описав як "хитрість розуму": він "змінює лише свій одяг і голос", аби виглядати як емпіричний досвід, підміняючи космологічний доказ буття Бога онтологічним.[13] Тобто пристрасна публіцистика вбирається в одежину безсторонньої науки і намагається говорити її голосом. Звісно, аби приховати пристрасть, приспати пильність критиків і краще впоратися з власним завданням. Зазначене міркування основане на розгляді, можливо, довільної[14] вибірки текстів сучасних російських істориків і географів, котрі вдаються до постструктуралістської деконструкції уявної географії України, декларуючи при цьому свою дослідницьку позицію писати про Російську імперію та СРСР як про "завершене минуле".

[12] Саїд Едвард. Культура й імперіялізм. – С. 25–26.
[13] Кант Иммануил. Критика чистого разума. Симферополь, 1998. – С.328.
[14] Хоч ця довільність, звісно, обумовлена культурним контекстом автора.

Один з найбільш помітних російських істориків, Олексій Міллєр твердить, що "історію Російської імперії можна (і треба) писати як історію "завершеного минулого", себто будучи вільним від "завдання легітимувати цю давно зниклу імперію".[15] Він застерігає дослідників від інструменталістського зловживання своєю наукою, щоби "не зірватися в есенціалізм, аби черга денна ідеологічних течій, що вивчаються, не перетворилася на власну чергу денну дослідника".[16] Під "ідеологічними течіями" він має на увазі націоналізм і регіоналізм. Звісно, є самоочевидною констатація того, що інтелектуали-націоналісти, вважаючи націю і національну територію давніми й незмінними субстанціями, з'єднаними містичним зв'язком (як етнос і ландшафт у Л.М. Гумільова), використовують цю тезу задля легітимізації суверенітету своєї щойно унезалежненої нації. Зрозуміло, що подібне полемічне завзяття здійснює підміну реальності уявленням й антиісторичне проектування нації у донаціональну добу. Регіоналізм, поданий як "містечковий націоналізм", може створювати подібні ретроспекції, інспіровані егоїстичною автаркією регіональних еліт, котрі уявляють межі та соцієтнічний контент сучасних регіонів як раз і назавжди визначені.[17]

О.°Міллер хоч і не надто оригінальний, проте безумовно правий у тому, що політична інспірація дослідника шкодить його роботі. Проте чому ж він закликає "з крайньою настороженістю" ставитися тільки до націоналізму та регіоналізму, не додаючи до свого переліку зацікавлених сторін "боїв за історію", – неповного, з огляду на досліджувану ним тему, – імперіалізм, конкретніше – російський імперіалізм? Адже цей останній, заснований на крайньому централізмі, вороже налаштований як до націоналізму, так і регіоналізму. Тобто перший і другий підпадають під прискіпливу деконструкцію, в той час як третій отримує неоприявнений імунітет. Що це, як не перетворення "черги денної ідеологічних течій, що вивчаються, на власну чергу денну дослідника"? Власне вона й вислизає від саморефлексії автора, всупереч ним же коректно сформульованому методологічному питанню про можливість " повернутися до історії імперій

[15] Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.29.

[16] Там же. – С.26.

[17] "Без боязні помилитися можна припустити, що і регіональні дослідження в Росії будуть нерідко політично мотивованими. І мова йде не тільки про регіони з етнічною специфікою, але переважно і виключно про власне російські губернії, де історія буде застосовуватися для обґрунтування позицій в територіальних суперечках або при обговоренні перспектив укрупнення адміністративних одиниць", – пише О.І. Міллер (Миллер А.И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности // Исторические записки. М., 2002. Вып.5. – С.332).

не як імперського наративу, що обслуговує якісь актуальні політичні інтереси, а як до історії завершеного минулого.., [здійснити] роботу над новою історією імперії".[18]

Подану Олексієм Міллером критику регіоналізму та інспірованих ним ретроспекцій (котрі некоректно названі "регіональним підходом") поділяє й інший цікавий російський історик – Дмитро Сень[19]. Донське і кубанське порубіжжя другої половини XVII – початку XVIII°ст. він розглядає не тільки як фронтирне перехрестя, але й як регіон. Останній виокремлюється на тій підставі, що властиві йому протягом тривалого історичного проміжку соціокультурні уклади (козаки і номади, з їхньою рухливою економікою та здобичництвом) контрастували "статусній території", тобто обширу, що перебував під прямим контролем центральної влади і на якому була чинною максимально наближена до еталону ("уявленого" центральною владою) політична, соціальна, культурна, релігійна організації. Стосовно цього еталону фронтир постає як маргінес, переінакшення соціо-культурно-політичних моделей "статусної території". Піддаючи цікавій деконструкції "Кубань" як регіон, Д.В. Сень ретельно простежує його різноетнічний контент, міграцію донських козаків-старовірів на прибережжя Кубані, їхню адаптацію до мусульманського світу і конструювання уявлення кубанської землі як осередку древньоправославного благочестя під протекторатом мусульманського правителя. Вдаючись до таких тонких спостережень, цей автор нейтрально оперує поняттями, що мають іншу методологічну природу, зокрема запропонованим А.П. Пронштейном поняттям "Донська земля", не вбачаючи в ньому жодних негативних конотацій.[20] Отже підхід Д.Сеня до прибережжя Дону і Кубані цілком регіональний, тобто зосереджений на поясненні особливості території, що зберігала свій специфікум упродовж тривалого часу. І полемічне завзяття автора, спрямоване проти сприйняття Кубані як "землі кубанського козацтва", можна вважати цілком продуктивним.

Монографія Д.В. Сеня унаочнила некоректне визначення регіонального підходу як викривленої історичної проекції регіоналізму.

[18] Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.27.

[19] Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). Ростов-на-Дону, 2009. – С.16. Див. також рецензію: Грибовський В.В. Фронтирний вимір межиріччя Дону й Кубані у візії Дмитра Сеня // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2010. – С.121–132.

[20] Сень Д.В. Указ.соч. – С.61.

Поняття "регіональний підхід" широко використовується у різних, у тому числі й дослідницьких контекстах, в яких регіон виступає предметом, на який спрямовується певна дія (байдуже: управлінська, утилітарна чи дослідницька). Він може бути визначений і як дослідницький прийом, що виявляє особливість території, пояснює чому і через що ця особливість витримувалася протягом певного часу, з'ясовує періоди "довгої протяжності", впродовж яких регіон сприймався як певна осібність і вирізнявся з-поміж інших регіонів. Продуктивності його застосування сприяє мобілізація методів різних наук – історії (відстеження політичної належності терену й стану його інтеграції чи дезінтеграції до певної держави, міграцій і формування етнічного складу, стану господарства), етнології (виявлення місцевих ідентичностей), філології (вивчення мовно-діалектних особливостей населення), географії (як "реальної", так і "уявної") тощо, тобто є абсолютно "нормальним" дослідницьким прийомом. Причому він абсолютно нейтральний щодо націоналізму та "містечкового патріотизму". Ярослава Верменич не без підстав зауважила, що "ототожнення регіоналізму із сепаратизмом, притаманне конфронтаційному мисленню середини XX ст., сьогодні визнається анахронізмом"[21]. Олексій Міллер, прищеплюючи регіональному підходові негативні конотації, вважає за кричущий анахронізм інше: конструювання націй на пострадянському просторі, що як проект модерного часу, не втрапляє в струмінь постмодерного глобалізованого світу.[22] Яким же чином у ньому зостається імперія, про яку пишеться як про "завершене минуле"?

"Здається, що період марень про відбудову тих чи інших руїн – чи то "Росії, котру ми втратили" в 1917 році, чи СРСР – поступово плине в минуле", – пише О.І. Міллер.[23] Антоніо Негрі впевнений, що "імперія" на сьогодні затребувана не як політична практика, а як аналітична концепція, прилаштована для розуміння процесів мінливого світу, в якому проблема "управління відмінностями" посідає одне з чільних місць.[24] Навіть якщо припускати, що імперія як "аналітична концепція управління

[21] Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, профессора Валерія Смолія / Відп. ред. О. Онищенко. К., 2010. – С.28.
[22] Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.21.
[23] Там же. – С.219.
[24] В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала "Ab imperio") / Под ред. И. В. Герасимова и др. Казань, 2004. – С. 19.

відмінностями" завдячує одній тільки дослідницькій допитливості, залишається сенс для запитання: який сучасний контекст максимально відповідає цій допитливості? Про те, що вона є не тільки проявом фахового інтересу істориків, котрі пишуть нову історію імперії, свідчить фінансування цього напрямку Інститутом "Відкрите суспільство" (Фонд Сороса), ACLS та іншими програмно близькими фундаціями. Джордж Сорос, описуючи збільшення економічної та політичної ваги транснаціональних корпорацій, котрі все більше пригнічують національні суверенітети, наполягає на аналогії з імперією: "Система світового капіталізму управляє тими, хто до неї належить, а з неї нелегко вийти. Більше того, вона має центр і периферію як справжня імперія, і центр отримує вигоди за рахунок периферії. Ще важливішим є те, що система світового капіталізму виявляє імперіалістичні тенденції… Вона не може бути спокійною, поки існують які-небудь ринки або ресурси, що не втягнені в її орбіту".[25] Тобто імперії, хоч би з огляду на атрибутовану Дж. Соросом як таку систему ТНК, не є завершеним минулим. Можна слідом за п. Соросом припускати, що неоімперії адаптувалася до умов, що виникли після деколонізації і розпаду СРСР, освоїли постколоніальну теорію й посилають у світ свої ідеологічні промені, усуваючи деконструктивістськими техніками культурні й політичні перешкоди, що пригнічують їхню спроможність до проникання і символічного привласнення території. Проте вони потребують не тільки інструменталістського обслуговування своїх політичних практик, але й вивчення досвіду "управління відмінностями" попередніх владних мега-систем.

Ставлення О.Міллера до проектів націотворення й регіоналізму, з їхньою реальною і уявною географією, підпорядковане "вирішенню завдання подання історії імперії як етнічно різнорідного організму".[26] Звісно, потреба пояснення, яким чином така величезна система як Російська імперія упродовж дивовижно тривалого часу зберігала єдність свого гігантського тіла і координованість його численних частин, є цілком науковою. Проте визначення її як організму, що має конотацію "живого тіла", вже є проявом індивідуальному смаку й політично орієнтованої публіцистики, яка говорить голосом науки. Категоричне звучання цього голосу перетворює деконструкцію (дослідницьку техніку, що прагне розуміння на основі на руйнації стереотипу та виявлення прихованого сенсу) на демонтаж, тобто на знецінення і нівеляцію самопрезентації

[25] Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. М., 1999.– С. 114.

[26] Миллер А. И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности. – С. 325.

націй, котрі нещодавно емансипувалися від імперії. Причому цей демонтаж досягається з максимальним дотриманням наукової етики і часто здійснюється паралельно з власне дослідженням, що має безумовно великий евристичний потенціал. Як помічена О.Міллером неувага національних історіографій до мотивації поведінки різних імперських áкторів, сприйняття імперської влади "як сили, для якої репресія була чи не самоціллю… Хоч імперія менш за все є благодійною організацією, проста логіка самозбереження підказує її властям, що не слід провокувати невдоволення місцевого населення, застосовувати пригнічення і репресії без спеціальних на те причин."[27]

О.І. Міллер наголошує на тому, що пожвавлення дискусій довкола проблеми "ментальних карт" у більшості "пов'язане з незадоволенням істориків національними історичними наративами, що домінували впродовж тривалого часу. Історія розповідалася як історія націй або держав-націй, причому цей масштаб «обертався» в минуле, телеологічно застосовувався до тих епох, коли ані відповідних націй, ані держав не існувало". Теза про "тривалий час" не беззаперечна, оскільки, скажімо, "наукова" історія Російської держави-імперії розповідалася упродовж XVIII – XIX ст., тоді як держав-націй – з часу, коли "націоналізм винаходить нації", на пострадянському просторі – найбільш інтенсивно з початку 1990-х років. Причому Міллер стверджує, що націонал-наративними практиками охоплене історіописання не тільки держав, котрі щойно здобули суверенітет, "сучасна російська історіографія теж зіткнулася з недоліками історичного розповідання, побудованого за національним принципом… Зараз явно прослідковується тенденція сконцентрувати зусилля на вивченні тих територій, які залишилися у складі Російської федерації після розпаду СРСР".[28] Тобто виходить, що писати історію Росії слід не з огляду на її теперішні кордони, а зважаючи на її попередні межі. На користь цій тезі наводиться аргумент: писати про історію росіян в імперії це все одно, що виокремлювати Росію з імперії.[29] Проте які саме межі слід вважати достатніми для адекватного опису імперії, якщо її територіальний обшир змінювався чи не кожне десятиліття? Цей сумнів переданий у застереженні О.Міллера: "як уявна, так і реальна географія ядра і окраїн [імперії] увесь час змінювалися".[30] Констатація максимальної території, на яку колись простягався російський суверенітет, – від Польщі і Фінляндії на заході

[27] Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.29–30.
[28] Миллер А.И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности. – С.324.
[29] Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.20.
[30] Миллер А.И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности. – С.327.

до форту Рос на дуже далекому сході, – у власне науковому сенсі корисна лише як виявлення межі її експансіоністських спроможностей. Інакше вона виглядатиме есенціалістською абсолютизацією певної миті становлення, котра знецінює інші миті того ж самого становлення і атрибутує оту мить як раз і назавжди сталу. А це вельми оцінкова атрибутація.

Якщо у Едварда Саїда та Ларі Вульфа інтелектуальна деконструкція уявної географії Заходу про не-Захід була викриттям імперського дискурсу, котрий знецінював свободу "орієнтальних" народів з метою панування над ними, то в Олексія Міллера уявно-географічний вимір служить засобом викриття національного наративу і автаркії регіонів. Імперія наче має назавжди затримати у собі все, що колись до неї втрапило. Націотворення і національний наратив не тільки відчужують її колишню територію, але й з метою збільшення віддалі вписують цю останню до інших, чужих імперії макрорегіональних систем. Логічно обумовлену негацію О.І. Міллера викликає спроба вписати Польщу, Україну й Білорусь до Центральної Європи, або винайдена задля кращого вписування ідея Центрально-Східної Європи. "Дискурси про Центральну Європу, – пише він, – самі повинні бути предметом історичного, чи, якщо хочете, історико-політологічного дослідження, передусім у царині історії ідей. Тільки з'ясувавши для себе різноманітні інтереси й "тенденційності", пов'язані з різними концепціями Центральної Європи, історики можуть використовувати поняття Центральна Європа як інструмент історичного дослідження. Інакше тенденційність навіть всупереч волі дослідника буде проникати до їхніх праць разом із самим поняттям".[31] Цю тезу важко заперечити. Більш змістовним буде зважання на контекст, у який вона вміщена: регіони (як макро-, так і мікромасштабу) уявляються; в уявленні регіону "ключову роль … грає образ "чужого", котрий часто подається як головний "винуватий" у бідах і проблемах, що спіткали регіон".[32] Отже вписання України до Центрально-Східної Європи відчужує її від Росії, заперечує зручну для імперії систему координат "свій–чужий". Байдуже, що галицько-волинський князь Данило цікавився центральноєвропейськими справами більше, ніж ділами князівств північного сходу Русі, що для економіки більшості українських земель до XVIII ст. Гданськ мав куди більше значення, ніж Москва і Архангельськ, не говорячи вже про культурні імпульси Ренесансу і Бароко, котрі доходили до України через Німеччину і Польщу. Вписати Україну в Центрально-Східну Європу неможливо ще й з тієї причини, що на шляху до

[31] Там же. – С.331.
[32] Там же. – С.329.

неї вона має пройти половину відстані, а ця половина має свою половину і так до нескінченості.

Апорія з прудконогим Ахіллесом у О.І. Міллера передана у такий спосіб: 1. Центральну Європу не можна адекватно виразити, тому що "важливі розрізнення, які існують, наприклад між німецьким Mitteleuropa й англо-американським Central Europe, "на шляху" до російської мови, як правило, втрачаються. Власне, у будь-якій країні, яка заявляє про свою належність до Центральної Європи, поняття це з точки зору географічних кордонів, і з точки зору змісту, обов'язково має свою специфіку. Правильніше тому говорити не про поняття "Центральна Європа", а про тему Центральної Європи за аналогією з музичною темою, котру можна піддавати нескінченим варіаціям." 2. До 1918 року практично всі держави, що претендують на місце в Центральній Європі, не існували, а їхні "сучасні кордони стали плодом досить чудернацької гри вже у XX ст." 3. "XX ст. невідворотно зруйнувало ту багатоетнічну, багатокультурну соціальну тканину, яка була найприкметнішою рисою цього історичного регіону."[33]

Звісно, тут не місце обговорювати, що більше завдало удару центральноєвропейському регіонові: дві світові війни, чи Тридцятилітня війна (коли населення Німеччини, за висновком М.Д. Епштейна, скоротилося з 20 до 4 мільйонів чол.[34]). Продуктивніше поміркувати над тим, як "винайдені" нації можуть уявляють себе в уявленому регіоні, коли реальний регіон, що мав "найприкметнішою рисою … багатоетнічну, багатокультурну соціальну тканину", пішов у небуття внаслідок струсів, на яке було багате XX століття. А також щодо того, чому не простежується зв'язок між цими націями та отією "тканиною", чому нації ставляться дослідником в ситуацію, що вони ніби творять себе як Господь Бог Землю: з нічого. Такими ж майже "реальними" (тобто без деконструктивістських екскурсів) регіонами у п. Міллера постають "донаціональні" Галичина і Богемія, в яких він схильний бачити "складний процес взаємодії різних етнічних груп, розгледіти різні, не обов'язково національні, але регіональні ідентичності. У Богемії, наприклад, регіональна ідентичність (Böhmisch) мала у певний період чи не більше значення, ніж німецька або чеська. В Галичині сильної локальної ідентичності, об'єднуючої поляків і русинів/українців, не було"[35]. Ці стани регіонів штучно вихоплюються зі становлення, з якого вилущується і Чеське королівство, і Галицько-

33 Там же. – С.330

34 Эпштейн М.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. М., 1961. – С.172.

35 Миллер А.И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности. – С. 331.

Волинське князівство, історична пам'ять про які була важливим чинником "уявлення" зазначених регіонів, що мала устійнені канали трансляції в їхньому етнічному контенті, котрий у добу "винайдення" націй охоплювався тим чи іншим проектом націотворення.

Зазначене увиразнює прикмети методології О.І. Мілера. По-перше, регіон уявляється в епоху "винайдення націй", проте у донаціональну добу він наче "реальний"; однак ця "реальність" є ні що інше, як есенціалізація певного стану становлення. По-друге донаціональна доба подається як одноманітна протяжність, позбавлена власних біфуркацій і виникнення нових ідентичностей. По-третє, між націями модерної доби та етносами домодерної ніби не існує жодного зв'язку; нації постають тільки як проект "винайдення–уявлення" і буцім не мають жодного стосунку до реальних спільнот, з приводу яких відбувалося це проектування. О. Міллер критично налаштований до використання понять "Україна" та "українці", коли йдеться про XVIII та попередні століття, натомість воліє говорити про "малоросів",[36] чи, як ми бачили вище, "русинів/українців". Під час виступу на передачі "Наука 2.0", він зауважив, що "поняття українець у сучасному значенні слова дуже нове. Воно було замислене і виникло в середині XIX ст."[37] Вивчення української минувшини, з його точки зору, можуть продуктивно здійснювати "регіональні дослідження, [котрі] відкривають нові можливості для порівняльного дослідження. Вже з'явилися, наприклад, цікаві праці, що порівнюють місце Малоросії в Російській імперії й Шотландії у Британській. Дуже плідним здається доповнення цього порівняння Каталонією, котра, як і Україна, проте на відміну від Шотландії, піддавалася конкуруючим культурним і політичним впливам."[38] Отже Україні прищеплюється конотація провінції, периферії щодо певного центру; її історичне місце визначається не серед країн, а серед регіонів, що належать країнам.

Тексти О. Міллера, попри їхню безумовну наукову змістовність, мають суттєві вкраплення публіцистики, котра, слід зауважити, не позбавлена інтелектуальної витонченості. Вона за власним розсудом водить маркером по географічній карті, креслить володільницькі межі, визначає що є країною, а що регіоном, зрештою розфарбовує її у кольори важливої для себе сигнифікації. У випадку з Україною – постулюється її характеристика як території (швидше регіону, ніж країни),

36 Миллер А. Империя Романовых и национализм. – С.65, 158 та ін.

37 Украина: между нами и не-нами. "Наука 2.0" с Алексеем Миллером. Електронний ресурс. http://www.polit.ru/analytics/2009/05/15/science.html

38 Миллер А. И. Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности. – С.332.

котра лише нещодавно була охоплена певним націотворчим проектом; радше – непевним, з огляду на його анахронізм (прорив модерного у постмодерний глобалізований світ) та невелику спроможність до синтезу її різноетнічного контенту. Відтак легітимізації націй, яку здійснює національний наратив, протиставляється їх делегітимізація і неоприявнена легітимізація імперії, а це структурно схожа операція.

Крім того, суттєвою методологічною вадою є ототожнення речі, що перебуває у становленні, з самим становленням. Тобто про Україну, Центральну Європу та інші регіони, державу і націю як такі стає просто неможливим говорити, тому що кожної миті свого становлення вони – інші, і уявляються по-іншому. Це дуже стара проблема, котра, попри апломб сучасної філософської моди, відкидає нас у часи, коли Сократ сперечався з софістами. Останні бавилися з відкриттям Гераклітом світу як становлення, запевняючи, що є лише суцільне становлення, а те, що перебуває в становленні, не існує, адже самé є становленням.[39] Філософ Олексій Лосєв реконструював сократівське заперечення цьому філософському релятивізмові у такий спосіб: будь-що перебуває у процесі становлення, проте становлення не існує, якщо не існує отого самого будь-що; саме воно, змінюючись, залишається самим собою до тієї межі, доки зміни перетворять це будь-що на щось інше. У нашому випадку – Україна, Центральна Європа, інші країни і регіони існують, і не тільки як проекти-уявлення; змінюючись і в просторі, і в уявленні свого та іншого соціо-етнічного контенту, вони залишаються в межах власної *індивідуальності*, якою різняться від інших, подібних собі за таксонімічним класом, і перетворюються на *інше*, якщо кардинальна зміна спричиняє втрату індивідуальності. Реальність "національної території" некоректно ставити під сумнів шляхом розгляду її історії. На переконання російського дослідника Л.Є. Горизонтова, ретроспекції "національної території" можливі: "Ретроспективний метод дає нам право на будь-якому історичному зрізі розглядати всі території, які зараз входять до складу української держави. Це зовсім не тотожнє визнанню того, що вони завжди були пов'язані з Україною (в якості власної назви), або асоціювалися з більш давньою її формою". Втім підкреслюється, що використання цього методу накладає на дослідника обов'язок з особливою ретельністю витримувати принцип історизму і уникати модернізації минулого, так само, як і описувати процеси "у вже неактуальних для них архаїчних категоріях – ці дві помилки достатньо широко

[39] Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика. М., 1994. – С.362.

представлені в сучасних дослідженнях з української проблематики".[40]

Інструменталістське оперування óбразами уявної географії більш наочно простежується у працях російського географа Дмитра Замятіна. Якщо у О.І. Міллера образи тієї чи іншої території прописуються максимально акуратно, з чутливою увагою до історії їх уявляння (як образ Центральної Європи, уподібнений музичній темі, що програється в різних варіаціях), у Д.М. Замятіна вони постають як стійкі монади, що створюють мікро- і макроструктури, вписані у системи. Більше того, оголошується "можливим свідоме конструювання узагальнених макрогеографічних образів, котрі як би поглинали чи заміщали собою реальні географічні простори".[41] Яка ж природа цих образів, звідки вони походять і яким чином існують? Д. Замятін з подиву гідною відвертістю зазначає, що "географічний образ просторів Росії … був сконструйований головним чином з текстів XIX–XX ст."[42] Тобто розмаїтий масив різноманітних уявлень, думок, містичних осяянь, очікувань, страхів, марень тощо, явлений вкрай неоднорідною релігійною, художньою, науковою й таке інше літературою визначається як джерело сталих одиниць, які в побудовах п.°Замятіна вишиковуються в стрункі логічні ряди і навіть відшуковуються "закономірності розвитку" цих одиниць.[43]

Зазначене розмаїття текстів може бути уявлене як певна одність, бодай тому, що ці тексти створювалися у контексті російської культури і є оприявненням певного дискурсу. Цей дискурс Ева М. Томпсон, слідом за Едвардом В. Саїдом, називає імперським і наголошує на тому, що російська література брала участь у колоніальних завоюваннях Російської імперії, "впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство".[44] Як, зокрема, "Пушкін творив образ мовчазного та інтелектуально недорозвинутого Кавказу, нерозсудливо хороброго в його позбавленій сенсу боротьбі і дозрілого до правління Росії".[45] Безумовна методологічна помилка Д.М. Замятіна полягає в тому, що він некритично

---

[40] Горизонтов Л.Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе: Сб. ст. / Под ред. Л.Е. Горизонтова. М., 2005. – С.5–6.

[41] Замятин Д.Н. Феноменология географических образов //Социологические исследования. – 2001. – №8. – С.13.

[42] Там же.

[43] Замятин Д.Н. Стратегии интерпретации историко-географических образов России // Мир России. – 2002. – №2. – С.105.

[44] Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. К., 2006. – С.19.

[45] Там же. – С.107.

черпає свої образи виключно з російського наративу, не беручи до уваги наративи інших спільнот, котрі так чи інакше перебували у складі Росії і самим фактом свого перебування формували її образний простір. Відтак, надміру деталізовані класифікації географічних (геополітичних, історико-географічних, геокультурних) образів, які Д. Замятін оголошує предметом нового наукового знання (геократії, геософії, геоісторії тощо), вибудова масштабів і описи систем функціонування образів, є ніщо інше, як невідрефлектована трансляція імперських наративних практик, маркеровка простору під певну ідеологію.

Відповідним чином маркерується і Україна. Серед цих маркерів відсутній "курський соловей, що співає під Києвом": Україна має власний набір образів, дещо відмінний від Росії. Її "масштабні географічні образи" визначаються образами "Східної Європи, Візантії, Європи уцілому, а також Росії, Туреччини, Польщі і навіть Швеції". Д. Замятін залишає без відповіді питання про те, чим є оте поєднання образів: еклектикою, синтезом чи геополітичним протягом, що дме у різні часи у різних напрямках. Проте говорить про "інтерференцію масштабних образів, [котра] веде також до створення метаобразів, які найбільш економно представляють Україну впродовж тривалих історичних періодів. Таким мета образом можна вважати образ Великого кордону, або образ фронтиру Східної Європи".[46] Дніпро, Київ, Львів, степи, Північне Причорномор'я у Замятіна є не просто географічні об'єкти, а образи і символи, що задають параметри країни, наче визначають її ідентичність. Сам по собі цей перелік виглядає натуралістично (тобто без-óбразно), проте якщо зважити на культурний контекст автора, то віднайдемо гоголівське "Чуден Днепр при тихой погоде…", або "Чёрт вас возьми, степи, как вы хороши!" До категорії "негеографічних образів" України п. Замятін відносить "наприклад, образи Богдана Хмельницького, Григорія Сковороди, Гоголя, літературного героя Тараса Бульбу, побутових, фольклорних і традиційних культурних символів – гопака, горілки української мови ("украинской мовы") й т. і."[47] Годі припускати, що до категорії "й таке інше" входять образи битви під Конотопом, руйнування Батурина, Івана Мазепи, голодоморів, "розстріляного відродження", ОУН і УПА, Степана Бандери і Юрія Липи. Це – образи іншого семантичного ряду. Без нього, звісно, образний простір України неповний. Проте Д.В. Замятін, вочевидь, не прагне такої повноти, задовольняючись інтелектуальною мандрівкою у нескінченість світу стереотипів, що мають виразну етнічну

[46] Замятин Д.Н. Стратегии интерпретации историко-географических образов России. – С.115.
[47] Там же. – С.115–116.

природу та ідеологічне маркування. Його думка не націлена на верифікацію цього світу і вияв-лення інших світів, а ковзається на поверхні сцієнтизації художніх осяянь, тобто вдавання того, чим вони не є.

Хитрість географічного розуму здійснює підміну просторової реальності уявленням, розчиняє її в нескінченності становлення і довільно грається з цією нескінченністю, створюючи зручні для практики панування конструкти та інтелектуальні ситуації. Одним із таких конструктів є образ "трансдержавності" України, уявлення її як країни з пригніченим суверенітетом, що завжди потребує опіки ззовні. Власне він і є найголовнішим знаряддям орієнталізації України, позбавлення її можливості самотужки репрезентувати себе світові й утримання на упослідженому місці в репрезентаціях інших. То ж "чи не слід підвищувати голос, аби заглушити галас оточуючого світу?"[48]

---

[48] Бродель Фернан. Гамматика цивилизаций. М., 2008. – С.119.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.

Андросова-Байда Дарина – к.і.н., доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В.І. Лазаряна.

Богдашина Олена – к.і.н., доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

Боряк Олена – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Вайт Гайден – емеритований професор історії свідомості Університету Каліфорнії в Санта-Круз, а також професор порівняльної літератури Стенфордського університету.

Ващенко Володимир – д.і.н., старший науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара.

Верменич Ярослава – д.і.н., завідувач сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Вирський Дмитро – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Галь Богдан – к.і.н., доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, м. Дніпропетровськ

Грибовський Владислав – к.і.н., виконавчий директор Інституту суспільних досліджень, м. Дніпропетровськ.

Денисов Юрій – к.політ. н., молодший науковий співробітник Омського державного університету ім. Ф.М. Достоєвського.

Дмитрієв Алєксандр – к.і.н., доцент Національного дослідницького університету – Вища школа економіки, провідний науковий співробітник Інституту гуманітарних історико-теоретичних досліджень НДУ – ВШЕ, м. Москва.

Іонов Ігор – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН, м. Москва.

Калакура Ярослав – д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Колесников Костянтин – к.і.н., доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, м.Дніпропетровськ.
Коновалова Наталя – магістр історії, молодший науковий співробітник Омського державного університету ім. Ф.М. Достоєвського.
Копосов Ніколай – д.філос.н., к.і.н., професор, Університет Гельсінки.
Корзун Валентина – д.і.н., професор, завідувач кафедри сучасної вітчизняної історії та історіографії Омського державного університету ім. Ф.М.Достоєвського.
Кульчицький Станіслав – д.і.н., професор, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
Лубский Анатолій – д.філос.н, професор ІППК Південного федерального університету, м. Ростов-на-Дону.
Луняк Євген – к.і.н., доцент Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.
Новак Магдалена – доктор, Гданський університет
Онопрієнко Валентин – д.філос.н., професор, завідувач відділу методології та соціології науки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва НАН України.
Осін Вадим – к.політ.н., доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, м. Дніпропетровськ.
Осіпян Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.
Острянко Андрій – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.
Папакін Георгій – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.
Світленко Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара.
Стобецький Рафал – доктор габілітований, професор, Лодзький університет.
Ціунайціс Даніель – доктор, Університет ім. А.Міцкевича, м. Познань
Ясь Олексій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

SUMMARIES

Nikolay Koposov. ***Historical Turn in contemporary thought***

The article considers the rise of memory (or "historical turn") in contemporary culture from the vintage point of the history of concepts. In the eighteenth century, the formation of the idea of history, and the system of contemporary social and political concepts in general, was determined by the emergence of the theory of progress and the future-oriented style of thought. Nowadays' rise of historical memory is seen as a sign of the re-orientation of our thinking towards the past. The "historical turn" results in a change in the semantic structures of historical concepts. The balance between the universal meaning and a reference to concrete historical occurrences that was typical for the nineteenth- and early twentieth-century thought, is being substituted by an emphasis on the individual nature of social and political phenomena.

Daniel Tsiunaytsis. ***On the critical task of «Conceptual History»***

The article is the first reconstruction and interpretation of the provisions are very influential in European historiography «Conceptual History» (Begriffsgeschichte). Last in the text interpreted as a theory and methodology of historiography. The main source is a reflection of the German historian Reinhart Koselleck (1923-2006). The article presents an intellectual and critical potential Begriffsgeschichte (especially regarding conceptual apparatus for the operation of the state and society).

Iryna Kolesnyk. ***Historiography as Conceptual History***

In article the historiography from the point of view of conceptu-al history is analyzed. From the perspective of the conceptual history Historiography can distinguish several periods.

1. For the XIX - early XX centuries characterized by the use of traditional positivist (marxist) categories: "history", "source", "method", "fact", "criticism", "class", "class struggle", "scientific school", "direction", "materialist conception of history".

2. In the years 1960-1980 categories science of science serve as a way to overcome the ideological crisis of Soviet historical science: "paradigm", "scientific revolution", "research program", "crisis in science," "ethos of science," reflection".

3. The modern period is connected with numerous "challenges" and "turns" - social, cultural, methodological, anthropological and linguistic. Widespread in Historiography are such concepts as "mentality", "historical

consciousness", "identity", "thought style", "image of science", "academic every day life", "cultural capital". Since the 1990's. Historiography is experiencing a veritable "revolution of concepts". Marxist categories disappear, there is a postmodernist lexicon: "discourse", "text", "trope", "grand narrative", "metanarrative", "quotation consciousness", "deconstruction", "decentring", "intertextuality", "gender".

4. In recent historiography uses such categories and terms of neoclassical science as: "interdisciplinarity", "hermeneutics", "hermeneutic circle", "network theory of science", "synergy approach", "intellectual biography".

Alexander Dmitriev. ***From the History of Concepts to the History of Ideas: Debates on Ukrainian Scientific Language in the Beginnings of XXth Century***

In the center of the present work is the meaning of disputes on possibilities and prerogatives of the Ukrainian language as «language of culture and the higher education» in southwest provinces of the Russian empire, including the period of Revolution of 1917 and Civil War (we will address also to a situation on the earths of the Western Ukraine). For thirty years the Ukrainian language some times considerably changed the state-political status – from forbidden in the press and especially colloquial rural "dialect" to an obligatory state language (in the Directory rule 1919-1920 and then during Ukrainization carrying out in Ukrainian the USSR). From the point of view history of concepts we will be occupied with a controversial context of very term "language" (the Ukrainian language, a national language in general- concerning of the academic communications, as well in the long term the concept analysis of phenomenon of «national science»)

Igor Ionov. ***Paideia as an Ideal and its Transfer to the Arabian, West European and Russian cultures***

In article semantic roots of the existing civilizational representations are investigated. The meanings of ancient concepts (paideia, humanitas), forms and consequences of the intercultural transfer of these concepts in arabo-Muslim, medieval European (humana civilitas), the French, German, Russian national cultures (civilization, Bildung, tsivilisatsiya), and also in the East in Modern times are analyzed.

Olexiy Yas. ***The notion of Progress in researches of Mykhaylo Drahomanov***

The notion of "progress" from the historical prospective of M. Drahomanov is highlighted. The author's vision of the progress idea in history is analyzed.

Stanislav Kulchitsky. ***«Revolution» as Concept***

The author studies the prevailed viewpoints on the phenomenon of revolution as quantitative change of previous status of nature, society and cognition developments. The motive forces of social and political revolutions

are in the focus of analysis. The author shows that communist revolutions are the results of leftwing leaders' subjective opinions about the ways of society modernization and they are by no means connected with objective laws of social and economic development.

Bogdan Gall. ***The concept of an Administrative Revolution: cognitive capabilities and limitations***

The article reconstructs the concept of an administrative revolution. The utopia of the revolution and the ideology of the evolution are seen as two main models of governance. The concept of administrative revolution refers to a key stage of modernization of governance along with protomodernization and antibureaucratic revolution.

Yaroslava Vermenych. ***The concept of Regional History: Semantic Connections***

The article deals with the correlation of the concepts of "regional history" and of "regionalism", "local history", "area studies" ets. The author exposes the insufficiency of methodology, now dominated in historiography, for relevant analysis of problems of spaciousness. Theoretical and cognitive potential of historical regional studies is exposed in interdisciplinary context, in the key to formation the language of science, intelligible to the modernizing world.

Andrii Ostryanko. ***«The Sources of Personal Origin»: Semantics of the Concept***

The paper analyzes different approaches to the phenomenon of texts, devoted to disclosing one person's inner world and everyday life, which is represented by means of wide range of notions, such as "ego-documents", "life-writing", "écrits du for privé" (fr.), and "sources of personal origin". The origin of each notion has been revealed, and also semantic differences of the concepts have been investigated. The advantages of using the term "The sources of personal origin" in the post-Soviet territory have been determined.

Anatoliy Lubskiy. ***Historical Discourse: Intellectual Fashion and Fashionable Concepts***

In post-soviet historical science there is no scientific language that is adequate for description, understanding and explanation of national historical specificity. It is caused by wide distribution in historical discourse of intellectual fashions and fashionable concepts that are borrowed from scientific language that is adequate to other social and cultural realities. Therefore pictures of historical reality constructed by the scientists on the basis of the "modernization" and "civilization" concepts are full of prejudices and uncritical propositions.

Valentyn Onoprienko. ***Narrative in History: Challenges Postmodern***

The paper presents an overview of methodological proposals postmodern theory of narrative. The author substantiates the merits of this theory to overcome temptations mythology and ideology for historical knowledge. He argues that narativistic practice shifted the focus from the description of the facts on their strategy of the interpretation, has focused the attention of historians on intellectual processes and gave rise to so-called "New intellectual history."

Alla Salnikova. ***«Children's Writing» as a Notion and as a Phenomenon of Culture***

The article examines the «children's writing» as an imparting («training») and as an «aspiration» for the adults' writing canon and at the same time as a specific way of the children's verbal self-representation. The author tries to determine the conception of children's writing, its characteristic features and the level of interiorization of the power, official narrative by the children. Special attention is given to the correlation between the children's and the adults' in the political and cultural early-Soviet space and its influence on the children's texts form and content. The article demonstrates also comprehensive possibilities in revealing interactions between women's and children's writing using interdisciplinary methodology.

Jaroslav Kalakura. ***Category «Ukrainian Historiography» in the structure of the concepts of historical science***

The paper revealed the process of emergence, formation and strengthening of humanistic term "Ukrainian Historiography"; examines the key approaches to its interpretation and application; explain the rationale to unify the parameters of its content in historical scholarship and teaching practice.

Rafal Stobetsky. ***Historiography as a Methodological Category. The contemporary voices of the Polish Historians***

A paper is a review of contemporary (postmodern) Polish proposals in the theory and methodology of historiography. Analyzed, including positions E. Domansky (historiography as the analysis of the margin of academic science history), V. Vzhosek (historiography as tracking a competitive rivalry on the other metaphors) and K. Zamorsky (historiography as a study of the interaction between the first reflection, that is instinctive initial registration events the past, and critical reflection).

Valentina Korzun, Yury Denisov. ***Concept «An Image of a Historical Science»: intellectual tradition and a modern cognitive situation***

In article the use history in scientific use of concept «an image of a historical science» and its substantial filling in modern cognitive situations is

analyzed. The history of the use of this concept and its maintenance are analyzed in two aspects. On the one hand, it is considered in a context of judgement of history as image or set of images of the past. On the other hand, the concept «an image of a historical science» is investigated as a part of wider concept «an image of a science».

Daryna Androsova-Baida. ***The Image of the Historian: Genealogy of the Concept***

In the article the concept of image of the historian as one kind of the historiographical image was considered. The structure, components of this concept and its place in the historiographical thesaurus were analyzed.

Vitalii Andreev. ***«Intellectual Biography» of the Historian: concept explication***

This article is devoted to the "new", for the Ukrainian historiography, but familiar to Western and Russian science, the notion of "intellectual biography". The author made an attempt explication of this term, have the legitimacy of its use in research on the history of historical science.

Volodymyr Vashchenko. ***Concepts «Historiographic Tradition» and «Self-presentation Strategies» in Historiographic community***

The theoretical problems of constructing of traditions in historiography from traditionology, social constructivism and deconstructivism perspectives are investigated. It is analyzed three pairs of oppositions which characterize the change of representations about tradition in contemporary age, namely: "rational / traditional", "great tradition / local tradition", "the invented tradition / the inherited tradition".

Alexander Osipian. ***Αρχαιολόγια, antiquitates, topographia: an Antiquarian Approach in the Renaissance Historical Writing and its Ancient Origins***

The Humanist vision and interpretation of the Past was mostly logocentric that is based on the textual sources and their philological interpretation. The origins of the nations, the cities and the other phenomena humanists mostly "discovered" through etymological or rather pseudo-etymological approach, thus producing many new myths and re-actualizing the old ones. An antiquarian approach to the Past emerged in Italy in the 14th-15th centuries and then in the 16th-17th centuries spread elsewhere in Europe. The origins of the antiquarian approach could be found in the late antiquity. According to the ancient Greeks, history (ίστορια) is description of the current political events. The study of the older times was known as archaeology (αρχαιολόγια). *Antiquitates humanae et divinae* written by Terence Varro in the ancient Rome, gave a name *antiquarius* to all interested in the remote past. The main idea of the antiquarian approach is that the Past could be restored with the study of material objects – artifacts.

Thus antiquarians paid special attention to the ancient inscriptions, coins, medals, statues and architectural ruins, images of vessels, buildings, armories, clothes, etc. depicted on a stone. They also studied ancient customs, beliefs, laws, public and state institutions etc. Thus the antiquarian approach initiated scholar activities in the many fields of modern historical research– numismatic and epigraphic studies, archaeology and history of everyday life, art history and cultural history. Pyrrhonist attack on the historians' subjectivity in the 16th-17th centuries also reinforced the credibility of the antiquarian approach. The complex descriptions of antiquities of a certain region or country made by Italian or Trans-Alpine antiquarians were written in the genre of *chorography* and *topography*.

Heorhii Papakin. ***The Sources Hermeneutics (Archival and Arheographic): the wording of the problem***

The article raises the issue of application instrumentation and system approaches the inherent to Hermeneutics, to the following special Sciences historical cycle, as the sources' study, and archival science. As mentioned the science exploring historical source (archived document), and Hermeneutics in the interpretation of its creators (G. Gadamer, P. Rikőr) focuses on the need for understanding draws the text of the document, there is a considerable amount of ground, such as science, and there is every reason to wait birth of a new sources Hermeneutics, an archival and arheographic Hermeneutics.

Vadim Osin. ***Cognitive History Writing: a Case of a "Mediocre" Scientist in (political) Science***

The purpose of this work is grounding both a necessity and an opportunity of creating the cognitive history writing of political science. The main point of the latter is taking into account the specific character of the disciplinary problems. The second essential point is reconstructing the fact how successful one or another scientific field was in creating the recruiting system of researchers where cognitive and motivating components of their personalities are the most complementary to political science puzzles and strategies of their solving. The opportunities of relevant history writing are revealed by the mediocre scholars in political science. Their image is (re)constructed by applying four alternative and mutually exclusive theories to the events of institutional life in political science.

Kostiantyn Kolesnykov. ***Words and Definitions: "Eleutheria" of Chersoneses and «Autonomy» of Tyra***

This article is devoted to the analysis of the using of old Greeks terms «eleutheria» (freedom, liberty, independence) and «autonomy» (living under one's own laws, independence) in epigraphic sources and narrative of Ancient age and also in modern historiography conceptions.

Natalia Konovalova. ***«Naive Monarchism»: historiographic destiny of one term***

The article is devoted popular among russian and foreign historians to the term «naive monarchism». The author tries to show movement of historical thought in studying of a problem of monarchism of Russian peasantry through transformation of this

Ievgen Luniak. ***«A Voice of Ukraine» as a category of religious mysticism of Cyrillo-Methodians***

The complex analysis of historical sources and researches of Cyrillo-Methodian society in the second half of the XIX-XX centuries is made in the article. Special attention is inverted on ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Image of "Voice of Ukraine" as religious mysticism's category of Cyrillo-Methodians is covered.

Sergii Svitlenko. ***The notion of «Collegiality» in the intellectual legacy Mykhaylo Grushevsky***

On the basis of conceptual historiosophical, socio-political, journalistic and cultural works M. S. Grushevsky the content of the concept of "collegiality" in the intellectual heritage of the Ukrainian thinker, which is considered primarily as the unity, solidarity, odnotsilisnist modern Ukrainians, which has a long historical tradition and finds expression in the territorial, ethnic, psycho-physical, social, political, economic, spiritual and cultural factors.

Magdalena Novak. ***The main social categories in a pastor's letters of the Metropolitan Andrey Sheptytsky***

The article analyzes a number of the public proclamations (in the form of pastor's letters) Metropolitan A. Sheptytsky (1865-1944). The basic social categories (people, motherland, patriotism, enemies, church, Vision, etc.), in which hunting and communicate this outstanding Ukrainian churchman.

CONTENTS

Categories of Historiography

Concept as Discipline

Socio-Political concepts

Events

Reviews

Agon

Наукове видання

ЕЙДОС. АЛЬМАНАХ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Головний редактор *Валерій Смолій*
Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Дизайн-контент *Ксенія Вдовиченко*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І . Колесник. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – 539 с.

5-й випуск «Ейдосу» презентує такий сучасний напрям в гуманітаристиці, як історія понять (концептуальна історія). Розглядаються проблеми когнітивного статусу історії понять – допоміжна служба, дисципліна, метод чи метатеорія. Матеріали випуску структуровані за типами соціо-гуманітарних понять. Серед засадничих понять історії аналізуються такі, як «історична подія», «поступ», «цивілізація», «революція» тощо. Група рефлексивних понять містить категорії «дискурс», «наратив», «письмо». З-поміж історіографічних категорій представлені слово-поняття «історіографія», «образ історичної науки», «образ історика», «інтелектуальна біографія» історика, «історіографічна традиція». До групи соціально-політичних понять входять концепти «автономія», «наївний монархізм», «голос народу», «соборність».

Для широкого кола читачів, істориків, філософів, лінгвістів, усіх, хто не байдужий до проблем мови науки, поняттєвого апарату історичної науки, мовлення історика.

Підписано до друку. . Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. . Обл. вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1. вул. М.Грушевського, 4